

СТРАДАНИЕ И СПАСЕНИЕ

**ПАМЕТТА НА ЕВРЕЙСКИТЕ ОБЩНОСТИ
В РУСЕ, ШУМЕН И ВАРНА**

Сдружение „Европейски пространства 21“

РУСЕ

2015

Проектът „Страдание и спасение. Паметта за еврейските общности - гарант срещу омразата в обществото“ се финансира в рамките на Програмата за подкрепа на НПО в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство 2009 - 2014 г.

www.ngogrants.bg

Този сборник е създаден с финансовата подкрепа на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на сборника се носи от Сдружение „Европейски пространства 21“ - Русе и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този сборник отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на програмата за подкрепа на неправителствени организации в България.

Съставител и редактор: проф. д-р Николай Ненов
Автори: Николай Ненов, Бета Хараланова, Татяна Щерева
Художник: Иван Токаджиев
Фотографии: Цвета Ненова, Николай Ненов
Предпечат: Цанов Брос
Печат: ТС Груп
Издател: Сдружение „Европейски пространства 21“

ISBN – ISBN 978-954-91968-6-3

ISBN онлайн издание – ISBN 978-954-91968-7-0 (pdf)

www.pametta.com

The project *Anguish and Salvation. The Remembrance of the Jewish Communities – a Guarantee against Hatred in Society* is funded in the framework of the NGO Programme in Bulgaria under the European Economic Area Financial Mechanism 2009-2014.

www.ngogrants.bg

This collection of research materials has received financial support under the NGO Programme in Bulgaria under the EEA Financial Mechanism 2009-2014. European Spaces 21 Association bears full responsibility about the contents of this book. Under no circumstances shall this book be regarded as reflecting the official position of the EEA Financial Mechanism and the Operator of the NGO Programme in Bulgaria. This book is a collection of stories of the Jewish communities about themselves and their life in Rousse, Shumen and Varna. The interviews have been taken within the project *Anguish and Salvation. The Remembrance of the Jewish Communities – a Guarantee against Hatred in Society* implemented by European Spaces 21 Association, with the active cooperation of the regional museums of history in Rousse, Shumen and Varna.

Compiled and edited by: Prof. Nikolay Nenov, PhD
Authors: Nikolay Nenov, Beta Haralanova, Tatyana Shtereva
Painter: Ivan Tokadzhiev
Photographs: Tsveta Nenova, Nikolay Nenov
Pre-print: Tzanov Bros
Printed by: TS Group
Published by: European Spaces 21 Association

ISBN – ISBN 978-954-91968-6-3

Online publication ISBN – ISBN 978-954-91968-7-0 (pdf)

www.pametta.com

Съдържание

ВЪВЕДЕНИЕ.....	9
ANGUISH AND SALVATION The Memory of the Jewish Communities in Rousse, Shumen and Varna INTRODUCTION.....	21
Татяна Щерева - Щрихи от историята и битието на еврейската общност във Варна	33
Бета Хараланова – Еврейската общност в Шумен	43
Николай Ненов – Еврейската общност в Русе.....	53
1. Детство	
1.1 Имаше и убедени момчета, които направо ни мразеха.....	62
1.2 Аз го говоря, понеже съм възрастен	64
1.3 Ел нието еста пронто? - готов ли е внукът	66
1.4 Всички си правеха ски от дъги на бъчва.....	68
1.5 Аз го познавах Елиас Канети, аз съм играла с него.....	72
1.6 Приказки от сефарадския фолклор	73
1.7 Носеха подаръци, които ме правеха звезда	76
1.8 Ние повече музика сме слушали по тези радиостанции	79
1.9 Нормални такива - бягство от час, хвърляне на семки във врата на другарчето	81
1.10 Нас баща ни така ни е учил - да бъдем дисциплинирани	85
1.11 Никой не ме контролираше и аз изглежда се възползвах от това нещо.....	90
1.12. Донесе най-прекрасните дрехи, които някой може да си е представял за това време.....	92
1.13 Назидателно пред сина си счупи една икона в коляното си и я хвърли в печката.....	100
1.14 На клавишите си свирех, тя си тракаше на пишещата машина	103
1.15 Започнаха от Америка да идват чували с втора употреба дрехи както сега.....	106

2. Семейство

2.1	Беше известен като най-добрия търговец в България	114
2.2	Беше тежко, в смисъл такъв, че се разделихме с роднините	115
2.3	Обичаха да си попяват заедно, и то класическа, оперетна или оперна музика.....	121
2.4	Имаше много трудни моменти за семейството	123
2.5	Нямаше тогава бяла рокля	125
2.6	Всичко е от приказките на баба	127
2.7	Точно по еврейските обичаи, както тя си представяше сватбата на сина си	133
2.8	То има голяма разлика в традициите и празниците	139
2.9	Аз съм състудент със съпругата ми, закачах приятелката ѝ и стана грешка	142
2.10	Явно са имали голяма любов	144
2.11	Леля ми искаше да ме запознава и ме запознаха с едно момче, но... ..	145
2.12	От баба ми знам, че една жена трябва да държи парите в къщата	147
2.13	До края той гладеше прането вкъщи	152
2.14	След това вече излязоха столовете, почнахме като работим, да се храним в столовете	155

3. Квартал

3.1	Решихме да направим едно свободно училище по домовете	162
3.2	Аз направих една брошурка – „Моите спомени за Еврейската махала“.....	172
3.3	Къщата беше много мизерна.....	175
3.4	Ако в съседите някой е бил мобилизиран, смятайте, че цялата махала е съучастна	176
3.5	Тогава видяхме за първи път пластмасови опаковки.....	178
3.6	На баня се ходеше с майка	180
3.7	Тенденцията беше към приобщаване на евреите.....	182
3.8	Баба ми минаваше за тартора в двора.....	185

4. Празници

4.1	Всеки празник има някакво специфично ястие	190
4.2	Много ни мразеха учениците, защото ученичките тичаха към нас.....	193
4.3	Не исках моите деца да растат с мисълта, че те са други, защото там има елха, а при нас няма.....	194

4.4	В Русе няма религиозни евреи.....	196
4.5	Казва се на испански „баня де новия“	197
4.6	Едва тогава ние започнахме да се събираме, започнахме да проучваме и да се запознаваме с еврейския бит	200
4.7	Стария завет съм го чел от край до край – за обща култура	203
4.8	На всеки мач се облича в бяло, зелено и червено и носи българското знаме	204
4.9	Били сме атеисти.....	206
4.10	Това е най-официалният сладкиш, който се прави за сватби, раждания, абитуриентски... ..	207
4.11	Ние младите не ги познавахме много празниците	209

5. Страдания

5.1	Второто притеснение беше от депортирането	212
5.2	А те останаха живи и после веднага заминаха всички за Израел.....	215
5.3	Нямаше да бъдем освободени, ако лагерът не беше се запалил	218
5.4	Помагали са на съпротивата	220
5.5	В списъка на варненци, които трябва да бъдат експулсирани по този начин, на първо място е баща ми	221
5.6	Бил е ятак на плевенчанка партизанка, но той дълго време не афишираше това	225
5.7	Има го в списъците за депортиране	226
5.8	Дошли сме в България, когато баща ми са го взели в някакъв лагер	227
5.9	Има доста евреи тука, които са били съпричастни към антифашистката борба.....	229
5.10	Чичо Рахо е бил партизанин.....	230
5.11	На тях не им остава нищо друго, освен да се борят	232
5.12	Шмайзер за първи път в живота видях.....	236
5.13	Училището бяха го взели германците за склад.....	238
5.14	... през двора на една туркиня и да се скрие в къщата на една арменка... ..	241
5.15	Мойта баба умееше да гледа на карти	242
5.16	Махнете тези звезди, защото с тях плашите добитъка... ..	247
5.17	Душата му беше лекарска	250

6. Всекидневие

6.1	Няма телевизия, бяхме ние сами със себе си.....	254
6.2	Свинско се ядеше само на пържоли	259

6.3	Имам едно дипломатическо куфарче с негативи, които чакат да бъдат направени на снимки	261
6.4	Бях отличник по военната и политическата подготовка.....	264
6.5	За пръв път в България разбрах, че тази нация е уважавана.....	265
6.6	Трудно се дишаше	274
6.7	Когато го приемаха пионерче, повръщаше от хлора	275
6.8	Не исках да ставам културна продавачка на село.....	276
6.9	Ежегодно има такива еврейски лагери, всяко лято.....	278
6.10	Тогава за пръв път разбрах какво е кашер	280
6.11	Беше голяма радост, че бай Тошо си заминава.....	282
6.12	Най-хубавото ми ядене забраниха да го ям	283
6.13	Животът им се отваря след Девети септември.....	285
6.14	Не съм си хвърлял партийната комунистическа книжка	287
6.15	Имаха връзка с български момчета, и решиха да останат в България.....	289
6.16	Дядо ми обичаше градския живот.....	292

7. Работа

7.1	Понеже нямах софийско жителство и никаква партийна принадлежност, трябваше да напусна София	300
7.2	Малко съм бил по корабите	306
7.3	Намерих средата, която най ми харесваше и аз бях най-доволна от себе си	307
7.4	Хора с еврейско потекло бяха много ограничени в Съветския съюз по професия	309
7.5	Целият ми живот мина в енергетиката.....	313

8. Обетованата земя

8.1	Аз знаех, че кока-колата е много вредно питие, но въпреки това пих, признавам си	316
8.2	Видях един друг свят.....	318
8.3	Всички ги хвана морска болест, без мен.....	319
8.4	Във всяко едно от писмата дядо ми казва „Ние те очакваме“	320
8.5	Догодина в Йерусалим.....	321
8.6	Аз съм се клел и на Царство България, и на Република България.....	326
8.7	Има такова движение, да помогнем на израелската армия	327
8.8	И наистина си измислих три желания, които са реалистични и те се изпълниха	328

ВЪВЕДЕНИЕ

Градовете Русе, Шумен и Варна се намират на линията на Модерността – пътят на първата в България железница, която е проводник на множество европейски премиери в сферата на икономиката и културата. Железният път свързва Европа с Ориента. Той пренася не само стоки и хора, но и нови обществени отношения, утвърждава Свободното време - категория от всекидневието, непозната за домодерните хора. Поради това поне за четвърт век качеството на живота в тази част от българските земи изпреварва останалите.

Според данните от преброяването на населението на Княжество България от януари 1881 г. четирите най-големи градове у нас са Русе, София, Варна и Шумен – три от тях „намират се надлъж по железницата, която съединява Западна Европа с Цариград; един от тях е най-важното ни пристанище на Дунава, а другия – единствената както трябва и най-голяма наша морска скеля. Че не е проста случайност, гдето градовете, които лежат на сравнително най-добрите наши съобщителни средства, са и най-много населени, не трябва и съмнение. Растеньето на Русе не ще датира по-рано от времето, когато той биде избран за средище на Дунавския вилает, а Варна сега вероятно захваща своето уголемяване.“ (Сарафов 1882: 24).

Наблюденията показват, че промените в структурата на населението в трите града, макар и обвързани с резултатите от войната 1877-1878 г., не дават все още кардинални разлики – турците в Русе са 39% от населението, във Варна 33%, а в Шумен – 44%. Евреите в тези градове са съответно – 7.4% в Русе, 2.2% във Варна, 3.2% в Шумен. Както отбелязва Сарафов – „като отиваме от Русе към Варна броят на арменците расте, а броя на евреите пада“ (Сарафов 1882: 43). В това време в София „израелитите“ са 20.8%, което е свидетелство за заселването на евреи по линията на Модерността не от векове, а като отражение на икономическия подем на региона.

Еврейските общности в тези градове се превръщат в агенти на промяната за традицията и утвърждаването на единството на градския социокултурен организъм. В периода на Възраждането градовете у нас не са с преобладаващо присъствие на българи. Поради това, във времето след Освобождението, когато в старите османски центрове се съсредоточават множество нови преселници от вътрешността на страната, всекидневните модели на поведение се

усвояват и чрез примери от завареното градско население – евреи и арменци. Еврейските общности у нас имат съществен принос за утвърждаване на европейските модели на градски празници. Високата мобилност, заниманията с търговия – локална и международна, както и с изкуства, правят евреите познати в множество социални профили. Необходимостта от тяхното присъствие в публичната среда и утвърденото им място в живота на градовете от Североизточна България способстват за установяването на такива връзки и отношения, които водят до спасяването им от Холокоста.

Темата за Холокоста на пръв поглед стои далеч от българското мислене – обществеността у нас знае, че благодарение на усилията на мнозина, българските евреи не са сподобени от трагедията да попаднат в концентрационни лагери. Въпреки това, тази обща за Европа памет е необходимо да бъде огласявана и споделяна. Прекият досег със свидетелства, както и разказът от първо лице, водят до трайни впечатления и приобщаване към знанието за престъпленията на Холокоста. Проучването по темата и събраните аудио-визуални свидетелства са работен инструмент за разгръщане на контекст, който може да насочва дебата в обсъждането на темата за живота в насилие. Масовите притеснения и погроми срещу евреите в Европа през 30-те и 40-те години на XX век, приемането на Закон за защита на нацията у нас, изселването на софийските евреи из страната, забраната за работа, както и включването на мъжете в трудови групи – всичко това постепенно нагнетява напрежение, страх от неизвестността и очаквания за беда. Военновременното положение предоставя лишения за всички в страната, но за голяма част от еврейските общности у нас то увеличава страданията.

Темата за Холокоста е изпитание за всяко общество – у нас тя не се познава достатъчно, а обществената ѝ значимост може да се види не само във формите на отношение към „други“ и различни, но преди всичко към самите нас. Защото е важно не само да се изградят, но и да се поддържат отношения на търпимост и подкрепа на демократичните ценности, за да се преодолее възможността за насилствено противопоставяне, за да се постигне високо ниво на взаимопроникване и познаване. В този процес темата за Холокоста е своеобразен лакмус, проверка на възможностите ни за обучение в култура, което ограничава нетърпимостта в обществото до степен, определена от родения в Русе нобелов лауреат, писателят Елиас Канети, като мултикултурност.

Артикулацията на темата за Холокоста в съвременното общество допринася пряко за развитието на демократичните ценности, като преодолява възможностите за противопоставяне. Опознаването на другите и различните води до опознаване на самите нас, тъй като посочва опозициите, които могат съевременно да се ретушират. Изследователският процес, който сме осъществили, предоставя пряко думата на обектите на изследване – еврейските общности, тяхната култура, традиции и спомени. Свидетелството на разказа от първо лице, води до съпричастност към знанието за страданието. Пряк резултат от това е процесът на валоризация на местната памет, който усилва ува-

жението на местните общности, на гражданите, към самите тях. Проучването изцяло залага на позитивната насоченост, тъй като показва ценността от съжителството на различия, демократичността на мултикултурализма и смисъла на многообразието. Проучването не цели единствено подчертаване на темата за спасяването на българските евреи по времето на Втората световна война. Обект на спасяване е паметта за тях, паметта за местните градски общности, които изграждат културното многообразие в близкото минало и съвременността. Еврейските общности у нас, след създаването на държавата Израел, до известна степен „потъват“ в националната българска държава и загубват своята видимост. Ето защо, чрез реализацията на проучването се очертава всекидневния живот през социализма, описван различно и в детайли; дава се възможност за изява на демократични ценности и оформяне на образи на различия, които до този момент са били непознати или слабо популярни. По този начин, чрез обговаряне на всекидневни или травматични моменти от паметта, може да се постигне ограничаване на формите на омраза и преодоляване на изяви на нетърпимост в обществото, характерни за кризи.

Изследването на местните еврейски общности в контекста на всекидневния им живот, формите на забавление и празничност, годините на Втората световна война и животът през социализма, се базира на анализ на събрани житейски наративи от градовете Русе, Шумен и Варна, както и на визуално-антропологични наблюдения на събрани фотографии от домашни албуми. За да се подчертае значимостта на събраните фотоси, както и да се открие какво е представено и какво липсва, те ще бъдат поставени в контекста на ситуацията, която ги е породила (Weber 1985: 67-78). По тази причина историко-антропологическият подход се налага като основен метод на проучването. Като специфично средство в изследването се очертава използването на визуално-антропологическия подход, защото позволява да се разкрие визуалната, семиотичната и социалната логика на събраната колекция от снимки. Познаването на събитията от миналото ни позволява чрез метода на визуалната антропология да разглеждаме обектите на изследване като „социални факти“ (Серкле 1994). Голяма част от семейните снимки са включени като съставна част в интервюта – не толкова като илюстрация на повествованието, колкото на разказ-в-разказа.

Устните разкази на интервюираните са обособени в различни антропологични категории. Това подреждане позволява на читателите да съпоставят различни житейски преживявания и да проследят палитрата от разнообразни съдби и реализации в конкретен, но сходен с живота на други, момент от развитието на индивидите.

Изследователски екип

Изследователският екип бе съставен от специалистите в музеите, а интервюта провеждаха Николай Ненов, Бета Хараланова, Татяна Щерева, Искра Тодорова, Десислава Тихолова, Цвета Ненова. Всеки от тях има десетилетна практика на терен и работа с хора. Дешифрирането на интервюта се случва

с помощта на Искра Тодорова, Десислава Тихолова, Христина Трифонова, Микаела Янчева, а аудиовизуалният екип - Димитър Липовански и Теодор Мечев, осигури свидетелствата в звук и визия.

Методология

Преди провеждането на теренното проучване се извършиха подготвителни действия за издирване на публикации по темата, свързани с развитието на града, които да опишат контекста на съществуването на проучваната градска общност. Състави се културна география на мястото – главни улици, с техните стари и нови названия, площади, пазари, паметници и места на памет, където местните хора си определят срещи. По този начин интервюиращите попадат в идентична координатна система заедно с респондентите, което от своя страна отключва необходимото ниво на доверие.

Биографичният подход днес е бързо развиващ се начин на изследване, който се опитва да разбере променящите се житейски опити, прогнозите на индивидите за бъдещето, това, което вълнува хората, и как те интерпретират миналото, настоящето и бъдещето. По тази и по ред други причини, биографичният подход се налага като основен метод в настоящото проучване. Този тип изследване принадлежи към групата на качествените методи, наричано е още „еклектичен подход“, тъй като предлага множество сфери за изучаване, включително не-устни документи като дневници, автобиографии, фотоалбуми (Roberts 2002: 92). Житейските разкази представляват документални свидетелства, с чиято помощ е възможно да се реконструира действителността. Този тип разкази дават информация за живота на семействата и родословието им, за хронологичен тип събития в града и случващото се в общностите на града като цяло. Житейските разкази могат да се разглеждат и с фокус към дискурсивната реалност, която се открива вътре в разказа. Приема се, че в жизнеописателния разказ се сливат обективните характеристики на живота на разказващия и субективните значения, които е склонен да придава на своя опит (Колева 2002: 100-103). Като цяло този тип разкази дава индивидуалност и разкрива уникални случки и събития.

Имената на респондентите ни, заедно с годината на тяхното раждане и нивото на образование, присъстват в настоящия сборник, тъй като целят постигане на достоверност и документалност на теренното изследване. В единични случаи сме посочили само част от идентификацията на разказвачите.

Благодарение на музейните специалисти проучването достигна до разнообразни представители на местните еврейски общности. Бета Хараланова в Шумен, Татяна Щерева във Варна, както и Десислава Тихолова, Искра Тодорова и Цвета Ненова в Русе, осъществиха контакти с хора от различни възрасти и пол, с различен социален опит, което предопредели богатството от гледни точки към живота на еврейските общности и към развитието на градовете. Смятам за сполучлив и своеобразния контрапункт, осъществен чрез семейния спомен на г-жа Павлина Липованска, който свидетелства за детските години на Елиас Канети в Русе (вж. 1.5 Аз го познавах Елиас Канети, аз съм играла с него).

При провеждането на интервютата, които се придържат към обща антропологическа перспектива, специалистите се водят от въпросник със структурирано интервю, но се съобразяват с индивидуалните изяви на своя респондент, следят потока на мисълта му. Като цяло разговорът се подчинява на спецификата на градската етнология, за която градът също има своя антропологичен прочит.

Проучването

Теренното проучване, проведено през пролетта на 2015 година, отразява не само състоянието на градските общности на евреите в Русе, Шумен и Варна, то осветлява паметта за тях, описва хора и събития, отнасящи се и за онази част от българските евреи, които днес живеят в държавата Израел. Тридесет наши сънародници – 17 жени и 13 мъже, чрез своите разкази и спомени изграждат впечатляващ териториален обхват на проучването, който включва 27 български населени места и в действителност покрива картата на страната. Родените в Русе са 10, в Шумен петима, а във Варна трима. Движението на респондентите ни показва динамиката в живота на общностите, подчинена на сложните процеси през XX век, в които доста често липсва собствен избор.

Сборникът

Настоящият сборник съдържа устни разкази, подредени в осем глави, които съответстват на различни антропологически категории и представят чуто или преживяно от първо лице. Хронологията в книгата е съобразена единствено с битието в житейските цикли и поради това във всяка отделна глава може да се проследи картината за свят на различните поколения хора.

Детство. Детството е тема, която у мнозина разказвачи се идеализира, макар отделните поколения да имат различно детство. За едни то включва изпитанията на войната, за други детството се свързва с езика ладино, когото бабите и дядовците са говорели, за трети фокусът е върху следвоенните години, еднакво бедни за всички в страната. Повечето помнят и игрите на своето време. „Всяка събота дядо ще се облече официално, тогава се носеше калпак, и ще мине, живеехме близо, ще се обади на майка ми: „Мари, – майка ми се казваше - Мари, ел нието еста пронто?“ - готов ли е внукът, превеждам. „Еспера, еспера!“ - чакай, идва. И аз тогава за ръката с дядо си - в синагогата... Всички деца като мене отвън играехме на лимки (на топчета) или на орехи и чакахме да свърши вътре службата“ (1.3 Ел нието еста пронто? - готов ли е внукът).

Със създаването на ционистки организации в България към края на XIX век се появяват и гимнастическите дружества „Макаби“, които по-късно разширяват своята дейност и в сферата на културата. Според някои изследователи еврейските дружества при създаването и организацията си са получили подкрепа от юнашките (спортни) дружества у нас (Кьосо 1936). „И от малък си спомням, че имаше такива организации и участвах в тия гимнастически организации. И там, бих казал, много здравословно живеехме като младежи. Там отивахме често, имаше паралелка, гири, имаше висилки. И така младите години, годините на тийнейджъри, там се занимавахме с това в „макаби“. Е, разбира

се, като младежи се събирахме на жур, на „журки“ му казвахме“ (1.2 Аз го говоря, понеже съм възрастен).

За мнозина спомените от детството се свързват с времето на социализма и задължителните униформи, бригади, лагери, всеобщии организации – пионери, комсомолци, които до голяма степен правят еднакви гражданите на „народната република“. Поради това подаръците от чужбина, за евреите, които поддържат връзки със свои роднини, се оказват престижен елемент в обичайното битие на близкото минало. „Носеха подаръци, които ме правеха звезда. Дъвки. Една кутия с израелски дъвки. И блузки. Например по това време баща ми беше пословичен в театъра с неговите чорапи. Всички му завиждаха за това, че той има шарени чорапи. Другите ходеха с черни. Нямахме други“ (1.7 Носеха подаръци, които ме правеха звезда). Но въпреки ограниченията и невъзможността за избор през социализма, детството и младежките години пазят впечатления и настроение, като за празник. Дори тези, които са били изкушени от възможността да слушат чужди радиостанции (с „вражеска пропаганда“ – според терминологията на времето), често са търсели модерна музика (1.8 Ние повече музика сме слушали по тези радиостанции), част от себеизразяването на всяка младежка общност и до днес.

Война. Спомените за наложените забрани във времето на Втората световна война, породили затруднения за нормален живот и общуване за всички, ни задължават да погледнем към историческите факти от този период. През 1941 г. влизат множество законови ограничения за евреите у нас. Обнародва се Законът за защита на нацията, който отнема гражданските и политическите права на 48 000 евреи. Ограничава се стопанската им дейност, което оставя без препитание мнозина от тях. На мнозина се отнема собствеността – движима и недвижима. „На този апарат, който го имам аз, съдбата е такава, че по време на войната, на всички, които притежаваха, особено чужденци, евреи, се конфискуваха радиоапаратите. И този радиоапарат ни го взеха, той беше на батерии. Аз след това го префасонирах върте на ток, но кутията, всичкото си е, както си е оригинала и отзад има: “Този апарат принадлежи на Виктор Симон Епщайн, село Пейчиново“. И след Девети септември ни издирват и връщат радиоапарата, и аз го запазих“ (Симон Виктор Епщайн, р. 1934 г.)

На 1 март 1941 г. министър-председателят Богдан Филев подписва договора за присъединяване на България към Тристранния пакт, а германските войски навлизат в страната. През 1942 г. се създава Комисарство по еврейските въпроси. То става главен организатор на изселването на еврейско население.

„Всички, навършили десетгодишна възраст, бяха длъжни да носят шестолъчката. Имаше едно малко изключение само за тези, които са били фронтовици през Първата Световна война и са инвалиди от войната, те носеха жълто копче, за да се каже, че все пак са имали малка заслуга към държавата“ (1.1 Имаше и убедени момчета, които направо ни мразеха). В същото време този знак е възприеман нееднозначно, поради което на въдворените в село Горско Абланово домакините им казват да си махнат звездите от дрехите (5.16 Махне-

те тези звезди, защото с тях плашите добитъка...). На пръв поглед това са единични жестове, но - помнени от мнозина през десетилетията, което ги прави важни, защото показват човечност.

Безспорно темата за спасението на българските евреи предизвиква десетилетни полемики, тъй като терминът „спасение“ се обвързва с емичната позиция от етноложка гледна точка, а в същото време е подвластен на правни, политически и икономически ограничения в тълкуването на значението му. Ето защо е необходимо да се припомни за българското съдействие при предаването на 11 393 евреи от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пиротско на германските власти, както и да се отбележи тяхната гибел. В същото време, когато се разкриват отделните етапи на въвеждане и прилагане на антисемитското законодателство у нас, трябва да се назовават отделните лица, тъй като „съвсем конкретни лица и групи обмислят, планират и провеждат антисемитската политика на българските правителства в „старите“ предели, Беломорието и Македония, както също толкова конкретни индивиди ѝ се противопоставят...“ (Аврамов 2012: 8).

Спасението или оцеляването могат приоритетно да се обвържат със съдбата на онези еврейски общности, които лесно могат да бъдат разпознати като „български“, тъй като са вписани в образователната система на страната, в нейната икономика, културен и обществен живот. Това ги прави видими и разпознаваеми – хора и съдби, които по такъв начин се преплитат във всекидневието, че дори и днес отсъствието на голяма част от тях, след преселването в Израел, създава празнини в живота на нашите градове.

След германски натиск за “окончателното решаване на еврейския въпрос”, на 22.II.1943 г. е подписано Споразумение за изселване извън страната на 20 000 евреи. От 4 март 1943 г. започва депортирането на 7122 евреи от Македония, 4221 от Тракия и 185 от Пиротска област към лагерите в окупирана Полша. За допълване на цифрата 20 000 правителството организира акция на 9 март 1943 г. в градовете Кюстендил, Дупница, Горна Джумая, Пловдив, Пазарджик, където насилствено се събират евреите. Благодарение на гражданската съвест на Петър Михалев, Асен Сюичмезов, Владимир Куртев и Иван Момчилов от Кюстендил, както и решителната намеса на Димитър Пешев, заместник-председател на Народното събрание, на 9 март 1943 г. се постига отмяна на заповедта за депортиране на евреите от страната. Православният елит, еврейските лидери - цялата общественост у нас има принос в спасяването на живота на българските евреи, но действията на Димитър Пешев нямат аналог в европейската действителност по това време, тъй като той използва доказано демократично средство – парламентарната трибуна (Тодоров 2015).

През май 1943 г. се създава нов план за депортиране на всички евреи от страната. Той е разработен в два варианта, известни като план А и план Б. План А предвижда незабавно депортиране на всичките 48 000 евреи. План Б предвижда изселване на евреите от София в страната. След силен обществен натиск е приложен план Б.

Трудови групи. Част от официалните механизми срещу екстрадиране на еврейското мъжко население е мобилизирането му в трудови групи. Трудовите групи включват всички мъже евреи на възраст 20-46 г., които подлежат на отбиване на военната си служба. Задължителният и насилствен елемент в ситуацията надделява в спомените от това време, поради което трудовите групи далеч не винаги са оценявани положително. „Ние работехме по трасето на река Струма надолу към Гърция, към Петрич. По това трасе ние бяхме в лагер, под платнища, на нарове спяхме. Ние правихме трасе, слагахме основите на широка линия, а там имаше теснолинейка. Изведнъж казаха, че хора отдолу идат. Гледаме ги тъй – плачещи, жени, завити. Сигурно е имало старци, но младежи нямаше. Виж каква трагедия беше тогава. Като заминаха, ние взехме да се чудим какво става. А те нали говорят като нас испански и казаха: „Дигнаха ни през нощта и казаха да вземем толкова багаж, толкова ...“. И ние каквото имаме – консерви, хляб, всичко им хвърлихме. Дори полицаите помислиха, че ще направим нещо (имахме от двете страни по един полицаи) и започнаха да стрелят, ние залегнахме. Но каква беше още по-голямата трагедия – с нас бяха и беломорските еврейчета – младежи. И те останаха живи. Фактически минаха техните майки, баби, дядовци, деца малки“ (5.2 А те останаха живи и после веднага заминаха всички за Израел). Този разказ е важно свидетелство за това, че животът на част от Беломорските евреи е запазен, докато са били мобилизирани в трудови групи.

Строим за Родината. След Девети септември сред българските еврейски общности се развиват две тенденции. Привържениците на комунистическите идеи се насочват към интеграция в следвоенното българско общество и се превръщат в “образцово малцинство”, което постепенно губи своята идентичност. Преобладаваща е тенденцията към емиграция в новообразуваната еврейска държава в Палестина, насърчавана от ционистките организации, особено сред младежите. От октомври 1948 г. до май 1949 г. над 32 000 емигрират в Израел, а през следващите три години още около 3 000. Огромна част от българските евреи напускат страната, с което необратимо се нарушава тъканта на еврейската общност в България.

Ентузиазмът на младите в следвоенните години, както и политическите пристрастия, стават водещи в избора за начина на живот. За някои от информаторите ни спасител на евреите се оказва Сталин – тъй като с влизането на Червената армия у нас са паднали ограниченията за евреите (5.15 Мойта баба умееше да гледа на карти). Животът постепенно се модернизира, а всекидневното става по-динамично. Трудът и свободното време се утвърждават като основни ценности. „Бях намерила някакви писма, които той е пускал на майка ми, когато е бил бригадир на Хаинбоаз. И той не завършва писмата с „Обичам те“. Описва как са правили състезания, как са направили вечеринка, описва например как е имало вечеринка, но той не искал да танцува, защото си мислел за нея – ей такива работи, и завършваше писмото със: „Строим за родината!“. Те са били готови да се отдадат на този нов строй и заради това са и останали тук. Заради това малко са и потулили еврейския бит и еврейските традиции, но не

са ги забравили никога.“ (6.9 Ежегодно има такива еврейски лагери, всяко лято).

Пътешествия и търговия. Появата на железницата в Североизточна България благоприятства развитието на пътешествията и търговията, затова гражданите на Русе, Шумен и Варна търгуват както с Виена, така и с Цариград. „За тая си дейност дядо ми е контактувал с една фирма в Германия, в Лайпциг, „Рудсак“ се е казвала. И когато са чествали 50-годишнината на тая фирма, която произвежда земеделски машини и инвентар, дядо ми го поканват, като фирмата му заплаща, ето тука му е пътният билет, билет за опера, пътните разноски, всичко. И това е фирмата „Рудсак“, създадена 1863 година, и той е ходил 1913 година на това тържество, което е било международно. На дядо ми му дават тоя плакет за спомен - Първият вносител в България на тия машини. Интересното е, че му пращат билета, изпращат му за хотела – където ще бъде настанен, билет за опера – да отиде на опера. И вече после да присъства на самото тържество. Ето тука баща ми е запазил билета за влака, всичко е запазено“ (Симон Виктор Епщайн, р. 1934 г.). Запазените вещи са обикновени, но имат висока стойност, тъй като съдържат разказ, с потенциал за разгръщане в музейна среда – пред нас застават артефакти, които носят отпечатък на времето и едновременно с това са свидетелства за живота на конкретни хора. Билетът за опера е употребен, но дядото на разказвача не е ползвал гардероб, тъй като купонът за тази услуга не е откъснат. Детайли, които правят разказа експресивен и го оживяват дори след десетилетия.

Празници. Еврейските общини не са само религиозни, а просветни, културни и социални организации. Евреите са градска общност, която оказва силно въздействие върху развитието на българското общество чрез утвърждаването на европейски културни практики. Еврейският всекидневен начин на живот в градовете се превръща в урбанистичен модел за българите. Празникът Пурим е основа за градските карнавали в Русе и София. Употребите на свободното време, почитта към книгите и науката, честите пътувания и срещи стават проводник на Модерността и правят живота в градовете на България съзвучен с времето. „Пурим е празникът. Пурим е, на който се маскирахме. Той донякъде така по някои от обичаите съвпада с християнския празник Заговезни. Но искам да ви кажа, тъй като моите родители имаха много приятели българи, ние празнувахме всичко наред. На Заговезни ходехме по къщите маскирани, после на Пурим пак се маскирахме. И така, въщи беше едва ли не един безкраен празник, който и сега продължава, защото аз съм женена за българин“ (1.14 На клавишите си свирех, тя си тракаше на пишещата машина).

Обетованата земя. В периода 1948-1949 г. над 32 000 български евреи се преселват в Израел, където изграждат новата държава и своето бъдеще. До промените от 1990 г. двете страни са идеологически противници, поради това поддържането на връзки между роднините е затруднено. „Връзките се поддържаха се с писма, то тогава нямаше друг начин. Да, вярно, писмата винаги бяха отворени, колетите винаги бяха отворени, защото те ни пращаха колети от Израел - портокали, банани, това което смятаха, че ние просто не можем да живе-

ем без него, а пък няма откъде да си купим; някоя дрешка за нас и много рядко някоя играчка. Аз посетих Израел през 1964 г., тогава съм бил на 14 години. Бях много впечатлен. Вуйчо ми каза: „Ела да те почерпя една кока-кола“. Аз знаех, че кока-колата е много вредно питие, но въпреки това пих, признавам си.“ (8.1 Аз знаех, че кока-колата е много вредно питие...).

Място на памет. Сградите на синагогите днес са клубове, където се срещат различни поколения, събират се за празници и важни дати, общуват помежду си, споделят храна. Активните процеси на обучение в култура постепенно изграждат у някогашните социалистически граждани и техните деца нов тип светоусещане, което им дава различно самочувствие в днешния XXI век, свързва ги с множество и различни общности, предоставя пред тях възможност за различен избор. „Аз де факто съм от т.нар. „изгубено поколение“, „Изгубено“, защото всички, родени след 1945 г., може би докъм 1985-86 г., много малко от тях са знаели за еврейския си произход, много малко от тях са знаели еврейските традиции, повечето от тях изобщо не знаят ладино. Не сме били религиозни, но традициите са се спазвали по един негласен начин, благодарение на баба ми. Знаех, че като замирише вкъщи на „рускитас“, значи идва Пурим – това е пролетният празник, той с карнавал е свързан, като замирише на „пастел“, на „тишпици“, на такива по-вкусни, значи идва Рош Ашана (Нова година). По това разбирах“ (2.6 Всичко е от приказките на баба).

Еврейските общности днес живеят не само в старите храмове. Те са част от културното многообразие на градовете, паметта за тях може да се види в музеите (Cohen 2012), да се търси в архивите или да се споделя във виртуалните социални мрежи. Събирането на спомени, научните изследвания и споделянето им са важни условия за живота на еврейските общности, чието присъствие в градовете ни прави по-различни и по-богати.

В процеса на настоящото изследване много често се описва приготвяне на храна. Допустимо е да разглеждаме храната като етномаркер, а не толкова като съставна част на обряда, тъй като обредна ситуация отдавна не съществува. Храната е част от традицията – тя се познава от общността и се обвързва със съответните празници. Осъзнава се като част от наследството и се оценява високо, поради което не може да ѝ се припише обредна принадлежност.

Дядо Марципан. Във времето на някоя от първите си съзнателни години съм именувал брата на моя дядо на името на малкия сладкиш, който получавях от него при срещите ни. Шоколадът тогава явно е бил рядкост, затова, когато Дядо Марципан идваше на гости, наставаше радост. Когато съм бил малък, не съм знаел, че подобие то на шоколад от времето на социализма е било набедено за марципан, поради което години по-късно с изненада разбрах за деликатното съчетание от смлени бадеми и захар. Австрийските и баварските марципани напомняха за времето на споделяната обща култура на дунавските страни, затова приемах този сладкиш за собствен.

Но не Средна Европа, а балканският Одрин за пръв път ми показва връзката с еврейските общности, тъй като одринският „badem ezmesi“ се продава като традиционна местна храна, част от наследството на града, останала от кухнята на евреите. На пръв поглед това е случайна среща, макар общността на русенските евреи, създадена в началото на XIX век, да е била религиозно подчинена тъкмо на Одрин, откъдето са и някои от семействата, преместили се в пристанището на Дунав.

В търсенията на културни влияния и преплитания на вкусове, между захарния сироп и тестото на Изтока и какаото и сметаната на Запада, вероятно трябва да разположим марципана, който ги обединява и преодолява граници – в религиите, в празниците или в менталността, за която сладкото (и блажното) са привилегия и изкушение, които не са за всички. Марципанът и неговото присъствие в различни култури бележи преплетените съдби на народите, които формират европейския етнокултурен кръг, разкрива общото им минало и представя настояще, в което еврейската култура е част от общото ни наследство.

проф. д-р Николай Ненов

Литература

Аврамов, Р. 2012 - „Спасение“ и падение. Микроикономика на българския държавен антисемитизъм, 1940-1944 г., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София

Колева, Д. 2002 - Биография и нормалност, ЛИК, София.

Кьосо, Ал. 1936 - „Макаби“ и еврейският спорт в България, София.

Сарафов, М.К. 1882 - Населението в градовете Русе, Варна и Шумен, В: Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец (София).

Серкле, Д. 2000 - Предметът като реч: да разгледаме предметите като социални факти. – В: Български фолклор, София, кн. 1. 81-89.

Тодоров, Цв. 2015 - Спасяването на българските евреи, В: Тоталитарният опит. Човешкият отпечатък, Изток-Запад, София. 213-245

Cohen, R. 2012 - The visual revolution in Jewish Life, In: Visualizing and exhibiting Jewish space and history, Studies in contemporary Jewry, Volume XXVI, edited by Richard I. Cohen, Oxford University Press.

Weber, Ronald L. 1985 - Photographs as Ethnographic Documents. In: *Artic Anthropology*, 22 (1).

Roberts 2002 - Roberts, Brian. *Biographical Research*. Philadelphia.

ANGUISH AND SALVATION

The Memory of the Jewish Communities in Rouse, Shumen and Varna

INTRODUCTION

The cities of Rouse, Shumen and Varna are on the line of Modernity - the way of the first railway line in Bulgaria, which was the carrier that enabled the local debut of a multitude of European business and cultural achievements. The railroad linked Europe to the Orient. It transferred merchandise and people, but it was just as well a vehicle for new public relations and for the introduction of Free Time – a category of the daily routine that was unknown to pre-modern people. Therefore, for at least a quarter of a century the quality of life in this part of the Bulgarian territory ran ahead of elsewhere.

According to the January 1881 census in the Principality of Bulgaria, the four largest cities in Bulgaria were Rouse, Sofia, Varna and Shumen; three of them “are located along the railroad that links Western Europe to Istanbul; one of them is our most significant port on the Danube, while the other one is the only adequate and the largest sea wharf we have. It is beyond any doubt no coincidence that the cities lying on our relatively best communication instruments have the largest numbers of residents. Rouse’s growth wouldn’t be dated earlier than the time it was chosen to be the centre of the Danube Province, while Varna is probably just starting its enlargement.” (Сарафов, 1882: 24).

Observations showed that the population structure changes in all the three cities, albeit related to the effects of the 1877-1878 war, still would not show any cardinal differences: the Turkish population in Rouse was 39%, in Varna it was 33%, and in Shumen it was 44%. The Jews in those cities were respectively 7.4% in Rouse, 2.2% in Varna and 3.2% in Shumen. As Sarafov noted, “while going from Rouse to Varna, the number of Armenians grows and the number of Jews falls.” (Сарафов, 1882: 43). In the same period, the ‘Israelites’ in Sofia were 20.8%, which is an evidence that the Jews had not settled there many centuries earlier; their settling along the Line of Modernity was a reflection of the business upsurge in the region.

The Jewish communities in those cities turned into tradition transformation agents contributing to the strengthening of the unity of the urban sociocultural organism. In the period of the Bulgarian Revival, the towns in the country did not have pre-

dominating Bulgarian population. Therefore, in the Post-Liberation period, when large numbers of new settlers moved from the countryside to the former large Ottoman centres, one of the ways to adopt daily routine models was to follow the example given by the urban population they found there – Armenians and Jews. The Jewish communities in Bulgaria played a significant role in strengthening the European models of urban feasts. The high mobility and the trade activities – both local and international, plus the active involvement in arts made the Jews well known in a variety of social profiles. The need for their presence in the public milieu and their unquestionable place in the development of the towns in Northeast Bulgaria contributed to the building of relations and links that resulted in their salvation from the Holocaust.

The topic of the Holocaust seems to be strange to the Bulgarian mindset; it is common knowledge in the country that the efforts of many people helped the Bulgarian Jews to be saved from the tragedy of getting in concentration camps. However, this memory is common for Europe and it needs to be shared in a loud voice. The direct contact with evidences and the first-person narrative lead to lasting impressions and to knowing more about the crimes of the Holocaust. The research on this issue and the audiovisual evidences that have been collected are a tool to unfold a context that can steer the debate on discussing life in violence. The mass persecution and pogroms on Jews in Europe in the 1930^{ies} and 1940^{ies}, the adoption of a Law for the Protection of the Nation in Bulgaria, the displacement of the Jews from Sofia all around the country, the prohibition to work, and sending the men to work camps – all that gradually built tension, fear of the unknown future and expectation of hardships. The war-time situation subjected everybody in the country to privation; furthermore, for most of the Jewish communities in the country it caused greater suffering.

The Holocaust is a trial of a topic for any society; the knowledge about it in our country is not sufficient, while the forms of attitude to “other” people, different people and, above all, the attitude we have to ourselves indicate the scale of its social significance. Because it is important not only to build relations of tolerance and support to democratic values, but also to sustain such relations in order to block any probability of forceful confrontation so that a high level of mutual understanding and appreciation can be achieved. In this process, the subject of the Holocaust acts like a litmus, a test of our capability to be educated in culture that will limit intolerance in the society to a level defined by the Rouse-born Nobel prize winner in literature Elias Canetti as multiculturalism.

The articulation of the Holocaust theme in the modern society has a direct effect on the promotion of democratic values through surmounting confrontation probabilities. Learning more about other, different people brings about better knowledge of ourselves by pointing oppositions that can be remedied on time. The research process we have performed gives the floor to the actual research objects – the Jewish communities, their culture, traditions and memories. The contact with the evidences plus the first-person narrative leads to lasting impressions and to be-

coming part of the community that shares knowledge about anguish. One of the immediate effects is the process of local memory valorisation that strengthens the self-respect of the citizens and the local communities. The research is completely based on positivity as it shows the value of co-existence of differences, the democratic nature of multiculturalism and the meaning of diversity. The research is not focused only on underlying the matter of the salvation of the Bulgarian Jews during WWII. The object of saving is the memory about them, the memory about the local urban communities that formed the cultural diversity in the recent past and in modern times. The Jewish communities in Bulgaria, after the State of Israel was created, somewhat “sank” in the nation state of Bulgaria and lost their visibility. Therefore, this research has helped to get an idea of the day-to-day routine in the socialist era described in different ways in detail; it has enabled certain democratic values to be manifested and pictures of little known or completely unknown differences to be drawn. That way, voicing routine or traumatic memory moments may limit the forms of hatred and prevent manifestations of intolerance in society that are typical for moments of crises.

The research on the Jewish communities in the context of their daily routine, celebration and entertainment forms, the years of World War Two and the life in the socialist period is based on life narratives collected in Rousse, Shumen and Varna, and also on visual anthropologic observations of photographs found in family albums. To underline the significance of the collected photographs and to differentiate between things shown and things missing, they will be placed in the context of the situation in which they were generated (Weber 1985: 67-78). That is the reason why the anthropologic history approach became the fundamental research method. A specific research tool is the use of the visual anthropologic method because it gives a chance to unfold the visual, semiotic and social logic of the collection of photographs. Knowing information about past events enables the use of visual anthropology in order to analyze the research objects as “social facts” (Серкле 1994). Many of the family photographs are integrated in the interviews - not so much as a story illustration rather than a story-in-the-story.

The spoken narratives of the interviewed people are organized in different anthropologic groups. That way, the readers can compare different life experiences and follow the variety of different life stories and realizations in a moment of people’s personal development that is specific and at the same time similar to other people’s lives.

Research Team

The research team members are museum experts. The interviews were taken by Nikolay Nenov, Beta Haralanova, Tatyana Shtereva, Iskra Todorova, Desislava Tiholova and Tsveta Nenova.

Each of them has extensive experience in fieldwork and work with people. The interviews were decoded with the assistance of Iskra Todorova, Desislava Tiholova, Hristina Trifonova and Mikaela Yancheva. The audiovisual team – Dimitar Lipovanski

and Teodor Mechev – produced the evidences in sound and light.

Methodology

The field research was preceded by preparatory work to find relevant publications on the city development that describe the context in which the city community in the focus of this research existed. A cultural geography of the place was composed: main streets with their old and new names, squares, market places, memorials and memory sites where the local people appoint their meetings. That way, the people taking interviews were able to be in an identical coordinate system together with their respondents which, in turn, unlocked an adequate level of trust.

The biography approach is a rapidly developing research method, through which efforts are made to understand the changing life experiences, persons' expectations for the future, things people are interested in, and their interpretation of the past, the present and the future. Therefore, and because of many other reasons, the biography method is the main approach used in this research. This research type falls in the group of quality methods, also called an "eclectic approach" as it offers a variety of research areas including non-spoken documents such as diaries, autobiographies, photo albums (Roberts 2002: 92). Life narratives are documentary evidences that can be used in reconstructing reality. Stories of this type give information about families' lives and their genealogy, chronologic events in the city and all kinds of things happening in urban communities in general. Life stories can also be seen as focused on discursive reality found in the story. It is accepted that a life narrative merges the objective parameters of the storyteller's life and the subjective meanings the person tends to attribute to her/his own experience (Колева 2002: 100-103). Generally, narratives of this type give individuality and reveal unique stories and events.

The names of our respondents, their birth years and education levels are included in this collection because of the credibility and documental value they give to the field research. In a number of cases, we have given only part of the narrators' identification.

Owing to the efforts of the museum experts, the research has reached a variety of representatives of the local Jewish communities. Beta Haralanova in Shumen, Tatyana Shtereva in Varna, and Desislava Tiholova, Iskra Todorova and Tsveta Nenova in Rousse contacted people of different ages, gender and social experience, and that resulted in a wealth of viewpoints to the Jewish community life and city development. Furthermore, I find that there was a particularly successful counterpoint through the family memory told by Mrs. Pavlina Lipovanska, which gives an evidence of Elias Canetti's childhood in Rousse (See 1.5 I knew Elias Canetti, I played with him).

While doing interviews following a general anthropologic perspective, the interviewers were guided by a structured interview questionnaire yet they always took into consideration their respondents' personality, bearing in mind the stream of

thought. Generally, the conversation was based on the urban ethnology nature, as the city also has its anthropological interpretation of that ethnology .

The Research

The field research in the spring of 2015 reflects not only the status of the urban Jewish communities in Ruse, Shumen and Varna, it also illuminates the memory about them and describes people and events that are related to that part of the Bulgarian Jews, who now live in the State of Israel. The stories and memories of thirty fellow patriots - 17 women and 13 men – construct an impressive survey area encompassing 27 Bulgarian towns and practically cover the map of the country. Of them, ten were born in Rousse, five were born in Shumen and three - in Varna. The enclosed maps show the community life development subordinated to the complicated processes running in the 20th century, in which the possibility of making a choice was often missing.

The Collection

This book is a collection of spoken narratives organized in eight chapters corresponding to different anthropologic groups, and presents first-person narratives about things heard or experienced. The chronology of the book follows only the course of life in the life cycles; therefore, the picture of the world of different generations can be followed in each of the chapters.

Childhood. Childhood is a topic often idealized by many narrators, although each generation had a different childhood. For some, it included the ordeals of war; for others, childhood is related to the Ladino language spoken by their grandparents, while for a third group, the focus is on the post-war years that were equally poor for everybody in the country. Most of them remember the games they used to play. “On Saturday, my Grandpa would put on his best clothes – they wore fur caps then – would come around and would call my mother: “Mary – my mother’s name was Mary – el nieto esta pronto?” - is the grandson ready, I translate. “Espera, espera!” - Wait, he is coming. And then I, hand with my grandpa – to the synagogue... All kids like me, we played marbles outside, or with walnuts, and waited for the service to finish”. (1.3 El nieto esta pronto? - Is my grandson ready).

After Zionist organizations were created, in the late 19th century Makabi gymnastic organizations started appearing in Bulgaria; later, with the expansion of their activities, culture was also included. According to some researchers, when Jewish associations were founded, their creation and initial organization were supported by the then existing gymnastic groups in Bulgaria (Кьосо 1936). “I remember that when I was a child, there were such organizations and we participated in those gymnastic organizations. There, I would say, we had a very healthy lifestyle as youngsters. We often went there; there were parallel bars, dumbbells, and a horizontal bar. So, when we were young, when we were teenagers, that was what we would do in Makabi. Well, of course, being young men, we went to jollities, to “jollies” as we would say (1.2 I am telling this because I am old).

For many, childhood memories are related to the socialist period and the compulsory uniforms, work camps, holiday camps, all-embracing organizations: pioneers, komsomols, that to a large extent standardized the citizens of the “people’s republic”. Therefore, the foreign presents received by the Jews, who kept contacts with their relatives, were seen as an element of prestige in the ordinary routine in the recent past. “They would bring presents that turned me into a star. Chewing gums. A box of Israeli chewing gums. And blouses. My father, for example, was proverbial in the theatre company with his socks. Everybody envied him for wearing socks in different colours. The others wore black socks. There were no other colours. (1.7 They would bring presents that turned me into a star) Notwithstanding the restrictions and the impossibility for any choice in the socialist period, childhood and the years of youth bring memories and mood adequate to a feast. Even the ones tempted by the opportunity to listen to foreign radio stations (with “hostile propaganda” if we use the terminology of that time), would often try to find modern music (1.8 We listened to more music on those radio stations) – part of the self-expression of the youth community even today.

War. The memories about the restrictions imposed during World War Two that triggered difficulties to normal living and communication for everybody, require from us to see the facts of history for that period. In 1941, numerous legal restrictions for the Jews were enforced in Bulgaria. The Law on the Protection of the Nation deprived 48000 Jews of their civil and political rights. Their business activities were limited, and that was the reason for many of them to lose their living. Many of them had their property expropriated, both real and movable. “This radio set that I have, had a special destiny. During the war, all radio sets that people had, especially foreigners and Jews, were confiscated. This one was also taken; it worked with batteries. Afterwards, I transformed it inside to work on electricity, but the box, everything is the way it originally was, and on the back you can see: “This radio set belongs to Victor Simon Epstein, Peychinovo village”. Then, after the Ninth of September, they found us and gave the radio set back, and I preserved it.” (Simon Victor Epstein, born 1934).

On 1 March 1941, the Prime Minister Bogdan Filov signed the agreement under which Bulgaria joined the Tripartite Pact and German troops entered the country. The Commissariat for Jewish Affairs was set up in 1942. It became the main organizer of the expulsion of the Jewish population.

“Everybody above the age of ten had to wear the yellow badge. There was a minor exception just for those, who had fought on the front in World War One and were disabled veterans; they wore a yellow button so that it was clear that anyhow they had done some service to the country.” (1.1 There were also some sincerely believing boys, who actually hated us). On the other hand, the attitude to that badge was ambiguous, and the internees in Gorsko Ablanovo village were asked by their hosts to remove the badges from their clothes (5.16 Take off those badges because you scare the cattle with them...). Those seemingly solitary gestures are remembered by many in the course of decades and this fact makes them significant because they

show humanity.

Unquestionably, the topic of the salvation of the Bulgarian Jews has generated controversies going on for decades, because the term "salvation" is linked to the emic position from the ethnologic perspective while it is at the same time subjected to legal, political and economic restrictions when interpreting its meaning. Therefore, it is necessary to remind the fact of the Bulgarian collaboration in transferring 11 393 Jews from Aegean Thrace, Vardar Macedonia and Pirot region to the German authorities and also to note their extinction. On the other hand, when mentioning the different phases of introducing and enforcing the anti-Semitic legislation in Bulgaria, specific persons should also be mentioned because "perfectly concrete persons and groups weighed up, planned and implemented the anti-Semitic policy of the Bulgarian governments in the "old" territories, the Aegean area and Macedonia, and persons just as concrete opposed it..." (Аврамов 2012: 8).

The salvation or the survival can above all be related to the fate of those Jewish communities that can be easily identified as "Bulgarian" because they were integrated in the education system, the national economy, and the cultural and social affairs in Bulgaria. That makes them visible and recognizable; people and destinies interlaced in the daily routine in such a way that even today the absence of many of them, after their migration to Israel, opens gaps in the life of our cities.

After the German pressure for "a final solution of the Jewish question", an Agreement on the deportation of 20 000 Jews from Bulgaria was signed on 22 Feb. 1943. 4 March 1942 was the starting date of the deportation of 7122 Jews from Macedonia, 4221 from Thrace and 185 from the region of Pirot to the camps in the occupied Poland. To reach the number of 20 000, on 9 March 1943 the government organized a campaign in Kyustendil, Dupnitsa, Gorna Dzhumaya, Plovdiv and Pazardzhik, where the Jews were forcefully gathered. Owing to the civil conscience of Petar Mihalev, Asen Syuichmezov, Vladimir Kurtev and Ivan Momchilov from Kyustendil and certainly after the decisive intervention of Dimitar Peshev, Vice-president of the National Assembly, cancellation of the order on the deportation of the Jews from the country was achieved on 9 March 1943. The Orthodox Christian elite, the Jewish leaders, the general public – they all have their share in the efforts to save the lives of the Bulgarian Jews; however, Dimitar Peshev's conduct has no equivalent in the European reality at that time because he used a truly democratic instrument – the Parliament. (Тодоров 2015)

A new plan to deport all Jews from the country was created in May 1943. It was drawn in two versions known as Plan A and Plan B. Under Plan A, all the 48000 Jews had to be immediately deported. Under Plan B, all Jews from Sofia had to be displaced to the countryside. After a strong public pressure, Plan B was implemented.

Labour Groups. The official instruments against the deportation of the male Jewish population included mobilizing them in labour groups. The labour groups were for all male Jews at the age of 20 to 46, who were eligible to mandatory conscription army service. The compulsory and forceful element of that situation prevails in the

memories from that time; therefore, labour groups indeed are not always given a positive assessment. "We worked on the roadbed along the Struma River going to Greece, to Petrich. By that roadbed we were in a camp, under tents, we slept on plank-beds. We were building a roadbed, laying the foundations of a broad gauge railway as there was a narrow gauge line there. Suddenly, they said that people were coming. We watched them – crying, women, wrapped. There were probably old men as well, but there were no young men. Just think what tragedy it was then. When they went away, we started wondering what was going on. And they – as they speak Spanish like us – said: "They woke us in the night, and told us to take that much luggage, that much..." And whatever we had – cans, bread – we threw all to them. Even the policemen thought we were going to do something (we had a policeman on either side) and started shooting; we lay down. But what was an even larger tragedy – the young Jews from the Aegean region were with us; youths. They stayed alive. In fact, their mothers, grandmothers, grandfathers, little kids" (5.2 And they stayed alive and then they all went to Israel). To date, this story is the only evidence – with the exception of Rafael Kamhi and other individual cases – that the lives of part of the Jews in the Aegean region were saved while they were mobilized in labour groups.

We Build for the Motherland. After the Ninth of September, there were two trends that started in the Bulgarian Jewish communities. The supporters of the communist ideas aspired at integration in the post-war Bulgarian society and turned into a "minority of excellence" that gradually lost its identity. The prevailing trend, however, was emigration to the newly created State of Israel in Palestine, which was encouraged by the Zionist organisations, especially among young men. Between October 1948 and May 1949, more than 32 000 people emigrated to Israel, and another around 3000 went there in the three years that followed. A huge number of the Bulgarian Jews left Bulgaria, thereby causing an irreversible damage to the Jewish community structure in Bulgaria.

The post-war enthusiasm of the young people, in combination with the political preferences, became leading in the choice of a lifestyle. For some of our informers, the name of the Saviour of the Jews is Stalin, because the restrictions on the Jews were cancelled with the Red Army coming to Bulgaria (5.15 My grandmother practiced fortune telling with playing cards). Life gradually became modern, and the speed of daily routine kept growing. Labour and free time became primary values. "I found some letters that he sent to my mother when he was in the Hainboaz construction work camp. He did not end his letters with "I love you". He described the way they organised competitions, how they had a dancing party; he described, for example, that there was a dancing party but he did not want to dance because he was thinking of her, and things like that, and he finished the letter with: "We build for the Motherland!" They were ready to be devoted to that new social system, that is why they stayed here. That is also the reason for the Jewish lifestyle and traditions to have been somewhat concealed, but they have never forgotten them." (6.9 There were such Jewish camps every year, every summer).

Travelling and Trade. The railway line that was constructed in Northeast Bulgaria was quite favourable for travelling and trade to develop; therefore, the citizens of Rousse, Shumen and Varna traded with Vienna as well as with Istanbul. “For that business, my grandfather had contacts with a company in Germany, in Leipzig, its name was Rudsack. When they celebrated the 50th anniversary of that company – they produced land farming machines and accessories - they invited my grandfather and covered his costs; this is his travel ticket, a ticket for the opera, the travel costs, everything. The company was Rudsack; it was incorporated in 1863, and he went to that celebration, which was international, in 1913. My grandfather was given this plaque as a memento – the first one to import those machines in Bulgaria. The interesting thing was that they sent him the ticket, they also sent him the payment for the hotel where he would stay, a ticket for the opera – to go to the opera. And then to go to the celebration event. See, my father kept the train ticket, everything is preserved” (Simon Victor Epstein, born 1934). The things that have been preserved are quite ordinary, but their value is high because they hold a story that can be unfold in the museum environment; we see artefacts bearing the imprint of time, and they are, at the same time, an evidence of the life of particular people. The opera ticket was used, but the narrator’s grandfather did not use the cloakroom because the coupon for that service wasn’t torn. Such details make the story expressive and vivid even decades after the event.

Celebrations. The Jewish communities are not just religious organisations; they are also active in education, culture and social affairs. The Jews are an urban community that had a very strong impact on the development of the Bulgarian society through the strengthening of Jewish cultural practices. The Jewish day-to-day routine in the cities became an urban model for the Bulgarians. The celebration of Purim became the base of the city carnivals in Rousse and Sofia. The way free time was used, the respect to books and science, the frequent trips and meetings became the vehicle of Modernity and brought the life in the Bulgarian cities in harmony with the time. “Purim was the feast. We disguised ourselves on Purim. It to some extent, in some customs is similar to the Christian feast on Shrovetide. But I want to tell you, because my parents had a lot of Bulgarian friends, we celebrated everything. On Shrovetide we went around houses in disguise; then, on Purim, we disguised ourselves again. So, it was nearly an endless feast at home that still goes on because I am married to a Bulgarian man” (1.14. I was playing on the keyboard, she was rattling on the typewriter).

The Promised Land. In the period between 1948 and 1949, more than 32000 Bulgarian Jews emigrated to Israel to build the new state and their own future. Until the 1990 changes, the two states were ideological opponents; therefore, it was hard for the relatives to keep contacts. “We stayed in touch only through letters, there was no other way then. Indeed, the letters always came opened, the parcels were opened, because they sent us parcels from Israel – oranges, bananas, things that they believed we couldn’t simply live without and couldn’t buy anywhere, some clothes for us and, very rarely, a toy. I visited Israel in 1964, I was 14 then. I was

strongly impressed. My uncle said: "Come, I will buy you a Coca Cola". I was aware of what a harmful drink Coca Cola was; anyhow, I should admit I drank it". (8.1. I was aware of what a harmful drink Coca Cola was...)

A Place of Memory. The synagogue buildings today are clubs where people of different generations meet, they get together to celebrate feasts and important dates, communicate, share food. The active processes of education in culture gradually built in the then-socialist citizens and their children a new type of view on the world, giving them some different self-confidence in our 21st century, linking them to a variety of communities thus giving them different choices. "I am, in fact, one of the so-called "lost generation". "Lost", because of all, who were born after 1945 till, probably, 1985-86, very few knew about their Jewish origin, few of them were familiar with the Jewish traditions, most of them do not speak any Ladino at all. We were not religious, but the traditions were followed without much speaking, owing to my grandmother. I knew that when we could smell the *ruslitas*, Purim was coming – that was the spring celebration, it is related with a carnival; when we could feel the smell of *pastel* and *tishpishiti* and such very tasty things, it meant that Rosh Hashanah was coming. That is the way I knew". (2.6 Everything is from grandmother's stories).

The Jewish communities today live not only in the old temples. They are part of the cultural diversity of cities; the memory about them can be seen in the museums (Cohen), it can be found in the archives or shared in the virtual social web. Collecting memories, research work and sharing are very important for the life of the Jewish communities, as their presence in cities make us different and richer.

While this research was in progress, the preparation of food was often described. It is acceptable to consider food more as an ethnic marker rather than an element of the ritual because ritual situations ceased a long time ago. Food is part of the tradition; it is familiar to the community and is linked to the corresponding feasts. It is perceived as part of the heritage and is highly evaluated; therefore, rituality cannot be ascribed to it.

Grandpa Marzipan. In the period of my first conscious years I named my grandfather's brother on the little sweet bar I would receive from him when we met. Chocolate bars were obviously rare to find in those times, therefore, when Grandpa Marzipan visited us, we were very happy. When I was little, I did not know that the chocolate bar imitation in the socialist times was alleged to be marzipan. It was many years later that I was surprised to find out that there was that delicate combination of grinded almonds and sugar. The Austrian and Bavarian marzipan bars reminded me of the time of the shared culture of the countries along the Danube River, that is why I thought of that sweet thing as of something that was my own.

But it was not Middle Europe; it was Edirne (Adrianople) on the Balkans that showed to me for the first time the link with the Jewish communities, because the *badem ezmesi* that is sold as traditional local food, part of the city heritage, has stayed from

the Jewish cuisine. Seemingly, that was an occasional meeting, although the Jewish community in Rousse, which came into existence in the early 19th century, in its religious affairs was subordinated to Edirne, wherefrom some of the families had moved to the port on the Danube River.

In the quest for cultural influences and interlacing of tastes, between the sugar syrup and dough of the East and the cocoa and cream of the West, we should probably position the marzipan that unites them and goes across borders – borders in religions, in feasts or in the mentality, for which sweet (and meat) are a privilege and a temptation that are not for everybody. Marzipan and its presence in different cultures marks the intertwined destinies of nations that form the European cultural sphere, reveals their common past and presents a current time in which the Jewish culture is part of our common heritage.

prof. Nikolay Nenov, PhD

Sources

- Аврамов, Р. 2012 - „Спасение“ и падение. Микроикономика на българския държавен антисемитизъм, 1940-1944 г., St. Kliment Ohridski University Publishing House, Sofia
- Колева, Д. 2002 - Биография и нормалност, ЛИК, Sofia.
- Кьосо, Ал. 1936 - “Макаби” и еврейският спорт в България, Sofia.
- Сарафов, М.К. 1882 - Населението в градовете Русе, Варна и Шумен, В: Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец (Sofia).
- Серкле, Д. 2000 - Предметът като реч: да разгледаме предметите като социални факти. – В: Български фолклор, Sofia, vol. 1. 81-89.
- Тодоров, Цв. 2015 - Спасяването на българските евреи, В: Тоталитарният опит. Човешкият отпечатък, Изток-Запад, Sofia. 213-245
- Cohen, R. 2012 - The visual revolution in Jewish Life, In: Visualizing and exhibiting Jewish space and history, Studies in contemporary Jewry, Volume XXVI, edited by Richard I. Cohen, Oxford University Press.
- Weber, Ronald L. 1985 - Photographs as Ethnographic Documents. In: Artic Anthropology, 22 (1).
- Roberts 2002 - Roberts, Brian. Biographical Research. Philadelphia.

ЩРИХИ ОТ ИСТОРИЯТА И БИТИЕТО НА ЕВРЕЙСКАТА ОБЩНОСТ ВЪВ ВАРНА

Татяна Щерева

Регионален исторически музей - Варна

В историята на пъстрата мозайка на населението във Варна се вписва и общността на евреите, за чието присъствие в нея няма сведения до преди век и половина. За тяхната поява тук могат да се правят догадки на фона на общата картина на установяването на евреите на Балканския полуостров (Стоянова 2002-2003: 47). Най-ранни сведения за заселването на евреи във Варна още преди Освобождението получаваме от публикуваните частично доклади на консулите в града. Отразявайки живота във Варна през първата половина на XIX век гръцкият консул отбелязва, че в града има 30 евреи, имайки предвид вероятно данъкоплатци. Преброяванията през 1866 и 1872 г. в Османската империя имат фискални цели, поради което е обхванато само мъжкото население. Във Варна те отчитат 54 евреи. За техния поминък има откъслечни данни – занимаващи се със занаяти (тенекеджии, самарджия, чорапчия, копачи, хамалин), търговски услуги, търговски служаци, търговци (Тодоров 1963: 19).

Известна роля в живота на града, а може би и в този на малката еврейска общност, играят братята Тедески, потомци на богат еврейски търговец от Марсилия. Адолф Тедески е френски, австрийски, дори временно руски консул, а брат му Емануел Тедески – белгийски консул. Вероятно тяхната информация за търговските възможности на Варна е привлякла много търговци – евреи, предимно шпаньоли, потомци на преселени от Испания евреи. Скоро те завладели едрата търговия на града, а след Освобождението поставили началото на банковото дело (Стоянов 1992: 21).

В своя труд „Пътувания по България“ Константин Иречек отбелязва, че испанските евреи във Варна според първото преброяване на населението след Освобождението през 1881 г. са 574, т.е. 2,34% от 24561 живеещи в града. По-голямата част от тях говорят „шпаньолски“ (Иречек 1974: 885). При преброяването през 1888 г. те са 759, а в 1893г. – 863, като 782 от тях говорят испански, а останалите са ашкеназки евреи, говорещи идиш или езика на страната от която са дошли (Стоянова 2002-2003: 49).

Отделяйки място за наблюденията си върху еврейското население в

страната по това време, К. Иречек прави следното описание: „Това е един умерен, скромнен, работлив и благонравен народ. Преди са ходили с фес и полутурско облекло, с дълга до земята антерия от пъстър плат, но понастоящем с европейските си дрехи и калпак печелят връх“. Те не са само дюкянджии, сарафи, разносвачи на стоки, но и занаятчии, особено тенекеджии, стъкляри, дори хамали. Немскоговорящите, предимно пристигнали от Румъния, Унгария, Русия, работят като дюкянджии, механджии, кочияши. С българите особено шпаньолите поминуват съвсем добре“ (Иречек 1889: 154-155).

Увеличаването на числеността на евреите във Варна се дължи най-вече на емигранти от Германия и Русия. Много руски и немски евреи пристигат уж за малко в града, но остават завинаги. Правителството ограничава заселването им в България. С редица окръжни и наредби още от 1884 г. не се разрешава влизане на лица от еврейски произход в България, макар и снабдени с редовни документи. През 1903 г. група руски евреи пристигат за трайно заселване във Варна. В писмо до варненския окръжен управител министърът Димитър Петков пише „...и тези евреи идват да експлоатират нашето население, затова не нарежда да се вземат строги мерки и не се допускат евреи в България откъдето и да идват те“. Това нареждане предизвиква реакцията на руския вице-консул във Варна. На 28 ноември 1903 г. той изпраща до министъра Димитър Петков остър протест заради дискриминацията на руските евреи. Но въпреки тези правителствени мерки в града се заселват значителен брой евреи от различни страни на Европа (Стоянов 1995: 18). През 1910 г. еврейската общност в града вече наброява 1687 души.

В центъра на еврейския обществен и религиозен живот стои синагогата, мястото, където евреите се събират не само на молитва, а и за социални контакти. Синагогите са и място за обучение на децата в еврейската религия. След 1854-55 г. по искане на консула Адолф Тедески управата позволила отварянето на еврейски молитвен дом във Варна. За такъв била преправена дървена постройка, собственост на братята Тедески, използвана от тях за склад. Постройката се намирала в района на събореното Кале Ичи (Вътрешно укрепление на Варна до 30-те години на IX в.), близо до Барутхането (барутен погреб и оръжен склад - съборен през 1908 г.).

Първата истинска синагога във Варна на евреите – сефаради, била построена едва след Освобождението, през 1890 г. По времето на строежа се е намирала на оживено място – между Балък пазар (днес площада и паркинга пред РДВР) и Коларския площад (в района срещу входа на ГЩ ВМС на ул. „Преслав“). Строена е в мавритански стил, с отделни готически елементи и богато орнаментирана фасада. След изселването на евреите през 1946-49 г. тя е използвана за склад за зърнени храни, по късно и за спортна тренировъчна зала. Обявена е за паметник на културата.

Във Варна има още една синагога, на евреите ешкенази, която се намира на ул. „Тича“. Тя е строена през 1908-10 г., когато в града вече са се заселили и немски и руски евреи. За съжаление нейната съдба не е по-различна от тази на

сефардската синагога. След Девети септември тя също е използвана от различни спортни клубове. През 2007 г. сградата е съборена и на нейно място е построена модерна бизнес сграда, в която е вградена фасадата на ешкеназката синагога. Новата сграда е открита през 2013 г., като 90 м² от нея са предоставени на еврейската общност.

Еврейски училища във Варна има още преди построяването на първата синагога. Те се издържат предимно от създаденият през 1860 г. в Париж световен еврейски съюз „Алианс израелит юниверсел“, който субсидира откриването и поддържането на начални училища¹. Данни за Варна са извлечени от архивите на Алианса от Р. Манафова. Те сочат, че от 1880 г. в града има едно училище. В него на френски език се преподават аритметика, естествена история, география, както и испански език, български език и иврит. Към него са се организирали и занятия по усвояване на занаяти – тапицерство, кожухарство, сарачество, шапкарство, както и тъкачество и шивачество за момичета. Училището по това време се е намирало на улиците „Дебърска“ и „Панагюрска“ – сега „Дебър“ и „Панагюрище“. За кратко време има девическо училище (1891 г.), само мъжко (1891-1894), след това смесено и класно за съвсем кратко време.

Поради това, че посредством Търновската конституция и „Временния закон за религиозно администриране на християни, мюсюлмани и евреи“ от 1880 г. България първа сред Балканските страни прави евреите пълноправни граждани, те бързо усвояват българския език и се адаптират към условията на живот. Еврейското училище с преподаване на френски език става непригодно поради по-ниското равнище на подготовка в сравнение с българските държавни основни училища и се явява пречка за продължаване на образованието в средните и висши учебни заведения. След първата конференция на еврейските училищни настоятелства през 1912 г. се преминава към преподаване на български език по програмата на българските училища като се изучават допълнително иврит и еврейска история (Стоянова 2002-2003: 50-51).

Във всеки град, в който се заселват, евреите си създават еврейска община, която има широк спектър на социална дейност. Първоначално еврейските общини се наричат Синагоги. Те възникват на местата, където се установяват евреи. Те са място за събиране на пребиваващите в дадено селище евреи, за приютяване на приходящи, пътуващи по свои дела; за оказване на материална и морална помощ. Начело стоят авторитетни заможни и просветени люде, които контактуват с местните власти, събират данъци за тях и за различни дейности на общината. Общината се управлява от Синагогален съвет, който назначава подготвените за длъжностите: сефер (писар), хазан (свещеник), мезамер (помощник на свещеника), моел (за обрязване на новородените момчета), шохет (колач на животни и птици, който преглежда вътрешностите им, за да установи дали са здрави и годни за ядене). Синагогалните съвети всъщност изземват твърде голямата роля на равините при автономността на общините, които у

1 www.thebulgarianjews.org.il/Uploads/dbsAttachedFiles/Sedmaglava.pdf, посетен на 12.09.2015 г.

нас преди и след Освобождението се свързват, когато трябва да се избере главен равин.

Качествено нов период в живота на еврейските общини настъпва, когато утвърдената в 1914 г. Централна Консistorия налага принципа на светския им характер и свиква на 5 ноември 1920 г. събор. Той изработва програмата за духовното развитие на еврейството, ползващо се с религиозна и културна автономия под наблюдението на държавата и в духа на еврейските традиции. Изработен и приет е „Устав за устройството и управлението на еврейските общини и Консistorията в България“. Според него еврейската община се учредява в населено място, в което има поне 30 еврейски семейства, а неин член е всеки евреин, който има постоянно местожителство в района на общината. Заварените общини се считат за законни. В едно населено място трябва да има една община, с изключение на София, Русе и Варна, където има и ашкеназки общини (Стоянова 2002-2003: 52).

През 1922 г. еврейските общности в отделните селища се обединяват в Централната Консistorия. След 1944 г. Консistorията работи за еврейската общност като „Обществена културно-просветна организация на евреите в България“². Съветът на еврейската общината се състои от членове на синагогалното и на училищното настоятелства. Настоятелствата се избират на три години. Длъжността на членовете е почетна и безплатна³.

Най-старият документ, който съществува във варненския архив със състава на местното Еврейско общинско настоятелство, датира от 1921 г. В него е вписано, че със заповед от Министерството на външните работи и изповеданията под номер 113 от 06.04.1921 г. е утвърдено варненското ръководство с председател Несим Ешкенази и членове: Исак Кокашвели, Моис Басан, Елиас Коен, Нафтали Калдерон, Арон Меламед и Яхиел Даниел (Пасков 2013: 15). Еврейската община във Варна притежава (според нейна информация, изпратена до Консistorията в София) в 1923 г. следните недвижими имоти: масивно двуетажно здание на ул. „Малка Преславска“; масивно триетажно на ул. „Вардар“ с две търговски кантори, молитвен дом; жилища за три семейства; двуетажно полумасивно здание на ул. „Дебър“ и „Панагюрище“ и една масивна Синагога.

През 1919 г. еврейската общност във Варна се сдобива със свой културен дом (Бет Ам), в който еврейските дружества и организации в града да развиват своята дейност. За целта е наета сграда под наем на улица „Царибродска III“⁴. Направени са много допълнителни инвестиции, за да може Бет Ам-а да бъде едно удобно и предразполагащо място за културни дейности. В еврейския културен дом организирали вечеринки, балове, събирания. Там се отбелязвали тържествено всички еврейски празници.

Значителна роля в живота на еврейската общност играе Ционистката

2 <http://shalompr.org/about/history>, посетен на 05.09.2015 г.

3 ДА – Варна, ф 574к, оп.1 а.е.1, л. 1-2, 4

4 ДА – Варна, ф. 574к, оп. 1 а.е. 29, л. 59

организация. Данни за съществуването ѝ има от 1922 г., но от документа, в който се говори за нея, личи, че е създадена много преди тази година. Неин водач е Буко Басан – юрист и търговец⁵. Към ционистката организация в града има и женска организация ВИЦО. Тя е подразделение на международната ционистка организация WIZO (Women's International Zionist Organization), която е създадена през 1920 г. и съществува до наши дни.

Във Варна съществуват и младежки организации с разностранна дейност, като „Ашомер Ацаир“, гимнастическо дружество „Макаби“, „Бене Израел“ и девическа група към „ВИЦО“. Тези организации непрекъснато си взаимодействали и помагали. Ционистката идея била внедрена в дейността на всички благотворителни, младежки и спортни организации.

От втората половина на XIX до първата половина на XX век еврейската общност във Варна постепенно нараства поради възможностите за препитание, които дава Варна, с развиващата се в града индустрия, занаяти, банково дело и търговия. Социалното разслоение в общността е забележимо. Преобладава средното съсловие на търговци, служещи, чиновници, занаятчии, неколцина лекари, зъболекари, адвокати. В сравнение с него съсловието на бедните (работници, амбулантни търговци, безработни, инвалиди, вдовици) е по-малобройно, а заможните (собственици или акционери в предприятия, едри търговци, висши чиновници, рентиери) съставляват една малка част. Раждаемостта сред общността бележи тенденция на снижаване. Грамотността е висока, а сред младото поколение е ярко изразен стремежът към по-високо образование.

За социалните различия сред еврейската общност във Варна съдим от един списък за участие на еврейски избиратели в градските общински избори през 1932 г. От 354 избиратели мъже 77 са търговци на едро и дребно, 13 са амбулантни търговци, 42 – търговски служещи, 45 чиновници, 18 комисионери, 35 работници, четирима търговски пътници, по петима бакали и печатари, шестима обущари, 10 тенекеджии, седмина джамджии, четирима дърводелци, трима кафеджии, по двама шапкари, шивачи, четкари, касапи, железари, ваксаджии, слуги; по един цървулар, сарач, зарзаватчия, калайджия, мандраджия, бюрекчия, фотограф, вехтошар, вестникар, файтонджия, рибар; четирима зъболекари, трима лекари, един адвокат, един аптекар (Стоянова 2002-2003: 58).

Въпреки че в края на XIX и началото на XX век се забелязва известно струпване на еврейски жилища и магазини в района на „Балък пазар“ (ок. ул. „Сан Стефано“) и синагогата, еврейска махала не се обособява. Евреите живеят пръснати сред българи, гърци, арменци, турци. Канторите на износителите на жито и кожи и на вносителите на галантерия, манифактура и платове се намират около пристанището, гарата, редом с тия на други техни съграждани. Повечето притежавани от евреи магазини за парфюмерия, галантерия, шапки, готово облекло, захарни изделия, оптически и музикални инструменти и материали са на главните търговски улици на града. Къщите на заможните евреи са също на някои от тях или в близките на тях пресечки. Във всекидневието евре-

ите живеят скромно, но по празници са разточителни, весели и щедри спрямо бедните свои, и всички съседи и приятели. В патриархален дух изграждат семействата си, на основата на една утвърдена йерархия по възраст и пол, а нарушаването ѝ е рядко явление. Днес, в началото на XXI в., варненската еврейска общност наброява около 200 души. Те имат своя регионалната организация „Шалом“, в която членуват 160 души.

През 1990 г. организацията на евреите в България „Шалом“ се регистрира като правопреемник на Консисторията и „Обществена културно-просветна организация на евреите в България“ и днес обединява повече от 6 000 български граждани с еврейски произход. Организацията координира всички форми на еврейския живот в страната, организирани в разнообразни социални, образователни и културни програми. От 2007 г. ОЕБ „Шалом“ е член на Националния съвет за сътрудничество по етнически и демографски въпроси към Министерски съвет и активно работи за запазването и развитието на хармонични междуетнически взаимоотношения в България. „Шалом“- Варна е организация, загрижена за съдбата и духа на своите членове. Тя има широк спектър от дейности, чието средище са няколко помещения, предоставени безвъзмездно от общината, една малка част от „Еврейски дом“ на ул. „Мусала“ № 7. Там се събират по различни поводи три поколения евреи. В организацията има клуб на членовете от третата възраст, клуб на членовете от средната възраст и децата. Те честват заедно някои големи национално-исторически празници, с припомняне на историческите моменти, традиционни моменти и почерпка. Клубът на членовете от третата възраст работи много активно по отношение на запознаването на младото поколение с еврейската история и поддържането на културните и празнични традиции.

От 1997 г. във Варна съществува неделно училище за еврейските деца, което има за задача да ги запознае с историята, културата и празничните традиции на еврейството. Програмата е съставена от Младежкия информационен център към организацията със седалище в София. За еврейската общност най-важна е грижата за децата. И понеже повечето деца са от смесени бракове, работи се върху запознаването с дълбоките корени на историята и културата на двата народа. Изучават се традиционни танци, песни; присъствието на религиозна служба на Шабат в определена за тази цел стая е по желание. Отделните моменти в един традиционен еврейски празник от различните възрастови групи се представя чрез по-съвременни форми, като пантомима, мюзикъл, рок опера и пр. Ефектът от тази разностранна образователна и възпитателна работа удовлетворява родители и деца.

Дейността на някогашната женска организация ВИЦО е възобновена на 20.06.1998 година и на учредителното събрание в нейното ръководство влизат: Нели Майер, която е избрана за председател, Ернестина Томова, Виктория Алмалех, Хана Шабсис, Лина Фархи, Татяна Цонева и Лидия Капонова.

Еврейската общност във Варна е малобройна и затова се възприема като едно голямо семейство, което поддържа своите културни и празнични

традиции, съхранили през вековете етническата специфика на евреите. В „Шалом“ има Духовен съвет, който чрез отбелязването на Шабат и някои древни еврейски празници, припомня най-стойностното от религиозно-нравственото и културно наследство на еврейството. В Израел почивните дни са съобразени с Шабат, но в България не е така, затова евреите във Варна го отбелязват в сградата на Еврейския дом. Възрастните, като по-свободни, се събират всеки петък, изнасят си лекции, водят разговори. По предложение на Нели Майер в последните години на всеки Шабат се чете и по една парашá (притча) от Тората (свещената книга на евреите). Парашúте са 52 на брой, колкото са седмиците в годината и всяка от тях представлява морална беседа. След прочитането на парашата се палят две свещи. Свещите се палят задължително от жена, която е с кърпа или шал на главата. След това се чете молитва на иврит, с която се слави бога. Накрая всички се черпят с традиционните за Шабат соленки – борéкас. Средното поколение евреи се среща в един петък от месеца, а децата ги събират в неделя (Щерева 2009: 230).

Еврейската общност във Варна посреща Рош Ашана (Нова година) в ресторант, където предварително е поръчана традиционната вечеря за празника. Основното ястие е птица или риба, но риба с глава, за да бъдат евреите винаги главата, а не опашката. Сервира се много вино. От плодовете се слага нар, за да се множат евреите, като семената на нара и смокиня, защото по това време на годината свършват смокините, както те свършват, така да свършат враговете на евреите. На входа на ресторанта са сложени подноси с нарязани ябълки, потопени в мед. При влизането всеки си взима парче, с пожелание за хубава и сладка година. Ябълка с мед се поднася на втория ден от Рош Ашана във всеки дом.

Вечерята в ресторанта започва с тръбене на шофар, но не от духовно лице, както е по традиция, а от председателя на еврейската организация. Съществува поверие, че на Рош Ашана Господ отваря трите небесни книги: първата на праведните, втората на грешниците и третата на колебливите (нито злодеи, нито праведници). Затова поздравът на Рош Ашана е: “Честита нова година, да ни запишат в книгата на живота или на праведниците”.

На Ханука в Еврейския дом председателят на духовния съвет пали първата свещ за празника и чете молитва пред членовете на общността. После всички се черпят с традиционните за Ханука понички, които жените са приготвили предварително в домовете си или са купили готови от магазина. По-възрастните палят свещи и в домовете си, но по-младите го правят все по-рядко и по-рядко през последните години.

Пéсах е най-големият еврейски празник. В Израел празнуват осем дни, защото там почивните дни са съобразени с празниците, а тук в България евреите празнуват само вечерта на Песах. Във Варна празненството протича в ресторант, където се поръчва меню, съдържащо традиционните храни за празника, но сервирани в обикновени чинии, а не в сецерни (с шест вдлъбнати разделения и на тях изписани наименованията на съответните храни). В домовете се спазва традицията, осем дни да не се яде заквасен хляб, а виното да е кашерно.

За тази цел всяко семейство си поръчва чрез дружество “Шалом” маца и вино. Те се доставят специално от Израел или Украйна (Щерева 2009: 231).

Уважаван празник за еврейските момчета е Бар мицва - религиозно пълнолетие. Празнува се, когато момчето навърши 13 години. Пред равина в синагогата юношата дава обещание да спазва в живота си Мойсеевите закони. Следва голямо тържество в дома на момчето, където пред гостите то изразява чрез предварително заучен текст благодарност към родителите си за техните грижи и обещава да бъде добър и покорен син. Ако се отбелязва пълнолетието на момичето - Бат мицва, то става само в семейна среда. В последните десетилетия в Израел решават да се правят тържества и на момчетата, когато навършват пълнолетие. Във Варна за пръв път през 2000 година се прави тържество на няколко момиченца, навършили пълнолетие. В празничния ден еврейската общност се събира в Еврейския дом и там всяко момиче чете предварително подготвен текст с благодарност към родителите си. Дава тържествено обещание, че от тук нататък започва да отговаря за всичките си действия, постъпки, мисли и ще живее в съгласие с общочовешките ценности, в основата на които са десетте Божии заповеди. Така то става пълноправен член на общността. На този ден молитвата на родителите се ограничава само с това: “Благодаря ти, Господи, че ме освободи от този ангажимент да възпитавам”. Момчетата получават много подаръци от роднини и приятели. Празненството продължава с почерпка в ресторант.

Между българи и евреи съществуват топли приятелски отношения и за това на много от семейните си и календарни празници, евреите канят и българи, за да станат и те съпричастни на техните празнични мигове. Освен това сред евреите има много смесени бракове и те казват: “Така имаме двойно повече празници, какво по-хубаво от това.”

В основата на битието и ценностната система на евреите, където и да се намират, е тяхното самочувствие за избран от Бога народ: „*Вас избра вашия Бог да бъдете нему собствен народ, измежду всички племена, които са по лицето на земята.*”⁶ То определя самобитността и традициите им, колкото и промени да изживяват през различните исторически епохи, в различните страни, в които попадат, от културите на които черпят знания и опит, и за развитието на които допринасят.

Литература:

- Иречек, К. 1889: Княжество България, ч. I: Българската държава. Пловдив, 154-155
- Иречек, К. 1974: Пътувания по България. София, 885
- Стоянов, П. 1992: Стара Варна първите години след Освобождението 1878-1890, Варна, 21
- Стоянова, В. 2002-2003: Историко - етнографски щрихи от битието на еврейската общност във Варна - ИНМВ, 38-39 (53-54), 47-99
- Стоянов, П. 1995: Стара Варна на границата между две столетия 1890-1912, Варна, 18
- Пасков, В. 2013: Евреите във Варна, Провадия и Добрич. Варна
- Тодоров, Н. 1963: Социално-икономически облик на гр. Варна през 60-те и 70-те години на XIX в. – ИВАД, XIV, 19
- Щерева, Т. 2009: Съвременни празнични ритуали при евреите във Варна. – В: Общества трансформации култури. Постсоциалистическата всекидневна култура в България и Сърбия. ЕИМ, София, 229-233.

ЕВРЕЙСКАТА ОБЩНОСТ В ШУМЕН

Бета Хараланова, гл. ас.,
Регионален исторически музей - Шумен

Стоя и разглеждам стари снимки на евреи от Шумен. Различни сгради, различни човешки съдби, свързани с един определен етнос живял в Шумен, който, за съжаление, намалява с всеки изминат ден. А дали с тяхното изчезване ще се забрави и тяхното минало. Не - сигурна съм в това, но и не трябва никога да го допуснем. Затова ще допринесат и изследванията, свързани с тяхната история. Затова ще спомогне и проучването по проекта «Страдание и спасение. Паметта на еврейските общности – гарант срещу омразата в обществото». И не на последно място за това ще спомогне тази книга, съдържаща важни моменти от живота на евреите в Русе, Варна и Шумен.

За първото заселване на евреите в Шумен все още няма достатъчно достоверни данни. За съжаление наличието само на няколко документа, не дава възможност да се определи точното време, а по-скоро предизвикват малцината изследователи да поспорят на тази тема. Но всички са единодушни, че в края на XVIII в. вече има трайно заселване на евреи в Шумен. През 1810 г. Барбие дьо Бокаж сочи, че от 4000 къщи в Шумен, 38 са обитавани от евреи, 750 от българи и 46 от арменци. Малко по –късно, минавайки през Шумен, английският пътешественик Робърт Уолш съобщава, че в очерчанията на града живее раята, т.е. еврейското и християнското население, отделено от останалите жители. И така, почти всички пътешественици, които посещават през XIX в Шумен, съобщават за наличие на евреи в града. При направената официална регистрация на недвижимите имоти и броя на населението през 1865 г. се посочва, че мюсюлманите в Шумен са 1076, българите - 8108, арменците -876, а евреите - 424.

Миграцията на евреите ги води към Шумен - град със силен военен гарнизон, който дава възможност за развиване на търговия и занаяти, характерни за еврейското население. В началото на XX в. ръстът на еврейското население продължава и през 1905 г. то наброява 1184, което е 3,20 % от населението на града. Броят на евреите в града нараства чувствително след май 1943 г., когато в Шумен пристигат 2000 евреи, изселени от София във връзка с действащия Закон за защита на нацията. Мнозинството от тях след Девети септември 1944 г. отново се връщат в София. Към 1 юни 1948 г. евреите в Шумен са 590, а към 10 май 1949 г. – само 88. Тази голяма разлика се дължи на масовото изселване на евреите, които заминават за новосъздадената държава Израел. В днешно време броят на еврейското население в Шумен е съвсем незначителен.

И все пак в Шумен и до днес е познато понятието „еврейска махала“, както са известни и отдавна несъществуващите „еврейските магазини“, известни са и членовете на съвременната еврейска организация, които активно се включват в обществения и културен живот на града.

Еврейската махала е била разположена в най-крайната, западна част на града. На север граница на махалата е р. Поройна (Боклуджа). Източната граница спира до центъра на турската махала, в близост до Томбул джамия, а южната - в подножието на Илчов баир. На запад тя допира до красивия парк «Кьошкове», където и до ден днешен населението на Шумен се разхожда сред чудесна природа, красиви дървета и на прохлада. В еврейската махала е била и родната къща на Нико Майеров, строена в края на 20-те години на ХХ в. В своите спомени той разказва как по времето на неговото детство са играли в квартала. В махалата са живели предимно еврейски семейства, няколко семейства на българи, които са работили в Пивовара, както и няколко турски семейства. Но всички са били много задружни, събирали се често и е имало толерантни отношения помежду им. В квартала е имало бакалия, в която се е продавало всичко - хляб, олио, газ, моливчета и гумички за училище. Буквално всичко - в истинския смисъл на думата «бакалия». Имало е още една бакалия, бръснарница, имало е и баня, фурна, в която преди Песах се спира производството на хляб, за да се почисти, измие, за да може да се опече безквасния хляб - маца, който се яде цели осем дена - докато трае празника. За съжаление от бащината му къща не е останало нищо – съборена е, след като се в началото на 60-те години се преместват да живеят в апартамент в центъра на града. «Въобще, казва той, всички къщи от еврейската махала са били оставени на доизживяване, а с това и спомена за евреите постепенно заглъхва».

Запитан с какво свързва еврейската махала, всеки по-възрастен шуменец отговаря: „с къщата със слънчевия часовник“. Всъщност става въпрос за еврейската синагога и слънчевия часовник, направен на нейната южна стена. Първата еврейска синагога в Шумен е била дървена, построена в центъра на „Големия двор“ - мястото, където се устройват за живеене първите евреи, дошли в Шумен. С нарастването на еврейската община, малката синагога, служеща и за „мелдар“ (вид училище, от типа на българските килийни училища), не само, че не можела да побира всички отиващи на молитва, но постепенно се съборила, което наложило и изграждането на нова масивна сграда. Синагогата е осветена през 1860 г. и за времето си е била изключително красива и впечатляваща сграда. Самият слънчев часовник е построен значително по-късно – през 1943 или в началото на 1944 г., от изселения в Шумен евреин – инж. Ринтел. Свързана пряко с живота на евреите в Шумен, еврейската синагога се превръща в място не само за служби, но и за провеждане на концерти, сватби, религиозни ритуали, празници и приятелски разговори. Тук е имало кафене, в което идващите за молитва са пиели кафе и чай. През 1897 г. наводнение от реката причинява голяма повреда на зидовете и отнася архива на настоятелството. През същата година е направен основен ремонт на храма, а през 1900-1905 г. и 1916 г. са направени женското отделение - галерията, пода и оградата.

Разширението и укрепването на синагогата продължава и през следващите години. През 1902 г. в двора на синагогата е построена чешма с надпис, който гласи: "За всеки жаден за вода./ Тази чешма е дарение на общината,/ Строена под грижите на Йомтов Шемуел Габай,/ На времето си, година 5662, т.е. 1902".

За синагогата отново ни разказва Нико Майеров: „Синагогата беше духовният център на Еврейската махала. Тя свързваше евреите от Шумен, макар че не беше точно в центъра ѝ. Синагогата беше голямо високо двуетажно здание, почти кубично, с дебели кухи стени – за акустика, изградени по особен начин от камъни, греди и тухли. Залата беше красива, оцветена в бяло-гълъбов фон с растителни орнаменти и на две места на източната стена имаше на иврит откъси от молитви. В средата високият таван се подпираше от четири кръгли колони в същия цвят, с капители по средата и на горния край. Колоните бяха свързани със стените с обтегачи, боядисани с жълт бронз и изглеждаха като златни. Така се поддържаше огромната покривна конструкция. Големи кристални полюлеи висяха от тавана, а по стените имаше лампиони с кристални висулки и в залата беше светло... Спомням си „ритуала“ за събиране на помощи за различни благотворителни фондове. Влизаше богомолецът в синагогата прилично облечен, обезателно със шапка, тогава кепата не беше позната, тя дойде от Израел. Срещу входа имаше табела с текст на шпаньол и на иврит. Преведен, текстът гласеше – цитирам по памет: „ Влезте с чисти дрехи, със скромност и с мисъл за Адонай, Господаря на света!“ Богомолецът заставаше зад кандилото, произнасяше „Барух ата Адонай... (Благословен си ти, Господи...)“ и пускаше пари в отделни касички за благотворителни фондове.“

След изселването на евреите в Израел синагогата престава да бъде духовно огнище на евреите от града и през 1992 г., оставена почти да се срути, тя е съборена. За съжаление с това се заличи една от страниците на еврейската история в Шумен.

В еврейската махала са били и еврейските училища. Тук през 1870 г. „Алианс Израелит Универсел“ построява първото за България мъжко еврейско училище. Официалното откриване на училището става през януари 1871 г. От Париж в Шумен е изпратен ерудираният учител Шемтов Париенте. Три години по-късно Алиансът в Шумен открива и първото девическо еврейско училище, а през 1879 г. и занаятчийско училище. През годините в еврейското училище са преподавали както евреи, така и редица българи. Отношенията между тях винаги са били толерантни, характеризиращи се с размяна на посещения в училищата, съвместни екскурзии и т.н. Изключително голяма роля за издръжката на училището изиграват даренията на барон Хирш. През 1874 г. той предоставя на организацията един милион златни франка, а през 1889 г. още 10 млн. златни франка. Благодарение на тези средства и събрани други дарения, през 1898 г. еврейската община завършва разширението на новата сграда на училището. През 1896 г. еврейската община в Шумен построява в западната част на двора на училището каменна чешма, на която поставят и възпоменателен надпис. Чешмата е истинско произведение на изкуството и архитектурата

и прави впечатление със своята украса. Надписът е разположен на шест реда и има следния текст: "Този паметник издигна еврейската община в Шумен в памет на барон Моше де Хирш, починал в петия ден на (месец) ияр 5656 г. (21 април 1896 г)".

В училището еврейските ученици учат до 1940 г. През 1941 г., след приемане на Закона за защита на нацията, училището се превръща в склад и управление на жандармерията. След Девети септември 1944 г. училището е преобразувано в партийна школа, а по-късно и в начално училище. През 1995 г. сградата на училището е върната като имот на еврейската община в града. С най-добри хуманни чувства, организацията подписа с общината "договор за безвъзмездно ползване на сградата като начално или основно българско училище в общинската просветна система". Но поради намаляване броя на учениците през 1999 г. общината закрива училище "Хр. Ботев" и отново връща сградата на еврейската общност, която с риск да не се събори подобно на си-нагогата, по-късно я продава.

Спомените от училището са съхранени от Нисим Фархи, който и до днес си пази училищно свидетелство. Останалите евреи от града, родени след Девети септември 1944 г. учат в българските училища, заедно с представителите на другите етнически общности. В разказите на Живко Соломонов, Талма Николова, Сима Юлазари и Ева Петкова има моменти от спомените за училищния живот. Живко Соломонов разказва как са ходили с униформи, имали са вечерен час и как са ги подстригвали заради дълги коси. Днес звучи необичайно, но в периода на социализма човек трудно може да си купи дънки. И както разказва Живко Соломонов, в гимназията си е събирал пари, за да ги обърне в долари и да си купи дънки от „Кореком“ - магазин, в който се пазарува с долари, намиращ се в сградата на Безистена. По време на ученическите години в горните класове почти нелегално, тайно, в къщи е слушал и рокендрол, Битълс, БиБиСи, Гласът на Америка, Дойче Веле. „Имахме един транзистор ВЕФ, с който хващаме тези станции. Предимно слушахме музика, но заради тръпката слушахме и малко новини“, разказва Живко. Ева Петкова говори за това как като деца са си правели театър в квартала, как са играли на народна топка и как, когато са купили първия телевизор „Опера“, са идвали и деца от квартала да гледат това ново техническо чудо. А Талма Николова разказва и за военните лагери, организирани за един месец всяка година в гимназията, за абитуриентските балове и най-вече за нейната „нормална, без дарове, комсомолска сватба“, която се е състояла през 1985 г.

Евреите, живеещи в своята махала, не се чувстват изолирани от културния и обществен живот на Шумен. И еврейското училище и Бет-ама (Народен дом, читалището) винаги са били притегателен център за културен живот и посещения не само от страна на еврейското население, но и от редица българи, включително и кметовете на града. Еврейското читалище "Агодат Иладим," („Съединение“) е основано през 1894 г. Сред еврейската общност читалището е известно и с названието „Бет-Ам“. Това е второто място, свързано с духо-

вността на евреите в тяхната махала. „В Бет-ама се организираха вечеринки за еврейския хайлайф, празнични събирания и други нерелигиозни тържества“, разказва Нико Майеров. А най-възрастният еврейин от Шумен, Нисим Фархи, продължава този разказ: „В Бет-ама имаше и билиард, там играехме. Там се събирахме и участниците от Макаби и спортувахме на гимнастически уреди – „коза“ и „халки.““ До Девети септември 1944 г. салонът на читалището се използва и от редица спортни и младежки и благотворителни дружества - „Макаби“, „Ашомер-Ацаир“ и др. След Девети септември 1944 г. тук се събират ремсистите, а през 1949 г. Бет-амът е запълнен с багажните контейнери на изселниците в Израел и освободен едва към края на 1951 г.

Много често в Бет-ама по време на вечеринките се провеждат и благотворителни концерти, томболи, игри, а събраните суми се раздават за нуждаещите се не само еврейски, но и български семейства. „Благотворителността облекчава страданието“, казвали равините. Основната задача на всички благотворителни дружества е да подпомагат бедните ученици, сираци, болни, безработни и т.н. Средствата се събират главно чрез помощи, дарения и членски внос. С такава цел се организират и много концерти и вечеринки. Но евреите от Шумен не мислят само за своите сънародници. Чувството им за принадлежност към България, на съпричастност към историята на българския народ особено ярко проличава по времето, когато се събират средства за построяване паметник на бележития шуменец, апостола на Априлското въстание, Панайот Волов. Примери за дарителски появи на евреите от Шумен наистина могат да се дадат изключително много. Но има един факт, над който може да се размишлява: през 1941 и 1942 г., когато действа Законът за защита на нацията и на евреите са отнети гражданските и човешки права, когато евреите са отделени от българския народ, повече от 40 евреи от Шумен се включват в подписката за фонд „Зимна помощ“ със суми равни и до шест пъти по-големи от 500-те лева, внесени от тогавашния кмет Христо Хараламбиев. През 1942 г. от 145 регистрирани дарители за пострадалите от наводнението във Видин 24 са евреи. Тези данни красноречиво сочат отношението на евреите от Шумен, а и в цяла България, към съдбините на българския народ. И това те го правят не под натиск, а доброволно, по призива на сърцето за помощ в беда.

Днес евреите от града продължават традициите на своите предци. Заедно празнуват еврейските празници, макар и не в еврейското читалище. Не са забравени и еврейските ястия. За най-вкусните от тях рецепти ни разказват Талма, Сима и Бета. Рецептите на тяхната майка Стела Майерова нямат брой. Тях Нико Майеров е събрал в малка книжка и ги е подарил на всички от голямата фамилия. Да се знаят, помнят и ползват! И за да не бъдат забравени напълно, ние ви предлагаме някои от тях.

„Джолан супа“. Това е супа, приготвена от телешки джолан, който се слага да ври заедно с бял боб. След пълното му сваряване, джоланът се обезкостява, осолява се и към бульона се прибавят цели лукчета, моркови, нарязани на две, картофи, чер пипер и целина. Отделно се сварява фиде. Интересен при

тази супа е начинът на поднасяне. Бульонът се прецежда и всички продукти се поставят в дълга порцеланова чиния. Самият бульон се поднася в супник, а фидето в дълбока чиния. Всеки от присъстващите на масата си сипва от бульона и фидето и накрая от зеленчуците с месото. Невероятно вкусно и насищащо, което доказва уменията на еврейските жени да готвят.

След джолан супата може да последва „Фрит праз“. Това са кюфтета от праз, приготвени от сварен и смлян праз, смесен с малко телешка кайма, яйце, чер пипер, сол. Омесените кюфтета се пържат, овалени в брашно и се поднасят топли, като всеки ги поръсва с лимонов сок.

По време на разказа си Талма Николова споменава за „Агристада“, чиято рецепта даваме тук: Агристадата се приготвя от пилешки бульон (истински), 4 яйца, брашно, лимонов сок и малко олио. Продуктите са почти същите като на пиле фрикасе. В чиния за предястия (елипсовидна или кръгла, но голяма) се слагат парчета от сварено и обезкостено пиле. От бульона, брашното, олиото, яйцата и лимона се приготвя гъста каша, която се изсипва върху пилето и се оставя в хладилник. Поднася се студено, украсено с листа от магданоз.

Изкусително ястие е и „Миринджена“ (готвен патладжан) с кюфтенца от телешка кайма. Патладжанът (миринджена) се изпича, накисва се във вода да излезе горчивият сок и след като се изцеди, се смила. Слага се да ври на тих огън с подправки (7-8 склидки чесън, чер пипер, сол). Малко по-късно се поставят и кюфтенцата, и така - до сгъстяване на ястието.

Богата и разнообразна е еврейската кухня. И тук не бих искала да пропусна два вида тестени изделия – известният „Пастел“ (баница с кайма), който се приготвя от варено тесто, разделено на две кори, а между тях се поставя леко задушена и овкусена с чер пипер, магданоз и малко сол телешка кайма. Вторият вид баница е баницата със спанак – бих казала една от най-любимите еврейски храни (изключвам Джолан супата и Масапана) не само на мен или на цялата ни голяма фамилия, а и на десетки евреи, които познавам. Баницата се приготвя бързо и лесно. Всъщност се приготвя едно тесто – доста простичко, от кисело мляко със сода за хляб, олио, смесено с краве масло и брашно, да се получи меко тесто. Спанакът се измива и се нарязва, омесва се с малко сирене и един белтък. От тестото се правят две дебели кори, а между тях се слага плънката – доста дебела (от около 700-800 г. за една нормална тава за баница). Отгоре се намазва с жълтък и се пече в умерена фурна. Баницата се яде топла с кисело мляко, което се слага по желание или отгоре или между корите.

Днес рецептите, предавани от поколения, се ползват от останалите малцина еврейски семейства в Шумен И все пак е радостно, че традициите не се забравят, че по празници и в почивни дни винаги се събират целите семейства, а на масата винаги се поставят и част от еврейските ястия, приготвени с много желание.

Евреите от Шумен, а и от България, винаги са се чувствали като част от

българския народ. Това в своя разказ подчертава нееднократно и Синто Юлзари. Приобщаването на евреите към българския народ се чувства осезателно в годините на войните от 1912-1918. По бойните полета загиват 26 шуменски евреи, а десетки други са ранени и осакатени за цял живот. По време на Балканската война загива редник Моше Яко Фархи, който е дядо на Нисим Фархи и е воювал с 43 пехотен полк. Неговият внук разказва, че е бил роден през 1885 г. в Шумен, бил е търговски служител, женен с две деца. Починал, след като се е заразил от холера, помагайки на свой приятел да го закарат до лазарета. За съжаление никой не е казал на семейството къде е погребан, къде е гробът му. Един от участниците в Първата световна война е и Барух Майер, за който пък разказва неговият син Нико Майеров. По-късно през 30-те години на ХХ в. Барух Майер става зам. председател на Съюза на ветераните – офицери от Шумен.

Синагога, училище, читалище – спирам се само на тези три големи духовни центрове в еврейската махала, защото те са обединители на евреите, а тяхната дейност се познава от населението на целия град Шумен. Населението, живеещо в еврейската махала, си има своите проблеми – благоустрояване и чистота на квартала, транспортни проблеми и т.н. и тези проблеми са били отчитани и от българите в града. Проблемите стават още по-големи в годините на Втората световна война. Годините на Холокоста не се забравят никога. Първият и най-тежък момент, почувстван особено силно от младежите, е задължителното носене на жълтите значки. „Да си евреин стана вина, която носиш, защото си се родил такъв. Това беше особено тежко и унижително в началото. Ние бяхме белязани. Някои ни съчувстваха, но повечето ни се подиграваха“. Нисим Фархи разказва и ни показва как са носели жълти значки. Трябвало да се носят задължително на видно място на дрехата. Значките се въвеждат със Закона за защита на нацията през 1941 г. „Спомням си, че като цигулар трябваше да свиря на едно сутрешно матине. Учителят ми беше Веселин Спиоров и тогава той ми каза: „Я си сложи върху магаренцето (част от цигулката) кърпичката, с която може да се закрие значката. Да не се вижда значката, че нямаш право да идваш в читалището. Така той ме спасяваше от наказания в полицейския участък“. „И което е по-унижително – пред редица магазини, пред сладкарница „Джована“, пред вратите на редица кина, читалища, ресторанти, хотели и т.н., са поставени табели „Вход за евреи забранен“. Евреите са нямали право да посещават редица обществени сгради, иззети и затворени са им магазините и предприятията, имали са вечерен час.

Вторият изключително тежък момент в живота на евреите в България, включително и на тези от Шумен, са събитията от март 1943 г. Освен времето на унижение, настъпва време и на страх – страх от неизвестността и от възможното изселване. На Девети март еврейският квартал осъмва с блокада, арестувани са 52 души. След събитията в Кюстендил, Пловдив и София, повечето от арестуваните са освободени. Евреите са спасени, но не и свободни. Съгласно Постановление №70 на МС от 21 май 1943 г на 25 май с. г. започва масово изселване на еврейското население от столицата. Преживяното е трудно да се

опише. Спомените за това са силни, а моралните щети непоправими. Дъщерите на Стела Майерова – Сима Юлзари и Талма Николова за запазили завинаги спомените на своята майка и с болка ни ги пресъздават по време на интервютата: "Пращат ги в Шумен, без да знаят къде се намира този град и при това разделени от баба им. Дават им три дена да си подготвят багажа – по 30 кг на човек. И те от красивите пердета приготвят раници за багажа. Голяма трагедия е било – жени и деца, куци и болни (мъжете са били изпратени на работа в трудовите лагери, без да имат връзка с тях), продавали са на безценица и набързо покъщнината си, която са събирали цял живот. А селяните с каруци идвали и откъвали. Дошли в Шумен с конски вагони, след което са ги закарали в турското училище, близо до Томбул джамия. По четири семейства на една рогозка са спали. На обяд им носели с каруца нещо като чорба, а хлябът – черен, сякаш не е бил от брашно – точел се, купували са го с купони – по 300 гр. на човек за ден. Нямали са средства да си купуват нищо допълнително. И така два-три месеца, докато се преместят в арменското училище, а после и на квартира". В архивите намираме информация за положението на новодошлите - еврейската Консистерия в града изпраща специално писмо до полицейското управление, в което се съобщава, че в града са заселени около 2000 евреи, като "голяма част от преселниците живеят в ужасни влажни, нехигиенични помещения. Използвани са жилищни помещения, даже обори и плевници, без прозорци, без дюшеме. При дъжд всичко се намокна. Пеленачета и болни лежат на голата земя върху някоя дрипа или рогозка. Затова и ръководството настоява да се разреши на евреите да наемат северно и южно от площад „Оборище“ жилища, съвместно с българите, да им се разреши да упражняват занаята си или да работят при други работодатели и да се отпуснат средства за подпомагане на бедните евреи". За съжаление положителен отговор на тази молба липсва.

Тежко е било положението и на мъжете, пращани по трудовите лагери. Нисим Фархи, който е бил шестнайсет месеца в лагер, си спомня – „И там носехме жълти значки. Изпращаха ни в Южна България, копаехме с кирки и лопати, пътища прокарвахме. Спахме на едни нарове, при студ и дъжд. Трудно беше. Аз бях цигулар, дори мислех да уча в Консерваторията, но от работата по време на лагерите ръцете ми загрубяха“.

Ева Петкова споменава в своето интервю и един факт от тези години, свързан с баща ѝ - Соломон Соломонов, роден и живял дълги години в Берковица, а по-късно като военен лекар пристигнал в Шумен и до края на живота си останал в този град. През 1943 г е бил в 10 клас в гимназията. Един ден учителят им казва да си приготвят най-необходимото, защото ще заминават извън България. Баща ѝ обаче не повярвал, че вече няма да ходи на училище, дори си научил уроците и на следващия ден, когато им съобщават, че заминаването се отлага, него го изпитват по история и той получава шестица.

Не мога тук да не спомена имената и на няколко шуменци: акад. Методий Попов, писателят Стилиян Чилингиров, депутатите д-р Любен Дюгмеджиев, Марин Тютюнджиев, д-р Николай Николаев, които със своите протести, писма и

изказвания също спомагат за спасението на евреите. С техните действия по спасяването на българските евреи днес всички ние се гордеем, независимо че след Девети септември 1944 г. те са отритнати от новата власт, а М. Тютюнджиев е убит от Народния съд през февруари 1945 г.

Войната свършва, евреите от града се включват активно в дейностите, организирани от РМС и Отечественофронтовската власт - бригадирското движение, трудово-културните бригади, подготовката на избори. Но идват годините на масовата емиграция към Израел. В Бет-Ама и Синагогата се осигуряват места за събиране на багаж, складираат се контейнерите. Първите шуменци, които заминават с кораб от Варна, тръгват през декември 1948 г. През февруари и март 1949 г. отново с кораби, но този път през Бургас, заминават нови десетки шуменски семейства. След 1949 г. изселванията продължават с много по-малка интензивност. „Никой никого не е принуждавал и убеждавал да замине, поне аз не знам“ - казва Нико Майеров, - по-скоро заминаваха с желание, че отиват в Обетованата земя, че отиват в „Terra Santa“ (Святата земя). Но аз останах. Написах още във второто писмо до родителите си, че категорично отказвам да замине за Израел. Ние останахме от идеологически съображения. Бяхме на осемнадесет - двадесет години, ремсисти. Вярата в новото социалистическо бъдеще на България преобладаваше над еврейското чувство, макар че не забравяхме еврейската си принадлежност.”

«Когато евреите си заминаваха за Израел, целият град се изсипа на гарата да ги изпрати. Това е едно от най-потресаващите събития, на които съм присъствала. Сякаш от нас си отиваше едно най-хубавите и важни неща, които бяхме имали досега. Със заминаването им окончателно се затвори последната страница от предвоенния ни живот, който вече щеше да съществува само в сладките ни, но изпълнени с болка спомени», разказва в спомените си Надя Кършева, българка, която има много приятели сред еврейските семейства. Силни, но истински откровени думи, които са напълно достатъчни да характеризират какво представляват евреите в Шумен и защо никога не трябва да забравяме за тях, за тяхното минало и история.

Идентичност, памет, наследство – три „ключови думи“, както ги определя Пиер Нора в известната си книга „От архива до емблемата. Места на памет“. И както и да разсъждаваме върху тях ще видим, че всъщност памет и история взаимно се допълват, и че миналото никога не трябва да се забравя, затова не трябва да се забравя както спасението на българските евреи, така и изключително важният период от нашата история - масовата емиграция на евреите към Израел; не трябва да се забравят традициите и обичаите, защото именно паметта на еврейските общности е гарант срещу омразата в обществото.

ЕВРЕЙСКАТА ОБЩНОСТ В РУСЕ

проф. д-р Николай Ненов
Регионален исторически музей - Русе

Евреите се установяват в Русе едва в края на XVIII век, като се преселват от други по-рано формирали се еврейски общности по българските земи. През XIX век първенството между дунавските пристанища постепенно преминава към Русчук за сметка на Никопол и Видин. Този факт, както и геополитическите промени, е сред важните фактори за заселването на евреи в Русчук, за напредъка на града в икономически, административен и културен план (Керен 2009: 39). В бележника на пловдивския равин Бен Аройо от 1742 г. се изброяват различни градове с еврейско население в тях, сред които и Русе (Бехар 2010: 78). Като се обляга на ръкописа на Розанес (Соломон, Шелома) от 1914 г., Цви Керен заявява категорично, че заселването на еврейски търговци в Русчук започва в края на XVIII век, но не преди 1788 г. За съжаление текстът на Розанес – русенски летописец, не е поставен в контекст, не е анализиран съобразно съвременни източници или в културологичен план, а той безспорно съдържа интригуващи елементи, които показват връзка с фолклорното знание и историзираните предания, съхранени по устен път. Което означава, че този текст представлява важен извор за миналото, но достоверността му тепърва предстои да се удостовери.

Първите евреи, пристигнали в Русчук през XVIII век, усещали промените и нарасналото значение на града. Сравнително късното заселване на евреи в Русчук се обяснява и с обстоятелството, че съседните дунавски градове също предоставят добри условия за активна стопанска дейност. През 1792 г. в Дневника си Розанес пише – „Господин баща ми, който търгуваше в Русчук с виенски стоки, идваше при нас във Видин за празниците Песах и Сукот, за да ги отпразнуваме заедно. След това се връщаше в Русчук, за да се грижи за магазина си“. Свидетелството говори за ранен етап от процеса на преместване на евреите (Керен 2009: 57). Затова ще приемем, че евреи предимно от Видин, Ниш, Белград, Одрин и Никопол идват в Русе, а приблизително това се случва след 1788 г., както свидетелства местният летописец. Подтикната от войни и несигурност, привлечена от възможностите за развитие, които Русчук предоставя, в този период еврейската общност в града се формира бурно и нараства осезателно.

През 1797 г. за синагога на еврейската общност е предоставен един от имотите на Исмаил Тръстениклиоглу, а за пръв равин е избран Аврам Грасиани,

чийто избор е потвърден от равините в Одрин (Керен 2009: 64). В края на XVIII век, в период на вътрешни размирици в Османската империя, Исмаил Тръстениклиоглу, роден в близкото село Тръстеник, взел властта в Русчук. През 1795 г. той свалил Ильк паша и станал Русчушки аянин. Постепенно подчинил на своята власт днешна Североизточна България, с което постигнал траен мир. Той благоустроявал града – прокарал водопровод и построил чешми. Подкрепял развитието на търговията, издигнал часовникова кула. През 1806 г. бил застрелян в село Тръстеник. Убийството му от местен ходжа актуализирало фолклорните предания за хайдутина поп Мартин, който имал хубава жена, отнета му от Русенския паша.

След смъртта на Исмаил Тръстениклиоглу за русчушки аянин бил назначен Мустафа паша Байрактар, който през 1807 г. станал член на тайната политическа организация „Русчушките приятели“. Съзаклятниците целели възстановяване на сваления от власт султан Селим III и започване на реформи в империята. По-късно Мустафа паша помогнал за възкачване на трона на султан Махмуд II и станал велик везир. Описаните личности и събития оказват пряко въздействие върху съдбата на държавата и по този начин вписват Русчук сред важните места на империята. Османският Русчук бил добро пристанище и важна спирка по пътя към Константинопол. Стените му се укрепвали, а въоръжението му се осъвременявало. Неговото военно-стратегическо значение се увеличавало, но все по-значими ставали търговските връзки по река Дунав със Средна Европа. Тъкмо тези условия допринасят за разрастването на града и за изявите на различните общности¹ в него.

През 1810 г. руският генерал Каменски обсаждал Русчук, атакувал го в кръвопролитни битки, но градът паднал едва след поражението на османците при с. Батин, където била разбита тяхната армия от 40 000 души. Битката при Батин се помни от старото местно население като „Батин кавгасъ“. Според фолклорните разкази тогава се явила на небето опашата звезда (комета) и предсказала как кръв ще се лее до коленете на воловете (Ненов 2006). За десет месеца Русчук бил в ръцете на русите. На Дунав бил построен мост. През 1811 г. генерал Кутузов нанесъл поражение на везира Ахмед паша при с. Щръклево. Тази битка останала в историята като „Русчушкото сражение“. Независимо от това руската армия напуснала града, а мостът бил разрушен. По време на руско-турската война синагогата в Русчук е разрушена през 1811 г. През 1822 г. в част от хан се създава нов молитвен дом. През 1824 г. се създава организация, свързана с погребалните ритуали на еврейската общност, започва да функционира местно гробище (Керен 2009: 65).

Едно от първите описания на еврейска общност е свързано с посещението на султан Махмуд II в Русе през 1837, откогато е останал паметен знак, каменната колона, наричана от местните жители „Царев камък“. Като се позо-

¹ През 1809 г. габровецът Влад Гладичев прави в „Рохчук“ препис на История славянобългарска, в същата година това прави и йеромонах Пантелеймон Хилендарец. През 1811 г. Никола поп Лазар от Елена прави друг препис. Изследователите посочват общо шест преписа на Паисиевата история, направени в Русе – никой друг град не разполага с толкова преписи.

вава на Розанес, изследователят на темата за колоните, останали от султана, посочва, че за посрещането на владетеля градът бил празнично украсен. Всяка етническа общност в Русчук имала определено място и била предвождана от духовниците си, разположени на „Ун мегдан“ (градинката на ул. „Николаевска“ до бившия Родилен дом). Еврейските ученици имали специално ушити униформи и знамена (Лебикян 2003: 25).

Пред следващите десетилетия на XIX век местната общност ще построи община, баня, училище, както и три отделни синагоги, от които днес едната е протестантска църква, а другата клуб „Шалом“. Независимо от войните, еврейското население в Русе постепенно се увеличава, тъй като все по-видими стават икономическите предимства на региона. От 50-те години на XIX век по реката тръгват австрийските параходи, появява се и нова европейска столица (Букурещ), а с избора на Русчук за център на Дунавския вилает ситуацията се променя рязко. Характерен момент от живота на местната общност е не само подемот на икономиката и увеличаването на благосъстоянието ѝ, но и развитието на образованието, както и свързаната с него благотворителност. До средата на XIX век образованието в Русчук не се отличава от това на други места. Едва появата на училище на Алианс Израелит в Шумен през 1870 г. довежда до активни действия на русенци, които през юли 1873 г. откриват местен клон на Алианса. На следващата година в Русчук се разкрива първото девическо еврейско училище в България. Тези училища имат програми, съобразени с френската образователна система и са безспорни придобивки за града.

С времето на руско-турската война от 1877-1878 г. се свързва епизодът за „спасяването“ на русенци от заколение, разказ, създаден на Девети септември 1955 г., чрез който се конструира събитие, където с помощта на масона Иван Ведър българите от Русчук са спасени от заколение (Ненов 2012). От 2003 г. към темата се добавя и името на Бенямино Нахмияс. Това се отбелязва във „Възпоменателна бележка из мемоарите на покойния русенски жител Бенямино Рафаел Нахмияс“ с автор Соломон Нахмияс, негов син (Жейнов 2003:4). Бенямино Нахмияс бил „народен лекар“, който работел във „висшите кръгове на тогавашната турска администрация, така също и в средата на по-видните български семейства“. Темата задава множество въпроси, тъй като по времето на Мидхад паша Русчук вече има градска болница, построена по западен образец, а лекарската професия отдавна е обвързана с образование и ценз. Но разказът на Соломон сочи баща му Бенямино като част от спасителите на русенци. По-късно и израелският историк Цви Керен публикува текста на Нахмияс в книгата си за евреите от Русе (Керен 2009: 280).

При внимателен прочит се установява, че текстът на Соломон Нахмияс съдържа неуказани цитати на текста на Шиваров за заслугите на Иван Ведър (Шиваров 1915: 270-271). Добавени са знакови словосъчетания като «народна лекарска професия», «победоносните руски войски, издигнали знамето на свободата», които заедно със стиловите особености на текста, посочват прекия адресат на тези «спомени» - не толкова «историята на град Русе, която все

още чака своя съставител и издател», колкото комунистическата власт и новите управници. Тук се отваря и темата за изселването на българските евреи, която все още е недостатъчно изследвана у нас. Процесът на изселване е съпроводен с колизии – еврейската общност е разделена най-общо на ционисти и комунисти, а отпътуванията са строго регламентирани. Споменът за приноса на Бенямино Нахмияс се появява заради актуалната необходимост да се мотивират заслуги от семейството на „народния лекар“ пред „народната власт“, с цел осъществяване на по-лесно изселване. Текстът на сина на Бенямино Нахмияс е писан на 25.07.1947 г., далеч преди да са премахнати квотите за желаещите да емигрират в Палестина. По този начин „възпоменателната бележка“, съчинена от сина, описваща приноса на бащата, показва необходимостта да се изтъкнат „особени заслуги“, за очакваното възнаграждение – право за изселване в обетованата земя (Ненов 2012: 48-50).

През 1895 г. за първи път в Русе се отпечатва вестник „Ел Трезоро“, като с това се поставя началото на еврейския периодичен печат в България. До 1944 г. броят на вестниците, отпечатвани на ладино или иврит у нас, достига 56.

В края на XIX век се основават две ционистки дружества – за сефарадските и ешкеназките евреи, през 1902 г. се създава дружество „Макаби“ в Русе, което обединява пристрастените към спорт и култура. Еврейското музикално дружество „Давид“, основано в Русе през 1904 г., има хор и струнен оркестър. Техен организатор е капелмайсторът Франц Щрос. Алберт Майер Пинкас от Русе е един от пионерите на естрадната музика. Той е естраден певец със запис на грамофонна плоча, основател е на фабрика за грамофонни плочи „Лифа-Рекорд“ (Бехар 2010: 95).

Еврейският джаз в Русе все още е част от устните разкази, а някогашните членове на формацията говорят за ентузиазма и увлечението по „най-новата хитова музика“ (Димитрова 2008: 225). Знае се за изявата на формацията, ръководена от Зико Грациани в Мъжката гимназия през 1943 г., чиято дейност приключва още след единствения им концерт, прекратен от училищните „бранници“. Това обаче не е първият еврейски джаз състав в Русе – на Пролетната вечер (02 март 1935 г.), уредена

от Итало-българското общество в Русе, са свирали Военният оркестър и „The Jewish jazz“, както е записано в поканата за вечерта.

Благотворителните дружества бележат всекидневието на русенските евреи, но особено значим принос за развитието на града имат крупните търговци, банкери и фабриканти. Сред тях са имената на фамилиите Ардити, Искович, Камхи, Пинто, Канети, Вентура. Благодарение на записките на Алеко Константинов се съхранява и образът на „русенското еврейче“ Соломон Блаушайн, известен филателист. Той изгражда фабрика за шапки на съпругата си Розали, както и вероятно първия у нас асансьор, какъвто бил видял на Колумбовото изложение в Чикаго през 1893 г.

Емблематични русенци са оставили имената си в историята на града – Елиас Канети; Жул Паскен, подписал се „от Русчук“; френският учен проф. Алберт Афталион - най-известният френски икономист в периода между двете световни войни; проф. Жан Аройо, икономист (Колев 2014). Фамилията Канети се сочи за една от първите, които идва в Русе. На 22 август 1904 г. Жак Канети и Матилда Ардити се венчават в Русе, а на 25 юли 1905 г. се ражда първият им син Елиас (Вахингер 2009:14). През 1911 г. семейството напуска Русе и се мести в Манчестър, Виена, Франкфурт, Цюрих, Лондон. На 14 август 1994 г. Елиас Канети умира в Цюрих, като оставя след себе си творчество, преведено на повече от 25 езика. През 1981 г. Канети получава Нобелова награда за литература. В своето творчество Елиас Канети пази колоритен спомен за дунавския град и го описва като микрокосмос от различни култури. По този начин авторът се утвърждава като част от градските митове, към които русенци са особено чувствителни. През 2015 г. на ул. „Славянска“ е издигнат и паметник на Елиас Канети.

В предишните десетилетия на близкото минало и други имена на русенски евреи бяха известни на мнозина - Ана Вентура², Изидор Айзнер, Тинка Джайн, са имена на русенци, а Леон Таджер е от София, но се помни все още само в Русе. За десетилетия те остават популярни като названия на улици, заводи, трудови колективи и ученически класове. Изброените са привърженици на комунистическата идея³. Едни от тях създават въоръжена група, която се крие в горите край русенските села и загива в сражение с полиция и жандармерия. Други подпалват петролни цистерни, за да саботират доставките за германската армия. Десетилетия по-късно историците ще видят в тяхната дейност мащабна съпротива, която превръща Русе в център на Тринадесета въстаническа оперативна зона (Везенков 2014: 83). Днес имената им стоят на Братската могила в центъра на града, като почит към тяхната памет.

Подновяването на желанието за емиграция в земите на Палестина се възражда веднага след Девети септември 1944 г. - на 7 октомври в София се

2 За нови прочити за дейността на Ана Вентура виж – Кьосева 2013, Александрова 2015, Великов 2015.

3 Според наблюденията на Надежда Александрова, при разпада на идеологическата рамка, на преден план при представянето на персонажите излиза не класовата принадлежност, а етническият произход, Александрова 2015: 73.

провежда ционистична конференция, която цели обединение на еврейските движения у нас. Младежкото движение „Ехалуц Ацаир“ организира конгреси в Пловдив и Русе през януари-февруари 1945 г. (Леви 2003: 187), а посещението на Давид Бен Гурион през декември 1944 г. у нас увеличава мотивацията за изселване сред евреите у нас. В началото се изисква разрешение за изселване, а квотите са ограничени. За да се стимулира този процес, през 1947 г. членовете на ционистката младежка музикална организация в Русе организират събиране на средства за засаждане на гора в Палестина на името на Георги Димитров, лидер на българските комунисти, по повод навършването на 65 годишната му възраст.

Макар отначало комунистическата партия у нас да се противопоставя на емиграцията, малко по-късно неохотно се съгласява, в резултат на което между 1944 и 1947 г. в Палестина се изселват 7000 български евреи. Транспортът им е заплатен от American Jewish Joint Distribution Committee. Втората вълна на емиграция се разраства с появата на държавата Израел, когато се преместват между 32 000 и 38 000 евреи, и завършва през май 1949 г. През периода 1950-1951 г. емигрират още 3000 души, като оставащите в България са около 6000 (Meyer 1953: 575).

Устните разкази на днешната еврейска общност в Русе описват всекидневие, познато на мнозина – в него присъстват и хлорните обгазявания на румънския завод „Верахим“, довели до първите демократични протести у нас, и спомените за детството и игрите на улицата. В спомените читалище „Ана Вентура“ в Русе е център на еврейските културни изяви, място, което крепи общността. След 1950 г. читалището се превръща в обикновено, но тази външна промяна не въздейства върху възприемането му – за поколения русенци то си остава „еврейско“, вероятно и заради разположението му в еврейската махала. Но в същото време, независимо от минали или сегашни идеологически пристрастия, спомените разкриват механизмите за съхраняване на етноспецифичното и предаването на културната памет между различните поколения. Модернизационният ефект от промените във времето на социализма е безспорен и води до разкъсване на традиционните семейни връзки, което не винаги се възприема с отрицателен знак. В съвремението ни сме свидетели на контакти и общуване, което има глобални измерения, но въпреки това рядко надхвърля семейните рамки. Многоликата общност на русенци и днес е жива, а това прави различен не само градът ни, но и нас самите.

Литература

Александрова, Н. 2015 – Любовта и безстрашието в биографичните разкази за Ана Вентура, В: Любовта през социализма, съст. Д. Колева, Център за академични изследвания, София.

Вахингер, К. (съст.) 2009 - Елиас Канети - картини от един живот, Лега Артис, София.

Бехар, Ш. 2010 – Кратка история на еврейската музика, София.

Везенков, Ал. 2014 - Девети септември 1944 г., Институт за изследване на близко-то минало, Сиела, София.

Великов, И. 2015 - "Случаят „Ана Вентура“ и темата за героичната смърт". В: Смъртта при социализма. Героика и постгероика, Център за академични изследвания, София, с. 77-92.

Димитрова, Д. 2008 – Музиката като дискурс в историята на Мъжката гимназия в Русе. В: Етнология на пространството, Годишник на Асоциация „Онгъл“, т. 5, София, с.216-241.

Жейнов, И. 2003 – 125 години от освобождението на Русе, В: сп. Пристан, бр.2, Русе.

Керен, Ц. 2009 – Еврейската общност в Русчук. От периферия на Османската империя до столица на Дунавския вилает 1788-1878, УИ „Св. Климент Охридски“, София.

Колев, А. 2014 – Световноизвестният френски икономист Алберт Афталион от Русчук, В: Алманах за историята на Русе, т. XIV, Русе, стр. 153-176.

Кьосева, Цв. 2013 – Красивите лица на терора, Сиела, София.

Лебикян, Х. 2003 – Колоните на султан Махмуд II. Хроника на едно пътешествие, Русе.

Леви, М. 2003 – Да изживееш мечтата. Детство и юношество в град Русе, изд. „Дамян Яков“, София.

Ненов, Н. 2006 – Летописът на свещеник Кирил и фолклорът на село Беяново, ИИК „РОД“, София.

Ненов, Н. 2012 – Спасяването на русенци от заклонение. Градски мит и места на памет, ИИК „РОД“, София.

Шиваров, Н. 1915 - За Ивана Николов - Ведър, сп. Българска сбирка, бр. 5, София.

Meyer, Peter 1953 – The Jews in the Soviet Satellites, Syracuse, Syracuse U.P.

Детство

Классика
для родителей
и детей
10.11.934.
Pchel

Мила, Володя,
Маша Мам

8

Семейство
Ситно Амалас

Лит. Загора

853

1.1 Но имаше и убедени момчета, които направо ни мразеха

Като бях ученик – първи, втори, трети клас, нищо не чувствах като евреин. Аз не учех в еврейското училище, учех в български училища още от първи клас, никой нищо не ми казваше. Тогава нямаше деления, деленията започнаха чак 1940-41 г., когато излязоха законите срещу евреите и започнахме да се делим. И имаше, за разлика от много, които сега се мъчат да изкарат, че едва ли не животът в България е бил все еднакъв, имаше една голяма част и от съученици, и по-големи, които явно не обичаха евреите – било по глупавите убеждения, натяквания, че ние, евреите, сме пиели детска кръв, че сме правили не знам какво... което, естествено, не е вярно, но хората живееха с внушения, с предразсъдъци. Но имаше и убедени момчета, които направо ни мразеха – биеха ни, гонеха ни. Аз на 10 години сложих еврейската значка – до 13 години и половина съм носил тази значка и който ме види отдалеч, веднага вижда, че съм евреиче. Заедно със забраните, които дойдоха по-късно – да не можем да минаваме по главната улица, да не можем да влезем на кино, нямахме право да посещаваме кино и театър, нямахме право да ходим в градската градина, нямахме право да ходим из града след шест часа вечерта. Това нещо се отразяваше – съученици и приятели имах много, които не обръщаха внимание, но имаше и момчета, които за удоволствие или от злоба или ще се заядат, или ще искат да те бият. Имаше и такива – аз не мога да ги забравя – легионерите, тези, които бяха привърженици на този, дето сега в София искат да му правят Луков марш – генерал Луков, неговата легионерска организация, те организирано ходеха да тормозят евреите.

- Вие виждали ли сте ги?

Да, разбира се, виждах ги. Ние в Ямбол бяхме обособени в една еврейска махала, където 90% от живеещите там бяха евреи, 10% бяха българи. И минаваха през улицата, и тогава нашите улици опустяваха, криехме се, защото не можеш да излезеш наглава с 15-20 момчета, на които полицията нищо не им правеше.

- Как бяха облечени?

Със свои дрехи бяха, ходеха със сопи, с пръчки. А момчетата, които живеяха с нас, българчетата, те ни защитаваха, това не може да се отрече. Те нямаха нищо общо с нас – просто защото ни познаваха, защото играехме на улицата и знаеха, че нищо не правим.

Нас 1943-44 г. ни изключиха от училищата, нямахме право да учим. Завършихме там като частни ученици трети прогимназиален клас. Чак като напуснахме училище, усетихме тази работа. Докато бяхме в училище, нямахме проблеми със съучениците си. След 1942 г., когато влязоха ограниченията и като сложихме и звездите, тогава се почувства кой какъв е и защо е...

- Откъде идваха тия звезди – някой ги даваше, купувахте ли ги?

Не, те бяха задължителни по закон, Закона за защита на държавата про-

тив евреите. Държавата ги сече и ги раздаде задължително. Всички, навършили 10-годишна възраст, бяха длъжни да носят шестолъчката. Имаше едно малко изключение само за тези, които са били фронтовици през Първата Световна война и са инвалиди от войната, те носеха жълто копче, за да се каже, че все пак са имали малка заслуга към държавата. Но не значи, че Закона не ги хващаше и тях. До 1944 г. това се чувстваше доста, особено от момчета, на които им правеше удоволствие да преследват еврейчетата, просто за удоволствие. Искам да подчертая – аз съм твърдо убеден и до ден днешен, че една част от българското общество, които са имали и фашистки мироглед и са били под налягането на тез, те бяха убедени против евреите. И това, дете сега някой се опитват да изкарат, че едва ли не целият български народ е обичал евреите – не е вярно. Но че голяма част даже да не ни е обичала, не ни е и мразела – това трябва да се подчертае. Аз съм учил с българчета, имах приятел и арменец, и българи, даже единият стана професор и до преди 7-8 години още се виждахме с него. Други съученици даже и сега, и сега се чуваме, въпреки че не сме се виждали 20-30 години.

- Казахте, че като частни ученици сте завършили?

Да, двама учители евреи издействаха да ни обучават частно. В едни помещения на синагогата имаше класни стаи на бившето старо еврейско училище и там ни събираха и ни обучаваха.

- В Ямбол имахте ли приятели?

Разбира се, много. Особено след Девети септември, като отидохме в гимназията имаше момчета от цялата околия, не само от града, докато в прогимназията съучениците ми бяха само от града. В гимназията бяха деца от цялата Ямболска околия и там се запознах с много момчета. Единият от тях, с които тогава бяхме съученици, още е жив, в София, още не съм го забравил, още ме помни, Добри се казва.

- На какво си играехте?

„Чилик-сопа“ знаете ли? Едно дръвче, заострено от двете страни, се казваше „чилик“ и една сопа, и като удариш чилика по единия връх, той подскача и със сопата го удряш, и той отива настрана. А другите, противниците (играе се на два отбора), или го хващат, или ти го връщат след това. И ако не успееш да се предпазиш или падне до дупката, където започва, сменяме се - и така. „На топчета“, с топчета сме играли.

- Как се наричаха топчетата?

„Лимки“, „лимки“ им казвахме. Едно време имаше лимонада, която се заваряше със стъклени топчета, и от там излизаха тези топчета-лимки. И с дупки – вкарваш я в дупката или удряш от разстояние, който умее да чука.

- Добър ли бяхте?

Не, аз бях среден. Имах двама-трима приятели много добри, най-добрият ми приятел, той замина за Израел и там почина, но като замина, спряхме всякакви отношения. Тогава писмата бяха забранени, особено пък за мене, като военен, не можеш да пиша. Но научих след това, че е починал млад, но е имал доста добри успехи. Не знам с какво се е занимавал, бил е във воен-

ния комплекс – какъв е бил не мога да кажа, изглежда е било тайна. Той беше най-добър на топчета. Също така „На орехи“ - играли ли сте „на орехи“? На една стена, издълбава се една полусферична дупка над земята и хвърляш с шепи с пет-шест ореха, и се брои колко са влезли, колко не са, и така се играеше. На „Прескочи магаре“ – клякаш така и скачаш през него. Вторият път пък трима души един зад друг, главата между краката, става като магаре, другите скачат върху тях – на отбори е. Ако ги издържим и не паднат, пак скачат, ако не – те лягат, ние скачаме. Шейни правехме ръчни през зимата, там имаше хубави зими. Карахме зимни шейни, с две пръчки, да се бутат шейните. Отдолу слагаме едно желязо, обикновено по-дебело, арматурно. Нямахме такива купешки шейни като сега. По-богатите имаха кънки, но аз не бях от тези деца. Играех предимно с направени играчки.

- Кой ги правеше?

Ние сами си ги правехме или пък някой родител помага, или приятели се събирахме, с помощта на брат ми, той е три години по-голям от мене, по-умеше тогава.

Разказвач: Елия Нисим Калдерон, р. 1931 г. в Бургас, висше образование Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

1.2 Аз го говоря, понеже съм възрастен

Казвам се Нисим Моис Фархи, роден съм на 29 май 1923 г. в град Шумен. Майка ми беше софиянка, а баща ми – шуменец. Тя беше търговски служащ в един магазин в София, от който баща ми купуваше стоки. Той се занимаваше с ризи, кинкалерия, копчета. И така се запознах и се ожених. Тя беше сирак от Балканската война. Моят дядо, както тя ми е разправяла, бил с другаря си на фронта в каруца. Другарят му заболява от холера и той се заразява, и гробът им неизвестен.

- Кога са се оженили?

Точната дата не мога да Ви кажа, но татко ми беше роден 1894 г., а майка ми 1897 г. - някъде около 1919–20 г.

- Това ли е родната Ви къща, в която сме сега?

Не, това е къщата на моята съпруга. Моята майка почина млада от болест, на 46 години. Тогава баща ми се ожени за втори път и тогава дойдох тук.

- А като малък къде сте живял?

В по-горна къща, сега не знам дали е съборена. Но съм кореняк шуменец, както казах, и родителите ми също. Това беше така наречената „Еврейска махала“. Беше много хубаво поддържана - от джамията до „Кьошките“. И от малък си спомням, че имаше такива организации и участвах в тия гимнастически организации. И там, бих казал, много здравословно живеехме като младежи. Там отивахме често, имаше паралелка, гири, имаше висилки. И така младите години, годините на тийнейджъри, там се занимавахме с това в „макаби“. Е, раз-

бира се, като младежи се събирахме на жур, на „журки“ му казвахме. Сега може да ви се стори смешно – грамофона се навиваше и слагахме хубави танга...

- Откъде взимаште плочи?

Продаваха, много плочи продаваха. То сега ще ви се стори смешно – един върти, а другите танцуват, това ни бяха журовете – танци и сигурно нещо сладко, алкохол, цигари нямаше.

- Къде се ходеше на журове?

По къщите. Но алкохол - такова нещо нямаше. Компании си правехме. На тази възраст нали знаете? И тогава казвахме: „Айде тази събота при вас“. Бяхме ученици. Пък и тогава гимназиите не бяха смесени. Имаше само една смесена, която беше класическа с изучаване на гръцки и латински. Аз пък съм завършил полукласическа с латински език. И този език по-нататък ми послужи. Бях 26 години преподавател в медицинския колеж за сестри. И бях си подготвил специално за тях лекции, понеже латинският език е само граматика. Той не е говорим език. Само папата и католиците го ползват. Аз много го харесвам, защото той е основата на всички западни езици.

Ще Ви кажа и този случай, макар че малко ще се похваля, което не е много красиво. Преди повече от петнайсет години имаше един доктор, Иван Кънев, от Аржентина. Неговата задача, за да стане той професор (сега не знам къде е, нямаме връзка), той каза че имало институти в Испания, които изследват как тоя испански език, който аз го говоря свободно, се е изменил през годините – какви турцизми, какви българизми и от иврит дори някой думи има, как се е променил. После аз аптекар бях и той дойде в аптеката и каза: „Искам вас да ви сменя още веднъж, понеже имате най-хубавия акцент.“ И аз тогава му казах: „Аз в Испания не съм бил, но акцентът ми е от латински, понеже аз предавам латински“.

- А Вие испанския откъде го учихте?

Ние сме, така наречените, испански евреи на Балканите. Дошли сме тук 1492 г. – това е годината на откриването на Америка, а също това е годината, когато инквизиторите, (навремето са имали по-голяма власт от царете) си наумили всички нехристияни да бъдат изгонени от Испания. Като се оженили Изабела и Алфонсо, може би бъркам името на мъжа, тогава инквизиторът Торквемада е наредил в кратък срок всички нехристияни да бъдат изгонени от Испания. И тогава са изгонили маврите, които живеят долу, и също тогава са изгонили евреите. И този Иван от Аржентина, докторската му задача беше нас да ни изследва, как се е променил този език. Аз го говоря, понеже съм възрастен, сега младите семейства не го говорят. Като има статистики аз пиша като майчин език български език. Щото той майчиния ми език аз съм го учил само в еврейското училище и това е езика на Библията, говорим език е в Израел - иврит се казва. Но аз имам добра основа, бързо се оправям.

- Къде беше еврейското училище, когато Вие учехте?

Малко по-нагоре тука, то след туй беше „Христо Ботев“. Помня с еврейското настоятелство бяхме решили да се даде на държавно училище без никакъв наем – само да го поддържат, и наистина много добре го поддържаха. След това казаха, че нямало деца, закриха го и междувремежно нашето дружество

го продаде.

- А Вие в него ли сте учили?

Да, учил съм в него от първо до четвърто отделение. В него съм учил иврит – четири години. И френски съм учил и помня, че всички учители бяха българи, само този, който ни преподаваше иврит, беше евреин. Иврит е труден език.

- Ходехте ли на синагога, като бяхте в училище?

Ходехме само на Рош Ашана, на Кипур – те бяха няколко празника...

- Къде беше синагогата?

Беше към „Кьошките“, но тя се събори, беше цялата дъсчена. После почнаха да крадат дъски за огрев и т.н. Аз си спомням, че сме говорили дали може да се помогне нещо – от София, от международни организации, но те казаха, че щом не е действаща... Нямаше богомолци, нямаше хора. Мисля, че по еврейския обичай седем души трябва да има минимум...

- А като бяхте малки?

Като малки, тука беше наблизко училището, но и като по-големи ученици често ходехме в синагогата. Там имаше място за деца – накрая, на пейки, другите бяха на седалки. Често ходехме, събирахме се, после ходехме към „Кьошките“. Много се събирахме в салона на еврейското училище, а преди туй в Бетама – там се събирахме. В Бетама по едно време имаше билиард срещу заплащане – там играехме, много хубава игра беше.

- Бетама какво е?

Вижте сега – на иврит е „Бейт ам“ – Дом на народа. Витлеем по иврит е „Бейт лехем“ – значи хлебна къща, значи където се е родил Христос е Бейт лехем.

- А този Бейт ам къде беше?

Той съществува още, но ние го продадохме, защото се рушеше, той е в Еврейската махала. Тука живеят евреи от 1492 година. Може и преди да е имало в Римската империя. Защото евреите са разпилени по света от Тит, който завладял древна Палестина и той ги разпилял Макабеите, защото много се бунтували.

- Еврейската община в Шумен?

Тука винаги си е имало еврейска община.

Разказвач: Нисим Моис Фархи, р. 1923 г. в Шумен, висше образование Шумен, Интервюиращ: Цвета Ненова

1.3 Ел нието еста пронто? - готов ли е внукът

Беше чест за моя дядо, бащата на баща ми, той ми е втори баща, аз съм записан на негово име, всяка събота той ще се облече официално, тогава се носеше калпак и ще мине, живеехме близо, ще се обади на майка ми: „Мари,

– майка ми се казваше - Мари, ел нието еста пронто?" - готов ли е внукът, прежеждам. „Еспера, еспера!“ - чакай, идва. И аз тогава за ръката с дядо си - в синагогата. Изстъпление беше като съм със него. Той – каквото пожелаех: бонбони, семки, такива детски... Цедях го, а за него беше удоволствие, само че в синагогата всички деца като мене отвън играехме на лимки, на куртачета (на топчета) или на орехи и чакахме да свърши вътре службата в синагогата и всеки да си прибере детето, внучето и вкъщи обратно по същия път. Това са ми спомените като дете. Други особени спомени аз нямам. Баща ми и майка ми не ходеха на синагога редовно, но почитаха всички празници. Традиционните празници ги почитаха.

- Маскирахте ли се на Пурим?

Не. Да, ритуалът изисква да се маскира на Пурим, но лично аз не си спомням. Виждал съм маскирани и други деца като мен, но в моето семейство – не. Трябва да ви кажа, че у нас в моето семейство, баща ми и майка ми нормално говореха на български и ако имаше нещо тайно да си казват, го казваха на ладино, с една тяхна основна грешка, че те не допускаха, че аз ги разбирам, защото баба ми ме научи на много думи. И фактически във Варна има в момента само двама души, които знаят ладино – аз и Виктория Алмалех. Други няма, не останаха. Разбират, разбират, дори моята съпруга, понеже майка ѝ е сефарадка, а бащата – ешкеназки евреин, са си говорили винаги на български. И на моята съпруга, когато аз трябваше да кажа нещо пък скришно от моя син на ладино, тя кимваше с глава, но не можеше да ми отговори равностойно. Някой беше казал и това беше моята сестра мисля, не, жена ми, че на мен езиците ми се отдават много. Може би е истина. Направих капитална грешка, разбира се, че вместо френски, аз, лежейки на лаврите на детските години от „Алианс Франсез“, тогава чуждият език ми беше между другото, че не учих английски. Защото след Втората световна война английският език се наложи като международен. За разлика от мен пък моят син буква не знае ладино, той е учил преди това английски, щото пък работата му е свързана с компютри. В компютрите съм пълен неграмотник, защото те започнаха да се употребяват, когато вече мен ме пенсионираха. Това пенсиониране беше до известна степен принудително, но не зависеше от местната управа тук. И куриозно ви звучи, на мене тогава пенсията ми се удържаше до датата на навършване с 10 процента по-ниско, но оценявайки моя принос или не мога да го кажа, просто ми е неудобно, нескромно, извикаха ме в Енергото, новата управа вече с новата структура, платиха ми за цялото време 10-те процента, които ми бяха удържали поради ненавършване годините. За стаж имах, но за възраст... Това е. Друго?

- Помните ли Вашия Бар Мицва?

Да. Това е едно събитие, което се отбелязва с празненство. То е преди всичко семейно празненство с подготовка на сладкиши, храна и т.н. И около това събитие са поканени близки хора. Помня това, защото то се случи малко след Девети септември, още преди дори да се изселят голяма част от населението в Израел, но които останаха бяха поканени вкъщи.

- Вие вече бяхте тука обратно?

Бяхме обратно, да. Аз на 10-11 години се върнах. На Девети септември

бях 11-годишен. Така че, нищо по-съществено. Подготвят се някакви кифлички специални. Те и сега се подготвят, например всеки се отправя към Алмалех, говоря за тази, Виктория Алмалех. Тя спазва най-стриктно традициите, храните и т.н. Аз не съм ортодоксален евреин. Ортодоксалните евреи имат правила, които са неотменими. Но те дори в Израел не се спазват. Обръщам това внимание. И в Израел не се спазват. Религиозните, супер религиозните ги спазват. Така например те обръщат внимание на т. нар. кашерна - чиста храна, кашерни вина. „Кашер“ значи „чисто“ от Иврит. Апропо, сега почнах да уча на стари години и иврит, но едва ли ще ми помогне, но когато ми се обади по телефона аз уточнявам някои изречения и думи, които запаметявам и ги записвам, но с български текст. Писането на иврит ми е мъчително. Толкова за Бар Мицва.

Разказвач: Елиас-Зико Перец, р. 1933 г. във Варна
Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

1.4 Всички си правеха ски от дъги на бъчва

- Къде се намира родната Ви къща?

Родната ми къща е на ул. "Цариград", там съм се родил аз, тя и в момента съществува, не е съборена, стои между новите кооперации. С интересен архитектурен стил е, както повечето стари еврейски къщи в Русе.

- Тя е в еврейския квартал?

Тя е на края на еврейския квартал, на много особено място, тъй като на 200 м започва турската махала, на 200 м в другата посока започва арменската махала и, естествено, там се събираха всички националности, които живеят в Русе.

- Какво си спомняте от детството си от тази махала?

Ами – беше много хубаво! Никога не сме изпитвали някакво отношение, че някой е турчин, или е циганин, или е арменец, или българин, или евреин. Нямаше ги тези взаимоотношения, каквито сега се появяват. И беше много весело, много големи игри, защото много деца бяхме в квартала. Само в нашия двор бяхме 13 деца с разлика шест години (*във възрастта – бел. моя И.Т.*) – можете да си представите каква игра е падало. Почти нямаше лято, в което да нямаме нещо като лагер - с вдигане на българското знаме, с пеене, с бягане, с гонене... Нещо, което нямам как да го обясня на моите деца, камо ли на моите внуци. Те не познават такава игра. Беше много хубаво.

- На какви игри играехте, спомняте ли си?

Да – на билюри, на чилик, на народна топка, на три педи височина... просто не мога да ги изброя всичките. Това нещо започваше от 7,30 сутринта, тъй като всички родители тръгваха на работа, тогава работеха до 6 часа, и продължавахме до 8-10 часа вечерта лятно време.

- Имаше ли игри, които играеха само момчета, и други само за момичетата?

Нямаше, в интерес на истината. Включително и футбол като ритахме, момичетата също участваха в тези игри – в гоненица, апаши и стражари... Просто беше уникална средата.

- А от празниците какво се празнуваше във вашия дом, като бяхте дете?

В нашия дом нищо не се празнуваше от еврейските празници. В интерес на истината всички еврейски празници ги празнувахме в Еврейската община, където цялата общност се събираше да отпразнува Пурим или Ханука, или другите еврейски празници. Баща ми и майка ми бяха атеисти, не вярваха в Господ, и затова въпреки нито един празник не се празнуваше, защото повечето празници са религиозни. Изключение правеше, когато имаше храни, които се ядат на определен празник, тогава майка ми, която беше много добра готвачка, правеше курабийки или някакви други такива.

- Спомняте ли си имена на такива по-специфични храни?

Роскас дел хашуф – това са едни курабийки, тестени са, във формата на лунички, вътре пълнежът е орехи със сладко, и са много вкусни. За съжаление прекъснахме... Никой не ги прави – моята съпруга не можа да се научи да ги прави...

- Това се правеше само по повод ли?

Майка ми ги правеше и без повод. Понеже нейните ставаха много хубави и баща ми периодично казваше: „Лоте, хайде направи сега!“ Но за празниците правеше.

- А при родителите на вашите родители не сте ли ходили на тези празници, не ви ли канеха?

Родителите на моите родители, когато аз съм се родил, само от страна на майка ми баба ми и дядо ми са били живи. Дядо ми е починал, когато съм бил на две години, а баба ми, когато съм бил на четири години. Това е причината аз да не науча шпаньолски – това е езикът, който българските евреи говорят, тъй като нямам баба и дядо, които да ме научат. Майка ми и баща ми са били по цял ден на работа.

- А те помежду си на шпаньол ли говореха?

Само когато трябваше ние нещо да не разберем, иначе си говореха на български.

- А другите традиционни празници – Нова година, например, празнувахте ли?

Празнувахме, както празнуваха всички в България, както празнуват българите – нищо по-различно.

- С елха? С Дядо Мраз?

С елха – не, но в по-късните години вече имаше. Обикновено се събираха приятелите на моите родители в едната къща, децата ни събираха в другата къща, вследствие на което тази къща след два дена се нуждаеше от ремонт. Защото, нали разбирате - 10-15 деца горе-долу на една и съща възраст, без надзор, няма спане – тогава нямаше телевизия, имаше само игри... Но празнуването не беше по-различно от това на всички в България.

- Рождени дни правеха ли ви, когато бяхте деца?

Разбира се, правеха ни рождени дни, с подаръци, макар и скромни. Баща ми смяташе, че ще се разглезим, ако ни купуват подаръци за щяло и не щяло. Не че не е имало възможност, обаче никога не си позволяваше да купи подарък без причина и без да има нужда. Даже си спомням на мен като много малък, може би на пет-шест години, ми купиха колело – детско колело „Мифа“. За онава време това беше нещо много. Цялата махала го карахме цяло лято. И то за едно лято свърши. Като станях малко по-голям, му казвам: „Папа, дай да купим едно колело.“ Той ми казва: „Къде е твойто колело?“ А то се беше счупило – „Еми, няма го“. - „Ти не се грижиш за нещата си.“ - и не ми купи. И ред други такива случаи има, когато той отказваше да купи ей така, защото аз искам или брат ми иска.

- А правеха ли ви играчки? Не купени, а направени вкъщи?

Не, по-скоро ние си правехме играчки. Има един такъв, малко неприятен за майка ми случай. Беше зимата, всички си правеха ски от дъги на бъчва, които бяха доста изкривени, нямаха вид. И ние решаваме с брат ми да си направим по-хубави. Качваме се на тавана - таванът беше огромен, тя и къщата беше огромна, и виждаме един корниз, който от двете страни е извит - срязваш го в средата и става като истински ски. И естествено, срязвахме го, без да се замислим. Да, но пердетата бяха опрани и висяха на тавана и след два дена, в събота, майка ми реши да си сложи пердетата на мястото и ми каза: „Върви да донесеш корниз“ – Как да го донеса, като той е срян?! Та играчките, които сме си правили, сме си ги правили сами, а не родителите ни.

- А готови игри от типа „Не се сърди, човече“ бяха ли популярни по ваше време?

Да, имаше „Не се сърди, човече“. Други игри...

- Играехте ли с родителите си вечер на „Не се сърди човече“?

Много рядко. Баща ми работеше до късно, връщаше се изморен. Той си имаше едни стил на живот, който не даваше никой да му го наруши – в 20 часа, независимо дали е зима, дали е лято, ние всички трябва да бъдем на масата, нахранваме се, трябва масата да се вдигне, той само подаваше чиниите – това беше неговото „вдигане на масата“, и след това – по леглата. Изморен, човекът естествено че нямаше много време да се занимава с нас. Но в замаяна на това имаме много голям респект от него, поне аз имах – предпочитях, като имах някакъв проблем в училище, да ми удари шамар, вместо да ми изговори половин час т.нар. „конско“, но той никога не ме е удрял.

- А споменахте Еврейската община тук в Русе – имате предвид периода още преди 1989 г. ли?

Да, разбира се. То беше в читалище „Ана Вентура“, то в момента не съществува, беше на ул. „Гурко“. В момента тая сграда е разрушена, има жилищен блок на нейно място. Тя имаше много голям салон, сцена, имаше инструменти, имаше пиано. И на всички празници децата изпълняваха програми, играл съм и театър там, пиеса.

- Но това всичко на еврейска тематика ли беше?

Не, пиесите бяха детски пиеси, които се играеха. Иначе... да, за празниците, но аз нямам спомен някой да е ставал и да е говорил какви са религиозните традиции. Сега се опитваме това нещо да го правим, но виждам, че няма особено голям интерес от еврейската общност тук в Русе. Ние по начало останахме много малко.

- Споменахте Пурим. Казвате, че не е обръщане внимание на религиозната страна, но знам, че на Пурим се прави едно маскиране – правехте ли го?

Правеха го и това беше най-интересно за нас, децата, защото не всеки ден можеш да видиш родителя си, който е строг, да го видиш облечен като циганин, като циганка, като най-различни... Правеха си дрехи, обличаха се.

- А вас, децата, маскираха ли ви?

Да, и нас – аз съм бил „Ежко Бежко“ като малък. Майка ми беше направила от картон и залепила като бодилчета на картона, и той виси на врата ми.

- Т.е. те сами си правеха костюмите и маските?

Да, домино на очите, шапки най-различни...

- А с тези персонажи се прави някакво шествие или само се събират?

Не, събират се, много танци, музика – почти винаги с жив оркестър от махалата там, които са си българи. Те редовно се отзоваваха, като ги повикаме на такива празници. Повечето от тях бяха оркестранти на русенската филхармония.

- Имаше ли предпочитания към определен вид музика?

Да, освен популярната музика, която беше тогава модерна, симфоничната също много се слушаше. Баща ми беше силно изявен меломан.

- Пееха ли си сами?

Не, не пееха, но той не изпускаше концерт на русенската филхармония, не изпускаше опера и можеше на един и същи концерт да ходи през седмица, през две. Вкъщи имаше грамофон, имаше доста плочи симфонична музика, оперна музика. Даже част от тях са вкъщи, но вече нямаме грамофон.

- На тези събирания черпеха ли се с нещо?

Да, всеки си носеше. Имаше обща храна, която се купуваше от еврейската община – организацията на евреите в България, която се водеше „Културно-просветна организация на евреите в България“, но всеки си носеше и масите бяха отрупани. Даже така се омесваха нещата, че никои не поглеждаше кой какво е донесъл, кой какво яде - нямаше този проблем.

- Някакви съревнования правеха ли си за най-вкусни ястия?

Да, правеха си и майка ми в повечето от нещата печелеше съревнованието, защото наистина беше много добра кулинарка. Имаме една тетрадка, в която тя си е писала рецептите, и сега моята съпруга успява някои работи да ги направи както майка ми. И се опитвам и на дъщеря ми да предам нещо. Сега ще я размножа, за да я имат децата.

- Съревнования за костюми на Пурим правеха ли?

Правеха, да.

- Какви бяха критериите за оценка?

Критериите за оценка бяха – на кого ще ръкопляснат най-много.

- Снимки пазите ли от такива събирания?

Не, за съжаление, не си спомням някой да е идвал тогава с фотоапарат да снима – става въпрос за периода между 1958-1964 г. Поне аз нямам спомен. Вероятно някъде има снимки, но аз нямам.

- А какво се случи с това читалище след 1964 г.?

То продължи да функционира, само че ние пораснахме.

- Т.е. не сте предпочитали да ходите точно на тези сбирки?

Ходихме, но вече бяхме по-тихи, не бяхахме толкова да шуреем, после започнахме в по-горните курсове, има много за учене, няма време, но в повечето случаи сме ходили. С възрастта се променят нещата.

- А какво се промени след 1989 г. по отношение на еврейската общност?

Знаете ли, за съжаление промени се това, че се появиха хора, които преди 1989 г. не идваха в еврейската община. Може би са се притеснявали. Те се появиха, появиха се много руски евреи, което не е лошо. Промени се и базата – в един момент беше много малко салончето. Сградата още съществува, но вече може би сама ще се срути. За радост сега имаме (от близо двайсет години) дом, където се събираме. Не е голям, но ние вече сме малко. Може би го няма тоя дух, който го имаха нашите родители. Бяха големи компании по пет-шест семейства, и повече даже, и някак си хуморът се лееше. Баща ми имаше много силно чувство за хумор и другите негови приятели – също. На мен ми беше интересно само да седя и да ги слушам. За съжаление в определен час казваха – „Хайде отивай да лягаш“ и от там нататък започваха интересните разговори и лафове.

- Не Ви ли допускаха като пораснахте малко повече?

Е, допуснаха ме, но аз завърших техникума, казармата, отидох да следвам – не бях първо в Русе, и малко се поотдалечих. Докато следвах и рано се ожених, и се отделих и от вкъщи.

Разказвач: Алберт Елиас Айзнер, р. 1950 г. в Русе, висше образование

Русе, Интервюирац: Искра Тодорова

1.5 Аз го познавах Елиас Канети, аз съм играла с него

Майка ми често обичаше да си спомняме разни стари неща, случки, защото нямаше вече тука роднини, с които да може да споделя. Леля ми беше заминала за Германия с мъжа си, вуйчовците ми се изпожениха и отидоха в София. Майка й също (баба ми) отиде в София. Тя живееше в един тесен кръг - нашия кръг. Дидо вече се беше родил, беше момченцето, с което тя не се разделяше. Голяма любов бяха баба и внук...

И заговори се за Елиас Канети, който е русенец и е станал лауреат, известен със своите книги, беше удостоен. И тя един ден ми вика: “Я ми кажи, за

кого става въпрос?" Ами - викам - Елиас Канети, който е бил роден в Русе, но много рано е напуснал града, и затова много не се знае. Тя вика: "Не се знае - вика - че аз го познавах Елиас Канети, аз съм играла с него". На дядо ми къщата беше на тази улица "Калоян" и имаше голям двор. През лятото двете сестри, баба ми и сестра ѝ, изпращаха децата си, които бяха четири-пет, да играят на двора на воля и малко тишина да има в къщите. Защото те живееха в една къща на два етажа, в която единият етаж е на едната сестра, другият етаж на другата сестра. И когато се съберат дечурлигата, вдигат голяма гюрултия и ги пращат там малко, заедно със съответното момиче, което помагаше в къщите, може би и двете даже. А отсреща са живели някакви евреи. Тя беше една хубава къща, където семейство Канети често са ходели на гости в празнични дни. Те се събират, когато отидат на гости, детето - момченцето Канети, е твърде самотно и може би родителите му са разрешили да се включи в тази бясна група на останалите внуци, внуците на Панайот Пенков. И той заедно с тях е играл, и майка ми също е играла с него, били са почти на една и съща възраст. Не мога да си спомня кога точно е роден Канети. Тя беше 1905 година родена.

- Как се казва ?

Кой, майка ми ли? Мария Романова Маринович, по баща. И каза: "То беше едно хубаво дете, много възпитано и елегантно облечено, но като дойдеше при нас и почваха игрите, и тичане и гонене, и се прибираше в малко по-друг вид. Но пък виждаше се, че той е доволен от общуването с децата". И ми каза после: "Изчезнаха, това семейство изчезна от България", и чак сега стана ясно, че баща му е починал, и те са се изселили в Англия ли, в Лондон ли, някъде са отишли. Та и това, макар и доста късно, разбрах, че този наш именит съгражданин е бил приятел в игрите на майка ми.

Разказвач: Павлина Димитрова Беджева-Липованска, р. 1930 г. в Русе, средно образование

Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

1.6 Приказки от сефардския фолклор

Искате да ме върнете преди войната... Бабата се грижеше за нас. Тя ни сготвяше храната. Тя ни разказваше приказки. Тя проверяваше. Тя беше абсолютно неграмотна. Родена е шест години преди освобождението. Няма как да е била грамотна.

- Как се казваше тя?

Тя се казваше Вентура. И когато съм се родила аз, баща ми реши, че докато аз порасна, името Вентура ще бъде съвсем демодерирано и ме записва Виктория. И се връща от общината. Той разказваше, че с мене е имало близък знак. Той разказваше, че като тръгнал да ни записва в общината, снегът е бил над колене и се е върнал чак към десет часа преди обед, а пък той е чакал да се родим и рано сутринта е тръгнал за общината. Такъв сняг е било във Видин, както ей

сега, тази година. И като се върнал вкъщи съобщил на майка си, че аз ще се казвам Виктория, а не Вентура, а роденото с мене момченце ще се казва, както се е казвал баща му, Исак. Е да, ама той е бил покойник вече баща му. И баба ми казала, е, да, вечна му памет, казала. Неговото име ще се чува, ама какво общо има Виктория с Вентура? Но това не оказа влияние на нейното отношение към внуците. Тя не допускаше миг да ни закъснее закуската. Тя ни чакаше на пътната врата. Вкъщи имаше един единствен часовник. Какво беше това 1938-39-а година всеки да носи часовник на ръката си? Нямахме такова нещо. Един степен часовник и това е. Баба ни чакаше на пътната врата.

- Казахте, че тя ви е разказвала приказки?

Да, тя ни е разказвала приказки. Ама какви приказки? Приказки от сефардския фолклор. И ни ги разправяше на испански. Вкъщи всеки говореше испански.

- Да не би да помните някоя приказка от тогава?

Помня.

- Разкажете ми я.

Добре. В едно семейство имали двама братя. Пораснали и тръгнали да си търсят препитанието сами двамата. Единият, каквото и да захванел, винаги се увенчавало мероприятието с успех и винаги се връщал с някаква печалба вкъщи. Другият се убивал от работа и винаги се връщал без пари вкъщи. Не му вървяло. Каквото и да захванел - или ще го излъжат с парите, или ще загуби парите някъде. Не му върви, той все без пари се връща. Баща им много страдал от това, че вижда пред по-малкия си син едно неясно бъдеще. Как ще живее самостоятелен живот един човек, който не му се случва да се върне вкъщи с пари? И един ден, по времето, когато вече се очаква да дойдат вкъщи синовете, бащата малко по-напред излиза и на средата на моста, по който трябва да минат, слага една кесийка с пари. Той стои и пази, да види какво ще стане. Той знае, че вторият син, дето носи парите, ще прибере парите и ще ги донесе вкъщи. Но той знае в същото време, че първо трябва да мине този, който не носи пари. И стои, и чака, да види какво ще направи този човек, дето парите са пред него. Минава разстоянието до няколко метра пред парите, спъва се в един камък, пада, разкървавява си лицето. Бащата вижда, че той не вижда кесията с парите. Отива, вдига сина си, вдига и парите, и синът пак се връща без пари. Значи като не върви, все не върви. Парите му ги сложиха пред него, но той взе, че падна. Има още една много хубава приказка, за това колко дълбоко са вярвали в господ старите евреи, нашите предци.

- От баба ли е?

Пак от баба. Наближавал Великден и този човек знаел, че за Великден трябва да купи нова премяна за цялото семейство и да има достатъчно пари, да купи брашно, да се измеси за една седмица хляб, защото на Великден не се меси, не се пече хляб. И да има за празнична вечеря. И той всичките тия смет-

ки ги прави в безсънните си нощи, и все не може да намери изход, от къде да намери пари. И той казва, аз ще напиша писмо на Бога, на Господ. Евреите, ако не знаете, са монотеисти. Един е Бог и няма друг като него. Има такава молитва, която се изпълнява с много красива мелодия. И казва, един е Бог. Щом е само той, значи само той може да помогне. Аз ще му напиша писмо. Сяда и му написва писмо, че му трябва пари да купи нови премени, да купи продукти за цялата седмица на Пасха, за да бъде той наравно с всички други евреи, да посрещне великия празник, това е Пасха, надявам се да сте чували съдържанието на празника. И тъкмо е свършил да пише писмото, духва един силен вятър и го вдига от ръцете му писмото. А, казва, аз мислех да го оставя в синагогата туй писмо, да бъде най-близо до бога, гледай сега къде отиде. То няма да стигне до бога туй писмо. Той в пълно отчаяние се прибира вкъщи. След три дена пристига една голяма пратка продукти за вкъщи и пари да купи премени за семейството и пише: „Господ Бог чу твоите молитви.“ А истината е била, че вятърът е отнесъл писмото в скута на халифа и той съжалил човека, и пратил парите. Все пак жив човек, изпълнил задачата, но вярващия си остава вярващ. Дотука с фолклора.

- Вики, а ладино? Казаха ми, че и Вие ми казахте, че владееете този език. Да.

- Кажете ми началото на тази приказка на ладино.

Е да не я повтарям, мога да кажа няколко поговорки на ладино, щото вече разказах приказката. И отдолу ще пишете превода. Уна мадре и юн ванда тапан тодо мал. Значи една майка и една престилка покриват всичко онова, което не трябва да се види. Например една лекедисана рокля, като сложиш една престилка, тя ще го скрие. Майката може да обърне мълвата наопаки, за да скрие истината. Преводът на пословицата е една майка и една престилка могат всичко да скрият.

Една друга поговорка има: Ехар е но дормир, асперар е но винир, азер е но грандизер. Мас негро ди есто но пуе ди сер. Какво значи: да легнеш да спиш и да не можеш да спиш, да чакаш някого и да не идва, да направиш някому добро, и да няма благодарност, това са нещата, които са най-лоши между хората. Стига ли поговорки?

- Още една?

Още една. Чакай да си помисля. Поговорка, дето да бъде смислена, за-това съм се спряла, а пък аз много ги знам. Нищо, тази е малко весела. Кен нот йени ке азер, ки те лос ойос де ла мюзер. Който си няма друга работа, изкарва очите на жена си. Значи изводът е мъжете да не се оставят да бездействат.

Информатор: Виктория Йосиф Леви-Алмалех, р. 1931 г. във Видин, образование полувисше

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

1.7 Носеха подаръци, които ме правеха звезда

... Русенец по находжение, хасковлия по принуждение, жена ми е оттам. Това е. Във Варна съм израснал. Роден съм 1950 г. в София, затова съм софиянец по рождение. Баща ми е Яко Яков.

- С какво образование сте?

Висше - два броя. Икономика и управление.

- А по професия?

Икономист бях, в момента съм пенсионерка, както казвам. Пенсионер е скучна работа. Пенсионерът е, препичаш се на слънце - дядка, а пък пенсионерките са атракция. Те са навсякъде и правят какво ли не.

- И как така от София натам?

Питайте татко, лека му пръст, военен, местен от място на място и т.н.

- В кои войски е бил той?

О, не. Той на културния фронт се е занимавал цял живот.

- В смисъл? Какво значи това?

Ами от София го местят във Варна и във Варна го правят, и е назначен директор на Дома на народния флот, който е културен институт. Там се пенсионира и оттам дойде тука, заместник-директор на театъра. След това директор на Кукления и там се пенсионира.

- От кога помните детството си?

От Варна, което значи 1955-56-а година. През 1958-а се местим в Русе.

- Къде живяхте във Варна?

Ул. „Цар Шишман“ 26. Това е гръцката махала, до Морската градина, повече до Военно-историческия музей. Съседите бяха гърци. В Гръцката махала - гърци. Истинска гъркиня ме е отглеждала повече, отколкото майка ми.

- На какъв език си общувахте?

На български. То в България така се общува. Значи, тя махалата беше такава, вече много пъстра. Гърците преобладаваха, но не бяха всичко. Основно си играехме с българчета и едно арменско семейство.

- На какви игри?

Ох, на какви игри? На всички, каквито играеха тогава децата. Нямахме компютри. На прескочи кобила, народна топка и футбол, и жмичка, гоненица, всичките тия неща - детските работи.

- Как избирахте кой ще е пръв?

Нямахме ред, да ви кажа, ама и не беше с бой.

- Не се ли брояхте?

Е така, да, по този начин. Ама как се брояхме, не мога да ви кажа. Варненска му работа. Забравих.

- Тогава колко сте бил годишен?

Когато сме отишли във Варна, аз съм бил на шест месеца. Когато дойдохме в Русе, бях на осем години.

- А в Русе къде живеехте после?

В Русе живяхме на ул. „Плиска“ във военните блокчета. Това е спирка Братя Миладинови. Броят се едно, две, три, четири, пет и по средата в три.

- Там с какви деца играехте?

О, там само с военни деца играехме. То беше много интересно място навремето. Там свършваше градът. Значи след блок 5 започваше Цветницата, оттам нататък промишлената зона, ЛВЗ, Месокомбинатът и т.н. Но Цветницата беше вече не град, а градина. Зад нашите блокове имаше празно място, там сега е Товарна гара, празно място, след това три горички. Трите горички бяха боровата, дъбовата и салкъмовата. Салкъмовата свършваше на гара Разпределителна. От другата страна на улицата беше Паркът на младежта. Така че съм живял като на село, обаче в града.

- Ходихте ли на Дунава?

На Дунава - да. Долу, под басейна...

- Под плаващия басейн?

Не, не, не. Под сегашния басейн. Кртовете. Те кортове ги нямаше тогава. Те като ги направиха, ние ги открихме. Ние сме едни от първите скачащи по червената настилка, ама скачащи в буквалния смисъл на думата. Един треньор по футбол ни учеше да играем тенис. Това е горе-долу 1962-63-а година. Някъде там. Наистина при откриване на кортовете.

- Каква музика слушахте?

Ами аз бях малко негър. Предимно класическа. Не изпусках концерт. Класическа музика и няма филм, който да е влязъл в Русе и аз да не съм го гледал. Това ми бяха основно заниманията... И на училище ходех понякога.

- А между учениците каква музика се слушаше?

В класа когато се съберяхме, което не беше много рядко, нормално слушахме т. нар. упадъчна музика. Не се обличахме така, но се увеличахме по това.

- Какво значи упадъчна музика?

Ами тогава Бийтълс беше много упадъчно течение, Цепелин и от този сорт. За упадъчни бяха обявени, чак забранявани, не. Никой не ни е правил някакви спънки. Всъщност аз не знам, знаеха ли. Вероятно са знаели. Все някой е казал: „А пък тия..“

- А танци?

Бях добър в туиста.

- Чували ли сте туистът да е забраняван?

На мене никой не ми е забранявал. На нас никой не ни е пречил да го играем.

- А кои русенски групи се сещате от това време?

„Северно сияние“. Мой съученик беше барабанист там. Наско Енчев се казва. По принцип всичките съм ги гледал. Покрай Наско ходехме редовно.

Свиреха в Дома на армията, бяха и в Дома на културата. Покрай Наско по принцип, защото баща му беше директор на Дома на културата.

- На какъв носител ги слушахте?

Ние бяхме особен клас от етническо отношение. Преобладаващата група естествено са българите, едно турче, едно арменче и едно еврейче. Арменчето имаше много влиятелни близки в Съединените американски щати и те му пратиха ролков магнетофон, малък „Шарп“, ей такъв, и там слушахме такива работи.

- Откъде вземахте записите?

О, това не мога да кажа. Ами от радио обикновено. Не от тогавашната Програма 1, а от разни други радиа, които имаха известни смущения, ама вършеха работа. Със сигурност се разменяха записи. Макар че техническата въоръженост на слушащите беше не на високо равнище. Малко бяха с магнетофони, касетофони. Голям рев съм ревал да имам такова нещо. Като пораснах, си купих.

- Имаше ли откъде да се купи тогава?

Да. Имаше „Кореком“, ама нямаше долари.

- А откъде се вземаха долари?

А, не мога да ви кажа. От моряците основно. Те и плочи носеха, и касети носеха. Готови носители влизаха и по този път.

- А ваши роднини, поддържахте ли връзки с някакви от чужбина или не?

Аз имах две лели и баба ми, в Израел живееха. Те починаха. Лека им пръст! Ние при тях не сме ходили, а те идваха при нас.

- А те от кога са...?

От когато им е разрешил Георги Димитров, 1947-48-а година. По принцип аз винаги съм казвал, и на Бейсин Ахмед съм казвал, че турците трябва да внимават много какво се случва с евреите. Това, което им се случва на евреите, после отива при турците. Така е и с изселването 1986-87-а година. Та 1948-а година всички са можели, да, меко казано.

- Носеха ли подаръци?

Носеха подаръци, които ме правеха звезда.

- Какви например?

Дъвки.

- Само дъвки?

Е, че малко ли е? Една кутия с израелски дъвки. И блузки. Например по това време баща ми беше пословичен в театъра с неговите чорапи. Всички му завиждаха за това, че той има шарени чорапи. Другите ходеха с черни. Нямаше други. А неговите бяха с какви ли не шарки. И аз съм ги чувал като му казват: „Ей, какви са тези шарените чорапи?“. Това бяха атракциите тогава, какво? Дъвките, такива дреболии, но привличат внимание. Иначе не са се държали, не са и били де, като богаташи. Съвсем обикновени неща. Помня например когато, още когато живеехме във Варна, всяка година те пращаха по една касета, такива големи, портокали. Това всяка година се случваше, докато дойдохме в Русе.

Тук не помня да сме получавали такава. Може би са влезли някакви политически съображения, нямам представа.

Разказвач: Пламен Яков Яков, р. 1950 г. в София, висше образование
Русе, Интервюиращи: Николай Ненов, Десислава Тихолова

1.8 Ние повече музика сме слушали по тези радиостанции

Ами в Шумен където живеехме в жилищния блок, бяхме просто една група с общи идеи и горе-долу на едни и същи години. Говоря за детството може би до седми - осми клас най-много. Да, спомням си, бяхме стигнали до там, да си правим саби и щитове или шпаги и щитове от ламарина от консервната фабрика и битки със съседни махали тука от Шумен.

Само момчета или имаше и момичета?

Момчета само. Играехме на челик - с една по-дълга пръчка и с една по-късичка, и с един голям камък срещу теб е противникът ти с мъничката пръчка, той се стреми да удари камъка като я хвърля, а моят стремеж е да отбия малката пръчка. С друга голяма, дълга...

Хвърля се малката пръчка към камъка, а пък голямата...

Както в американския бейзбол...

Двама души ли я играят, или на отбори?

Двама души.

Ами другите какво правят през това време?

И те си организират по двойки игри.

Други игри - на групи?

„Жмичка“ обикновено. Около блока, по мазите, по таваните.

А къде беше блокът?

Блокът е тук, на булевард „Славянски“ номер пет, с електронния часовник горе на покрива.

Той от кога е този часовник?

Може би седемдесетте години, към края на седемдесетте години, може би от осемдесетте. Но е сменян, старият го преместиха на друго място. Този е нов.

Имахте ли вечерен час?

Вечерен час имаше по едно време, осем часа, обаче общо взето не се спазваше. Униформи имаше. По-скоро си спомням за гимназията, там беше по-строго, униформи с шапки и т.н. Държаха да се носят, проверявах ги на входа. На никой не му се носеха общо взето.

Проблеми с дългите коси?

Да, имаше проблеми с дългите коси. Моята коса беше къдрава и общо

взето растеше нагоре, не надолу. И в осми клас някъде началото, директорът ни беше строил десетина, петнадесет момчета и с една ножица, всеки от кичурите, по един кичур остригваше, така, че да те накара да се подстрижеш. Това беше наказанието за дългите коси в нашето училище.

Панталони - широки или тесни?

Аз съм носел и тесни и широки, не е имало наказания пък и аз не съм се натрапвал. В училище не съм носел такива панталони. На времето желанието ни беше да имаме дънки, джинси. Те бяха на мода тогава.

На колко години ви купиха първите дънки? Откъде дойдоха?

Не мога да кажа. Мисля, че аз си ги купих с долари от Кореком, магазини на Кореком. Седем и половина долара мисля, че струваха. Събрани от баба ми и дядо ми по майчина линия, имаха сребърни пари по-големи и срещу тях получаваша долари. Имаше някакъв обмен тогава.

Това по кое време, на гимназията?

Аа, не, преди гимназията. Сигурно седми, осми клас. Шейсет и седма, осма година. И в Шумен имаше Кореком. Намираще се в Безистена. В самия Безистен, ако знаете къде е Безистена. Сега трудно може да се разбере, защото...

Каква музика слушахте по това време?

Каквато слушаха и съучениците ми. Имахме един съученик, който още може би от седми-осми клас имаше магнетофон, единствен. Чрез него слушахме, може да се каже, западна музика, Бийтълс, Ролинг Стоунс, нелегална.

Как нелегална?

Тая музика всъщност нелегално е била записана, по не съвсем законни канали е влязла в България тогава.

А имахте ли проблем да я слушате?

Не, понеже сме я слушали общо взето вкъщи. Вкъщи или на събирания, не е имало проблем. От време на време слушахме радио Гласът на Америка, от Гърция мисля, че беше, Би Би Си, когато успеем да го хванем по радиостанциите. И така, това беше началото.

У вас имаше ли такова радио, което може да лови Гласът на Америка или Би Би Си вкъщи?

Да, имаше ВЕФ, тъй наречения ВЕФ. Мисля, че латвийско производство беше. Той беше с доста добри обхвати. Да точно така, на къси вълни, на едни от късите вълни на радиоапарата успяхме да хванем някои станции. Включително имаше една станция "Румъния либера", Свободна Румъния. Тя също имаше такива музикални предавания, не толкова новини. Дойче Веле...

И какво говореха хората по Би Би Си и Дойче Веле?

Ами какво говореха... макар и рядко, ние повече музика сме слушали по тези радиостанции. И говореха кой какво е направил от Правителството на България, неща, които обикновено не бяха казвани по вестниците и по радиото.

Защо ги слушахте?

Ами, по-скоро заради тръпката. Но не сме били чак толкова, поне аз за

себе си го казвам... Не съм бил чак толкова увлечен от друго, освен музиката. Предимно заради музиката сме ги слушали и покрай музиката сме улавяли емисия новини примерно на български език от Дойче Веле. Другите си бяха съответно ББС на английски и т.н.

Учеа ли се чужди езици безпроблемно, вие като бяхте в гимназията?

Да, мога да кажа спокойно. Имаше възможност за избор. За руския не говоря, руският той си беше един от широко застъпените езици. От западните езици какво да ви кажа, аз съм учил немски, английски. Имаше групи по английски, но мисля, че трудно се намираха преподаватели. За това обикновено спомням си, че в училище до осми клас два езика бяха изучавани. Френски нямаше, немски и английски. След това вече в гимназията, мисля, че имаше немски и английски предимно от западните.

Абитуриентският бал?

Абитуриентският бал мисля, че си беше както сега. Горедолу, една щастлива вечер с нови дрехи.

От къде се купуваха дрехите?

Всеки от различни места. Аз костюма ми тука го шиха в Шумен. Обувките си бях купил от една екскурзия в Унгария. Явно всеки от където можеше, от там си доставяше, но предимно от България.

Унгария, от гимназията?

Да, нашата гимназия имаше сключено споразумение за обмен на ученици. Гимназията ни имаше лагер в село Кранево, на морето, където на смени всъщност летувахме и ние като ученици от гимназията. Аз поне съм летувал два пъти. Девети клас ли беше, да, девети клас. Тогава дойдоха унгарци от град Дебрецен, побратимен град на Шумен. И от тогава са връзките, може би и от по-рано са били. Съответно и ние ходехме за петнадесет или двадесет дни в град Дебрецен на гости на тази гимназия.

Ходехте ли на бригади?

Да, редовно, на различни места. Много бригади просто. В консервни комбинати, бране на домати, ябълки. Различните години, от осми клас нататък е било различно и на различни места, общо взето в Шуменски окръг.

Разказвач: Живко Соломонов Соломонов, р. 1953 г. в гр. Шумен, висше образование

Шумен, Интервюиращ: Цвета Ненова

1.9 Нормални такива - бягство от час, хвърляне на семки във врата на другарчето

- Помните ли детството си?

Много добре. Още в детството си, пък това продължава и сега, съм имал като приятели само двама сънародника. Братовчед ми и още един приятел, с когото тримата бяхме и съученици. Всички останали деца, с които съм играл,

са били българчета. Играехме много на улицата на „Да бий, да бий...“, народна топка, футбол, „Отваряй, Кальо, порти“.

- Стражари и апаши?

Стражари и апаши, на лепки, на билюри. Всичко това, на което играеха децата, и аз се чувствах, пък и в моето семейство, комунистическо семейство, баща ми партиец, майка ми партийка, много рядко се говореше за еврейската ни принадлежност в интерес на истината. Те искаха да се чувстваме българи. Даже аз на когото го кажа, не ми вярва. Даже моите родители, тъй като те са сефаради, испански евреи и знаеха и испански, те, когато искаха нещо да скрият от нас децата – сестра ми и мене, говореха на испански. Иначе вкъщи се говореше изключително български.

Сестра ми е пет години и половина по-голяма от мене. Част от детството си е прекарала с майката на майка ми - с баба ни, а тя държеше да се говори испански. Сестра ми от баба си знаеше и испански много повече, отколкото аз. Така че детството ми е минало в напълно българска среда, за което съм благодарен на съдбата си. Приятелите ми са били и са повечето българи. Познавах повече и съм завършил втора специалност история, българската история, отколкото еврейската. Сега, чак като се пенсионирах, изпитвам интерес към библейската история и това е еврейското, което като познание искам да имам. Но иначе животът ми още от детските години е протекъл в българска среда. Празнувахме повече християнските празници. И сега и сега знам повече за християнските, отколкото за еврейските празници.

- Кои християнски празници? Например?

Аз не искам да се хваля, но трябва да дам във връзка с празниците едно обяснение. Аз съм преподавател в педагогически специалности. Чета една методика в детската градина и в начална училищна възраст, която е методика, казва се „Човек и общество - методика на родния край“. Целта на методиката е да ориентира, да приспособи, да адаптира децата към родното място, родината, държавата. И аз винаги с известна гордост съм отчитал, че аз - българският евреин, уча българските деца на българско. И във връзка с празниците преди доста години, с гордост мога да кажа, че бях автор на една система за обучение в детската градина, то няма обучение, но все пак приспособяване на предучилищното дете към народните празници, обичаи и традиции. И във връзка с това, в една детска градина в Русе – „Детелина“, направихме един проект за системно запознаване на децата с празниците – от Димитровден до Гергьовден. Всички празници се честваха в детската градина в съответен интериор, със съответна материална база, с реквизита, със сценариите, с една куклена артистка, Румяна Джамбазова, която изработваше сценариите, играеше стопанката на приказната къща, в която децата изучаваха празниците. За всеки празник изработваше тя сценарии. Сега като се виждаме с нея все си казваме, къде са сценариите – при тебе или при мене. И така около две, три години внедрявахме тази система в детската градина.

- Как си станал комсомолец?

В Техникума първи курс, то беше привилегия. Трябваше да имаш определено поведение и определено семейство. Знаеш ли, спомням си как ме приеха

в пионерската организация. Приеха ни на един кораб. Имаше един кораб „Галата“, който правеше екскурзии от Речна гара до Дунав мост и обратно. На тоя кораб ни приеха в пионерската организация. В комсомолската - бях курсист в техникума по електротехника.

- Във времето на социализма ходил ли си на бригада? Къде? Как?
О, много. И съм ходил на бригада, и съм бягал от бригада.

- Защо?

Ами защото не ми се работи и защото на бригадата не е толкова интересно, колкото вкъщи и в Русе. Да, в Техникума всяко лято ходехме на бригада, беряхме домати и вече не си спомням какво, но всяко лято поне един месец бяхме на бригада.

- А като студенти?

Като студенти не, не съм ходил на бригада, но две лета бяхме възпитатели в Пионерски лагери. Това ни беше така като бригада, т.е. стаж. Организирах съм бригади в Университета. Като преподавател се занимавах със Студентската организация. Така ми бяха възложили една, две години и съм организирах бригади в Бъзовец, в Копривец със студенти.

- И какъв тип е тази организация? Трябва да се изпратят едни студенти или какво?

Ами те работеха, Консервният комбинат в Бъзовец например разчиташе изключително на студентските бригади. Те имаха много малко служители. Повечето от продукцията се правеше от студенти. Нещата бяха много сериозни със съответен трудов ден, с трудов живот, почти без заплащане, с недобра храна, за съжаление.

- А развлечения?

Малко. Какво развлечение може да има в Бъзовец. Макар че в Бъзовец комбината, до колкото си спомням, имаха летен театър, стадион и студентите сами си правеха развлеченията. Това си спомням.

- Спомени от училище...

Всичките си учители от Техникума си ги спомням. Ние от Техникума всичките, които сме завършили, русенци, се събираме всеки последен петък на Февруари. А целият курс с тези, които са от провинцията, се събираме на пет години веднъж и непрекъснато споменаваме преподавателите и си спомняме всички преподаватели. Когато преподавателите ни бяха живи, защото сега останаха само един-двама, ги канехме и тях.

Спомням си в Електротехникума, Електротехникумът беше сегашното училище „Йордан Йовков“ и на нашия курс възложиха за някакъв празник трябва да е било или някаква годишнина, да направят движеща се реклама. Значи със светлини се движи лозунг или някакъв надпис. И нашият курс го правихме и го направихме много добре, с едни електрически механизми. Бягали сме от бригади, подигравали сме се на преподаватели. Пушили сме до училището, сме се крили и в тоалетните. Всичко това, което се полага, така да се каже на един млад човек. Били сме се, ходили сме по любов.

- Наказания имаше ли сериозни?

Ами аз, тъй като бях един от най-послушните, преди Техникума си спомням, че баща ми ми лепеше допълнителни листи в бележника за забележки най-различен род. Нормални такива - бягство от час, хвърляне на семки във врата на другарчето, заковаване с кабърче на роклята на момиченцето от предния ред и т.н. Най-готиният даскал беше един учител по математика, Трифон Семков. А след това Чакъров. Той е жив, доколкото знам. Имахме един преподавател по история, забравих му името, но му викахме Бимбо Опълченеца, защото основно говореше за Трети март и за опълченците на Шипка. Един преподавател имаше, който по електротехника ни говореше цяла учебна година за електрическия далекопровод от Русе до Москва и все го изчислявахме съпротивлението му, и напрежение, и сила на тока. Имаше много хубави преподаватели – Стефанов...

Д.Л. Може ли аз да се намеся, понеже и аз съм от Електротехникума. Всъщност вашето поколение има ли спомен за Апостол Арнаудов?

Да. Аз имам личен спомен за Апостол Арнаудов, защото като завърших Университета, половин година работих като възпитател в Борисово и след това станах психолог в кабинета за професионално ориентиране. И тогава Апостол Арнаудов, лека му пръст, беше някакъв в Профсъюза на учителите ли или нещо такова и имах общо с него, и той, когато ме видя, ме позна. Защото той се познаваше с баща ми, лека му пръст, и ме позна и даже ми каза на име. Спомням си, че беше свят човек. Просто много авторитетен, много хармоничен, много точен, човеколюбив, въобще беше по име Апото.

- В казарма къде бяхте?

В казарма бях в село Сотире. Това е на пет километра от Сливен. Трета армия и бях електроосветител в сапьорно отделение и ми беше доста тежка казармата. Тежка в смисъл, че много учения, на много закътано място, далеко от цивилизацията. И си спомням, че баща ми, когато ме изпращаше в казармата, ми каза, имай предвид, че имам много връзки и мога да те уредя да си изкараш добре казармата, но няма да го направя - и не го направи. И имах така сериозна казарма. С три месеца по-дълго служихме, защото тогава беше една от войните на Израел. Беше една от палестинските кризи и тогава поставиха удължение на военната служба и се събрахме три набора.

- А чували ли сте да има някакво разпределение в армията според етническия произход?

Е, това е, да. Навремето ромите бяха предимно в трудовите войски. Но иначе нашият етнос – евреите, не бяхме дискриминирани в никакъв случай. Даже един-двама приятели бяха в Плевен в ШЗО-то. Моят братовчед служи в Свищов резерв на главното командване. Един приятел служи в Долен Чифлик. Не сме имали това.

- Сещаш ли се за някаква форма на дискриминация през социализма към евреите?

Така, ще ти кажа. Общо, да тръгнем от общото към частното, не. Но като, значи сега между приятелите, айде бе, евреи, еврейска работа. Между другото

еврейска работа казвам и аз. Когато стане дума за търговия или за сделка и т.н., но даже и на студентите си, тъй като имам два-три учебника и те трябва да ги купуват и те, когато ми кажат, доцент Юлзари, ето ви пари за учебника и аз казвам, аз може да съм еврейин, но не съм търговец и аз никога не съм си продавал учебниците. Учебниците ми стоят в книжарницата и това им казвам, идете в книжарницата и си го купете, ако искате. Спомням си като дете с другите деца българчета, имаше една баба рускиня, която живееше в съседния двор и имаше много котки. И ние един път сложихме амоняк и котките почнаха да мечат и тя разбра, че сме децата и тогава тя ми каза: „Еврейче, ще те науча аз тебе!“ Нещо в такъв смисъл. И аз се прибрах вечерта и казах, не – „Чифутче, ще те науча аз тебе“. И се прибрах и питах баща си: „Какво е туй чифутче?“ - И той: „Кой го каза това?“ - „Баба Мария.“ - „Аз ще я осъдя.“ Не я осъди, но въобще не контактуваше с нея и никакво отношение не поддържаше с нея, въпреки че беше комшийка. Това е единственият случай, когато някой ми е казал това прозвище. Не съм чувствал никога отношение към мене като към еврейин. Сега какво става зад гърба ми, не знам. Но поне в очите ми, освен на майтап и то майтап, с който и аз в реда на самоирония и аз казвам понякога. Но иначе в обиден контекст, в смисъл да ме наранят и т.н. - не.

Разказвач: Синто Моис Юлзари, р. 1946 г. в гр. Русе, висше образование Русе, Интервюиращи: Николай Ненов, Десислава Тихолова

1.10 Нас баща ни така ни е учил - да бъдем дисциплинирани

Казвам се Евелина Соломонова Петкова. Родена съм през 1955 година в град Търговище. Родителите ми, майка ми Верка Велчева е от Търговище. Баща ми Соломон Соломонов е от град Берковица.

- Как се събират?

Ами баща ми идва тук в казармата като военен млад лекар и така се запознават – 1951-52-а година, някъде там се запознават. Брат ми е по-голям от мен с две години. Но го разпределят баща ми в Карлово чак, и брат ми е роден в Карлово, и той на другия край на България, не е от тоя край. И така баща ми от Търговище в Разград и в Шумен във военна болница. Аз съм учила в три училища в Шумен. Първо в начално училище „Илия Рачев“. След това от пети до осми клас в основно училище „Антон Иванов“ към ЖП гарата и към автогарата се намира, и гимназията пак по посока към гарата „Никола Йонков Вапцаров“, то стана сега езикова гимназия.

- Значи детството ви е в Шумен? Къде живеехте там?

На булевард „Славянски“ срещу руския паметник. Ами хубаво беше детството ми, аз не мога да кажа лоши неща. Весело беше, много се събирахме. Много деца сякаш имаше в него блок, той и брат ми може да е разказвал нещо, да се повтаряме. Играехме си - какви игри - в стената удрахме топки, такива игри, народна топка. В началното училище като в Русия първите класове бя-

хме с едни бели пеперудени такива... върху черната престилка отгоре, такива бели, тънки престилки, тъничко само като крилца... като пеперудки, и ги цапахме често. Тогава се смениха мастилото с първите химикали. Друго какво, в четвърти клас си спомням, че купихме първия телевизор "Опера". Той даже дали не стои, не знам, брат ми може да го е дал на някой вече, той разчистил апартамента.

- И тогава, когато си купихте първия телевизор, имаше ли в блока други телевизори?

Не мога да ви кажа, защото ходехме през един блок. Значи в "Славянски" по-нататък, ние сме пет, седем, значи някъде на девет при един съученик на брат ми, да гледаме Робин Худ даваха към осемнайсет, деветнайсет часа някъде. Робин Худ и тия бяха филмите. Зимата се събирахме, нашият вход беше с много площадки големи, ако не сте влизали там. Той, брат ми, кабинет на снаха ми прави – тя е лекар, и там си играехме. Като артисти се правихме, от горното стълбище се скриват артистите, показваха се...

- Театър играехте?

Театър, да. След това в гимназията започнаха в моя град карнавали, имаше карнавал в Шумен. И си спомням в гимназията аз бях една от най-дребните, а пък една съученичка Алочка, тя така доста висока, и ни бяха облекли като футболен отбор, просто за смях, нали. И ние с Алочка сме капитани... Пред нас някакви камиони с мъже готвят, нещо правят... Разточват, прострели пране... Ей такива смешни работи. Тръгнахме някъде откъм руския паметник, както се провеждаха манифестациите, когато сме били, долу - кино "Херсон", и то там. То го нямаше тогава киното, де, и от там до „Мадара“ някъде, до хотел „Мадара“.

- Това коя година става?

Ами това е от седемдесет и първа до седемдесет и трета, в гимназията съм била, ама не мога да се сетя коя. А по-миналата година ноември си правихме среща на випуска, всъщност на нашия клас, де. И понеже беше 40 години, след 40-тата година направихме такава годишнина, в четиридесет и първата. Сега ми се обажда една съученичка - да сме ходили на екскурзия до Истанбул. Нали, вика, някои хора ще стават на 60 години. Викам, ако съберем пари, защото един съученик имаме, лекар в Истанбул. Той идва и ни даде по една... тая известната голяма джамия с минаретата, дето дават я по филмите, в рамчица такава...

- Манифестациите как се правеха, като бяхте в гимназията?

Ам как, както чак толкова не съм видяла. Подреждаха ни училищата и двама артисти съобщават кои минават. Обикновено много рано ни викаха за манифестации, да направим нещо репетиция или да не би да не се съберем.

- Случваше ли се някой да избяга?

Ами може и да е имало, ама нас баща ни така ни е учил - да бъдем дисциплинирани. Имахме в гимназията бродирани якички, с петлица на самата шапка, такива - барети дамски. И аз понеже не обичах шапка да нося, но на входа трябва да си сложиш шапката, и така - слагам я и я махам после.

- Какъв човек беше баща ви?

Строг беше към нас, изискваше. И много не ни е разказвал за историите за евреите. Вече накрая може би, като бяхме големи. Казваше, че към десети март ще ги карат към лагера на смъртта и може би най-необходимото да си вземат. И те приготвили всичко с чувалите, и той обаче явно не е изпитвал такива страхове, защото в такава възраст е бил... Научил си уроците и на другия ден съобщават, че няма да ги карат към лагерите. И го изпитват по история - това той го е разказвал, и му пишат шестия. Ами първенец на випуска в Берковската гимназия е бил. И имаше един отрязък от вестниче, по смъртта му не знам къде се изгуби. На отрязъка беше изписан в някой дамски вестник или в Берковица, беше написано, че наистина е първенец. Даже му дали на другия ден да изпратят випуска, някакво слово да каже, обаче приятелите му, съучениците, го грабнали да ходи на хижа "Ком". И той отишъл, обаче по едно време тия - "хайде де, сега ще пиеш"... и станал на един стол, и почнал репетиция да си прави на словото. И други истории има с него, той пък да помогне на матура по български, и се качил на тавана чрез байчото в училището. Подали са му темата да напише, да им помогне нещо и те да напишат, тези, дето са по-слабички. Не ги е разказвал, може би, за да ни държи под контрол така... Абе, всеки ден като деца ни е изпитвал. Мен много ме изпитваше на разказвателни предмети, държеше на мен и на брат ми. Строг и справедлив, не е бил нещо да ни побие или наказание някое да ни дава. Само един път, аз не исках вечерта да ходя за хляб, че накара ме по-късничко да отида, че хляба се свършил в къщи и така в противоречия малко бяхме, но то се случва. Аз гледам сега "Съдби на кръстопът" и ме интересуват тия човешки, и какво става в България, много тежки такива съдби и за родители, и за деца.

- Ами майка ви?

Майка ми строителен техник в София е завършила, а в Шумен във Военното училище работеше като чертожник, и след това в друго строително предприятие, благоустройство и не знам фирмата как се казваше, и накрая съкратили ли я бяха. Дойде си тука в Търговище, дойдохме си двете и пак в такова строително предприятие работи, но явно по-възрастни се намесиха с по-големи връзки и накрая отиде, във Варна се пенсионира, обиколи, но успя да се пенсионира. И от 55-ата си година, като се роди моят големият син, те почти на една дата са родени двамата, и много ми помагаше, много голяма помощ ми беше.

- Като бяхте малки, какви празници вкъщи отбелязвахте, събирахте ли се вкъщи по празници, Нова година?

Да, да. Събирали сме се, тая къща, дето я виждате, тя беше на баба ми и дядо ми, и всяка ваканция, точно по Нова Година нали сме във ваканция, моята майка ни довеждаше тука с брат ми. Пък и те сигурно са идвали, и си празнувахме много хубаво Нова Година. На баща ми родителите, той и най-малкия брат, той и още двама братя, при средния брат в Костинброд беше баща му и майка му. Майка му почина рано, а баща му накрая, моят баща не беше съгласен, но брат му го даде в старчески дом и за шест месеца почина.

- Виждали ли сте си бабите и дядовците от страна на таткото?

Аз баба си, на която съм кръстена, аз съм Евелина - на Елена и на Велчо.

Аз мислех, че е Елена, но брат ми като ходи в Берковица, Ленка се е казвала на баща ми майката. Не съм я виждала, защото тя 1957-а година е починала, аз съм родена края на 1955-а. А дядо си съм го виждала, той е идвал тука в Шумен на гости. Беше интересна физиономия и го викаха да го рисуват в художествената гимназия в София. И една рисунка - просто снимана рисунката, ни я беше подарил... В Шумен някъде е останала, брат ми ако я е прибрал. Той свиреше на мандолина, изобщо музикални бяха - и баща ми, и брат му, тоя в София, и третия не го знам, той в Израел е отишъл, като се е основала еврейската държава 1949-а година ли, 1950-а... Той баща ми го беше поканил брат си на 60-те си години. Такива откъси от опери пъ брат му! И баща ми, самодеец в Шумен беше, оперета ли, опера ли, в Шуменската ходеше. Всъщност целият живот в самодейност се е занимавал баща ми освен, че е лекар, музикален. Бяха ни купили пиано и ние свирехме с брат ми на пиано. Брат ми по-добре, защото възпроизвеждаше музиката на „Щурците“, например. По-талантлив, по му се отдаваше музиката.

- Откъде го купиха пианото?

Ами ново пиано от Шумен, от музикален магазин, не е било на старо пианото. Преди това брат ми две години ходи, понеже той вече втори клас е бил, не, трети. Като бях първи клас, тогава можах да го купят пианото, и е ходил на уроци да се упражнява в школата. И аз седем години свирех на пиано, не знам той колко години е свирел. Освен в школата, и при частни учители сме ходили да свирим. Това е един плюс наистина, голяма обич имаме към музиката, обичаме музикални предавания.

- Вкъщи събирали ли сте се да пеете?

Еми да, пригласяли сме така. Мойта майка също пееше тука към пенсионерския клуб с една Мария, тя почина... Те двете и един акордеонист - в другата стая репетиции си правеха. Стари градски песни, а пък с Мария народни песни пееха. Представяха се, тя е в състава на такива - патриотични песни... В клуба бяха някъде към двайсетина жени...

- Спомняте ли си абитуриентския си бал?

Да, спомням си го. Мойта майка искаше, понеже съм по-дребна, не съм такава... И беше ми направила друга прическа, имах дълга коса и на опашката едни такива малки плитчици. Тънки плитчици, малко гръцки тип така, сплетена опашката, и на така, и на така, и бях с бял панталон и бяла туника. Туниката беше избродирана с бели и кафяви конци - народни. Аз си я пазя де, и след това си я обличах, не е било само за абитуриентската някаква особено лъщяща рокля такава, че да не може да се облича.

Абе хубави спомени... И след това в Шумен завърших математика. Значи 1973-а завърших училище... 1974-а не ме бяха приели, започнах медицински техникум - една година имам изкарана. И след това като ме приеха математика, си продължих математика. Имам 26 години стаж като учител по математика и ми трябват, сега съм някъде в 60-тата година, трябват някъде да се бутна, ама много трудно става. А пък пишат днеска по телевизията гледах, след две, три години щели да трябват 150 хиляди висшисти в образованието сякаш. Може би само информационни технологии, нещо такава.

- Като бяхте малки чувствали ли сте по някакъв начин татко си различен от другите хора заради името или..?

Не знам, не знам, ама в училище, в гимназията, като ни подреждат - другите българчета. Мен с едно туркинче ме бяха сложили на един чин. Те децата не чувстват много - много си играехме. В девети клас бяхме на бригада на Плиска на разкопките, от класа ми, от гимназията. Много хубава бригада беше, на едната базилика ни бяха отделили. Помня, че бяха намерили някакъв скелет. След това в десети клас, чак на Девня ходихме на бригада. В някакво общези-тие преспахме един месец. И в осми клас пък бяхме в консервния комбинат в Шумен - пак така един месец на бригада. Много бригади имаше, след това като студенти пак в Шумен по блоковете строителни бригади за лятото.

- Губят ли от това, че не ходят на бригада младежите?

Може и да губят, не знам в България предоставя ли се така възможност да ходят. Ходят по чужбина заради средствата. За по-малко време - повече средства. Големият ми син ходи в Англия една година от май до септември. То и тука може да има ягоди, но и там се берат ягоди. То техния климат с тия мъгли не е много лесно.

- На екскурзии ходихте ли от училище, от гимназията?

Аз съм ходила в пети клас на лагери. Във втори и трети клас във Върбица, то град стана, Шуменско. Четвърти клас - на Китен, по линията на баща ми, военните, и от там съм разочарована, защото трябва да има място за ръководителите и мен ме сложиха на едно легло и то двадесет дена бяха лагерите... Двадесет дена с едно друго дете на едно легло единично, ей така изкарахме го лагера, де. След това в пети клас класната ни организира екскурзионно летуване в Родопите - много хубаво беше. Имахме - както има сега за стоте обекта, само че временна карта за печатите, слагаме печати на обектите.

- Как временна?

Ами не знам, не е имало ли да се продава такава, мисля че не беше купешката тази, която е за стоте обекта, ами тя класната ни ги е дала тия карти и ги подпечатваха. Ние по Родопите сме ходили, от село Куклено, Пловдивско като слязохме, от там тръгнахме. Може и аз да не съм ходила, да не са ме пускали осми, девети клас. Не си спомням, ей тия бригади летните си спомням. И като учителка имам едно екскурзионно летуване с деца, само, че в Стара планина. Много хубаво изкарахме, а те ни викаха - абе, вие луди ли сте, три жени да тръгвате, медицинска сестра и две учителки, и то свършва лятото, от 17-ти август вече започвало нали по-прохладно да става може да вали нали, където ще ходите, и заради змиите... Обаче слава Богу не срещнахме змия, дъжд не ни заваля, пригответихме отгоре дъждобраните. Добре мина, без произшествия.

Разказвач: Евелина Соломонова Петкова, р. 1955 г. в Търговище
Търговище, Интервюиращ: Цвета Ненова

1.11 Никой не ме контролираше и аз изглежда се възползвах от това нещо

- В кое училище сте учили основно?

Основното си образование завърших в училище „Христо Ботев“, след това в Техникума по електротехника бях в електропаралелка. В Механотехникума започнах. В Механотехникума имаше само една електропаралелка.

- Правеха ли бели едно време учениците?

Да, разбира се. Непрекъснато. Аз преди малко споменах, че бях много непокорен, много палав и непрекъснато създавах много проблеми на родителите си. Много бой ядах от майка си, от баща си. Но баща ми, както казах, беше организационен работник, майка ми служителка по цял ден и аз - едно безгрижно детство. Никой не ме контролираше и аз изглежда се възползвах от това нещо. Даже си спомням, че баща ми беше активен борец против фашизма. И кандидатствах на два пъти. Мен ми трябваше една, само някаква минимална оценка, за да вляза, защото такава категория имаха предимство тогава. Обаче аз, нали залитнах към други неща, мързеше ме, не бях сериозен и не можах да се реализирам, за което много съжалявам.

- А помните ли времето, в което Ви приемаха в пионерски организации, в комсомола?

Да, помня го. Беше така, приемаха на групи. Първа група – отличници, втора група - по-назадничави.

- Къде Ви приеха пионерче?

Не мога да си спомня точно, но мисля че в училище, като учих в „Христо Ботев“ ме приеха в Пионерската организация.

- Кой ви приемаше комсомолци, по-големите или хора от други места?

Смътно си спомням. От някакво предприятие бяха дошли, които ходатайстваха, въздействаха. Говореха за предимствата на комсомола, бяха нещо като поръчители.

- Имаше ли хора, които не са приети в Комсомола, които отказваха да влязат?

Аз не си спомням за такива. Аз не знам за такива.

- А кои от учителите си спомняте?

Много учители си спомням. В началното училище си спомням доста учители. Даже скоро правихме среща от завършване на начално училище. От завършване на Електротехникума всяка година тези, които сме от Русе, си правим последния петък на февруари, всяка година среща и на пет години правим юбилейна среща. Горедолу поддържахме отношения.

- Спомняте ли си учители, които са били по-ярки личности или пък, да сте имали някакви специални взаимоотношения с тях? Строги учители?

Да, да. Примерно имаше един учител в Електротехникума, който беше баща на една моя съученичка и беше чешит. И примерно си спомням, звънецът удря, аз не се прибирам и той с дневника изведнъж отзад ме цапва по главата, защо не се прибирам. Един учител предаваше два-три урока само през цялата година и когато дойдат на проверка от управлението на Техникума или някакви инспектори от „Просвета“ и когато задаваха въпроси, всички вдигаха ръка, и те се учудваха, как така всички толкова активно участват в часа. А после като го провериха, се оказа, че той два-три урока преподава цялата година и всички ги знаят наизуст тези уроци, и след това го сменяха. На мен ми останаха в спомените такива чешити, не някои принципни, имаше и такива принципни учители, които бяха прекалено взискателни, но аз си спомням за тези чешити.

- А Апостол Арнаудов...

Да, естествено, да. Аз имам много добри впечатления от него. Имаше един период, когато почивните дни се сменяха заради икономия на електроенергия и всички мачове се играеха в неделя. Баща ми, понеже беше „номенклатура“, имаше пропуск за мачовете и той вземаше и за мене, и за него. И аз, в неделя се учеше, почивният ден беше за Русе сряда. И аз в неделя на всички мачове ходех, и неизвинени отсъствия много. Вече последната година, за да се явя на държавен изпит, трябва да бъда изряден с отсъствията, обаче аз - много неизвинени отсъствия. Той ме вика. Познава баща ми и ме пита, какво става тука, какви са тези отсъствия? И аз му казвам, заради мачове. Той беше много активен физкултурен деятел, даже беше заместник-председател на дружество „Дунав“ и като разбра, че е затуй - да. Човекът беше с авторитет, колоритна личност, известна личност в Русе и има някакъв принос за развитието на това училище и то неслучайно е кръстено на негово име.

- По време на обучението Ви в Електротехникума правеха ли се такива сбирки от типа забави?

Тогава беше модерно да се сключва шефство с определени училища. Ние имахме с училище „Баба Тонка“ с някои от класовете. Правехме някакви събирания на Дунавски кът, в „Приста“ и т.н.

- А като ученици ви разрешаваха да ходите на „Дунавски кът“ и на „Приста“?

Да. По едно време имаше и вечерен час даже, който следяха, контролираха, но това беше времето на комунизма.

- А имаше ли някакъв тип музика, която не разрешаваха да се слуша?

Да, примерно Бийтълс много-много не разрешаваха, но ние като се събирахме приятели, някои от тях имаха доста добра музикална култура и непрекъснато свиреха, правеха забави и т.н. И горе-долу бяхме, не в крак с времето, ами слушахме каквато музика искахме.

- А на какво слушахте, освен когато свиреха ваши приятели?

Казвам ви, основно Бийтълс. Спомням си Демис Русос. Спомням си, кла-

сическа музика доста слушахме.

- На грамофон, на магнетофон?
И на грамофон, и на магнетофон.

- А имаше ли хора, които да внасят отвън плочи, ленти?
Да, имаше и такива.

Разказвач: Рахамим Хаимов, р. 1946 г. в Русе, средно специално образование

Русе, Интервюиращ: Десислава Тихолова

1.12 Донесе най-прекрасните дрехи, които някой може да си е представял за това време

Добър ден. Кажете ми как се казвате?

Талма Никова Николова, от Шумен. Тука съм родена и тука живея. За малко бях в Русе и пак съм в Шумен.

- От къде са дошли родителите Ви?

Майка ми е софиянка, а баща ми е кореняк шуменец. Това знам аз. Сега, техните родове от къде са се преселили...

- Къде сте живели като малка?

Аз съм родена в тая къща и тука съм живяла през цялото време. Първото бебе в квартала съм била. Просто в тая къща съм родена. Май месец са влезли нашите в този апартамент, а аз съм родена октомври. Така че не съм сменяла други жилища освен вече моето семейно жилище.

- Голяма фамилия сте.

Много голяма, много задружна, много, много поддържаща се във всяко едно отношение. Абсолютно, без грешка. Значи нашата фамилия, който чуе за нея, е винаги въодушевен, възхитен и с много положителни емоции дори и при лоши моменти. Аз бях болна ноември месец за юбилея на баща ми и отложиха цялото тържество заради мене. Значи двайсет и четири човека не дойдоха на рожден ден, за да мога да оздравея и да го направим всички заедно. Това е нещо, което рядко се случва в определени фамилии, в нашата е така. В нашата има принцип – на всекиго – каквото трябва. Не е задължително да е по равно. Който има нужда, на него ще се помогне, но за събиране, за веселби сме заедно винаги.

- Какви са първите Ви детски спомени?

Ами хубави. Аз съм най-малкото дете в семейството, съответно най-глезеното и винаги съм била много, според мен много обичана от малка. Нямам такива лоши спомени, някой да не ме е искал. Е, сестрите някой път така си

правеха с мене шеги. Да не ми дадат масапан, защото бил от ориз, а пък аз не обичам ориз, но иначе винаги съм била добре гледано дете. Даже съм спечелила конкурса в Общината за най-добро бебе за 1961-а или и 1962-а година, понеже бях пухкавелка с една панделка, и имам снимка, която е, навремето там са имали такива „Бебе на месеца“ или „Бебе на годината“ нещо такова, на една годинка като съм била.

- На какво си играехте със сестрите си?

Ами честно казано аз много с тях не съм си играла, защото имаме по-голяма разлика, в най-детските игри, но иначе с всички нормални момичешки игри - кукли, на готвене долу на двора с кал и треви манджички, много обичахме да се врем в тавите на бабите като варяха лютеница и мармалад. Иначе можем да не ядем филия с мармалад, но като вари някой, трябваше задължително да сме наредени там с филиите. Общо взето аз бях малко по-малка от тях и в най-детските години се чувстваше разликата в игрите, но след това се компенсира.

- Какво готвехте?

Навън ли? Ами таратор от трева и вода, кюфтета от кал, такива работи. Правехме си пръстенчета от маргаритки, венчета.

- Голяма ли беше компанията?

Ами имаше деца, да. Тука в нашите дворове имаше деца все на една и съща възраст. Много бях добра в ролковите кънки. Подариха ми ги за една Нова година и тука по коридорите цяла зима тренирах. Комшиите отдолу не знам как са се чувствали, но аз бях най-добрата. После пролетта като излязохме на улицата, даже спечелих състезание за училището, имам едни награди за... имаше такива състезания по ролкови кънки. Това ми беше едно от любимите занимания, да караме ролкови кънки.

- Кой ги подари?

Майка ми и баща ми за Нова година. Това беше ценен подарък, много ценен. Те са сигурно още на тавана, пазят се. Да, дълги години това беше, възрастта между четвърти и шести, седми клас. Точно когато са най-хубавите игри. Съжалявам, че сегашните деца не играят така. Просто съжалявам. Моите що-годе имаха малко детство пред блока, но сега не виждам дете без майка си навън, което е от една страна хубаво, от една – лошо. Всяко нещо е с времето си.

- Носеха ли Ви подаръци от Израел?

Подаръци от Израел. Вуйчо ми идва на два пъти като бях дете. Доколкото си спомням 1967-а, 1968-а година, някъде там, и ни донесе най-прекрасните дрехи, които някой може да си е представял за това време. Аз имах шушляково яке на две лица – червено и черно. Никой нямаше в квартала, а може би и в града. Сестрите ми имаха шушляци със сини гуглички, като забрадки бяха, но бяха най-голямата красота и едни пантофки, светлосини с маниста, като на Аладин, нещо такова. В сегашното ми мислене са адски цигански, но тогава като бях

дете, бяха най-красивото нещо, което сме получавали като подаръци. И някакви други дрешки естествено, но си спомням, че ни пращаха колети с портокали, което за това време беше много, много хубаво. Нашите баби и дядовци не са могли да дойдат, но ни пращаха колети с портокали. Това е моят спомен. Може би е имало и други работи в колета, не знам.

- От къде идваха тези колети? Какви са историите?

Не знам. В смисъл как от къде? По пощата.

- Помните ли как са Ви разказвали от кого?

А, да. Ние не сме говорили много за еврейството като същност, но за баба ми и за дядо ми, че са се изселили в Израел, за братовчедите - да. Нашите родители са ни говорили. Аз съм била на четири години, майка ми като ме е водила в Израел. Нямам големи спомени от цялото си пребиваване, освен от една огромна вана в къщата на баба ми, което тогава за моята възраст е било нещо много различно и хубаво, като съм си играла там. Но всъщност и те са ме видели за пръв път, и аз тях. Имам бегъл спомен, но не така конкретен, но сме знаели, че колетите са оттам, от тях.

- Те кога се изселват?

Първо заминава най-голямата сестра на баща ми леля Сузана, която се изселва 1939-а година, мисля още съвсем в началото. А пък 1949-а година се изселват родителите на майка ми и на баща ми, 1948-а и 1949-а.

- Защо?

За по-добро. Всеки търси по-доброто. И може би вярата при тях е била по-силна и религията, в смисъл религията като мислене, като разбиране. Докато ние не сме възпитани в тия еврейски, аз като дете никога не съм се чувствала по-различна, никога не съм се чувствала еврейка. Силно казано. Да, пише ми в кръщелното еврейка, ама в училище не го показваш. Не съм чувствала някаква разлика между отношението на моите съученици, приятели, с туй, че съм еврейка. И не сме били възпитавани по този начин, да се самоопределяме или да чувстваме. Празниците - да. И за Песах знаем, и за Рош Ашана знаем, и за Пурим. И майка ми винаги правеше и роскитас и бурмуликос, тия неща са се правили, но като традиции, като история, за самите празници много-много по-късно аз лично за себе си почнах да ги научавам. Да не кажа, че покрай детските лагери на децата ми. Моите деца тръгнаха от първи клас по еврейски детски лагери и с тяхното израстване и развитие доста работи научих и аз.

- А като домашен спомен от празниците, от първите празници?

Ами значи гледала съм снимки на Пурим маскирани всички, но аз лично нямам такива спомени. Имам само от храната. От еврейската кухня - да. Много добри спомени какво се е готвило по какви поводи. А така като някакви специални тържества - в по-късните години вече, не в детството.

- Разкажете ми, коя беше най-любимата Ви храна, приготвена от мама?

О, майка ми, лека й пръст, тя просто беше незаменима домакиня и майсторка готвачка, в смисъл готвачка – всичко правеше с голяма любов. В нашата къща както и баща ми, сега и аз яхнии не ядем. Такива работи – селски, както му казваме ние, не ядем. Тя винаги ще направи нещо, което ще е много по-изтънчено. Борикитас - разкошни с патладжан и сирене, само със сирене. Пастел от кайма, ама тя си меси кори, баница от спанак... За довечера съм приготвила такова по нейна рецепта. Не с готови кори - с месени. Да не говорим за роскитас. Това беше закон. Роскитас се правят. Ами тези гевречета за Пурим, които ще правим сега след два дена. Освен избор, ние имаме вече и желание. Свикнахме, че това нещо е традиция и ние, докато сме живи може би или поне докато можем, може да не е в тези количества, но ще направим. Майка ми като беше жива, аз си вземах отпуск един ден, със сестра ми се нареждахме и по три-четири дози, сто и петдесет докато не ги направим, за всеки да има по четири, да се раздадат на приятели, да се почерпят колежки, не приключвахме. Това е за роскитас. Бурмуликос - там малко имаме разминаване в обичта ни към бурмуликос. Ние, специално децата, по не ги обичаме, докато майка ми и баща ми - много. Баща ми и сега продължава да си ги пържи и да си ги прави. Хапваме ги, но не са ни чак от най-любимото.

- Какво е това? От какво се прави?

От маца. Мацата се кисне, после се намачква или минава през машинка и с много яйца се обърква и се пържи, даже имаме специален тиган с дупки, точно за размер на бурмуликос. И после се ядат с пудра захар или със сладко. Те са за Песах нещата, които се правят. Преди за Рош Ашана задължително риба, главата на шаран, събирали сме се и сега се събираме, но това са неща, които сме ги правили от много, много години, не е нещо, което да е само в последния момент.

- На Нова година например, понеже казвате, че като сте била малка, не е било особено, няма разлика между вас и останалите, но все пак Нова година кога я посрещате?

Нова година си е Нова година на трийсет и първи срещу първи. И ние като всички деца сме чакали Дядо Мраз и сме имали подаръци. Това е било винаги задължително. Може да е малко, но сме имали подаръци. В детството си нямам спомен за Коледа, както сега в по-късните години вече. Нова година си беше на първи януари. И сурвакари сме били, обикаляли сме за бонбони децата. Просто винаги сме си празнували по този начин - с пържолите. Пуйките почнаха доста по-късно. Навремето майка правеше пържоли. Имахме една традиция за Нова година пържоли, за Първи май винаги имаше агнешки котлети. Тя ги правеше страхотно. Агнешки котлети със зелена салата, това беше един от традиционните обеда за Първи май. И на втори почвахме ремонтите. Ако трябва нещо да се боядисва, нещо да се ремонтира къщи, баща ми винаги го започваше на втори май. Така си е решил. Май месец е подходящо, втори беше почивен ден и е подходящо за някакви ремонти. Но на всички празници

винаги се е празнувало. Щом е празник, не е било време да се работи. Манифестацията - дали ще е поход на Къошковете, дали ще е тука на маса, но празникът се е уважавал и сега.

- Как ходихте на манифестация?

Ами с най-новите дрехи. Винаги ме обличаха с най-хубавите рокли. Майка ни в това отношение държеше да сме така изрядни. Като бяхме, малки ходех с нея на манифестация. Тя от нейния завод и аз придружавайки я за ръка, със знаменца. Вече после като ученици то си вървеше.

- Къде минаваше? Как се събирахте?

Нашето училище е сравнително близко и до центъра, и до тука, и в двора на училището, и оттам под строй всички до трибуната, която беше навремето в центъра и така. Минавахме, след това се разхождахме по гезмето, Шуменското гезме, пиехме сироп от Чичко Сиропчо. Беше много хубав. В стъклените чаши, като си помислиш за хепатит и за всякаква мръсотия, понеже съм лаборантка. Не знам само така „црък-црък“ и ги изплакваха, обаче това беше много, много хубаво нещо. Комбиниран сироп червен и жълт, пълен с газирана вода.

- Ходехте ли на бригади?

Аз - да. От осми клас сме ходили на бригади, с късите панталонки, с шапките бригадирски. Една година бяхме на полето. Две години в Консервения комбинат. След това като студентка, но и като ученици, щом почнехме вече гимназията, след 15 септември задължително ходехме един месец на бригади. Това беше най-хубавото време за учениците, естествено. И лятна бригада един месец. Е, даваха ни някакви пари мижави, но веселбата беше повече от...

- А защо беше най-хубавото време?

Ами от 15 септември тъкмо си свършил ваканция и още не си се настроил много да учиш. Отиваш на бригада, замеряш се с домати, береш грозде, седиш по кофите и минава времето. Учениците се радват на това.

- Имаше ли съревнование?

Е, сигурно, винаги е имало съревнование, ама мисля, че не е било най-важното. Беше там да си изпълним нормата, за да може да седнем, да чакаме автобуса и да се забавляваме.

- А йерархия някаква между бригадирите?

На летните бригади като бяхме с късите панталонки си имаше йерархия. Имаше си командири, от комсомола ли, от къде бяха, а ние бяхме по някакви отряди. Но в училищните, които си бяха по време на учебната година - не. Класната седеше до кофите и записваше кой колко кофи е предал. Надигаш половин кофа и викаш: „Другарко, ето, пълна е“. Така беше навремето.

- Колко години сте ходили на бригади, помните ли?

От осми, всъщност осми като завършихме, преди да влезем в гимназията имаше такава лятна бригада за първи път. Осми, девети и десети - три го-

дини сигурно.

- Коя година бяхте абитуриентка?
1978-а.

- В училище имаше ли вечерен час по това време?

Имахме емблеми, якички с бродерия на престилките, които бяха задължителната част от униформата, сините костюми за официално. Вечерен час мисля, че имаше, но не са ни гонили така. Ама вкъщи иммахме и по-строги правила. Не сме си и позволявали. По нашето време нямаше дискотеки. На абитуриентската за пръв път, за втора вечер ходихме, тука отвориха малко преди това, един месец една дискотека и нямаше такива. Съблазните бяха през деня да се направим на малко по-големи, да отидем до едно кафене, което не е ученическо, ама нали кафене. Ние не носехме вече барети. Емблемата на палтото беше задължителното нещо, което да те отличи. Но бяхме с униформи, отдалече си личеше, кои са ученици, кои не са ученици. Но чак така, специално аз не съм имала проблеми за вечерен час или защото бях примерна ученичка.

- Спомняте ли си някакви притеснения от това време, за късите поли или за панталоните, за косите?

Значи аз тогава получих също една от първите ученички дънки от Израел, много хубави дънки, които ми беше забранено да нося на училище, наистина, и то в девети клас. След девети клас към единайсети вече стана по-либерално, но трябваше да ходим, ако си с панталон, отгоре с престилка, точно както кадъните, казваме ние. Не можеше да е скъсена престилката, трябваше да е престилка и отдолу панталон и за плитките се държеше. Или ще си сплетен, или ще си с къса коса. С пусната коса не можеше да се ходи в училище. Но за къси поли нямаше при нас. По нашето време вече беше отминало това за късите поли.

- Какви танци танцувахте?

Блус, диско, „Бони Ем“ беше тогава върхът. В Младежкия дом една бална зала има, където правеха веднъж месечно или нещо такава забави. С покани от „Комсомола“, в смисъл, не че не отиваше цялата гимназия, но трябваше да има някакви като не е билет, в никакъв случай, но просто като пропуск, да е за ученици. Наистина ученически забави. Може би ги правеха от пет до осем или от шест до осем, не съм сигурна точно, но в рамките на надвечер. И там - всякакви танци. Най-вече диско.

- Значи на забави се ходи с покана?

Ами да, с покана, понеже го организираше „Комсомолът“, за да може да са ученици, да не са външни. Нашата абитуриентска също беше в Младежкия дом, не беше в ресторант. Абитуриентите се събират в двора на гимназията, минават през целия център, целият град да ги види, да приемат овациите и влизат в Младежкия дом, където навън пред залата имаше маси за всеки клас, на които имаше по чаша шампанско пластмасови, много добре си спомням и някакви сухи... и танци, това беше абитуриентската. Не е както сегашните аби-

туриенти по заведения.

- Тоалетите?

О, страхотна дълга червена рокля, тъмночервена с плетени мотиви от-долу, отгоре, майка от някъде беше ги поръчвала едно време задължително. За тоалетите тогава ходехме до София. Тогава в Шумен нямаше такъв голям избор. За пръв път летях със самолет по повод абитуриентската. С майка ми двете ходихме в София, с леля ми, лека й пръст и на нея, в центъра за мода, как се казваше, „ЦНСМ“ страхотно кожено яке, просто нас ни обличаха за цивилния живот. Ние няхмахме чак толкова дрехи цивилни освен престилките, униформите и някоя... една поличка или нещо друго. И като завършихме трябваше да имаме вече цивилни дрехи. Значи за самата абитуриентска - една рокля. За втората вечер едно джинсово костюмче, което си го носех много, много време след това. Просто ти трябва неща, които да ти трябва за цивилния живот.

- От къде пътувахте със самолет?

Ами от Шумен автобус извозваше от Шумен, Разград и Търговище до Буховци и от Буховци, там е летището до София, 25-30 мин. някъде беше, не знам, долу-горе така мисля че беше, но тогава за пръв път се качих на самолет.

- Помните ли къде ви връзваха червените връзки като бяхте пионерчета?

Да. Нашите червени връзки ни ги връзваха тука, в центъра на града има един „Разперко“ сега му казват, Паметник на свободата. Сигурна съм, че там ни ги връзваха, защото после, като ни приемаха в „Комсомола“, ги заровихме в една кутия там някъде в градинката като символ след 25 години, но така този символ не се отвори. Но нашите сигурна съм, че там са заровени нашите червени връзки.

- Помните ли, има ли ситуация, в която на някой да му отнемат червената връзка?

Ние бяхме в елитно училище. При нас нямаше такива работи.

- Кое е това училище?

Четвърто основно „Никола Йонков Вапцаров“, в смисъл елитно, в центъра на града. Не сме имали хулигански прояви, нямам спомен да сме имали в училище. Не, нямам така... на някого да са му отнели или да са го изключили от „Комсомола“. Някое друго намалено поведение там е имало, но чак... Даже и на поправителни изпити не сме имали, нямам такъв ясен спомен някой да е оставал.

- А в „Комсомола“ как Ви приеха?

Мисля, че колективно. В осми клас бяхме пак в това училище. Ама дали в някакво тържество, нямам такъв спомен като пионерската връзка.

- Каква беше тази организация „Комсомола“? Имаше ли някаква полза от нея? Някаква вреда?

Ами вреда - не. Вреда защо да е имало? Не мисля, че е имало вреда. Сега, дали сме били на комсомолско събрание или на ученическа, как да кажа, на класна среща на класа, за нас беше едно и също. Всъщност имахме комсомолски секретари на класа и на училището, но нещо по-различно не мисля, че ни е спирал „Комсомолът“. Сега, дали ни е развил и това не мога да кажа, но не ни е спирал. Специално за мене, не смятам, че имам някакви, лошо отношение или някакви забрани допълнителни. Всички бяха членове, то беше задължително, не си имал избор, да кажеш, аз няма да членувам, пък аз ще членувам, за да разберем някаква разлика дали има между членове и нечленове. По нашето време всички бяха членове на „Комсомола“.

- Събирахте ли се на компании?

Да, винаги имаше.

- Какво правехте?

Тия забави пак, тия танци, нали нормално и седяхме по градинките на пейките да си приказваме. В ученическа възраст..

- Коя беше най-любимата Ви компания? Колко души бяхте?

Ами моите приятелки седем-осем момичета и три-четири момчета, общо взето. Тука „Херсон“ квартала се движихме в една среда.

- Повече момичета?

По начало да, повече момичета. В гимназията и в класа бяхме повече момичета. Нямахме за всяко момиче кавалер за бала, но не се и изискваше както сега някой да ходи. Всеки си отива на срещата както иска. Мене ме заведе зет ми. От вкъщи до гимназията ме заведе зет ми.

- Кой зет?

На сестра ми Бета мъжа ѝ. Тя беше да ражда второто си дете и той ме заведе до мястото на срещата за бала.

- Ами от тука на бала и после на заведение?

Не, на Младежкия дом. Нашият бал беше в Младежкия, а на следващата вечер вече бяхме на дискотека горе на Боровец за пръв път. Аз тогава наистина за пръв път влизах в дискотека. Малко преди това я бяха открили и наистина ние по-скромните ученички не бяхме ходили там.

- Първата любов?

Е, първата любов на военния лагер естествено. Това е нещо, което е винаги така. Военният лагер десети клас, по нашето време беше много актуално да се ходи на военен лагер. Вие не сте ли ходили?

- Къде сте ходили?

Военен лагер горе на хижата, лагер „Ивански“. Той е направен специален като полигон. Имахме военни занимания. Нещо, което учихме по военно дело. И стрелби даже имахме, обикаляхме по полянките, разглюбяхме пушки и сглюбяхме, но там бяхме трите гимназии едновременно и съответно беше

и голям купон. Смъквахме знамето, вдигахме го вечер, но и танци имаше все пак, свалки. Но всички момичета в едно голямо общо помещение, момчетата - в друго, двойните легла. Това беше.

- Колко време продължаваха?

Мисля, че десет дена и през цялото време бяхме с униформи съответно за военния лагер, панталони с куртки. Май месец, малко преди края на учебната година, хубаво време за навън.

- Задължително ли беше?

Да, той към учебната програма беше военният лагер.

- И първата любов...?

Е, свалки, чак пък любов. Първите запознанства, по-приятелски за първата любов.

Разказвач: Талма Никова Николова, р. 1961 година в Шумен, полувисше образование

Шумен, Интервьюиращ: Цвета Ненова

1.13 Назидателно пред сина си счупи една икона в коляното си и я хвърли в печката

- Каза ми, че сте живели на „Цар Самуил“ 2, срещу Турското училище. Това каква махала беше в Русе?

Ами там беше еврейската махала. „Цар Самуил“, улица „Тертер“, „Гурко“, там в тоя район, но те преливаха, и арменската, и еврейската махала преливаха една в друга.

- Какво е било това жилище, което е имало един двор и толкова много семейства?

Това бяха три къщи с един общ двор. Едната къща беше на два етажа с може би десетина жилища имаше вътре. Другата по-малката къща имаше може би три или четири семейства живееха там. И невероятно детство имах, защото дори на моята улица, на „Цар Самуил“ нямаше, не асфалт, не павета, нямаше никаква настилка, и върховното удоволствие беше, си спомням, през лятото, когато каруците всекидневно са минавали, образуваха по улицата повече от 8-10 сантиметра пепел, сива, светлосива пепел, не знам от калта или от пръстта. Великото удоволствие беше да се съберем пет-шест хлапета през деня, да си направим влакче един след друг и тътрейки краката си в пепелта, да вървим по улицата, и можеш да си представиш зад нас какво нещо се получаваше. И вечерта, едни големи корита и легени цял ден стоят на двора на слънце с малко морска сол вътре, привечер всички се изреждахме през тия корита, за да смъкнем пепелта и потта от игрите.

- Кои бяха любимите игри от това време?

А, имаше в същия двор едно арменско семейство, възрастни хора бяха, нямаша собствени деца и останалите деца в двора ни обгрижваха като свои деца. Имаха един мотор с кош, спомням си марката „Цундап“... Та собственикът на мотора от време на време запалваше мотора, всички се „начукулявахме“ по коша, по гърба му, по врата му, отзад на задната седалка, отпред на резервоара и правеше няколко кръга така в квартала, което беше невероятно преживяване.

- И това приблизително коя година е?
1956-а, 1957-а, 1958-а – тия години.

- А в кое училище си ходил?

От първи до четвърти клас съм учил в, имаше такова училище, „Георги Кирков“. Това е сегашната мъжка гимназия „Христо Ботев“. До четвърти клас учих там. След това 1961-а година се преместихме в това жилище, съответно се преместих и в училището „Любен Каравелов“. След това гимназията „Христо Ботев“, след това казарма, академия. И след толкова много години, значи от това жилище съм излязъл 1970-а година и преди четири години се върнах отново тук.

- Ако се върнем още за малко на „Цар Самуил“ 2, имаше ли усещането за еврейска махала. Изобщо очертанятията на тази махала.

Не, не. Нямам спомен за такова диференциране на махалите и на... Можеше да се разбере само по това, че преобладаващите живущи в тая махала бяха с еврейско потекло, но това никога не е било причина, тема за някакво...

- Религията беше ли тема в детството ти?

За съжаление – не. Ще обясня защо. Майка ми, Бог да я прости, си беше тотален стопроцентов атеист. Баща ми обаче имаше, може би от баба ми и дядо ми по бащина линия, те бяха много богобоязливи хора, вярващи, изглежда нещо от тях е бил попил някакво смирение, някакво невербално признаване на нещо, което е по-силно от нас, на което сме подчинени. Та, имаше един случай, когато наш съсед в тоя блок - партизанин бивш, активен борец и т.н., наизидателно пред сина си счупи една икона в коляното си и я хвърли в печката. Баща ми беше потресен от това, което се случи. И между другото за по-кръгли мои годишнини от него и от майка ми, разбира се, съм получавал по някоя стара, хубава икона като подарък. Това ми дава сигурността, да знам, че в него е имало нещо много скрито, много дълбоко като вяра.

- А баба ти Естер?

Не, тя нямаше отношение към небето и към нещо, което е, който както иска да си го нарече, своя си Бог. Нямахме такова отношение. Но пък беше с, мога да ги кажа - християнски ценности. Спазваше ги безпрекословно. Беше невероятно чист човек като душа. Никога не съм, аз много съм се връщал в спомените си, за нея особено, никога не е оставало в мен впечатление или спомен за някакво нейно действие, за което съседките или комшиите в махалата да са възнегодували, да я упрекнат в нещо, да злословят нещо така по махленски.

- Къде беше абитуриентският ти бал?

Тогава най-престижното място и най-обичайното място за абитуриент-

ски балове беше ресторант „Приста“. Това е 1970-а година.

- Как минаваше един абитуриентски бал през 1970-а година?

Много смешно. От дистанцията на времето много смешно. Дама на абитуриентския ми бал беше Десанка Балсамаджиева по мъж, Жарко Павлович, на режисьора Жарко Павлович дъщеря му, която ми беше съученичка. В един клас бяхме. С нея прекарахме празника. Скоро гледах някакви архивни снимки и като видях какви картинки сме били, просто ми стана и смешно, и тъжно. Майка ми и баща ми се постараха да направят един хубав абитуриентски костюм. Естествено обувките. Риза, вратовръзка както си му е редът. И след като влязох в казармата и излязох, естествено обух същите обувки и същия костюм и естествено доста години след това си ги ползвах. Връщайки се от казармата, аз имам такъв спомен, че трябваше за 24 часа да се върна от турската граница, където служих като граничар, да се върна за 24 часа и да замина на студентска бригада. Вечерта ме посрещнаха приятели с руска салата, понеже знаеха, че това е моята слабост кулинарна, и с ледена мастика. И сутринта като се събудих на нощното си шкафче видях, че съм правил някакви безуспешни опити да си сгъна костюма, както се сгъват войнишките дрехи в казармата, и колана съм си го навил, както се правеше това. Та имам такъв спомен.

- Каква музика слушаше през 1970-а година?

Естествено „Бийтълс“ и не само. Аз обичах, обичах повече класическа музика, която, баща ми, пътувайки по света в командировки, носеше на грамофонни плочи. Имаше един за времето си много хубав грамофон и си ги въртях до...

- Извинявай баща ти каква професия имаше?

Ами той е бил винаги на държавна, но не партийна работа. На различни места е работил, известно време в Отечествения фронт в Русе, след това беше стигнал до, отнесено към сегашната администрация, това е заместник-областен управител. Заместник-председател на Окръжния народен съвет и много интересно със същия ресор, с който аз бях натоварен много години по-късно в общината – образование, култура, здравеопазване. След това работеше в Профсъюзите и там се пенсионира.

- И името му е?

Васил Михайлов Кенарев. 1919 година роден на 16-и януари. И 1994-а година си отиде по най-блажения начин, дай Боже всеки му!

- Каза грамофонни плочи. Затова те попитах, защото каза, че грамофонни плочи ти е носил от задграничните си...

Да, грамофонни плочи и албуми с репродукции.

- И „Бийтълс“...

Да, 1956-а година, връщайки се от Москва от поредно пътуване, донесе тази лампа и една цигулка за мен, защото аз съм бил на пет години тогава. „Какво искаш да ти донеса?“ – „Цигулка.“ – „Кажми нещо, какво да ти донеса?“ – „Цигулка.“ И след многократния отговор „цигулка“, той наистина купи цигулка и само след няколко месеца я подариха на някакви приятели на детето, защото при мен нямаше желание да се уча да свира на цигулка.

- Защо каза: „естествено Бийтълс“?

Защото това беше нещото, което за него време си беше революционна музика, при това забранена, а пък и хубава.

- Е, как я слушахте като е забранена?

Баща ми ми купи един радио апарат „ВЕФ“, за него време това беше много добра техника. И тайничко вечер, въпреки недоволството и забраните на майка ми, тайничко в моята стая влизахме – детската стая, и двамата си слушахме и „Свободна Европа“ и други западни станции, на него му беше интересно. Много интересно, че ми е имал пълно доверие в онези времена, че няма да се похваля някъде, че няма да се разчуе, че слушаме „Свободна Европа“. И съответно по тия западни радиостанции сме слушали.

- И „ВЕФ“-а ги ловеше ли?

Да. И то чудесно. Понеже пък баща ми е бил в казармата радист и имаше някакво отношение към тая техника, беше направил допълнителна антена, която се протягаше през цялата ми стая, и беше забодена на прозореца в горния му ъгъл, и беше направена от някакъв кабел, аз не разбирам от това, което вероятно е усилвало сигнала, но чувахме го много добре. И тогава за пръв път чух български имена, при това някои русенски, които работеха в тия радиостанции като журналисти, като...

- За кого се сещаш?

За Жерминал Чивиков. Ей, върна ме много назад във времето и така, гъделичкащо, и сантиментално, и приятно, и тъжно ми става малко.

Разказвач: Володя Кенарев, р. 1951 година, в Русе, висше образование
Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

1.14 На клавишите си свирех, тя си тракаше на пишещата машина

- Какви са първите ви детски спомени?

Аз нямам спомени от много малка, но спомените ми са свързани основно с пианото, защото на шестгодишна възраст започнах да свиря на пиано. От тогава до сега само това правя. Май друго не мога да правя. Когато бях на шест години имахме много лоша хазяйка. Живеехме под наем, тя не даваше да се свири, поради което и поради бедност на родителите ми, няхах пиано. И ходех да свиря в еврейското читалище, тогава „Ана Вентура“.

Там секретарката на еврейското читалище тракаше на машината в канцеларията, а аз свирех. Когато тя имаше срещи, аз излизах да играя и после пак се връщах. На клавишите си свирех, тя си тракаше на пишещата машина. И всъщност първото ми пиано е било в читалище „Ана Вентура“ в Русе, първата ми сцена също е била там. На всяко еврейско тържество в читалище „Ана Вентура“ нашите майки се събираха и приготвяха сладките и соленките, защото ние празнувахме общо там. А аз си подготвях пиесите, които ще изсвиря с голямо

вълнение пред нашите сънародници.

Ами това бяха многолюдни вечеринки. После забраниха тези неща, имаше такъв период, в който забраниха да се събираме. Но по времето, когато се събирахме, имаше три-четири дни подготовка за тези вечеринки. Нашите майки, баби, другите баби, защото аз нямах баби в Русе, се събираха заедно, правеха сладки, соленики, украсяваха читалището. Мъжете пазаруваха напитките, слагаха се големи маси отстрани на залата, а в средата имаше много танци.

Имаше и сцена, на която обикновено се канеше малък камерен оркестър. Той свиреше това, което беше подготвил, свиреше и еврейски мелодии по наше желание. Там се качваше на сцената и пианото заради мен. От канцеларията се качваше на сцената специално за празника. Пеехме, свирехме, танцувахме, маскирахме се, когато празникът позволяваше и беше много весело. Разбира се майките, спомняме си една от нашите сънароднички беше много одумана веднъж, защото казала - Хайде сега ще донеса от костеливите орехи, а аз ще взема хубавите за вкъщи. Имаше едни такива весели случки, които се разправяха, но без злоба. Просто ей така, за да е весело, за да е смешно.

- Кога се маскирахте, на кой празник?

Пурим е празникът. Пурим е, на който се маскирахме. Той донякъде така по някои от обичаите съвпада с християнския празник Заговезни. Но искам да ви кажа, тъй като моите родители имаха много приятели и българи и ние празнувахме всичко наред. На Заговезни ходихме по къщите маскирани, после на Пурим пак се маскирахме. И така, вкъщи беше едва ли не един безкраен празник, който и сега продължава, защото аз съм женена за българин.

Боядисваме яйцата за Великден, след това боядисваме яйцата за Песах, нашия Великден. И после идва другият християнски празник, и после еврейският, и така празнуваме всичко наред.

- За Нова година сигурно и елха правите, разбира се?

За Нова година, ако не правим елха, мъжът ми скъсва някое клонче, украсяваме си го. По повод на Вашия въпрос се сещам за един от разказите на майка ми, те са живяли в Дупница, голям двор са имали и в съседство българи. Българите ги канели на Великден, а същевременно дядо ми е събирал цялата махала на нашия Великден, на Песах. И когато са влизали в къщата на съседите българи, всеки път те задавали един въпрос, те казвали нали „Христос Воскресе“, и вместо „Воистина Воскресе“ им отговаряли - Ами да де, ама вие защо разпънахте Христос, и дядо ми отговарял - Ами то си е наше момче, ще си го правим каквото искаме. И започвал празникът, а когато след това идвал еврейският Великден, Песах, моят дядо е варил цял казан с яйца.

Еврейските яйца се варят с лук, лучени кори, малко кафе, капчица или две олио и се варят доста дълго. Баба ми дори ги печеше във фурната, с водата ги печеше, много дълго на слаб огън, много дълго. Те стават твърдо сварени яйца, не се използват никакви химикали и освен на празници, еврейски яйца се варят и за погребение, и за кръщение. То не е точно кръщение, там е малко по-различен ритуалът. Той е свързан с обрязването на бебето, когато стане на седем дни.

На мъжкото пълнолетие, което е на тринадесет години, се казва Бар Ми-

цва, а съответно за момиченцата е Бат Мицва, което е на дванадесетгодишна възраст и там се варят такива яйца.

- На вашите деца правили ли сте тези пълнолетия?

Моите деца са възпитавани в двете култури и както ви казах, аз не съм религиозна, така че това се прави обикновено, преди всичко от религиозните евреи. Аз съм присъствала на истински религиозен ритуал в Йерусалим, на Стената на плача. Там около тринадесетгодишното момченце се събират равини и мъже, и той чете молитва, чете там Тората и т.н. Казват така нататък, защото не знам какво чете, тъй като там жени не се допускат. Жените се бяхме качили на едни столове около стената на плача, то е оградено само за мъже, има друга площ само за жени. И те викат Мазалтоф, Мазалтоф, което е така пожелание за щастие, щастлив живот. След което момчето отива на една дълга трапеза и произнася своята първа реч в живота, с която благодари на родителите си, на близките си, на приятелите си. И говори за своята визия за бъдещето си. И от там нататък момчето може да прави минян. Знаете ли какво е минян?

- Не.

За да започне службата в синагогата, трябва да има десет мъже, иначе не може да започне службата. Момчето, докато навърши тринадесет години, няма право да е един от тези десет мъже. Той може да присъства в синагогата, но като дете. Когато навърши тринадесет години, това е неговото духовно пълнолетие, вече може да прави минян. Ако той е десетият човек, службата може да започне. На моите синове не сме правили на тринайстата им година, но съм им разказвала много неща, и те знаят за това.

- Ако ви върна пак на вашето детство, на какви игри си играехте като малки?

Ние живеехме в блока, който е пред хотел "Рига". Тогава нямаше хотел "Рига", тогава имаше един двор и се събирахме там съседските деца под една дюля и играехме на всичко, което може да ви дойде на ума. В двора, правехме се на артисти, куклен театър, късахме билети, ходехме на кино, касиери бяхме. А пред блока ни беше Дълбокият път, улицата където играехме народна топка, зимата с шейните на дълбокия път. После вече пораснахме, на кея ни бяха първите трепети, първите срещи.

- Артисти, куклен театър, шейни, дълбокият път...

Но всъщност глаголът свиря, на всички езици почти е играя. Така, че това беше моята игра основно.

- Родителите ви ли ви накараха да свирите?

Не, точно обратното. Бяхме веднъж на гости, при една известна музикална фамилия - Дюлгерови. И тогава той беше концертмайстор на русенската филхармония, бащата. И докато родителите нещо си приказват, аз съм отишла в съседната стая, отворила съм капака на пианото, била съм петгодишна и съм започнала да налущквам някаква песничка, еврейска. И тогава Дюлгеров е казал, че е хубаво да започна да свиря. Завели са ме на прослушване при моя учител в бъдеше Хачик Михранян. Започнах при него пиано в една музикална школа, която беше в двора на икономическия техникум тогава. Сега мисля, че

е някаква католическа къща, мисля, че там е управлението на католиците. Благотворителна католическа организация, тогава беше детска школа. Започнахме там, впоследствие се създаде музикалното училище и трябваше да повторя първия клас, защото бях много малка.

Повторих, и когато станах в седми клас, един еврейин съдия казал на родителите ми, че там момичетата се развалят. Те ми казаха, няма да се записваш, но аз отидох и тайно се записах в музикалното училище. И те какво да правят като е решило детето, така да бъде. И продължих до дванайсти клас, след това отидох за четири години в София, в консерваторията. И когато вече завърших консерваторията, тогава имаше така нареченото разпределение. Дойде тогавашният директор Силви Стамболиев и просто си ме взе обратно в Русе, там, като преподавателка млада. И така, няколко пъти ме връщаха от училището заради късите поли.

- Така ли, кога беше това?

Ами това е било някъде седемдесет и девета година примерно.

- Кой беше директор тогава на училището?

Ами Борислав Михайлов беше директор по него време. Всъщност там от седемдесет и четвърта започнах работа и явно съм ходила с доста къси поли, което не е било прието за преподавателка. А иначе като ученици ни караха да носим шапки, понеже в Русе климатът е доста студен зимата. Върху шапките слагаме и бели забрадки вълнени и беше ужасно. Но такива бяха времената.

Разказвач: Жанета Бенун Николаева, Русе

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

1.15 Започнаха от Америка да идват чували с втора употреба дрехи както сега

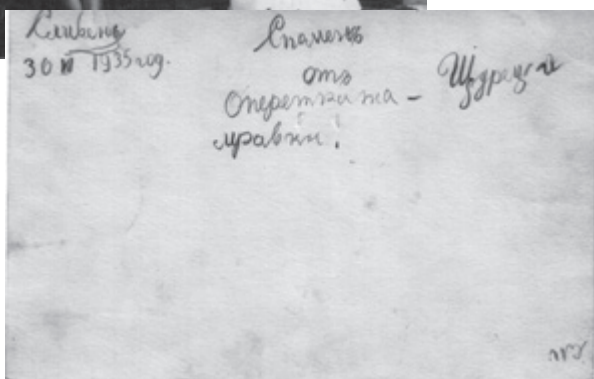
Казвам се Ребека Нисим Тодорова. Родена съм 1930 година в град Сливен. Горда съм от града си, защото е град революционен. И в квартала, в който съм родена и съм живяла, казваше се „Клуцохор“, там е родната къща на Хаджи Димитър. Още от малки, още от забавачница, винаги са ни водели там. И учителите още от малки са ни възпитавали на патриотизъм и да обичаме града си и страната.

В квартала, в който живеехме, ние няхахме наша къща, живеехме под наем. Баща ми работеше наблизко - той беше чиновник на една фирма. Събираше в клиницата кожите, сушаха ги, балираха ги и после в София се връщаха.

Живеехме в този квартал и бяхме единственото еврейско семейство. Близко до нас живееше един доктор, Израло се казваше. Той както преглеждаше в болницата, така и в къщи, и това бяха евреите. В квартала няхахме много богати хора, всички бяха средно ниво. Мъжете работеха, жените си гледаха децата. Ние ту в една, ту в друга къща играехме - е, счупили сме стъкла по мазиче, но после са се поправяли. Не сме били много кротки деца, защото тогава

нямаше кой знае какви играчки - топката... Момичетата играеха дама - тъй се казва, може би сте виждали - нарисувана къща... На кукли сме играли - и това. В училище аз специално учех до трето отделение в еврейско училище.

Имам две по-големи сестри от мене. Едната е раждана 1923-а година, другата 1926-а. Те и двете са учили от първо до четвърто отделение в еврейско училище и имам от тях снимки, когато са празнували празници. Тука те имаха много добри учители. Това са снимки от тях, а това е моя снимка - децата от първо до четвърто отделение в еврейското училище. Последната година - четвърто отделение, учех в еврейското училище. Това беше 1941-а година, след това в еврейското училище нямаше деца и не работеше.

До 1941-а година детството ми е било много хубаво, след 1941-а година се преместихме в друг квартал, за да бъдат сестрите ми по-близо до гимназията. И вече 1942-а година започнаха преследването. Първо имаше много евреи, имаха такива магазинчета с бельо, с памучен трикотаж, други с платове. Имаше два хубави еврейски магазина, които продаваха и вълнени, и копринени платове, но постепенно 1942-а, особено 1943-а година, въобще вече нямаше

3. VI 1935
 Београд

сестра мр. Берд

За Станислава
 Јовановића
 Београд.
 1935 год
 Милошевић
 Милене

CARTOLINA POSTALE

~~Добра заједница~~
 Сашо Абрамов
 У. Краљице бр. 18
 Београд

еврейски магазини. В Сливен имаше и две фабрики чорапени на евреи. Имаше квартал, който се казваше еврейски квартал, той близо до центъра беше. Имаше евреи, които повечето имаха къщи едноетажни, двуетажни, и там беше и синагогата.

1940-41
I-II-III и IV отделение
За Стане
от евреиското училище
На Редка Нисекина
ученика от II отделение

Сестра ми, средната, завърши гимназия, голямата нямаше възможност да продължи, защото такса трябваше да се плаща. С майка ми почнаха да работят в кооперациите и така се издържахме. Аз завърших - тогава се казваше стопанско училище, 1947-а година. Четиридесет и четвърта година като почнахме, се създаде „Ремса“. Бях член на „Ремса“, бях в ръководството на училището в „Ремса“.

1945-а година дойдохме тука на лагер в имението на Николов. Сега не мога и аз да го намеря къде е, но беше на една височина. Имаше направена кухня, една чешма и едно такова по-голямо помещение, където имаше маси. Предполагам, че там са работили работници, защото той имаше овощарска градина. Дърветата бяха много хубаво подрязани, имаше стълби, можеш да се качиш. И все пак не бях излизала на такова място, вечер луната свети, поляната,

гледаме Варна... И какво имахме - по едни шорти и по една фланелка, спяхме на чували със слама и едно войнишко одеяло отгоре. Като завали дъжд, чувалите се мокрят, сутринта ги изнасяме вънка на слънцето да се изсушат после, но бяха много хубави години.

1946-а година бях на пионерски лагер в Сливен - имаше три пионерски лагера. Единият е на Карандила, там сте го чували може би и да сте ходили. Другият е на Чуката, а другият на село Ичера. На село Ичера обикновено ходеха болни деца. От белодробни или пневмония, за да имат на Балкан чист въздух и по-силна храна... Там сега като си помисля, ако ми кажат да отида - не знам дали ще отида. Няма телефони, в гората си, два пъти идва камион да донесе храна и се връща. Разстоянието е много голямо, Балкан, там два камиона не могат да се разминат. Единият трябва да се връща много, докато се разминава, и ако стане нещо с тия деца, тия учители как са се справяли?... И ние колко сме били - шестнадесетгодишни, но пък и учителите... Значи животът е бил много по-спокоен.

Пионерски ръководители след първата пионерска клетва и вързване на червените връзки, 1947 г.

И така, завърших училище. Почнах да работя, започнаха от Америка да идват чували с втора употреба дрехи както сега... И създадох еврейска кооперация. Дойдоха три майсторки, които бяха добри шивачки. Взеха момиче, почнаха да прекрояват и тия дрехи на месеца един път се продаваха. И така се помагаше както на тия, които работят, но и на общината. И това беше до 1948-а година - вече започнаха да се изселват.

1948-а година почнах работа като инструктор в Околийския комитет на ДСНМ, след това завеждах отдел „Септемврийче“, а в Сливен беше създаден първият пионерски дом. И тогава започнаха да работят (*радио – бел. ЦН*) апарата

тите „Ворошилов“. Първият апарат, който създадох, беше за Георги Димитров подарък. Като се пусне радиото, отдолу има снимка как той работи на бюрото си. И той (*Георги Димитров – бел. ЦН*) го даде в централния комитет, и каза: „Който открие първи пионерски дом – негов ще е.“

Ръководителите на „Септемврийче“, посрещане на Й. Б. Тито, 1947 г.

1947 г. Лагер „Чуката“

Беше много голяма радост. Ние получихме апарата, открихме пионерския дом. Къщата беше на един фабрикант, много хубава къща, голяма. Там имаше над девет кръжока деца, които имаха интереси. Най-големият кръжок беше с учителка, която преподаваше цигулка, пиано и акордеон. И ако ви кажа, че повечето деца в този курс бяха циганчета. Те нито ноти знаят, но на слух са много бързи, те на акордеон повечето свиреха. Имаше кръжок география, история, моделиране, природонаучен. Гореще на тавана имаше кръжок за самолети, децата правеха самолети. Там празнувахме Нова Година или някой празник на училищата. Въобще, мога да кажа, че до 1951-а година, докато се ожена, животът ми е бил прекрасен, защото съм работела както с малки деца, така и с ученици от гимназията, от предприятията.

1949-а година дойде армията в Сливен. Генерал Чуров дойде с щаба и тогава от политотдела дойдоха в комитета да питат можем ли да създадем дружества между отделните поделения на военните с наши предприятия, така малко за разнообразие. И ние се съгласихме, създадохме такива дружества и всяка събота и неделя вечер, в Дома на офицера в Сливен, правихме срещи. Тогава имаше кратки литературни програми както от страна на военните, така и от дружеството, което е. И после някой акордеонист или музика, пусната от дома - танцувахме, играехме и така минаваха младежките години.

Разказвач: Ребека Нисим Тодорова, р. 1930 г. в Сливен, средно образование

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

Пионерски ръководители от Сливен и околията

Семейство

2.1 Беше известен като най-добрия търговец в България

Казвам се Алберт Елиас Айзнер, роден съм в Русе, баща ми също е русенец – и той е роден в Русе, майка ми е родена в София, имам брат, по-голям от мене. Женен съм, имам семейство, имам дъщеря и син, имам и внуци. По законите на юдаизма аз съм чист евреин, защото майка ми е еврейка, а при мен и баща ми също е евреин.

- Какво знаете за историята на двата рода?

Не много. Родът на баща ми е бил по-беден, докато родът на майка ми са били от средно потекло. Майка ми е имала възможност да учи, учила е във френски колеж в София, и до пенсионирането си тя беше счетоводител. Баща ми, той беше природно интелигентен човек, въпреки че нямаше високо образование, той се справяше много добре със занаята, който упражняваше - той беше търговец, и в почти цялата страна беше известен като най-добрия търговец в България.

- Потеклото на рода на баща Ви от тук ли е?

До трето коляно е от тук. Иначе - има известна жилка, която идва от Унгария, доста е смесен целият род от различни места. За съжаление, докато бяха живи, почнаха да пишат историята и родословното дърво, но не успяха да го напишат, за което аз много съжалявам, тъй като животът ми така мина в напрежение – и на моите родители, и моят, че нямаше достатъчно време да споделят всичко, което те знаят от техните си родители. Останали са няколко снимки, на които, слава богу, майка ми беше записала на гърба на кой ред кой е, и от там следя горе-долу рода, който не е бил никак малък. Баща ми има сестра и двама братя, майка ми има две сестри и брат, които естествено, че вече не са между нас. Малко съм контактувал с тях, защото те са се изселили от България 1948-1952 г. и аз не съм имал възможност да контактувам достатъчно много, че да се опознаем. Въпреки това, виждал съм се няколко пъти с тях, обичах ги все едно, че съм ги познавал от първия си ден.

- Пътували сте до Израел?

Да, в Израел съм ходил 1964 г., след това те идвах по-често след 1980 г. и тогава започнахме да имаме по-близки връзки. Част от братовчедите ги познавам, част от тях не ги познавам, даже някои от тях не говорят вече български, забравили са го, тъй като са били на няколко години, когато са се изселили в Израел, и контактите са много трудни.

- Родителите Ви говореха ли за времето преди и за притесненията си по време на войната?

Разбира се, че говореха, още повече, че в нашия род имаме – може би знаете - Изидор Айзнер, той е погребан в Братската могила тук в Русе до Халите. Той е брат на баща ми, или мой чичо. Вкъщи се говореше по тия въпроси. Майка ми – те са живели в София, те пък насилствено са изселени в Шумен през 1943 г. по Закона за защита на държавата, което е било доста неприятно. Баща

ми, като повечето евреи на неговата възраст, е бил мобилизиран в трудовите лагери.

- Къде е бил, знаете ли?

В Трявна е бил.

- Какво разказваше за тези трудови лагери?

Вижте какво, той разказваше само хубавите работи. Идеологията му – той си беше член на Българската комунистическа партия, не даваше в никакъв случай да се каже лоша дума, беше идеалист в крайна степен. Никога не признаваше и до последния си момент не можеше да разбере, че имаше хора, които, независимо дали са партийни членове, или не – просто не са честни. Той не можеше това нещо да го проумее, не можеше да го възприеме като факт. Тогава по това време беше повелята да се приобщят максимално всички етноси в България и той стриктно спазваше тая повеля.

- Стоял ли е пред вашите родители въпросът за изселване към Израел? Изпитваха ли колебания, съжаления, че не са го направили?

Никога, така като и аз не съм изпитвал, а имал съм възможност, брат ми също. Категорично той беше против, никога не е искал да се изсели. Имали са възможност – 1948, 1950, 1952 г., но са останали в България.

Разказвач: Алберт Елиас Айзнер, род. 1950 г. в Русе, висше образование Русе, Интервюиращ: Искра Тодорова

2.2 Беше тежко, в смисъл такъв, че се разделихме с роднините

Казвам се Лина Алберт, по баща съм Алмалех, а иначе след женитбата съм Лина Алберт Нисим. Родена съм през април 1940 година във Варна.

- Тука ви е минал целият живот, както виждам?

Да, но пътувам иначе, пътувала съм доста, защото синът ми живее в Израел и всъщност осем пъти съм ходила там. Моите родители и двамата бяха евреи. Баща ми беше варненец, а майка ми е родом от Разград. След женитбата е дошла във Варна. Баща ми се казваше Йосиф Алберт Алмалех, а майка ми Султана Якова Алмалех.

- Къде беше къщата ви?

Къщата ни... ние сме нямали никога наша къща, но сме живели винаги в гръцката махала. Ами то всъщност аз съм израснала, интересното е това, че имахме синагога - в къщата до синагогата, там съм живяла, там по начало са били само еврейски семейства, но 1948-а година, когато почнаха да се преселват в Израел, ние всъщност тогава отидохме. Пак в същата махала живеехме наблизко, но 1948-а отидохме в тази къща да живеем, която беше всъщност към еврейската община. После я откупиха военните и на нас ни дадоха други места за живеене. Междувременно, като се омъжих, дойдохме тука да живеем, а майка ми остана там с брат ми и по-късно на тях им дадоха друга къща, друго място

за живеене - пак под наем.

Спомням си от детските години да ви кажа, първо майка ми разправя, че нали 1943-а година сме били евакуирани. Пак сме живели в тази гръцка махала. Били сме евакуирани в Разград, аз с майка, аз съм била на три години някъде, а баща ми е бил изпратен в трудов лагер. Дълго време не съм го виждала, дори когато съм го видяла, не съм го познала и съм му викала чичо.

„Аз имам една снимка, на която съм била три-четири годишна и майка ми разправя, че като сме били в Разград, майка ми и вуйна ми, двете са си направили снимки и са ги пратили на бащите ни, които са били тогавашно някъде на лагери.“

Спомням си по отношение на еврейските неща, че имах баба. Майка ми и баща ми по принцип ядяха свинско месо, ама баба не, и не разрешаваше. Даже веднъж си спомням, че майка ми е взимала тенджерата от комшията, за да сготви, за да хапнем свинско, защото ние ядяхме свинско все пак, но рядко.

А по-късно, какво да ви кажа, 1948-а беше тежко, в смисъл такъв, че се разделяхме с роднините. Всички заминаха за Израел, само ние останахме тука. Може би защото по него време майка ми и баща ми бяха партийци - като че ли те по-късно се ориентираха към това, другите заминаха. И нали ви казвам, тогава отидохме в тази къща да живеем. Не сме спазвали кой знае колко еврейските неща. Може би затуй, защото по него време като че ли така да се спазват Шабат, Пурим - те са религиозни празници, а моите родители не бяха религиозни... Спомням си това, че даже са идвали вкъщи да викат баща ми, защото

когато се събират в синагогата, трябваше да има поне десет мъже там, за да се проведе службата, а той отказваше, не искаше да отива.

- Много хора ли заминаха? Казахте "всичките ми роднини"...

Да, ами моите роднини всички заминаха тогава. Баща ми бяха четири деца, всички заминаха. Ние останахме тук, но живеехме добре.

- Поддържахте ли контакти с тях?

А-а-а да, донякъде. Пишихме си писма от време на време. Баща ми почина сравнително рано, на 49 години. Когато той почина – те бяха четири деца на баба ми, другите всички в Израел, и когато той почина, леля ми се обади от Израел и каза, че ще дойде да вземе баба, защото тя е възрастна вече... Пък бяхме и бедни, и дето се казва, те да поемат грижите за нея. На нея много не й се отиваше, ама това е било - аз бях седемнайсетгодишна, баща ми като почина, и леля ми от Израел пристигна и я прибра.

Аз пък на двадесет и една някъде, като се омъжих, мъжът ми и аз не бяхме ходили в Израел. Тогава можеше да се отива само с покана от тяхна страна. А пък мъжът ми много обичаше да ходи, и казва "О-о, няма кой да ни прати покана", а ние получихме покана от същата леля, тази която прибра баба, но така, се въздържахме. Той вика о-о как така, трябва да отидем.

- Кога заминахте за първи път?

Ами 1963-а година, бяхме кажи-речи младоженци. Беше трудно някак си отиването, защото тогава нямаше самолети... Поне от Варна се тръгваше - с кораб, а те бяха малки корабчета... Спомням си, че аз бях една по-слабичка такава и някак си никак не ми допаднаше това пътуване. А пък мъжът ми беше щастлив, доволен, хапваше си хубаво, а пък мен ме хвана морската болест и се пътуваше три дни и четири нощи, докато пристигнем там. Но пристигнахме, роднините дойдоха, още там на пристанището дойдоха, всички ни посрещнаха. И отидохме при чичо ми, на баща ми по-малък брат. Баба ми беше жива тогава, радваше се много. Тогава тъй стана, че корабите по-рядко - на месец и половина пътуваха. Интервалът беше голям, даже съпругът ми бе почнал тука работа като учител, обаче позакъсна и имаше проблеми, защото не можахме да се приберем навреме. Някакво писмо уж пратил, ама какво... Хареса ми, ама не чак толкова, и на него, че да решим там да отидем да живеем. След като не сме отишли навремето, след това по-трудно е там, и с езика, и въобще... И така - прибрахме се тука... Иначе винаги сме ходили, винаги, даже и баща ми още като беше жив, като имаше някакви мероприятия, празници - отиваме, но не и така да ги празнуваме, нали ме разбирате, да сме религиозни, че и въкъщи да правим тези неща - нямаше така, но колкото за почерпка - винаги сме ходили.

- Как се запознахте със съпруга си?

Ами със съпруга ми, как да ви кажа, то така за пръв път в живота си отидох с компания на мач, на футболен мач - не бях ходила, ама те "Ела, туй-онуй". Отидох на мач и така стана, че от едната ми страна... всъщност имах приятел. Шестнайсет-седемнайсетгодишна бях, и понеже от дясната ми страна беше празно мястото, и след малко пристигна бъдещият ми съпруг с още един приятел - и седнаха. И въпреки, че той вижда, че съм заета нали, беше много приказлив, и почна: „Вие от тука ли сте?“ - нещо приказва, ние чакаме - и без това не

беше почнал мачът. Аз му викам: „От тук съм, варненка...“ А той: „О-о-о, ама вие сте представителка на най-хубавия тип варненки“ (смее се) - той беше малко така грандоман. „Ей, не съм толкова типична...“ – „Е, защо да не сте типична?“ – „Може би заради това, защото не съм българка.“ – „Ами каква сте?“ – „Еврейка.“ – „Ами и аз съм еврейка“... И така се запознахме. Той ме пита после дали познавам - наши роднини имахме тука, семейство Гримберг. И казвам да-а, разбира се, че ги познавам, той ми е братовчед. Той също ги познаваше и така поприказвахме, обаче нищо особено, после се разделихме. Той беше студент в София по това време. По-голям, студент, защото като завършил средното си образование в родния град Ямбол, после е дошъл тук и завършил полувисше морско, но са го съкратили, работил малко като офицер, съкратили го. И оттам насетне отишъл в София, завършил, беше историк, как се казваше този университет в София, Софийски университет „Климент Охридски“. И след като се разделихме, всъщност минаха пет години без да сме поддържали абсолютно нищо.

Все пак бях чула, че той ходел при близките ни - даже и баща ми покойният, който почина когато бях седемнайсетгодишна и той нещо чул. Кой му е казал не мога да се сетя сега, някой му казал: „А пък тя се запознала с едно момче - добро момче, само дете повече приказва, отколкото трябва.“ А и една друга наша позната - възрастна беше, той там отишъл, нещо казал: „Абе, запознах се с едно много хубаво момиченце...“ И където ви споменах за това семейство Гримберг, които бяха от Варна, но пък синът им се ожени в София, и те отидоха после при него, и не знам как е станало. Всъщност те са се видели в София - мъжът ми учителстваше в Ямбол, но редовно ходеше в София, защото първо там завърши, второ имаше там и брат и сестра, и така. Те са се видели, нещо са говорили, какво е било и аз се чудех и после чичо ми ме извика в София да се видим, и тогаз пак се видяхме отново след пет години - и така. Тогава се разбрахме, и аз му казвам: „Ама аз не искам в Ямбол“. И той казва: „Е-е-е, с удоволствие ще напусна овчия град - и аз пристигам във Варна!“ Е, защото е живял тука и на него му харесва повече.

- Как се оженихте, къде се оженихте?

Ами къде - в съвета, там, където трябва. Тука няма такива религиозни работи - след като се разбрахме, дори не беше свършила учебната година, той пристигна - и така, набързо. Не беше кой знае какво, оженихме се. Те сега младите се събират, къде-къде без брак. Ние се оженихме, а той имаше още работа. Не беше свършила учебната година, а и аз работех нещо тука.

- И къде заживяхте?

Ами в същата тази къща, която ви казвам, до синагогата. Имахме всъщност само две стаи там. Баща ми беше починал, баба замина за Израел. И мъжът ми имаше вноска, но в Ямбол. Тогава, ако искаш да си строиш жилище, даваш вноска и трябва да изчакаш. Така беше и на първо време отидохме при майка ми. Поживяхме две-три години и 1965-а година този блок са построили. Тогава чакахме около две-три години и влязохме. Това е, тука сме живели.

Имаме един син само, той завърши тука ВИНС-а, почна да дружи с едно момиченце, колежка. Те още от ученици имаха приятелство - и аз си викам, щом е българка, значи, тука нали, но не стана така. Когато завърши средното си образование, тука имаше едни - който иска от младежите - ги изпращаха, малко

доплащаме... Отиваха в Израел за около един месец на кибуц да поработят. Той ходи на такъв кибуц, май даже два пъти ходи - защото се наложи точно когато завърши средното образование - аз трябваше да го запиша, а той ми поръча къде да го запиша, защото беше в тоз кибуц, дето ви казвам. И след това, като завърши висшето образование и се ожени за това момиче, и пожелаха да отидат на сватбено пътешествие в Израел, при роднини, да видят какво-що е. Дадохме им по някой лев, те решиха от сватбата направо да заминат за някой и друг ден. Поседяха около двадесетина дена и на момичето пък ѝ хареса в Израел. Българка е, обаче ѝ харесва, и двамата вземаха това решение и след около шест месеца ли колко те вече заминаха в Израел.

- Разказвали ли са ви майка ви татко ви за времето на войната, за 40-те години. Чували ли сте за някакви притеснения тогава?

Ами да, нали ви казах. Знам, че татко е бил измъчван. Че е бил в тези трудови лагери, а ние с майка в Разград. Като се е върнал, живели сме в къща, по-нисичка, и майка разправя, че, срещу Девети ли беше, татко се е прибрал, много бил отслабнал, макар и млад човек, много зъби му изпадали. Извикал майка - Танче, Танче - тя даже не могла да го познае по гласа. Нали ви казвам, аз на Девети септември съм била на четири годинки.

- Колко пъти сте ходили в Израел?

Два пъти със съпруга ми ходих, а след като децата заминаха и те вече искаха, отидохме още един път... Първият път беше, като бяхме още съвсем млади... После отидохме при децата, те ни посрещнаха... Много бяхме щастливи тогава, когато се качихме на самолета беше много хубаво... Това е било малко след като заминаха децата, може би 1998-а сигурно е било. Качихме се на един самолет - голям, много хубав. Той, мъжът ми, много обичаше да пътува, да обикаля, където може. И децата ни посрещнаха на летището, не в Хайфа. На летището ни посрещнаха децата, и изкарахме хубаво тогава. Те бяха на квартира и нямаха много възможности, но учеха. Завършиха второ висше, всъщност пак икономика, тука са завършили икономическия, но там много не го признавали ли, какво, и там завършили икономика. По-късно им се родиха три дечица, едно по едно, там, в Израел, скоро ще се видим пак. Ама трябва да отида до София сега. Малко трудно на тези години вече, но те обичат да карат ски - и децата, и всички.

- Има ли еврейски манджи, които си готвехте, които помните от майка си?

Да, да, най-вече защото баба беше въщи. Да, готвехме някои еврейски манджи, *агритада*, не знам какво (*сmee се*). Например имаше един сладкиш, не ми идва на ума, много хубави едни бонбони, как се казваха... И като се заженях аз, че моите не можеха да направят, че се обърнаха към една комшийка еврейка, тя ги направи тези бонбони да черпим.

- Да ми разкажете за тази снимка? Това е съпругът ви, това са неговите братя и сестри, знаете ли как се казват?

Да. Свекърва ми много смешно име имаше - Дуду, както Дуда нали, мъжът ѝ Шимон, този е Челеби, Сузана, и съпругът ми Данаил.

- Като бяхте малка, вкъщи на какъв език говореха?

На български говореха. Майка ми и баща ми - аз знам горе-долу и нашия език, защото понякога, може би, ако искат нещо скришно да си кажат – си говореха. А и баба ми, понякога ѝ идваха еврейки приятелки, с тях си говореше на нашия език – шпаньолски, и тъй аз горе-долу знам, разбирам някои неща. Но със съпруга ми също си говорехме на български.

- Като ви приспиваха, казваха ли някакви песнички, или вие на децата - нещо на шпаньолски?

А-а-а, на шпаньолски, песнички – да, майка ми пееше песни хубави, но детска не си спомням, обаче пееше майка ми такива песни, да, знаеха. Покрай нея и аз знаех малко, и сега и сега даже знам малко. Те са много хубави.

- Кажете ми нещо - на текст някоя, или да ми я запеете просто...

О-о-о чак и да запая (*сmee се*). Сега си припомнихме някои от тези песни, когато в Баня ходихме през лятото. Там нали имаме една певица наша - Вика Ешкенази, много хубаво пее ей-такива песни. Ами всъщност и на български, например има една такава песен:

На брега на морето, когато аз те видях... Аз дори и да ви го кажа сега на шпаньолски ли... Много са романтични нашите песни.

Това беше на брега на морето,

когато аз почнах да обичам,

ама видял някоя, която е малка и тъй, че върви, вика, при друг...

И така свършва.

Разказвач: Лина Алберт Нисим, р. 1940 г. във Варна, средно образование
Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

2.3 Обичаха да си попяват заедно, и то класическа, оперетна или оперна музика

Баща ми беше военен лекар и неговата служба беше в Карлово. Постепенно Карлово, Търговище и Шумен накрая, Шуменския гарнизон и Шуменската военна болница всъщност, последното място, където той е работил, е Военна болница Шумен. Всъщност семейството ни живя от 1958-а година, а аз съм роден 1953 година в град Карлово, Пловдивско.

Как се казват родителите ви?

Баща ми се казва Соломон Моис Соломонов, починал. Майка ми Верка Велчева Димитрова – Соломонова, от Търговище.

А баща ви откъде е родом?

Баща ми е родом от Берковица, Монтанско или Михайловградско. Там са живели майка му и баща му, тоест баба ми и дядо ми по бащина линия, двама братя негови. Доста дълго време сме живеели там, след това всеки е тръгнал по пътя си. Големият ми чичо се е изселил в Израел, другият в София. Баща ми - където го заведе съдбата като военен лекар.

Как са се събрали, как ги е срещнала съдбата?

Ами съдбата ги е събрала в София. Майка ми е учила в Техникум по строителство, а баща ми е учил за лекар, там в Медицинска академия или Медицински институт, точно не зная как е било по него време, там са се запознали и след това са се оженили.

И тука всъщност, тука като идват, вие сте бил едва роден ли?

Ами, да, да. Петгодишен горе-долу, петдесет и осма година. Аз съм роден петдесет и трета, петдесет и осма година, петгодишен. Под наем в една къща живеехме известно време докато дадат квартира на баща ми и така.

Чувствате ли някаква принадлежност към еврейската общност?

Ами на мен не ми е насаждано никога, че принадлежа към еврейската общност. Аз някъде може би покрай баща ми, около четиридесетата си година се включих в работата на еврейското дружество, в живота на еврейското дружество в Шумен и всъщност от там започнах да научавам повече за еврейството, за обичаи.

Иначе баща ви, като малък нещо говорили ли сте си когато сте бил дете?

Не особено, но последните години е споделял някои работи. И освен това преди може би дващестина години имаше едно такова подобно интервю с доста евреи от Шумен, по някаква програма беше също. От там съм научил доста работи, от баща ми откъслечни. Нали начинът на живот в Берковица, там където е роден, обичаи.

Ставало ли е дума да заминете?

Не, никога. Освен това баща ми е бил военен. Но и той не е повдигал въпрос, или желание да е имал кой знае какво голямо. Просто животът го е носил из цяла България. Горна Оряховица, Бургаско и т.н., където са го изпращали се е отзовавал винаги като военен лекар. Имам предвид епидемии и т.н.

(Б. Х.) Разказа ли за баща си, че е бил музикален, че е пеел. Не си казал нали.

Ами той беше доста увлечен първо от театъра. Дълги години като пенсионер вече беше лекар на Шуменския театър. Преди това обаче имаше още във Военна болница, когато работеше имаха може би някаква театрална група от военна болница. Там е участвал доста, самодейни пиеси. След това участва и в Шуменската оперета. Имаше период, в който Шумен имаше оперета и с голямо желание участваше там и сме ходили да го гледаме, семейството.

Да е репетирали някоя роля ...

Много рядко. Не си спомням такива случаи. Просто е ходел на репетиция на друго място, не вкъщи. А, имате предвид пеенето. По начало семейството е било музикално, защото със средния си брат, който е софиянец, двамата обичаха да си попяват заедно, и то класическа, оперетна или оперна музика. Част от ария на някоя опера или оперета.

Как се казват братята...

Големият брат, доколкото знам, по принцип при евреите, първото име е Буко. Може би означава батко или нещо от тоя род. Ами Буко Хаския трябва да е, той също почина преди доста време. Не можах да се видят, само се чува по телефона с баща ми. Средният е Хаим Соломонов Соломонов.

(Б. Х.) Ти си ходил в Израел. Видял си там как е всъщност животът, не си ли мислил да останеш?

Имаше някакъв вариант. С жена ми бяхме в Израел за петнадесет дни. Наистина предлагаша, тъй наречената алия, изселването, но организацията към... не мога да си спомня името на софийската организация... всъщност тя е израелска, де.

(Б. Х.) Сохнут.

Сохнут, да. Организирахме изселването на желаещите в Израел. И с жена ми се запознахме с условията, и наистина с групата, която бяхме, около един автобус такива смесени евреи. И две или три семейства след това разбрах, че са се изселили. Ние не се изселихме, първо защото жена ми беше българка, второ, съгласно, до колкото знам еврейските закони, един евреин е евреин тогава, когато майка му е еврейка. Моята майка е българка.

На истинските евреи мисля, че предоставиха повече предимства при отиването в Израел, отколкото на всички останали. При заселване, при започване на работа, образование.

В разговора се включва Бета Хараланова (Б. Х.)

(Б. Х.) А по принцип, всичките, нашата фамилия и нашето поколение ев-

реи, нямаха представа какво е това Израел, нямаха представа какво е това да си евреин, нямаха представа, какви празници се празнуват, какви са обичаите и т.н. След промените, след осемдесет и девета, деветдесета година започнаха постепенно да правят такива екскурзии. С цел опознаване. Или да се запознаят най-малкото с това, какъв е животът в Израел...

Това е една агенция, която позволява, организираха екскурзия до Израел на семействата.

С цел запознаване.

(Б. Х.) Да, с цел запознаване. И ги водят точно по тези места, Кибуц нали. Водят ги в различни предприятия, различни градове. С цел да могат да привлекат повече евреи да се заселят в тази държава. А по това време в България и не само в България, и малко на Балканския полуостров, знаете, че положението беше доста напрегнато, особено с бомбардировките над Сърбия и Хърватия, когато беше.

Ние също си бяхме подготвили едни такива временни документи, ако стане нещо, да имаме готовност да се изселим в мирна държава. Държавата Израел, където все пак ни е някаква родина. Имаме някакви близки хора. И за това всъщност го и попитах, защото отивайки по този начин в Израел, мнозина семейства останаха. Те им създаваха условия, даваха им шест месеца да учат безплатно език. Първото което е, защото никои от българските евреи почти не знаеше иврит. И след като го изучат този опит, нали, се казва, шестмесечно училище. Училище.

(Б. Х.) Вече училището да, след като завършат, имат право още да поучат малко или пък да си търсят работа.

Мнозина обаче не издържаха. Около една година помощи.

Разказвач: Живко Соломонов Соломонов, р. 1953 г. в гр. Шумен, висше образование

Шумен, Интервюиращ: Цвета Ненова

2.4 Имаше много трудни моменти за семейството

Казвам се Софка Овадя. Така го казвам името си, за да го записват всички правилно, иначе Софка Овадя Фархи. Родена съм... това ли ви интересува? На 19 декември 1935 година в град Варна. В клиниката на Шишковата градинка, а къщата, където сме живели, е била тази, само че старата. Така, че целият ми живот е преминал на това място. Някога баща ми около 1931-а година е купил една стара къща тука и се е преселил със семейството си. И след това ние, 1963-а година, баща ми беше починал и направихме тука новата сграда.

Ние сме четири деца и двама родители, шест души в семейството. Имам

трима братя, които са по-големи от мене. Най-големият ми брат, тринадесет години по-голям, той почина. Следващият брат - десет години по-голям, и той почина. Следващият брат - осем години, той е на горния етаж. И аз, осем години е по-голям от мене, така, че моите спомени са най-ограничени и най-малко, защото как да кажа, това обособяване на еврейската общност и известно заваряне на еврейската общност го имаше повече преди Девети септември, аз поне така си мисля. Защото тогава повече се събираха семейството на баща ми и приятели на майка ми. Майка ми беше домакиня. Баща ми е от Шумен, а майка ми е от Дупница. И когато вече им става ред да се женят, леля ми, на майка ми сестрата, най-голямата - Танти Бука, тя беше женена за един софиянец, но бяха дошли във Варна да живеят. И съответно те запознават майка ми с баща ми и те създават семейство във Варна.

Как се казват родителите ви?

Майка ми - Режина Несим Алкалай, а баща ми Овадя Азаря Фархи. Затова и големият ми брат се наричаше Азаря, той вече, Бог да го прости, го няма. Сега неговата дъщеря и неговите двама внуци живеят в Тел Авив, въпреки че майка им е българка. И двамата ми братя, както и аз, се оженихме за българи. Защото, струва ми се, че еврейският етнос най-много се поддава на асимилация. Но аз никога не съм забравяла, че съм еврейка, не съм крила, че съм еврейка. Защото имаше мои сънародници, които изведнъж станаха примерно вместо Овадя - Овадиев или Овадиева, примерно. Слагат славянското завършване на името, обаче дори и на мен ми бяха предлагали, хайде няма ли да станеш, аз казвам - не. Софка Овадя Фархи съм и така ще си остана и никога не съм крила, нито пък съм натрапвала това, че съм еврейка, защото не е редно.

И сега спомените ми от преди Девети септември са твърде малко, защото аз бях малка и защото имаше много трудни моменти за семейството във връзка с изпращането в камерите на смъртта и т.н. И малко време оставаше да се занимават с мен да речем и каквото и да е.

Въпреки че моят баща, който е бил син на помощник на равина на Шуменската синагога. Баща ми не беше вярващ, баща ми беше атеист и той казваше, че на никого няма да наложи дали да вярва или да не вярва. Когато станем пълнолетни, ние сами трябва да вземем това решение. Само че много по-късно - осемдесет и девета година накрая, аз катастрофирах много тежко и бях шест месеца в болница и след това вкъщи три години и половина, докато мога да вървя. Тогава, когато се върнах от болницата и не можех да вървя и непрекъснато на този диван стоях, гледах телевизия, внучето ми тука пълзи и т.н. Аз казах на дъщеря ми донеси ми, тоест един мой колега, на който баща му беше отец, поп ми донесе библията, обаче издание от тридесет и първа година. Много добро издание, не като сегашните където са съкратени, изменени и т.н. Донесе ми библията с двата завета. Старият завет и Новият завет, Старият завет е Тората, това е нашият завет. И аз казах на дъщеря ми понеже много четях тогава, тъй като имах време, аз понеже не ходех на работа. Казах ѝ - И да ти поискам книга да ми донесеш, няма да ми носиш, докато не прочета библията. Знаете ли колко време ми отне да я прочета (сmee се). Шест месеца. Ами не се чете лесно такова нещо, но не съжалявам, че прочетох и Новия завет и Стария завет. Новият завет това са Евангелията, а Старият завет - различните истории, там Моисей,

Песах, Пурим и т.н.

И една притча, която прочетох и която приех от Новия завет за абсолютно правилно, тя е, че - Исус Христос заобиколен от своите ученици, те са големи хора и прави различни чудеса. Някой сляп почва да вижда, друг не може да върви, става и върви. Трети има някаква проказа, минава му всички рани и т.н. Едни дечица на шест, седем години, пет-шест-седем години, заобикалят групата и искат да докоснат този човек, да го докоснат така. Този човек, който може да прави толкова много чудеса. Обаче учениците на Христос отстраняват децата, за да не му се пречи да си върши работата. И сега, той се обръща към учениците си и казва "Не гонете децата, този който не дойде при мен до седемгодишна възраст, той никога няма да дойде", тоест никога няма да повярва в каузата Бог. И е така, трябва да си възпитан още от самото детство, от мъничък, от баба, да вярваш в Господа, да те водят на църква и т.н. И съответно ставаш вярващ и тази притча аз като я прочетох казах, жалко, че не е жив баща ми да кажа, че не е бил прав като е казвал, че на осемнайсет години ние ще решаваме да вярваме ли или не.

А характерното за еврейската религия и история е това, че те са свързани, религията и историята, докато например в християнството, не е така. Изцяло е откъсната светската власт от религиозната. И когато дори седемдесет и шеста година отидохме с брат ми, който е горе, в Израел, видяхме, че всичко, което старо се показва, всичко е така свързано, религия и история на Израелската държава.

Интервюиран: Софка Овадя Фархи, р. 1935 г. във Варна
Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

2.5 Нямахме тогава бяла рокля

Аз предимно бях отгледан от майка си, баща си, но не мога да прескоча грижите на баба ми - майката на моята майка, която не знаеше почти една дума български и от нея аз усвоих ладино, езикът, на който ние си говорим, който по-късно усъвършенствах по други причини, защото, той е близък до испанския и ми се налагаше в живота да ползвам вече литературния испански като потребност в професията си. Даже ми се наложи да бъда преводач на едни кубинци, които, през коя година не мога да си спомня точно, бяха вече тук и се обучаваха по птицевъдство, при нас, да. И понеже нямаше друг подходящ, посочиха мен, и от тях доусъвършенствах фактически испанския език, тъй като в ладино има и много чуждици в езика.

- Помните ли някоя поговорка или изрази, които Вашите майка или баба са Ви казвали, когато сте бил малък?

„Ескуча ме мунчо! - ще го преведа след малко - Си но ме ескучас, йо тиво харвар!“ - „Слушай ме добре! Ако не ме слушаш, аз ще те набия!“ Или в смисъл, аз ще те наплескам. Това е един от изразите, които моята баба използваше, но тогава съм бил под 10 години. В училище си бях в българско училище и без ни-

какви смущения, когато изкарвах отделенията тогава, а не класове както сега, не бях третиран, не беше настъпил още онзи момент на третиране на евреите - едва ли не като чужденци в България! Само че когато влезе този закон в сила за изселване на евреите от Варна, беше ми забранено да ходя на училище. За евреи беше забранено. Както, спомням си го като дете, в централната част на Варна имаше сладкарници и други заведения, където имаше специални табелки, че посещенията на евреи е нежелателно, с удивителен знак. Разбирате ли, с удивителен знак? Изчезна ми нещо от мисълта, но вие ще ме извините, защото аз на знаците обръщам изключително внимание. Владеем перфектно български език и често пъти, когато чета книги, според знаците поставени там, кое изречение или коя мисъл между редовете трябва да се възприеме, аз усвоявам по-лесно материята, върху която се занимавам в момента, да речем.

- Кажете ми още нещо на ладино...

Аз ще ви дам само един текст от една песен. Зная добре ладино, но ми е трудно сега поговорки да... „Но кьеро мас верте. Префиеро ла муерте. Ме еста си ен грандо кон то фалс амор.“ „Не искам да те видя повече. Предпочитам смъртта. Ти ме лъжеш със своята фалшива любов.“ Това е текст от една песничка и даже ще ви кажа още една, която пък е свързана със съвремението.

„Адио ми амор керида!“ Когато гледате операта „Травиата“, в последното действие героинята, Дамата с камелиите, в случая Виолета, героинята казва на Верди на Травиата, Верди е използвал този мотив и го е превърнал в една прекрасна ария, която всички изпълнителки на тази роля пеят, тъй като е неразделна част от сцената, която превъплъщават ролята си. Имах щастието, понеже съм тук самичък, самотен, така или иначе ще ви кажа после, останах сам в живота, в телевизора си имам програмата „Мецо“, която е френска. Е, аз като дете учех френски език, защото баща ми ме изпрати да уча в една френска детска забавачница под егидата на „Алианс Франсе“ - това е френска организация, да не изпадам в банални подробности. И когато гледам „Мецо“-то, всяка вечер те дават различни записи от опери и това ми доставя вътрешно душевно удоволствие, защото нямам в момента друга утеха в себе си, като изключим ежедневните новини, събития, които следя, но винаги в 18 часа аз съм пред екрана.

Като всеки младеж и аз съм преживял минутите, часовете, месеците на съзряването си като мъж. Но това беше просто ученическа, невинна, приятелска връзка, която след много години, ама много години ме срещна отново с нея. Тя е в Израел и още е жива. Тъй като аз трябваше служебно да отида там по един технически въпрос и командировката беше свързана с ограничени средства за хотел и тя ми каза, вземаш този човек, с когото си се договорил, при мен, и ме прибра в нейния апартамент. Моята съпруга след това, аз се ожених на двадесет и осем години, на тридесет станах баща, знаеше всичко за тези чувствени мои преживявания, а аз съм много емоционална натура. Тя не възрази, напротив, тя – първата ми ученическа любов дойде тук, бяхме заедно вкъщи и може символично да ви прозвучи това, аз галех с ръката си косите на нейната дъщеричка, а тя със същото отговори на моя син. Те бяха вече малки деца тогава. Това достатъчно ли ви е или искате още? Питам ви. Достатъчен ли ви е този разказ? Случи се така, че след петдесет и една години брачен живот, съпругата

ми преди близо пет години почина и аз останах сам. Сам, но за мен се грижи безупречно моят син. Казвам безупречно, защото нямам никакви оплаквания, нямам никакви оплаквания от снаха ми - съпругата на моя син, да не говорим за внучката, която ще видите залепена на хладилника. Синът ми е електроинженер. Работи тук в системата на електроенергетиката. И той като баща си има само един печат на трудовата си книжка. Разбирате какво значи това?

- Как се оженихте?

В Гражданския съвет. Питате как.

- Да. Тя беше в бяло?

За съжаление нямаше тогава бяла рокля. Това е 1960-а година, кризисен момент. Студентка, първа срещу втора година в Икономическия университет тук във Варна. Седем години по-млада от мен. С пълно отличие завърши това. Това е без подробности, ако искате, мога да ви ги кажа.

- Как се казва?

Роза. От Варна, коренячка. Майка ѝ и баща ѝ са били, бяха евреи. След едно, две, три излизания, аз вече бях зрял мъж на 28 години, им съобщих, че тези ми излизания с нея не са току-така случайни, че имам сериозни намерения, но да оставим това, казаха те, спокойни са с мен. Родителите се познаваха. Аз поставих едно категорично условие – тя трябва да завърши висшето си образование и по тази причина с две години закъсняхме с раждането на моя син. Баща ѝ тогава беше казал: „Хайде няма нужда! Да отива, да става шивачка, за какво ѝ трябват тези...!“. И аз тогава се намесих и казах - този въпрос решавам вече аз - и те млъкнаха. Трудно ми беше. На една заплата. Студентка. След това дълго време без работа, докато си намери. Имаше разпределение и т.н., но удържах. С други думи, може да звучи нескромно от моя страна, но водещият бях аз. Тя беше по-свита, изключително честен човек, говоря за съпругата ми, много начетена, завърши две специалности, освен икономика на строителството и педагогическия профил за стенография и машинопис. Беше великолепен сценограф.

Разказвач: Елиас-Зико Перец, р. 1933 година във Варна

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

2.6 Всичко е от приказките на баба

Казвам се Мадлена Стоянова Василева, родена съм 1947 г. в гр. Лом. Майка ми Естер Исакова е еврейка, а баща ми Стоян Йоцов Тодоров е българин по произход. Аз съм възпитавана от моята баба или както казвахме на ладина „гран мама“ – това означава „голяма мама“ и може да се каже, че съм възпитана в еврейски дух. Значи кога научих аз, че съм еврейка? Бях на шест годинки и живеехме във Видин временно, защото баща ми там беше на работа и имах един приятел Ангел, с когото много добре си играехме и се разбирахме. Един ден, не знам защо, се скарахме и той ми каза: „Заминавай си в Палестина, ти си

еврейка!" На мен това ми прозвуча много страшно и разплакана отидох при гран мама да я питам какво значи това. И тогава тя започна да ми обяснява и да ми разказва за евреите как са дошли в България, за еврейския род, за еврейските традиции, но просто като приказка, като на дете. Когато майка ми решава да се омъжи и заявява на родителите си (баба ми Матилда и дядо ми Исак), че ще се жени за българин, дядо ми изпада в дълбок потрес. След няколко дена и вуйчо ми, на майка брат ѝ, също съобщава, че ще се жени за българка, дядо ми Исак тръгва в реалния смисъл на думата, да се хвърля в Дунава. Но баба ми беше много мъдра и много разумна жена и му обяснила, че времената са други и няма как, щом децата така са решили, така ще бъде. Аз де факто съм от т.нар. „изгубено поколение“. „Изгубено“, защото всички, родени след 1945 г., може би до към 1985-86 г., много малко от тях са знаели за еврейския си произход, много малко от тях са знаели еврейските традиции, повечето от тях изобщо не знаят ладино. А аз, благодарение на баба ми Матилда, с която съм живяла непрекъснато до 14-тата си година, тя и майка ми ми говореха само на ладино. И това е езикът, който и до ден днешен разбирам, но ми е трудно да говоря. А има мои връстници, които не го знаят, по-възрастните го знаят. Родът на баба ми по майка ми е по-познат от бащиния ми род. Може би защото баща ми под влияние на майка ми беше приел еврейския начин на живот, но не разрешаваше и не се говореше нито за Израел, нито за еврейството, нито за празниците, нито за кибуците, за които впоследствие разбрах, че са нещо хубаво, а баща ми казваше, че са някакви концлагери в Израел. И въобще по това време ционизъм беше мръсна дума, с Израел дипломатическите отношения бяха прекратени и де факто дълбоко в мен аз знаех, че съм половин еврейка. Всъщност традициите и обичаите, които знам, са от моята баба, която всеки празник ми го обясняваше с приказка. За празника Пурим ми разказваше приказката за Естер, за Песах - приказката за изхода на евреите от Египет. То по начало еврейските празници не са толкова свързани с религията, колкото с историята на еврейския народ. Значи, баба ми и дядо ми как са се събрали? – Баба ми е родена във Варна, на три годинки остава сираче и заминава за София при нейни големи братя и сестри, които до 13-тата ѝ година я дават на тяхна баба да я гледа. Когато е на 13 години, тази баба умира и те я дават слугиня в богато еврейско семейство. А дядо ми е роден в Одрин. Бил е войник и в София, точно както в българските разкази - слугиня и войник се запознават, на 19-годишна възраст двамата се женят и заминават за Видин – там са живели в началото. Дядо ми е бил майстор-сиренар, ходел е по селата и е работел по мандрите. А баба ми е можела да шие и е шиела детски дрешки и ги е продавала по селата. И така са се издържали, били са от бедните евреи, за разлика от други – имало е и много богати евреи. Но при евреите има нещо друго - колкото и да си беден, колкото и да си богат, винаги имаш грижа за ближния. Те с техните пари са успели да си купят малка къщичка в Лом. Майка ми и вуйчо ми са завършили гимназия, което за онези години е било равно на университет. И това е, защото при евреите образованието на децата е номер едно, капиталът е в образованието. Може да не ти трябва нито злато, нито земи – но децата трябва да са образовани, но не до 8-ми клас, а по възможност и университет. И може би точно затова, моите родители, най-вече майка ми, ми разрешиха от 14-годишна възраст да отида в

Ловеч, да уча в Немската гимназия, за ужас на майка ми, защото те мразят немците – физически и психически, въпреки че няма защо вече. С цената на всичко направиха така, че да мога да завърша Немска гимназия, висше образование, за което съм им благодарна. Така че като цяло не знам много за произхода си. Това всичко е от приказките на баба. В онези години имаше други ценности, за родословните дървета не сме се интересували, по друг начин сме възпитавани. Но след 1990 г., след като се освободиха нещата вече се обърнах към еврейството, към обичаите. Ние никога не сме били религиозни, въпреки че дядо ми е бил син на равин. Гран мама ми е разказвала, че в синагогата той държал на обратно Тората, правил се, че се моли. Не сме били религиозни, но традициите са се спазвали по един негласен начин, благодарение на баба ми. Знаех, че като замирише вкъщи на рускитас, значи идва Пурим – това е пролетният празник, той с карнавал е свързан, като замирише на пастел, на тишпици, на такива по-вкусни, значи идва Рош Ашана (Нова година). По това разбирах... Но пред баща ми никога не е разказвала тя тези притчи, които на мен ми е разказвала. Ако не бях възпитавана от нея, дъщеря ми, колкото и да е чудно - баба ми живя до 1982 г., синът ми също е от нея възпитаван. Затова моите деца са обърнати към еврейството. Но сестра ми, която живее в Лом, тя никога не се е обръщала към еврейството, тя по градини е била, не е отглеждана от баба ми.

- А Вие как попаднахте в Русе?

Това е друга история. Християнинът (*съпругът ѝ – бел моя И.Т.*), който в момента е в Тутракан, имаме лозе там, ние се запознаваме с него, аз съм студентка във Варна, а той в Морското училище. Още като ученичка си писахме писма, тогава нямаше такива моди като сега, а писма с непознато другарче, аз бях 11-ти клас. Както и да е, запознахме се, после аз отидох да следвам във Варна, оженихме се и останахме да живеем във Варна. Имаше варненско жителство, щяхме там апартамент да си купуваме, обаче той е тутраканец, свекърва ми и свекър ми живеят в Тутракан, зълва ми живееше в Русе и в един момент свекърва ми се наложи и каза, че трябва да дойдем да живеем тука, защото тука е дъщеря ѝ и тъй нататък. Въпреки че професиите ни бяха той с Морско училище, аз съм завършила Икономика и организация на туризма, в Златни пясъци работех, той си пътуваше... И в един момент попаднахме тука 1972 г. – от нищото, отникъде, без приятели, без познати... Аз лично много трудно го понесох, защото съм контактна личност и искам да имам много приятели, но наместихме се, но и сега и сега, когато ходя във Варна (аз често ходя), там се чувствам вкъщи. Въпреки че Русе много ми харесва и хората са много хубави в Русе. И в Лом съм живяла, и в Ловеч, и във Варна, тук наистина хората са прекрасни. Може да е шлифовка, но няма простотии, няма нецензурни изрази – има си я европейската интелигентност. И така – станахме русенци.

- А във вашето семейство пренесохте ли нещо от еврейските празници – след като се оженихте, имам предвид?

Да. Съпругът ми знаеше, че аз съм еврейка, но най-смешното е, че той не е българин. Неговата майка е румънка, родена в Румъния, а баща му е от грък и от румънка, роден в Тутракан. Свекърва ми от Румъния на 18-годишна възраст я довеждат в Тутракан, за да оженят за свекъра, защото е бил богат, а тя бедна

и им е трябвала работна ръка. И всъщност на сватбата се запознават. И де факто той дали има българска кръв не знам, българин е по паспорт. Така че при нас никога не сме имали сблъсък – ей там можете да видите как съм сложила и бродирана икона, и менората, и кипа, и икони, и Библията имаме, и Тората, дори и Корана имаме. Никога не ни е пречело. Той идва на всички празници в „Шалом“, изнасял е лекции по разни поводи, като го помолят, дописки е писал до еврейския вестник. Ние си правим и Великден, правим си и Песах, правим си и Рош Ашана. Вярно – по-истински еврейските празници си ги правим, когато се събираме в „Шалом“, в общността, защото там има хора, които повече ги знаят тези неща, моите познания са оттук-оттам. Ако съпругът ми седне да ви обяснява за еврейството, аз направо трябва да падна под масата. Той чете непрекъснато. Има за еврейско наследство книги, има книги за евреите - всичко чете. И той сигурно знае много повече отколкото аз.

- Има ли разлика в това как празнувате празниците преди 89-та година и след това?

Има, да. Когато ги правехме въкъщи, правехме, докато гран мама беше жива, защото имаше кой да ни казва кога какво е. Нито сме имали еврейски календар, нито сме знаели ...дори и майка ми – може би защото са били комунисти, не са изповядвали никаква религия. Но след като гран мама почина, то ние се и разпиляхме – едни в Русе, други в Лом, трети в София и т.н. Аз ходех на работа, въобще не си спомням въкъщи да сме се сещали, че днес е еди какво си - признавам си. Майка ми почина 1997 г., аз тогава си дадох сметка, че от цялата наша фамилия, повечето са вече починали, сестра ми не се смята за еврейка, и си дадох сметка, че аз съм може би последната от рода, която осъзнава, че е евреин. И реших, че моите деца трябва да го знаят това нещо, внуците ми също, защото тя кръвта все повече се разрежда, а всеки трябва да знае своя род и родина. Докато тя почина, не съм ги знаела празниците. Сега вече в общността е съвсем друго. Имам си и въкъщи еврейски календар, правим си всеки последен ден на месеца си правим шабат в „Шалом“ – знаете, това е почивния ден, започва от петък вечерта и продължава до събота до залез слънце. И тогава всеки приготвя нещо, отиваме в клуба, палим свещички, имаме по-възрастни, които знаят молитвите на иврит, ние не знаем иврит. Има и такива, които са живели в Израел и се върнаха. Опитаха се да направят курс по иврит, но много е труден езикът...

- Споменахте Израел – пред вашите родители стоял ли е въпросът за изселване?

Да, това е много болен въпрос. 1945 г. вуйчо ми и майка ми се женят за българи. 1947 г., когато аз съм била бебе на шест месеца, гран мама и дядо искат да се изселят в Израел – новосъздадената държава. Аз си давам сметка, че гран мама е била тогава на 47 години, а дядо ми – той е с четири години по-голям, бил е на 51-52 години. Обаче вуйчо ми и майка ми заявяват: „Ние сме родени в България, ние намаме какво да правим в Израел, ние ще строим нова България!“. И заради децата остават тука. Но аз съм си мислила през годините, че дълбоко в себе си гран мама си е казвала: „Аз няма да видя Израел, но и вие няма да го видите“. По ирония на съдбата – вуйчо ми много искаше да отиде

поне да види Израел, това след 1990 г., майка ми също. И стана така, че на вуйчо сина му, т.е. първият ми братовчед, успя да отиде до Израел, командировка беше там, аз успях да отида 2000 г. – през поколение станаха нещата. И така – не са се изселили. Не знам – може би са съжаливали...

- Имахте ли роднини там?

Имахме, но под влияние на баща ми всичко беше прекъснато. То, в онези години, особено ако си член на партията, не трябва да казваш, че имаш роднини зад граница, особено в капиталистическа страна, това ще ти пречи на цялата кариера. Писма нямаш право да пишеш, защото всичко се следи. А знаехме – дядо ми е имал петима братя, четирима от тях са се изселили в Израел още 1948 г. баба ми също е имала братя и сестри, които са заминали. Единствено поддържа връзка с техен братовчед, дори не знам дали е жив – Минчо, който е бил в Израел, но се изселил във Франция, той е бил в оркестъра на Силви Вартан, бил е акордеонист. Този Минчо се жени за немска еврейка в Израел и са живели във Франция, и децата му са там. В Израел има още едни техни братовчеди – Бети и Клер, те са идвали в Лом, виждала съм ги, бях девети клас, запознавали са ме с тях. Техният син е загинал по време на шестдневната война в Израел, тъй че нямат наследници. Имаме, сигурно имаме, повечето в Яфа са живели, но нямаме връзка.

- Разкажете ми за сватбата...

При евреите, когато се женят в синагога, получават документ – „кетоба“. Такова нещо гран мама и дядо са имали. Аз се опитвах да го издирия, но се оказа, че във видинската синагога са се женили, а тя е горяла в не знам кои години, и нищо не е останало. При обичаите няма кой знае каква голяма разлика – и те се обличат с бяла рокля, с бял воал, в синагогата се четат молитви и т.н., много не съм запозната. Но чеизът на момичето се изразява най-вече в това, че например чаршафите трябва да са непременно с бяла бродерия, с дантели, плетени на една кука разни – това всичкото майката е трябвало да приготви. Покривки за маса също е трябвало да приготви с разни обшивки, с дантели, с бродерии – всичко е трябвало да бъде красиво. И това се е давало на девойката, когато се е женила. И при евреите също е имало уговорени бракове – и това е било традиция. Единият баща е търговец, другият баща търговец – уговарят браковете. Но в моята фамилия не е имало, защото и баба ми е била сираче, и дядо ми е бил сирак и е нямало кой да ги уговаря.

- А рождени дни празнувахте ли?

Да, рождени дни си празнувахте. Но интересно, на дядо рождения ден го помня, защото той почина точно на рождения си ден – 20 февруари 1960 г. А пък на гран мама рождения ден не мога да си го спомня, тя почина 1982 г.

Някакси много не се отдаваше значение на рождените дни – нито майка ми, нито баща ми... сега като се замисля... Аз например си спомням първия ми рожден ден, който е празнуван някакси, защото съм родена през лятото и не съм на училище, бях на 16 години, когато ми купиха първите обувки с токчета и дамска чанта за рождения ми ден. И сега като ми зададохте въпроса, аз си мисля, че нямам спомен в Лом да сме се събирали, както сега се събираме. Пък и майка ми и баща ми, когато имаха юбилеи – баща ми на 65, майка на 60 г., аз им

организирах екскурзия до Гърция. През 1995 г., защото работех в Балкантурист. Златна сватба с децата им направихме. Преди това нито си спомням сватбения ден да са си отбелязвали, нито... Не знам защо така.

- Като се родиха вашите деца, майка Ви и баба Ви са били още живи, нещо... да сте наследили като обичаи?

Не. Те не са кръщавани. Всъщност мисля, че синът ми много тайно от свекърва ми е кръстен. Бил е даже първи клас и му е било забранено да казва, защото – то пък мъжът ми работеше в Общинския комитет. И синът ми, когато се роди 1969 г., гран мама си беше още жива и здрава, на крака. Аз го родих в Лом, във втори курс студентка бях, и гран мама ми го пое от първия ден. Тя ми беше като медицинска сестра. Аз от нея знаех, че ако на една родилка ѝ се прияде нещо и не яде от него, ѝ се подува гърдата, получава се нещо като мастопатия. И тя ми го разказа като нейна случка. Като кърмела вуйчо ми, ѝ се дояля краставици, а нямало. И се подува, и намерили ѝ семка от краставица посред зима и така. И както го разказа, абсолютно същото ми се случва само че с дъщеря ми. Тя е бебе и излизаме на разходка, на мен ми се дояде паста, тъкмо „Тетевен“ сладкарницата беше много модерна. Съпругът ми каза: „Айде после“, после навръщане забравихме да ядем и на другия ден се появи мастопатията. И аз изпаднах в ужас. Изведнъж се сетих за бабините приказки, „глупости“, дето им виках, изпратих мъжа ми да ми купи паста, намазах възпаленото с крема от пастата и, ако искате ми вярвайте, на другия ден го нямаше, въпреки че ходих в консултацията – казаха ми, ако не се оправи да отида, че щели нещо да го оперират. На другия ден както беше излязло, нямаше го. Тъй че баба ми беше някаква знахарка по своему и много неща ми е казвала за децата – например, ако го заболи коремче, да слагам топла пеленка, ако има запек какво да направя, в ей такива „бабешки“ неща беше много веща. Тя и мен е отгледала, и братовчед ми, и сина ми, дъщеря ми донякъде, защото тя е родена 1976 г...

- И е родена е в Русе?

Да. И гран мама я бяхме взели в Русе, като се роди Стела, за да може да помага. Тя като беше до мене, аз бях спокойна.

Стела: Аз понеже съм седмаче и ѝ е било трудно, тя я взима за помощник.

- А за сватба?

Не сме правили по еврейски сватби, но знам, че при уговорените сватби се уговаря кой какво зестра ще даде. Обикновено по-голяма трябва да е зестрата на момичето, но пък момчето трябва да е на добра работа и да докарва добри пари. При евреите, когато се оженят, жената не трябва да работи, нейната работа е вкъщи – деца, домакинство, вечер да посреща съпруга и т.н. Но мъжът трябва да изкарва достатъчно пари, че да може да издържа семейството. Аз това не съм го видяла. Наистина гран мама не е работила никога. Явно дядо Исак е успявал да ги издържа. Само по селата, когато са били, тя е купувала док и други евтини платове, шиела детски дрешки и ги продавала на селянките. На някои не продавала за пари, а ѝ давали брашно, сирене, други продукти.

- Казахте, че Ви е отгледала баба Ви? Спомняте ли си игри от детството си, които тя да Ви е научила, да ги знае от своите родители, броилки или други,

домашни игри?

Значи, гран мама е била неука, тя никога не е ходила на училище. Когато я дават слугиня в това богато семейство, тринайсетгодишна, мъжът на това семейство е бил адвокат, те също са евреи. Той бил много интелигентен, начетен човек. Той я научава да чете и да пише. Когато става на 16 г. семейството заминава за Франция, за Париж. Тя е станала фактически гувернантка на децата им, те не са имали кой зане каква нужда от нея, но я взимат с тях във Франция. Тя казваше, че се отнасяли с нея като с трето дете, много добро отношение са имали. Като отиват във Франция, тя е работила в някаква шапкарска работилница на техни роднини. Нейните игри (*информаторката има предвид забавленията за децата – бел. моя И.Т.*), бяха разкази. Тази жена беше невероятно сладкодумна (дано да съм го наследила от нея), като започнеше да разказва – с часове. И ги подреждаше, смислени, красиви изрази. Може би тя събуди у мен желанието да уча точно туризъм, да опознавам различни страни, да пътувам и т.н. „Бабо, разкажи ми за Франция!“ – това беше любимия ми разказ. И се започваха едни безкрайни – примерно как се продавало по улиците пържоли от конско месо, как можело да си купиш всичко на кредит, как си купила костюм – такива едни неща, от които едно момиче може да се прехласне. Обаче 1916 ли беше или 17-та година, когато започва войната, казват всички, които нямат френско гражданство, трябва да напуснат страната. Онези остават, но тя се прибира в България и тогава се запознава с дядо ми. И нейните „игри“ се изразяваха в разкази, приказки, които тя измисляше. Хиляди неща, които знаеш, че не са се случили, че тя ги измисляше, но страшно интересни. И може би това разви у нас фантазията. И братовчед ми, който почина млад, на 50 години, също беше много сладкодумен, винаги беше душата на компанията, лакърдии винаги измисляше. И двамата станахме такива хора, благодарение влиянието на баба ни.

Разказвач: Мадлена Стоянова Василева, р. 1947 г. в Лом, висше образование

Русе, Интервюиращ: Искра Тодорова

2.7 Точно по еврейските обичаи, както тя си представяше сватбата на сина си

- Как се казвате, на колко сте години, от къде сте?

И годините ще си кажа, не ми е неудобно, защото са си мои и защото се чувствам добре в тях. 65-годишна съм. Преди няма и месец направих 65 години. Направих много хубав юбилей с цялата ми фамилия. Сима Нисим Юлзари по фамилия на мъжа ми. Точно днес ни е 43-годишнината от сватбата. На 16 юли 1972-а година имахме една прекрасна, прекрасна сватба, благодарение на родителите ми и майката на мъжа ми – свекърва ми, лека й пръст и на нея, и на майка ми, които ни оставиха, но баща ми все още е жив и много добре.

- Къде беше сватбата?

Сватбата в Русе беше, в ресторант „Странджата“ беше тогава механа „Странджата“. Една прекрасна сватба. Типично с еврейска кухня беше менюто. Едно от любимите ни, то тогава се разбра, че е любимото ястие на мъжа ми и свекърва ми много държеше да бъде това менюто за обяд – печено пиле с грах, с ориз задушени. Това беше много празнично меню. Много хора имаше от Шумен, всички приятели на баща ми и на майка ми, роднини от София. Много, много хубава сватба правихме.

- От къде Ви взеха?

Взеха ни от, кръстници ни бяха неговата сестра и зет му и ни взеха. А пък той дойде, с неговата първа братовчедка от тяхната къща, която му беше като шаферка, тъй да се каже. А пък аз бях при кръстниците. Моята сестра, малката, сега е 55-годишна, тогава беше 10-годишна – Талма ми беше шаферка в розова

рокля. Тя е една чернокоса такава с розова рокля, а неговата първа племенница, която също беше на 10 години, двете еднакви, със синя рокля. Беше много приятно. Роклята ми специално свекърва ми много държеше тя да я направи и тя я прави с един дълъг шлейф. Води ме при шивачки, точно по еврейските обичаи, както тя си представяше сватбата на сина си.

Много ме хареса като снаха, защото това беше единствената, не само в Русе, може би и в България по това време беше единствената сватба от еврейски произход. И двамата сме сто процента евреи и тя държеше на тези..., докато ние тогава не го чувствахме по този начин. Ние просто се запознахме преди година и половина на сватба на един мой братовчед – негов първи приятел. Харесахме се. Той беше студент в София, аз – студентка във Варна. Той беше от Русе, аз – от Шумен. Срещите ни се брояха на пръстите на двете ни ръце. Нямахме повече срещи през този период. Много си допадахме. Той беше така по-постъпателен като приятел, като гадже, дете се казва. Идва във Варна, аз ходих в София. Това БДЖ го направихме като собствена компания, толкова студентски пътувания направихме в този период. И март месец като казахме, че ще се женим, свекърва ми беше много, много доволна и майка ми, и баща ми. Те се познаваха, като аз свекъра ми само веднъж имам далечен спомен, че съм го виждала. Той е починал през 1968-а година. Докато свекърва ми, майка ми и баща ми са имали общи приятели, компании и са се виждали. То и запознаването ни така стана. Майка ми идва да ме води тук в Русе на кандидат-студентски изпит и случайно се среща със свекърва ми, и те се познават: „Здрасти“ – „Здрасти“. Тя току-що беше станала вдовица. Една година откакто беше починал бъдещият ми свекър – мъжът ѝ. И тя през цялото време страховтни спомени пазеше за него, но това е друга тема. И вика: „Какво ще правиш?“ – „Ами ще я оставя тук за кандидат-студентски курсове да кара.“ – „Ами да дойде вкъщи.“ Той и той се готвеше за кандидат-студентски изпити, обаче имаше друга приятелка. Отидох у тях, десет дена живях и си ходех на курсове, и се запознах с неговите приятели тук. Може би от тогава бъдещата ми свекърва много ме запозна. Той отиде студент неясно година в София, аз – във Варна. Но нашите приятели, които са наши братовчеди и негов първи приятел, правиха сватба през лятото и дойдох аз от Варна с родителите ми, със сестрите ми бяхме тук. Той дойде и тогава така стана, беше вече се разделил с неговото гадже и тогава...

- Как се казва свекърва Ви?

Султана ѝ е името, Сузана Юлзари я знаеха всички. Страхотна жена беше. Страхотен спомен имам аз от нея. Колкото в първите години като се оженихме и живяхме заедно 11 години, иммахме си пререкания като млади и стари, но след това и аз много я уважавах и тя много, много ме обичаше.

- А кое му беше еврейското на сватбата?

Менюто, музиката, едно момиченце от нашата общност свири на пиано, играха се еврейски танци. Казах ви, роклята беше изцяло неин..., много хубав пръстен ми подари тя, наследство от нейните родители.

- Има ли някакъв обичай?

Не, иначе някакъв друг обичай не сме правили. То тогава беше комунистическо време и въобще нямаше такава еврейска общност. Просто бяхме национално свързани като евреи, но не сме имали никакви такива обичаи.

- Поне чаши за щастие сте счупили?

О, да, чаши в ритуалната зала. Не си спомням дали в ритуалната зала. Долу ни посрещнаха с питка, както се посреща в „Странджата“. Погача с танц,

в народни носии бяха сервитьорките. Гостите ни – имаше много роднини, неговите първи братовчеди от София, мои роднини от София, лели, братовчеди. Ние нямаме чак толкова много роднини наистина, но всички, които бяха, бяха поканени.

- Прави ли се някакъв обичай за първа брачна нощ, след това?

Не. Ние още на другия ден заминахме с кръстниците, те имаха кола. Това 1972-а година беше рядкост да имат, имаха една „Жигула“, с която ме водиха и на сватбата. И отидохме за три-четири-пет дена на морето. Изкарахме много хубаво.

- На сватбено пътешествие?

Нещо като сватбено пътешествие беше, подарено от тях, това ни беше подаръкът от кръстниците.

- Къде ходихте на пътешествие?

До Бургас отидохме. Те имаха приятели там. В Бургас спяхме, на Камчия спяхме, там пък имахме наш приятел, беше войник на Камчия. Този, на който пък другата година се запознахме и после стана нашата сватба. Не на Камчия, в близко поделение варненско. Та там до Бургас, на Ропотамо бяхме. То четири-пет дена, нямаше много средства. Ние и двамата – студенти. Аз още първия, втория месец бях забременяла вече със сина ми и така. Нея година се прехвърлих да уча в Русе, в „МЕИ“-то аз завърших втори курс във Варна и имаше същата специалност в Русе, във „ВИММЕСС“ се прехвърлих.

- Казахте ми, че пазите много добри спомени от свекърва си...

Да. Типична еврейка, която страшно много държеше за семейството, за мъжа си, за обичаите. От нея наследих това и сега го правя с моите деца – всеки петък, сигурно знаете, че петък е ден на Шабат по еврейските обичаи. Всеки петък ние години наред, докато тя почина, милата, на 92 години, до към 84-85 години, докато беше добре, сме ходили при нея на гости в петък. Единнасет години живяхме заедно, тогава със зълва ми – сестра му и тя почина преди две-три години, лека й пръст и на нея, бяха близко и сме се събирали много често, нали кръстници ни бяха. Но след това като се разделихме тя остана да живее самостоятелно, ние дойдохме в този апартамент. Децата вече бяха седем и десетгодишни като се преместихме тука. Всеки петък ни канеше нас и зълва ми на гости, приготвяше, имаше определени менюта, които приготвяше, по-късно вече като не беше добре, аз ходех да ѝ пазарувам, да ѝ правя, защото по имам възможност, по-често бях при нея. После се разболя, отиде да живее малко при зълва ми, накрая дойде при нас да живее. Но останаха обичаите и сега в петък си каня, понеже само синът ми е тук, само те идват. Дъщеря ми е във Варна. Но всичките ни приятели знаят, че петък на нас ни е заетият ден.

- Какво се прави в петък?

Прави се вечеря. Не ги спазваме точно обичаите. На Шабат – с молитвеник, с „кипел“, аз даже не ги знам съвсем точно. Когато се събираме еврейската общност се правят такива обичаи. Но аз в петък си правя вечеря, малко по-хубава като за децата, с десерт, със салати, с аперитив, въпреки че синът ми и снаха ми не пият никак, но ние с мъжа ми си пием ракията.

- Какви еврейски манджи помните от свекърва си?

О, аз и сега... менюто ми е, и всичките приятели ме знаят, и съм канила специално на еврейски вечери вкущи, на еврейски ястия, много работи правя. От свекърва ми специално и от майка ми. Майка ми също много добра домакиня и от нея знам. Не мога да ги отделя точно, кое е от едната, кое е от другата. Свекърва ми много правеше „меринджена“. Това е патладжан с кюфтенца, патладжан - печен, белен, и задушен, на ситно накълцан, с много чесън и отделно кюфтенца, но сварени кюфтенца – леко задушени, направени като кюфтенца и после пъхнати. Това е „меринджена“. Също тиквички, не знам точно как се казват, тиквичките с ориз, сирене и яйца. Тиквичките настъргани на ренде, смесени с яйца и сирене и запечено – много приятно. Другото също типично еврейско, тя много го обичаше и аз даже ѝ го правих накрая, от корите на тиквичките, само корите, нарязани на около сантиметър дебелина, ситно накълцани и задушени в масло и копър, и лимонена киселина или лимон – киселички, като салата или като предястие. И зелени сливки се слагаха за киселина. И това са едни от типичните..., дете до последно ѝ ги правех, тя ги правеше, когато се събирахме, а и много други работи. А традиционно най-официалното меню, той мъжът ми и сега му правя, като: „Какво ще искаш, нещо по-хубаво?“ – „Печено пиле“ – най-вече кълката със задушен ориз, но оризът в кърпа се слага, за да се задуши. Първо се запързва само в малко мазнина, под капак, никогата аз поне не пържа така само в олио, после слагам течността, колкото трябва да е и на много слаб огън да набъбне хубаво, докато остане един пръст течност, изключва се огънят и се завива в одеяло, да си поеме течността, и се задушава. И стават зрънцата едно по едно отделени. И отделно – само грах в краве масло задушен, докато изври течността, и много копър. И се сервира с черпак, имам един специален прибор, който прави топката ориз, топката грах и печеното бутче хубаво зачервено. Това е официално меню.

Свекърва ми са се оженили точно по..., зълва ми, лека ѝ пръст, мила-та, е родена 1941-а година, точно по време на войната, най-трудния период. Свекърът ми през цялото време е бил на трудови лагери. И извън България, в Македонско, се е прибрал 1944-а година в Русе, даже мисля че втората половина на 1944-а година. Братът на свекърва ми и той, после се изселиха в Израел, той също е бил по лагери. Тя много смешно е разправяла, той като се е върнал, на входа на вратата са го съблекли чисто гол. Целите му дрехи са били с въшки. Всичко са изгорили. Изкъпали са го с маркуча и тогава са го пуснали да влезе вътре. Винаги го имаше това като смешен спомен. Тя е била с малко дете. В Русе е била. Баща ѝ е бил дребен занаятчия, майка ѝ е била домакиня, като всички останали. Живели са първо в Плевен. Той е от Провадия, от едно много многолюдно семейство със страшно много деца, няколко майки, различни бащи и има 10-11 братя и сестри, от които само двама-трима са останали в България и сме били близки. Те починаха, лека им пръст на хората! Свекърва ми имаше сестра, която е учила до 1949-а година медицина в България. След това по политически причини е заминала за Израел, завършила е там и после се е прехвърлила в Америка. И сега тя е единствената ни жива връзка с родата, освен първите му братовчедки, на вуйчо му двете дъщери, които са в Израел, с които също поддържа връзка. Те малко по-малко знаят български, а ние, за

съжаление, не знаем никакви други езици с мъжа ми. Но с лелята поддържахме връзка от Америка. Много често се обаждаме, на месец поне веднъж, два пъти си говорим с нея. Тя е 82-83-годишна вече, ами, 86, 1926-а година е родена. О, ще стане на 90 години догодина, да. Как минава времето!

А пък баща ми, те и баща ми и майка ми са 1929-а година родени. Значи по време на войната са били малки. Те са се оженили 1949-а и двамата на 19 години са били. И всички роднини са заминали за Израел, само те двамата са останали в Шумен с една празна къща, с една маса и един стол, която баща ми е трябвало да продаде и да замине и те. Но баща ми се е включил в РЕМС-истката организация тогава 19-годишен, явно е имал влияние с такива хора и е останал в България. И такива възхищения от техния живот труден! Три сестри сме и трите сме висшистки. Баща ми задочно е изучил висше образование. Започнали сме от една маса и един стол. Толкова трудности! Как са ни изучили, как е смогнал? И апартамент си построиха без абсолютно никаква помощ. Няма баби, няма дядовци. Майка ми една сестра е имала в София, която и тя е активен борец. Тя е била партизанка, концлагеристка. Въобще много труден живот имаха майка ми и леля ми. И те починаха всичките. Само братовчед ми остана в София, с който и до сега поддържахме много близки връзки. Това са ни родните тук, близките, нямаме други. Но майка ми и баща ми са съградили такъв хубав живот. Ние затова сме толкова близки със сестрите ми. Такова семейство сме! Искам да го направя това и ще го правя и за моите деца, да бъдат най-близки. Най-близките ми хора са сестрите ми.

Разказвач: Сима Нисим Юлзари, р. 1950 г., висше образование
Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

2.8 То има голяма разлика в традициите и празниците

Казвам се Маргарита Ароновна Манева, родена съм 1944 в Казахстан. Град Уралск. Там мина детството ми и като завърших училище, при нас нямаше гимназия. Отидох в Ленинград и там завърших корабостроене и се омъжих за българин и дойдох във Варна.

Как срещнахте съпруга си?

Учихме заедно. Аз съм родена в Казахстан. Баща ми е от град Черновци. Това е западна Украйна. Той е роден 1908 година. Тогава това беше Австроунгарска империя. 1918-а година стана Румъния, 1940-та година стана вече Съветски съюз. Така че той, без да се мести, преживял три държави. И 1941-а година като приближаваха германците, успял с предприятието, където работеше, да се евакуира на Урал и там попаднал в наш град Уралск. Цялото му семейство, почти цялото му семейство остана там. Те бяха шест деца, най-голямата му сестра тя беше женена вече в Букурещ. Най-малката сестра, с която десет години имат разлика с нея, успя да се спаси. Просто комшиите, които бяха украинци, спасиха я. Останалите всички загинаха по време на война. Родителите

му, двама братя, една сестра и дядо му. Шест човека загинаха. Не се знае как. Така че той нямаше къде да се върне, защото със сестра си те се загубиха. Те до 1956-а година - с малката му сестра, която успяха да спасят, не са се виждали. Тя е избягала от Украйна, после прие я в Чешката освободителна армия, защото знаела езици и воювала до последно. Запозна се там с един чех и остана в Прага да живее. Това е кратка история на неговото семейство. За съжаление много малко данни имам. Баща ми не обичаше да говори, е той даже и не знаеше какво да каже, просто като факт - че всичките негови близки загинаха по време на войната.

А тази, малката сестра, която десет години преживя него, аз общувах доста често. Тя повече ми е разправяла за тяхното семейство. Те бяха еврейско такова, не ортодоксално, но баща му беше ветеринарен лекар - моят дядо фактически. Живееха добре, имаха къща. После, след войната, тя почна да търси брат си и за голямо щастие чрез Червения кръст го намира. Защото тя нямала представа къде той живее. А тя вече тогава с мъжа си работеха в министерството на отбраната на Чехия, в Прага. Може би с нейните връзки или с нейната активна дейност тя успя да го намери. 1956-а година баща ми разбра, че сестра му е жива.

Другата - голямата сестра, която живееше в Букурещ - те не бяха също интернирани лагери, а живеяха там. В Букурещ имаше като преселнически лагер, там ги освободиха, и след това емигрираха в Америка. 1971-а година дойдоха те от Америка - сестра му с мъжа си. Дойде и тази сестра, която в Прага с мъжа си живееше. Това им беше единствена среща на семейството, което фактически спасиха по време на война.

Дойдоха всички във Варна, родителите ми дойдоха от Съветския съюз, леля ми дойде от Чехия и другата леля дойде от Америка. Това била единствена такава среща за всички. А баща ми и майка ми 1957-а година ходиха в Прага и там се видяха със сестра си, така че доста трагично семейството... Но това е по време на война... Както знаете, много евреи така пострадали... В Съветския съюз, в Русия даже още, имаше така зона на уседналост на евреите, където живяха само евреи и не ги пускаха в другите краища в Русия. То от Русия почна и от Съветския съюз също така остана. Баща ми не е от тези евреи, защото той не живееше в града. Имаха еврейска общност, но не бяха ортодоксални евреи, не бяха.

Те не говореха идиш, идиш това е ешкеназки евреи, те говореха немски. Те имаха имена немски, защото тогава в Австрия и в Унгария било забранено да кръстят децата си с еврейски имена. Моята фамилия Грелнер от баща ми, фактически Арон, но той записан бил по документи като Арнолд. Истинското му еврейското Арон, но той по документи беше Арнолд - после ги сменил по-късно. Грелнер това е немска фамилия. В Казахстан, където живяхме ние, нямаше такава еврейска общност, нямаше еврейско гробище, но са поддържали хората просто помежду си. По празници - събираха се по домовете, особено жените... Майка ми е рускиня, тя не е познавала така еврейската кухня, еврейските традиции, но в тези семейства, където сме ходили, където хората от малки били зародени с такива обичаи...

- Вие пренесохте ли нещо от тези обичаи във вашето семейство тук в

България?

В моето семейство пренесох обичаи в такъв смисъл, че първо пренесох начина на възпитание на децата, който баща ми фактически много даваше на мен и на брат ми, който е по-малък от мен. И тези традиции, които баща ми създаде в семейството, моят мъж ги е възприел. Много обичаше баща ми, много го уважаваше и те се поддържаха, защото все пак традициите на хората са различни...

- Кога се намерихте с тукашната общност?

Аз за тукашната общност знаех отдавна, но не знам дали това е било такова решение на местна почва или от София... Преди ние бяхме общо дружество Шалом - общо, не като сега - сега като организация сме организация Варна - самостоятелно юридическо лице, а тогава бяхме всички към София. И те малко резервирано се отнасяха към евреите от Русия или от Съветския съюз. Вярно първо ние сме ешкенази, а те са сефаради. Аз късно разбрах, но се оказа, че то има голяма разлика в традициите и празниците. Различават се традициите на едните и другите. И после - честно ви казах, аз бях толкова заета... Аз даже чак 1998-а година станах член на дружеството. А 1999-а година, един от моите бивши директори, за съжаление той почина - Аврам Фелман, ме покани да работя като секретар на дружеството. Аз таман 1999-а година се пенсионирах и около три години изкарах като секретар на дружеството. Тогава ми беше приятно, запознах се с всички. Работата ми беше свързана с тях - не само като член, но и работех като секретар на нашето дружество.

- Готвите ли някоя еврейска манджа вкъщи? От Уралск, от Греслер?

Пиле, пиле, но то по принцип пилешките ястия много приличат на тези, които готвят в България... Защото аз ви обясних - баща ми беше от Западна Украйна, но там имаше много зеленчуци, а в Уралск ние имахме много ограничено количество зеленчуци. Ние сме рязък континентален климат, зимата беше сурова, например такива зеленчуци като патладжан, даже и пипер - няма. Всичко това видях на живо в България, но все пак в тяхната кухня имаше като говеч, пилешки - то не се казваше говеч, но по принцип това е.

- Как се казваше?

Пиле със зеленчуци. То на немски сигурно имаше, аз ви обясних, че баща ми знаеше немски, не знаеше идиш. Даже на Песах едно близко семейство - майка му на нашите приятели, тя е готвила маца в къщи, защото маца никой не даваше. Правеше еврейски ястия и така празнуваха тези еврейски празници. Още едно такова много разпространено - това е риба, фарширована риба на руски. Това също е едно при нас традиционно еврейско ястие. Но за съжаление мъжът ми не го обичаше много. Той пълен шаран не обичаше и такава фарширована риба и нея не я обичаше много.

Когато ходех в Прага, леля ми винаги ме е водила такива мероприятия, празници, те имат красив еврейски дом... И повече от нея взех нещо от еврейската кухня, което тя знаела от майка си още, и повече спомени за тяхното семейство, от което аз за съжаление никой не познавам.

Разказвач: Маргарита Ароновна Манева, р. 1944 г. в гр. Уралск, Казахстан,

2.9 Аз съм състудент със съпругата ми, закачах приятелката ѝ и стана грешка

Баща ми беше един от известните русенци и на базата на това аз исках да, не на базата на това, исках да отида в ШЗО – школа за запасни офицери. Живеехме в квартала на военните. Там всичките около нас бяха военни. Точно над нас живееше заместник-шефът на Военно окръжие, който ме пита, къде искаш, все пак всеки ден се виждаме. И аз му казах, че в ШЗО би било добре. И се оказа, че това, заради което си приказваме сега, ми попречи и аз не отидох в ШЗО.

- Можем ли да го кажем, кое е то?

Това, че съм еврейин.

- Така ли? Не Ви пуснаха?

Да.

- Защо? Заради роднините в чужбина?

Ами не мога да ви кажа точно мотива. На мене не го казаха мотива, а го казаха на баща ми. Но му го казаха.

- И къде служихте после?

Служих в Търговище, пак с връзки, заради същия този човек.

- Т.е. на добро място, лека служба.

Да, на добро място. Школа за младши сержанти. Представих се добре и останах там инструктор в школата за младши сержанти, иначе тя е шестмесечна и подлежиш на разпределение. Но така се случи, че хванах цикъла на смяната на инструкторите и останах инструктор.

- На бригади ходихте ли?

С огромно удоволствие. Първо, защото е изключително младежко събитие. Трудът не беше порок. На бригади ходихме още като ученици в седми клас от „Братя Миладинови“. На мястото, където сега е „Метро“, беше една обикновена нива, но обикновено там сееха тютюн и ние ходехме да берем тютюн. Като беряхме тютюн, както се бере от край време. Рано, по тъмни зори се отива да се бере, за да не ти станат много черни ръцете.

- А на място където сте били с лагер извън града?

Извън града - като студент. В Горна Студена и в самия Свищов съм бил, ама аз там си учех, така че си бях вкъщи.

- Имаше ли йерархия в тези бригади, в лагера, отговорници?

Трудно се забранява на млади хора. Имаше опити да се създава някакъв ред, но не в грубия смисъл на категорични, носещи санкции заповеди.

- И все пак събираха ли се да пушат тайно?

А, не - явно. Да слушат музика. Момичетата идваха при нас. Ние бяхме на положение.

- Такъв, как се казва, кът на героя по време на бригадата, патронът на бригадата. Имаше ли име на бригадата - като „Антон Иванов“ например, или?...

Не, не. Това беше по националните бригади. А, всъщност защо не си спомням някои неща, защото бях и в чужбина на бригада в Германия. Горките германци. Те какво видяха! Е държахме се както се полага, все пак да се знае, че ние сме там и ни научиха всичките.

- Обичахте ли да пътешествате?

Много. С баща ми всяка година обиколка. Набелязва маршрут, който започва Русе и някъде в някоя посока, като по маршрут се движим с крайна точка някоя планина, която е съгласувана, уредена и нагласена с наши приятели от София. Събирахме се и обикновено пет дена имахме преход планински в Рила, Пирин, Родопите.

- Пеш?

Да, да. Почти нямам непокорен връх.

- А стоте национални туристически обекта?

Деветдесет и девет. Имам ги на книжка.

- А автопоходи? Коли в пакет?

Да, това ставаше с кола, ако Трабантът е кола. Не семейно, по-скоро мъжко мероприятие, татко и аз.

- Майка Ви и баща Ви как се събират?

Те са русенци. За общността те са типични, не са нормални. Вече смесените бракове са типичното явление, докато междуетносният брак е живо събитие. Има три или четири семейства такива. Юлзари са такива. Те са се намерили, познавали са се дълго време. Баща ми едва ли е ухаждал, трудно е да се каже. Абе, търчал подире ѝ. След това на бригада младежка извън Русе. Баща ми – командир там и униформен. Перник – Благоевград. И бидейки командир униформен, а това е впечатляващо, хваща хубавицата и се прибират в София, вместо тя да се върне в Русе, и това е. А аз съм състудент със съпругата ми, закахая приятелката ѝ и стана грешка.

- Вашите не протестираха ли срещу избора?

Че кои родители не протестират? Винаги сме грешни.

- Ама в смисъл на това, че сте млад или че сте извън общността.

О, не, не. Че тя не е за мен. Не. Майка ми няма нищо общо с общността. Абе те почти не бяха я виждали, как да я харесат?

- Къде е Русе, къде е Хасково?

Именно, именно. От там и котка не си вземат и хората даже.

Разказвач: Пламен Яков Яков, р. 1950 г. в София, висше образование Русе, Интервюиращи: Николай Ненов, Десислава Тихолова

2.10 Явно са имали голяма любов

- Защо остава семейството ти в България, защо не заминава за Израел?

А, не знам. Не мога да кажа кой взима решение. Но баба ми също остава със синовете си. Не мога да кажа кой. Може би чичо ми. Той е най-големият. Той беше 1916-а година, Мордухай се казваше. Може би той, не мога да кажа. След това майка е българка, може би тогава...

- Може би голяма любов са имали?

За да се чака толкова години, значи е имало някаква любов. Аз не съм чула баща ми, освен Вили, да каже нещо друго на майка. Въпреки че тя почина преди него и за него това беше голям удар. Аз не съм чула той да ѝ викне, да ѝ се скара, нямаше такова чудо. След това има нещо друго, евреите по принцип не са и пияници. Те и не пият, не съм го видяла пьян баща ми. Той имаше един порок, пушеше много и в един момент каза "до тук" и ги отказа. Аз на него винаги съм му сваляла шапка за това. Той беше голям инат. Като каза, така за цигарите и до там беше, а пушеше по три кутии на ден. Едно време "Арда", цигари никакви, "Слънце", "Родопи".

Но явно са имали голяма любов. Аз не съм го чула да я обиди, а пък за псувни, въкъщи изобщо не е имало такова нещо. Даже ние се смеем, че в пловдивската еврейска общност имаше един единствен алкохолик. Даже в един филм е описан, не мога да се сетя как се казваше, за еврейския квартал беше филмът, в Пловдив се снимаше. Няма начин да не се сещаш, кой е филмът. Песента я пее Васил Найденов.

- Каж ми, коя ти е любимата манджа, еврейска?
Агритада е едната, а другата е кюфтенца от праз.

- Дай да сготвим агритада сега. Как се прави?

Това е много просто. Едно време се правеше с петел или с риба шаран, защото трябва да се желира ястието, а петелът желира повече от пиле. Ама сега петел няма и аз го правя с пиле. Яйца се разбиват с брашно, слага се пилето, предварително е сварено в бульон, слага се лимон или лимонтозу, за да стане кисело. Като бяхме малки, не му викахме агритада, а му викахме кисело. То трябва да е кисело ястието и всичко това се сгъстява, слага се месото вътре и се яде студено. Една много проста манджа, а пък вече по-трудното е кюфтенцата от праз. Ама то там е вече, когато ми се играе.

Празът се вари, мели се на машинка за месо, изцежда се хубаво, аз му слагам мъничко кайма. Някои не му слагат, но просто така съм видяла. Телешка кайма, яйца, малко солчица, чер пипер. Една от основните подправки в еврейските ястия е черният пипер, почти навсякъде го има. И това нещо се обърква хубаво и се пържи. Това са кюфтенцата от праз. С лъжица го пържиш и след това се ядат с лимон, за да са киселки.

- От еврейските сладки какви са най-хубавите? Имаш ли някакви спомени?

Тишпици е едното. Ама аз не го правя и не знам точно как се прави. Между другото, моята колежка го прави, даже е идвала тук в нас да го прави, вкъщи. То е едно варено тесто и след това се сиропира, но не съм специалистка. Баница с вишни харесвам, която се прави на две кори. Като се омеси тестото, се дели на две, слага се едната кора, след това се слатат вишните, след това още една кора се слага. Майка правеше една разкошна грис халва, която се прави за определен празник. Това се прави за Ханука. Аз обичам освен сладките, борики-тас. Това са соленки, които лесно се правят, но ги правеха с плънка. Тя плънката може да е със сирене, с патладжан, може да е с варен картоф.

- Как се празнува Ханука?

Тя Ханука е осем дена. Тя е голям празник. Характерно е на този празник да се яде нещо, което е пържено в олио.

- Ти за у вас ми разкажи, за детството.

Е, да де, това казвам, затова се правеше грис халвата. Тя се правеше с олио. Баба докато ошета у тримата си сина... Един път у нас, един път у тях, и то мина празника. А за Пурим, в Пловдив, като бяхме малки ни раздаваха на децата пакетчета с подаръци. Вътре ни слагаха... казва се „мавлач“. От захар, както се правят захарните петлета, само че на такива дълги фитили правеха букви и цифрички и се раздаваха на децата. На мен буквата „Д“, на сестра ми буквата „Л“. Беше най-интересното, че всички деца искахме цифрата седем. И те правеха в много голямо количество цифрата седем, защото много малко искаха друга цифра. Това беше характерно за Пурим.

- А защо седем?

Защото е еврейското число, седем. Затова сме искали седем.

- Кой ги раздаваше?

В Синагогата ни ги раздаваха. Например сестра ми е ходила на еврейска детска градина, но докато дойде моят ред, вече я нямаше еврейската детска градина. Въпреки че другата детска градина, в която ходих, сигурно сто процента бяхме еврейчета, защото тя си беше в квартала.

Разказвач: Дора Нисим Цокова, р. 1940 г. в гр. Пловдив, средно образование

Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

2.11 Леля ми искаше да ме запознава и ме запознаха с едно момче, но...

Аз в Русе учих две години за лаборанти и като се върнах в Шумен, работих си една година. Ходих на екскурзия до Виена. Събирах си парички за екскурзия още от тогава. На следващата година Турция, Гърция и след това тъкмо се записах да ходя на круиз по Средиземно море и реших, че ще се жена.

- Коя година е това?

Ами това е 1985-а година, правихме сватба, 1984-а декември.

- Той как се казва?

Валентин.

- Не е от общността?

Не. Не е от общността, но е много, много, освен, че е привързан, много деен член е на общността и много запознат и исторически, и с празници, и с история. И сега се вълнува. Нашата дъщеря е в Израел и това ни е допълнителна мъка, проблем, щастие, според момента и ситуацията. И той много, много се интересува от тези неща, много.

- Родителите Ви имаха ли някакво притеснение, възражение от това, че той не е от общността?

Не. Не, не, В нашето семейство не е имало никога, това че голямата ми сестра е женена за евреин, просто стана според мене по стечение на обстоятелствата. Среща на сватба на един наш братовчед и любов, докато ние не сме търсили, нито средната ми сестра, нито аз точно да е евреин. Нашите общности са малко малки и по-затворени и такива контакти много трудно, докато, да речем, при децата с тези детски лагери по-могат да се завържат и любовни връзки, не само приятелски, докато при нас го нямаше това нещо и не мисля, че можех да си намеря. Водиха ме на една згляда в София, между другото, но не се харесахме с момъка евреин. Аз не го харесах, за него не знам. Леля ми искаше да ме запознава и ме запознаха с едно момче, но...

- Значи все пак?

Опитвали са се, да, опитвали са се.

- А при тях например? Чували ли сте да, така, да са се търсили?

При кои?

- При родителите Ви. При тяхното поколение.

Ами в кръга на роднините и на техните близки мисля, че са се търсили, да. Просто са се търсили, защото не знам да има смесени бракове, поне така на първо четене. Сега, ако седна да се задълбоча, може и да има, но от хората, които аз помня и познавам, мисля, че няма. Мисля че, значи са се търсили просто. Но са били по-големи общностите. След изселването нещата се променят.

- Ами всъщност Вие как се оженихте, че почнахме да говорим за това, обаче...

Ами как, с голяма сватба, естествено. Февруари месец, на 10 февруари. Сега направихме трийсет години от брака. Бях с бяла рокля, но за това време с шапчица с воалетка, не бях с було, с къса рокля даже бях. За времето си мислех, че съм съвременна булка. Сега като си гледам роклята, най-обикновена е била, но няма значение. И мъжът ми с кръстниците, с целия род от Каспичан с един автобус. Както не искахме, да се правят по-големи работи, но хората нямаше

къде да отидат, те трябваше да дойдат тука, в гражданското и на ресторанта. И всички пристигнаха къщи, кой влезе, кой не влезе и така се оженихме.

- Искахте ли разрешение от Вашите родители?

Това беше малко преди сватбата. Моят мъж дойде и каза съвсем спонтанно: „Хайде да се женим“. Добре, айде да се женим и докато ги събера да дойдат къщи да ми поиска ръката... Майка ми беше, леля Розика, лека й пръст! Те се готвеха да пътуват за Испания, там да ѝ помогне да стегнат багажа. Баща ми и той някъде и се връщаме къщи, и няма никой. Аз звъня по телефоните: „Елате си, Вальо иска нещо да каже.“ И майка, милата, много се притеснила, но дойдоха и той ми поиска ръката и готово.

- И? В заведение, граждански брак...

Да, граждански брак и в заведение, в ресторант. Без дарове, такива работи нямаше. Съвсем нормална комсомолска сватба, както се казва. Ами навремето така беше. Другите бяха селски, с дарове и с кърпички, нашата беше комсомолска, нямаше дарове, нямаше кърпички. Само по едно цветенце.

- А на сватбено пътешествие?

Не. На сватбено пътешествие аз бях с болен нокът, с панарициум и с гумени ботуши, с влака до Русе ходихме на сватбено пътешествие, защото нищо не можех да обуя февруари месец поради тая причина.

- И съвсем ли без дарове?

Подаръци получихме, но не сме давали дарове на гостите на сватбата. Да, съвсем без дарове.

Разказвач: Талма Никова Николова, р. 1961 година в Шумен, полувисше образование

Шумен, Интервюирац: Цвета Ненова

2.12 От баба ми знам, че една жена трябва да държи парите в къщата

И тя ми разказваше много, разказваше как са живели до войната, че са били задружни, събирали са се за празници. Но само по големите празници - по Рош Ашана, Песах.

- Имаш предвид еврейската общност?

Да, еврейската общност в Лом. Имало е. И ми разказваше за хора, които аз не ги познавам, споменаваше ми евреи, които са заминали вече за Израел към онова време, когато бяха нейните разкази, това става 80-те, 90-те години. Вече с всяко следващо лято тя все нещо се сещаше и ми разказваше. Еврейски манджи ми готвеше и ми обясняваше. Впоследствие си закупих от нашата общност, нещата станаха много по-лесни. Почнахме да издаваме книги със събрани

рецепти от бабините тефтери от сефарадската кухня. Но неща, които само бях чувала, вече имахме възможност да ги опитаме, защото вече и връзките ни и с Израел – директно от там се поръчваха неща. Например маца, можем да ви покажем какво представлява. Баба правеше бормоликос – представляват едни като бухти, да ги наречем по нашенски. Приличат на кюфтенца, но тогава маца нямаше по онова време и тя ми обясняваше: „Мацата, баба, е едно като вафлени кори“ - И аз все си представях едни големи вафлени, като вафли. И викам: „Ама сладко ли е?“ – „Не бе, не е сладко. Това е абсолютно безвкусно, като кора, защото – казва – на Песах хляб обикновен не се яде. Изчиства се цялата къща, за да няма от квасения хляб и да няма трохи. Всичко да е чисто преди самия празник и се вади, ето сега ще ви покажа какво представлява мацата. Тогава, в мойто детство, нямаше. И аз изобщо не можех да си представя какво представлява това нещо. Баба го правеше със стар хляб. Накисваше стария хляб. Изцеждаше го и го объркваше с яйца. И бъркаше с лъжица и го пържеше това нещо. На мен тогава ми харесваше, но тя все ми обясняваше: „С мацата става по-вкусно!“ Не доживя, за съжаление, да види истинска маца отново. Когато аз започнах да правя бормоликос от маца – наистина са по-различни, защото тя стои на люспички, когато я изцедиш, и не поема толкова много от олиото, като ги пържиш, става по-леки, по-хрупкави. И това нещо може да се яде със сирене, с пудра захар или със сладко - като бухтите е, само е малко по-различно на вкус. Друго какво правеше – пастел, пастелико – това е баница с месо – „бюрек“, дето му викат, само че е с друг вид кайма, не е със свинско, защото свинското е лошо месо, то не е по кашрута, по законите на кашрута не бива да се яде. Затова тя го правеше с телешка кайма, тогава нямаше друга кайма, овча много трудно се намираше. Даже брат ми оня ден се сети, че много му се е доял от пастела на баба ни.

- А всъщност тя ги готвеше тези неща в детството ви?
Да.

- А записахте ли рецептите?

Рецептите ги имам благодарение на Ивет Анави, която издаде книга. Имам едни стари рецепти на баба, но тя не ги беше записала, защото ги знаеше наизуст. Бях записала няколко, които на мен ми харесваха. Аз я гледах как ги прави повечето ястия, много ѝ помагах, обичах и много ми харесваше. Тя го правеше с много голяма любов, тя умираше за мен. Комшийките все казваха - „Приличаш на баба си!“ Като гледам стари снимки – приличам и на нея, и на баба ми – и в лице, и по структура на тялото. Тя много държеше да ме научи на всичко, което знаеше. Разказвала ми е за еврейските бракове – как един евреин трябва да се отнася към жена си. За кетобата, че представлява предбрачен договор, в който се пише кой с какво встъпва в брака. Всичко се описва – чеиза, колко бройки – изобщо кой с какво допринесе за началния капитал на това семейство. Също така кой какви права и задължения има в брака. И разводите са били допустими, ако по този договор някой не отговаря на условията, вписани там. Например ако мъжът пие, бие жена си, или не осигурява материалното благосъстояние на семейството, бракът може да се разтрогне.

- Имало ли е такива случаи?

Имало е, знам, че е имало. Също така ми беше интересно колко е важна грижата за децата и че всъщност жената трябва да си стои въщи и да се грижи за децата, да ги възпитава. И ако почине майката, не дай си боже, и ако тя има неомъжена сестра, бащата е длъжен да предложи брак първо на нея. Защото се смята, че тя би могла най-добре да отгледа своите племенници, т.е. да ги осинови. Гледало се е за децата всичко да бъде максимално осигурено и тези деца да растат в топла семейна среда. И, естествено – образованието! Това ми е набивано още от малка. Вярно – и баща ми – виждате колко много книги има тука. Ние сме възпитавани в любов не само към книгата, но изобщо към ученето. Учене през целия живот – аз тази философия изповядвам. Човек непрекъснато трябва да учи, да бъде в крак, ако не иска животът да го изхвърли. Животът е толкова динамичен, че ако не си непрекъснато пред компютъра да четеш новите неща в твоята област, много бързо остаряваш. Тъй че моята баба беше обичана и от моите приятели. Когато я взехме в Русе, те умираха да се събират с нея, защото тя разказваше много интересни истории и те й викаха „съвременна баба“ – „Твоята баба не е като другите баби, тя е съвременна баба.“ С нея можеш да седнеш и да си говориш, без да усетиш, че тя е на 70 години. За нас 70 години бяха много. Беше природно интелигентна и много надарен психолог – самоук. Още от вратата и пет минути да прекара с един човек и можеше да го „обезкости“, можеше да каже кой какъв е. Ние все си водехме приятелите при нея – „Бабо, тоя става ли?“

- Показвали ли сте на приятели как се честват еврейските празници?

Не, по-скоро сме им обяснявали и сме разказвали, защото обикновено празниците ги честваме с нашата общност. Аз, след като разбрах, че съм с еврейски произход, не съм го афиширала. Моите най-близки приятели знаеха, но баба ми все ми казваше: „Не е нужно да го казваш, защото аз съм си патила.“ Разказваше ми за двама нейни съученици, които много я тормозили, защото е „мръсна чифутка“. Тя казва: „Аз се стараех да уча и да знам повече от другите. Някой път ми пишеха по-ниски оценки само защото съм еврейка. И няма - казва – да забравя една история, една Мими, българка от нейния клас, изпитват я по математика, и тя нещо не знаела задачата да я реши, вдигат Естер (баба ми) да я реши. Баба ми я решава. На Естер пишат шест, на Мими пишат пет. И Мими става и казва: „Откъде-накъде тая мръсна чифутка ще има шест, а аз ще имам пет!“ Но това са военните години, въпросът за евреите се фокусира, започват да ги смятат за втора ръка хора. Баба ми беше много чувствителна на тая тема. Във възраст, когато се формираш като характер, да го преживееш това... Беше много тежко, че част от историята се изопачава, но не можеше да приеме, че нейното поколение също е възпитавано с изопачена история. Т.е. тя си имаше едни нейни представи. И когато я взехме тук в Русе, заради нея най-вече започнахме да ходим в общността. Ние членувахме, но тъй като на мен не ми е говорено, аз не съм възпитавана в еврейски дух с традиции, обичаи, разкази, истории и т.н. По-скоро възпитавана съм от майка ми в еврейски дух дотолкова, доколкото човек трябва да се усъвършенства непрекъснато, трябва да се учи, и трябва да инвестира в образование – своето и на децата си. Ако не можеш да отделиш, ще теглиш заем или ще го научиш да работи, да изкарва и да си помага, но трябва да учи. По-скоро в тоя дух съм възпитавана, отколкото в

еврейството - такова, каквото си го представят хората с менора, с ханукията на Ханука, да спазваме Шабат, всеки петък празнично да се обличаме. Това за мен беше екзотика в началото, когато започнахме да се събираме в русенския „Шалом“ и да опознавам русенската еврейска общност. Направихме го заради баба ми и след като почина тя, ние продължихме да ходим, създадохме си приятелства там. И до ден днешен аз съм ангажирана организационно и емоционално да помагам с моите знания и умения, да си организираме празниците, помагам с контакти от работата ми, която ми позволява да комуникирам с еврейските фирми в Русе. Изобщо, ангажирана съм като пълноправен член не само по произход, но и като умения, които съм добила, т.е. аз искам да допринеса, а не само да очаквам тая общност да прави нещо за мен. Така възпитавам и сина си. Той ходи и по лагери, и си е създал вече контакти и приятелства. Защото не искам това да умира, искам да се запази и да се умножава, да се засилва любовта към еврейството. Защото смятам, че този древен народ, колкото древен, толкова е и изключително модерен. Има една книга за Израел - „Нацията новатор“ мисля, че се казваше, това е уникална книга за това как е създаден Израел и как най-великите умове успява да ги приобщи тази държава, да работи за нея. Как от едно нищо, от една пустиня тази държава става райска градина. Там няма нищо, което да е естествено порасло, освен кактусите и бодилите. Всичко друго е от човешка ръка създадено – от човека и за човека. Смятам, че от тях, вместо да ги мразим, трябва да се учим. Да видим как са го направили. Няма защо да откриваме топлата вода! За мен това е нация, която наистина не откри топлата вода, а взема най-доброто и създаде една държава, от целия свят взема най-доброто и го приложи в собствените си земи. Мразени са и ще продължават да бъдат мразени. Както казва Голдън Меър, първата жена министър-председател на Израел: „В Израел ще дойде мир, когато арабите започнат да обичат децата си повече отколкото мразят нас“. Мисля, че с това се изчерпва теорията на конспирациите и кога ще дойде краят на еврейския конфликт там. Аз се интересувам, защото за мен Израел от баба ми и от майка ми си остана едва ли не някаква Ханаан, обетованата земя, в която всичко, което не сме могли да намерим в България, можем да го намерим там. Може би не е така, но така съм възпитавана, така ми е вменено. Не съм се срамувала никога, моите най-близки приятели знаят, аз наистина се гордея с това и на работа си черпя за еврейските празници, разказвам, когато имаме повод за почерпка по еврейските големи празници. Но в баба ми не са се чествали, там не сме празнували такива празници в семейна среда. Някак си тя не искаше да се говори за това, от една страна заради дядо ми, от друга страна тя беше дълбоко свързана с партията и наистина не поддържаха никаква връзка с Израел, защото смятаха, че това е капиталистическия свят и хората там са едва ли не прокълнати.

- А по какви празници се събирахте? Защото казахте, че сте си ходили в Лом и сте се събирали?

Във ваканциите – летните и зимните, за Нова година. Великден баба ми не празнуваше – нито Великден, нито Песах, защото Великден е християнски празник, но боядисвахме яйца, само и само за да се чукаме внуците и да си направим софрата, за да си хапнем. Но когато седнехме да се храним, тя казваше: „Предната седмица беше Песах.“ – „И какво е това бе, бабо? – Е, това е еврей-

ският Великден". И аз викам – „Е, добре де, евреите боядисват ли яйца? – Е, па боядисваме та! Само че нашите яйца не са червени, ние ги боядисваме с люспи от лук.“ Не ми е разказвала защо и какво представлява Песах и какво се яде на Песах. Това го научих, когато влязох в еврейската общност в Русе, и действително започнахме да се събираме по големите празници. Те винаги започват с историята, всяка година повтаряме историята, за да я помним, тя е като приказка. Като казаха „приказка“, та се сещам за моята прабаба. Тя разказваше много хубави приказки, които сама си измисляше. Не можеше да чете, обаче измисляше такива интересни приказки... Например за едно момиченце и за баницата. Били толкова бедни, че нямало какво да ядат. На момиченцето му се дояла баница и майка му казала – ще отидеш при тая комшийка, ще поискаш едно яйчице, от там една чашка мляко, от там една чашка брашно. Така обиколело комшиите, събрало продукти, и направили баницата. Но тя го разказваше много по-живописно и баща ми до ден-днешен се шегува с тази приказка, че това било “еврейска баница”.

- А Коледа празнувахте ли?

Коледа празнувахме след 90-те години, когато стана модерно да се празнува. У дома никога не сме посрещали преди това Коледа, посрещаме Дядо Мраз. С елха, с подаръците в 12 часа на 31 декември. Дори по руските обичаи празнувахме Коледа на 6-ти януари. Аз така знаех, че тогава е Коледа. Коледа е християнски празник, а Ханука е еврейската Коледа, когато се пали ханукията, или това е празникът на светлината, победата над мрака.

- Имате ли вътрешен конфликт между еврейски и християнски празници?

Не, у дома се празнуват абсолютно всички празници. Моят син знае и за Коледа, знае и за Песах, знае за Ханука, знае за Великден. На работа си правят майтап с мене, че ние сме семейството, което има най-много празници, защото всяка седмица има някакъв празник- или се събираме за Коледа, или ги черпя за Ханука. У дома няма никакъв конфликт. Ние сме приели, че християнството стъпва на основата на юдаизма, но ние не сме и супер набожни, не сме възпитавани така, не сме ходили на църква, аз не съм кръстена. И до ден днешен не се смятам за християнка, по-скоро се смятам за еврейка, защото съм раснала покрай майка ми и баба ми. Връщайки се назад, от днешна позиция осъзнавам, че те наистина са ме възпитавали в практицизма на евреите - здраво стъпил на земята, практичен човек, който трябва много добре да си прави сметката. И от баба ми знам, че една жена трябва да държи парите в къщата.

- Това при всички евреи ли е, или само във вашето семейство?

При почти всички евреи е така. Принципът е такъв - моята баба държеше парите в къщи, дядо ми нямаше никакви ангажименти със средствата, единственият му ангажимент беше да си предаде пенсията на числото. Даже, понеже пощаджийката им носеше пенсиите, баба го подписваше - той й имаше стопроцентово доверие. И всичко беше платено до стотинка, сметките бяха описани в една тетрадка. От нея знам, че една жена трябва да си прави много добре сметката на семейния бюджет и тя трябва да е счетоводителят на семейството. Мъжът - казва - да го научиш още веднага щом се съберете да живеете

заедно - той трябва да е наясно, че парите трябва да се държат от жената.

Разказвач: Стела Адрианова Дионисиева, р. 1976 г., в Русе, висше образование

Русе, Интервюиращ: Искра Тодорова

2.13 До края той гладеше прането вкъщи

Двадесет и пет-шест години станаха вече откакто съм във Варна. Дойдох за малко, уж на шега. Ние сме изселници заради хлора, екологични изселници. За малко дойдохме, стана така, че останахме тук до този момент.

- Цялото ви семейство ли дойде тук?

Първо дойдохме с мъжа ми и с двете малки деца, след това изтеглихме неговите родители, а на края на живота си и майка ми дойде във Варна, и тук е нейният гроб.

- И всъщност детството ви е минало по-скоро в Русе, отколкото във Варна?

Така е, така е.

- ... дойдохме във Варна, за да си поговорим малко за Русе...

Така е, да. Е, не само за Русе, Русе е още в сънищата ми.

- Къде живеехте, в кой квартал?

Ами бяхме първо на едно място под наем, после на друго място под наем. В еврейския квартал, който е в близост и до арменския. На улица „Видин“, на улица „Рила“, на улица „Тертер“, това е все еврейският квартал. Когато баща ми стана на петдесет години, той беше виден адвокат в Русе - Лазар Бенун, известен адвокат, получаваше писма със следния надпис: Лазар Бенун, адвокат, Русе - и писмата стигаха до него. Когато той успя да събере пари, се включи в кооперация и той беше на петдесет години, а аз на десет, когато вече се преместихме в апартамент до хотел „Рига“. Там той и почина впоследствие доста по-късно, в това жилище.

- Разкажете ми за родителите си, те русенци ли са, откъде са?

Баща ми е русенец. Запознал се е с майка ми чрез посредници в София. Той беше адвокат както ви казах, от много бедно семейство. Той е работел, издържал е и родителите си. Впоследствие е бил засегнат от Закона за защита на държавата и известно време са му забранили да упражнява адвокатската си професия, и е бил гладач в завод „Арда“. И така и до края той гладеше прането вкъщи, впоследствие разбира се отново се завърна към професията си. А майка ми е от Дупница. Тя като момиче е била свидетел на фашисткия режим, на изселването на македонските евреи. Влаковите композиции са преминавали през Дупница. Спомняше си много ясно момента, когато влаковата композиция тук около тези дни някъде, девети март е била вече на гарата и е била приготвена за тях.

Грн, 30. 4. 1929.
 На шкитъ ми съв
 и нито чираца въ
 зракъ на обидъ и
 уважение
 посветилъ ми е:
 Лодаренъ

11. 24

Чр. Грн, 7. 4. 1930
 На маминъ ми център
 подарява шкитъ
 и за споменъ
 Тежка
 /майка от Дозор (Тежка)

(4) 22

Моята баба, която аз помня много добре, моята гранд мама Бука, Бука е името, с което се кръщават първородните дъщери, а първородните синове са Буко. И фактически те имат две имена Буко или Бука, което означава първородно дете, и собственото име Сарина. Та майка ми е от Дупница, била е на двадесет и една години, когато баба ми е решила, че тя ще остане стара мома, ако не се ожени сега. И така са се оженили по запознанство, тя е дошла в Русе и са създали семейство с баща ми. Много здраво семейство с две деца, аз имам и по-голям брат.

Дядо ми по майчина линия е бил обуцар. Много весел човек, който е правел обувките на цяла Дупница. Баба ми е била домакиня, по майчина линия. Баба ми по бащина линия също е била домакиня. А по бащина линия дядо ми е бил учител, а имам двама прадядовци, които са били свещеници. Единият „равин“, което е най-високият сан, а другият „хазан“, което се равнява на свещеник.

- Къде?

В русенската околия. Това е по бащина линия. Аз самата мога да кажа, че не съм религиозна, въпреки че имам такива хора в рода си.

- С чии родители живеехте заедно?

Когато аз съм се родила, съм имала само една баба жива по майчина линия, която живееше в София при един от синовете си. Майка ми е дъщеря на родителите си, има и двама братя, по-малък и по-голям от нея. Тя е била средното дете. Баба ми идваше на гости в Русе, правеше много хубави, вкусни тестени неща. Тя беше голяма кулинарка, точеше, плетеше, шиеше, но не живееше при нас. Идваше само на гости.

- А баща ви е бил известна фигура очевидно. Споменахте обаче, че са го притеснявали покрай Закона за защита на държавата. Чували ли сте, след това говорили ли сте на тези теми, ставало ли е дума, разказвал ли ви е?

Ами той избягваше много да разказва за това, но аз впоследствие от разкази на роднини. Една книга излезе за русенските адвокати и там също прочетох. Така съм си създавала общо взето някаква картина за този период. Доколкото знам, той е бил изпратен по време на фашизма. Той единайста година е роден, изпратен е да чука камъни, по времето на цар Борис. И там той срязал единия си пръст на това място. Знам, че там от лошата храна, той имал много нежен стомах и си е повредил стомаха. И въобще този период е оказал много неблагоприятно въздействие върху него, както здравословно така и психически.

- Той кога променя името си?

Не мога да ви кажа точно кога е било това, но е било някъде в началото на неговата адвокатура.

- В смисъл, преди Девети или след Девети?

Там някъде.

- Ставало ли е дума у дома за изселването към Израел около Девети?

Да, да. Моите родители са получили такава покана. Семейството на майка ми, както ви казах, майка, баща и три деца е искала да се изсели в Израел. Баща ми тогава е бил вече адвокат и с много така добро бъдеще и перспектива

финансова. Но баща ми беше социалист, социалдемократ и е казал: аз ще остана в България, за да построя социализма, за да участвам в построяването на социализма. А дядо ми е казал - Аз без Лилито..., майка ми е Лили Таджер по баща, Лили Бенун, по мъж. Дядо ми, бащата на майка ми е казал - Аз без Лилито няма никъде да замина. Или ще замина със всички, или оставам тук. И така заради баща ми, който е държал да остане в България, за да помогне в построяването на неговата идея, цялото семейство е останало в България.

- Поддържахте ли връзки с роднините си там, когато сте била малка, имате ли спомен?

Ами известно време ние получавахме писма от тях, отворени, прочетени, направо с разпечатани пликосе. Но те идваха когато можеха. Майка ми ходи там с кораб, впоследствие и аз отидох при тях. Поддържахме връзка и продължаваме да поддържаме такава. Сега е по-лесно.

- Спомняте ли си първите подаръци, които са ви донесли от там?

Ами аз най-много се радвах на дъвките, израелските дъвки бяха много ароматни, нямаше такива в България. Първият ми бански костюм също беше от Израел. Моята гран мама, така наричах единствената си баба, се върна от Израел с кораба, с цял сандък дрехи. Там имаше за всичките внуци, за всичките деца подаръци. Втора употреба разбира се, но ние много им се радвахме, защото в България нямаше такива неща тогава.

- Плувахте ли?

Аз не мога да плувам за съжаление, но банският беше много красив. Моят мъж твърди, че когато се е запознал с мене в детската градина, оказа се, че сме били в една детска градина, в една група, но това го установихме след сватбата. Че аз съм била с една кутия израелска, каквато никой е нямал, такава метална кутия, но аз нямам спомен от този подарък, явно съм го получила от Израел.

- Ами къде го показвахте този бански?

Ами банския, идвах тука всяко лято на море. Моя роднина, която живееше във Варна, ни канеше. Пък идвахме и непоканени, с моя първа братовчедка. На морето, разбира се, пък и на Дунава. Живяла съм винаги на река, на море, като се изключат четирите години в Консерваторията в София. Имаше къде.

Разказвач: Жанета Бенун Николаева, Русе

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

2.14 След това вече излязоха столовете, почнахме като работим, да се храним в столовете

1951-а година се омъжих. Мъжът ми беше военен, старши лейтенант. И започнахме малко скитане из България, но пък в замяна на това опознахме много добре родината. Всички окръжни градове сме ги обиколили! А като хо-

дим на почивка – в близките села и градове, сега като съобщават какво става там в Кърджали, Смолян, тия селца и Якоруда, всички сме ги обикаляли, докато сме били на почивка или в Пампорово, или във Велинград. Само не ми са познати градовете Видин и Лом. Инак окръжните градове ми са познати, защото докато бях в комитета, първо беше Стара Загора окръжен град, после Бургас беше окръжен град, Ямбол, през това време и тия градове съм обиколила. А откакто съм се омъжила, съм обикаляла България от единия край до другия.

- Помните ли след Девети изселването към Израел?

Помня, да. Помня, защото на майка ми родата - всички заминаха. И на баща ми само сестра му от Пазарджик и единият му брат от Сливен заминаха, а другите му двама братя и двете му сестри останаха в България. Ние също не заминахме, защото 1947-а година почина баща ми. 1947-а година се омъжи сестра ми в Плевен. А на зет ми сестричката му беше в затвора, от там беше заминала в Москва да учи и те не заминаха 1948-а година, когато вече вуйчовците ми заминаваха и говориха с майка ми. Почина и сестра ми, средната ми сестра. И майка ми беше раздвоена, ако замине - остава сестра ми тука сама. Ако не замине... Останахме. И така си останахме с нея.

- Поддържахте ли връзка с роднините, които заминаха?

Така като бях с военен, аз не можех да поддържам. Сестра ми поддържаше връзка, даже от тях получавашме нали, как са, кога са нашите празници. И повечето ходих в Плевен при сестра ми, да си празнуваме нашите празници.

1966-а година вуйчо ми от Израел с жена си дойдоха в България на гости. Те говореха много хубаво български и моят мъж с цялата си смелост ги посрещна. Те дойдоха къщи. Майка ми вече беше болна, майка ми три години и половина беше на легло, парализирана. Те дойдоха да я видят. И аз се чудя и викам на моя мъж, какво ще правим сега, той вика нищо, ще ги заведем в хотел.

Заведохме ги в Шумен в хотела. Сутринта с неговата служебна кола дойдохме във Варна, а вуйчо ми имаше много спомени тука. Първо иска да види хотел „Мусала“, и стаята, където той е бил ерген, може би до 1955-а година. И такава му беше работата, че имаше връзка с Варна. От всичките ми вуйчовци само с него съм се видяла, след като са заминали за Израел. И всичките ми братовчеди, братовчедки и вуйчовците ми са били добре устроени в Израел. Защото сестра ми ходи, на зет ми неговата сестра е заминала много по-рано в Израел. Та обиколиха нашите познати.

- Защо казахте, че мъжът ви е проявил голяма смелост?

Ами защото военните не трябваше да имат никаква връзка с Израел. Тогава смятаха Израел за капиталистическа страна. Ние не поддържахме никакви връзки с Израел и затова, те се следяха много. И писмата се следяха, даже тука стана нещо и моят мъж беше много ядосан.

Вече бяхме тука във Варна. Той повдигна въпроса - един грък имаше тук, офицер беше, но когато им разрешиха, той имаше смъртна присъда... Но когато им разрешиха да си заминат в Гърция, те заминаха. Даже гърците после им дадоха толкова много пари за годините, когато не са били. Той си купи къща, кола и много други... И получихме писмо от там, и пликът е отворен... Тогава моят мъж – викам му виж, то си личи, аз няма да го отворя плика така, ще го скъсам и

ще го отворя. Та до такава степен се контролираха писмата.

- Как стана така, че дойдохте тук във Варна окончателно?

Ами нямаше къде да се върнем. Ние дойдохме във Варна, когато него го изпратиха в Елхово. Започнах да мисля - всичко може да стане. Да кажем да го изпратят някъде или да го пенсионираат, да го уволнят - какво ще правя аз? Да се върна в Сливен - там още връзки имах - ще си намеря работа, ще си намеря квартира... Той е от Попово - какво ще правим в Попово, а децата вече бяха в гимназията, трябваше да им се осигури някакво бъдеще... И аз останах тогава във Варна - да се включа в строеж и тогава да замина в Елхово. И тогава излезе плана за тия блокове, включихме се. Това беше 1962-а година.

- Споменахте, сега стана дума за Елхово и преди това споменахте за събитията в съседни държави, че съпругът ви тогава са го...

Тогава, когато съобщиха, че ще пратим едни войски в Чехия - и знаете ли каква трагедия беше в Елхово! Родители, които имаха синове там, те вече научиха, че някои поделения от Елхово ще ги вдигнат. Даже един офицер, в блока, в който живеехме, той замина с група войници там. И там убиха две войничета и той не можа да го изживее. Той се побърка като се върна, не можа да преживее, че от групата, която той водеше, загинаха момчета.

- Съпругът ви...

Той не ходи там, но в замяна на това пък видях граница, качих се на вишката. Видях турски села, те нямат керемиди, ами с рогозки са им селата. Войничето минава покрай оградата и там офицерът казва - сега в Истанбул се съобщава, че в Елхово на вишката има жена...

- Усещали ли сте някога да му е пречело на съпруга ви това, че сте от друга общност?

Имаше случаи. Ние тогава бяхме в София, той беше в школата. Някой от Сливен писал, че баща ми имал магазин в Сливен и някои други работи - те всяка година им четяха на тях характеристиките. И той казва, че тия неща не са верни. И като си дойде вкъщи ме пита - викам да, чичовците ми имаха магазин стъкларски, но ние няхмахме общо нещо с тях. И там други неща, които въобще не бяха верни.

А имаше офицери, които и тя беше партизанка, и той беше партизанин. Но него го уволниха, той вече беше полковник, и го уволниха за това, че жена му е еврейка. И имаше възможност мъжът ми също да замине в чужбина, но само защото аз бях еврейка, не замина. Тогава аз му го казах - че дай да се разведем, детето малкото беше на шест, седем месеца... Аз ще се върна в Сливен, веднага ще ме вземат на работа, защото аз бях на разположение на ЦК в София. Той каза, че не се е оженил за службата си.

- Някога имали ли сте проблеми с родителите си за това, че сте се оженила за българин?

С моите родители? Ами не, защото ние бяхме останали само с майка ми. В Сливен въобще не бяха останали вече семейства с деца и въобще нямаше тя никакви претенции.

- А неговите родители?

А, неговите също нямаха никакви претенции - поне пред мен не са се показали, но защото пък свежърът много ме уважаваше. И те, не знам защо, много ги беше страх от моя мъж.

Даже като се ожених и като отидох да ме представя моят мъж на майка му, като останахме сами с нея... Преди да отиде в школата, той е работел в комитета на ДСМ... И той отиде да види колегите си... Тя ми каза: „Ти знаеш ли, че той имаше приятелка?“ - „Да, знам, защото съм я видяла в Сливен на снимка, има я в стаята си...“ - „Ама ти знаеш ли, че той е много нервен и трябва много да го слушаш, ако искаш да живееш...“ - Ооо, тя много не знаеше снаха й каква е... Кой кого ще трябва да слуша, не знам (*сmee се*). Моят мъж шейсет години живеехме с него. Само това беше лошо - от град на град, че трябваше да местим децата от училище, и багаж... Да товариш камион, вагон, пак камион - това е трудното, но пък в края на краищата е интересно. И на млади години да местиш багаж е страшно (*сmee се*). А мъжът ми беше много добър, докато аз съм по-сприхава, той е много търпелив.

- Кой ви научи да готвите?

Ами аз ако ви кажа, че до тридесет и шест години аз не съм влизала в кухня, защото майка ми готвеше. Аз съм или по селата, или на работа... И като останахме само двете, и не само това - тя вече като се разболя нямаше как, трябваше да си готвя... И тя ми казваше как да готвя, после голямата ми сестра беше ми написала еврейските манджи, и така полека-полека започнах да готвя. Ние имаме някои яденета, които, тука имам съседка, която много ги харесва и готви, ама други не ги харесва... Те и яденетата, българските, някой ги яде, някой не ги яде.

При евреите, в еврейската кухня се използва само магданоз, чубрица по-рядко и копър. Други подправки поне еврейските семейства не са ползвали. Пилето и агнешкото, говеждото и телешкото обезателно трябваше да бъде кашер. Като казвам кашер, в Сливен, в клиницата отиваше попа, харесваше си агънцата, които месаря смята да коли, телето... Той си носеше ножа, но друг колеше. Той присъстваше, за да се заколи тоя добитък, и удряше печати.

- Попа, в смисъл Равина?

Да. И месарите - те двама-трима месари, отделяха един кът и там на ченгелите слагаха телешкото ли, агнешкото ли, с печатите. И евреите като отидат, знаеха, че това месо е кашер и купуваха. А пилето обезателно трябваше също от равина да се заколи. И обикновено децата носехме в кошница вързано пилето, в синагогата. Той тука ще го оскубе, казва нещо, изрязва, и го пуска в тревата. И вече като не мърда, казва да си го вземем. И трябва много бърже да си го занесем къщи, да го оскубят, защото не може да го полеят с топла вода и да го скубеш. И пилето, за да го готвиш, трябва три пъти да смениш водата със сол и вода. Да сложиш крилцата, бутчето, долната част да отрежеш вътре - ако има кръв да излезе.

После, те не пражат лук, а само задушават лука и така се готви. Други особености няма в кухнята на евреите. И докато имаше възрастни хора - донякъде майка ми преди Девети спазваше - в петък готвеше, петък вечер. Защото

майка ми бяха девет деца и бащата е бил много набожен и там много строго се спазвал петък вечер. Петък вечер обикновено се слагаше маса така, малко по-подредена, с повече ястия от другите дни. И винаги се слагаше да има някаква баница. И най-вече се правеше баница от месо, но тестото се прави варено тесто. И се пали една свещ - бяла такава, голяма, и ако има някой възрастен човек да прочете молитвата, и се почваше яденето. Е това беше, докато нямаше купонна система. След това вече излязоха столовете, почнахме като работим, да се храним в столовете.

- У вас така ли беше като бяхте малка?

Вкъщи да. Петък масата винаги беше нещо направена. От рода на баща ми, само най-големият брат и той ходеха в синагогата на празниците. Те бяха седем деца - три момичета и четири момчета. Майката е починала със седмото дете на четиридесетия ден. И дядо ми е взел две туркини - едната да кърми бебето, а другата да гледа другите деца, че те са били малки. И у тях (*у бащата - бел. ЦН*) няма традиции такива, така, че майка ми, като се ожениха, го накара той да ходи в синагогата и големият му брат - и така.

Разказвач: Ребека Нисим Тодорова, р. 1930 г. в Сливен, средно образование

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

Квартал

3.1 Решихме да направим едно свободно училище по домовете

Родена съм в Добрич, в далечната 1927 г. Казвам се Нели Марко Майер. Баща ми почина много млад, аз съм била още в отделенията. Имах по-малък брат, той почина скоро. По онова време Добрич и цяла Добруджа беше в пределите на румънската държава и моето детство започна фактически в Румъния, в румънско училище до прогимназията.

- Знаете ли румънски?

Да, и до сега. Първото ми най-мило и най-силно чувство е обичта ми към леля Пенка. Леля Пенка е за мен първият контакт със света извън моето семейство. Тя беше нашата хазайка, нашата най-най-добра жена на света, с която съм се запознала. Тя имаше сравнително хубава къща, с хубав двор, с две отделни къщи – в едната живеехме ние: майка ми, баща ми и по-малкия ми брат, а в другата къща живееше хазайката. Но това беше все едно една къща, тя идваше непрекъснато при нас, помагаше на майка ми. Имаше особена обич към майка ми, която аз си обяснявам така: хазайката ни беше българка, както и целият град беше български; майка ми беше варненка, завършила девическата гимназия във Варна, престижно за времето си училище, и те намираха някаква близост. А ние през цялото детство половината от времето бяхме въщи, другата половина при хазайката. И случваше се много често, когато родителите ни отиваха на гости вечер, хазайката ни взимаше с пижамите, с люлката на брат ми и преспивахме при нея. Хранехме се там - правеше ни попара в един голям пръстен гювеч със сирене много, с мляко, с лютив червен пипер и това ми беше много вкусно. После хазайката ме взимаше за няколко дена на нейното лозе на виличката, седях там, играех си с лозята, с цветята – това всичко ми беше много близко, много свойско. Затова казвам, че леля Пенка много я обичах.

Нели Майер, 7 г., 1934 г., Добрич“

За съжаление, като пораснах не бях толкова благодарна към нея – млад човек, други чувства, други занимания... И всичко това – без никакво възнаграждение, нито лев не се даваше повече за всички тези услуги, за тази обич, за тази всеотдайност. Битът в тази улица в Добрич беше полуградски - полуселски. Всички съседки, независимо от националност, се събираха често сутрин - мъжете са на работа, и те ще се съберат, ще си направят една хубава закуска, ще си пийнат, ще си поприказват, ще си попеят и като наближи обядът, се прибираха вкъщи да посрещнат мъжете си. Много задружно се живееше на улицата, независимо от националната принадлежност, даже и от богатството – някои по-богати, някои по-малко богати, но хората си живееха мирно и с обич.

- На какви игри играехте като деца?

Играех много с едно момиче, което беше гъркиня по националност. Имаше между къщите празно пространство с трева и диви цветя. От кутии за обувки правехме легла за куклите, играехме на кукли. Когато попораснахме, в еврейската организация събираха деца между 7 и 10-годишни и пеехме, играехме различни игри. Имаме една снимка, мен ме няма на тази снимка, с облечени момченца и момиченца в еднакви дрехи. Значи е било организирано от местната еврейска организация, за да имат еднакви дрехи. По време на войната и всички ограничения, които имахме като евреи – значките, ограничения във времето, в което не може да излизаме от къщи, ограничения за улици, магазини и т.н. И не знам по какви съображения на еврейските деца от първи клас до прогимназията им беше забранено да ходят на училище, като че ли държавата се страхуваше от най-малките. По онова време бях в гимназията, нас, учениците от гимназията, не ни изключиха, не ни ограничиха, а тез малките, останаха вкъщи, горкичките.

Премахнатъ часъ на класния наставникъ
е отъ _____ часа
всѣхъ _____

Името на учителя:
Тодоровъ

Името на ученика:
Сюзана Майеръ

Ученик(ка): Кели Марко
е роденъ на 1 я 1923 год.
въ с. (гр.) Добричъ,
околия Добричъ,
область Мурсианска т.я. е отъ
израелитяне възрастъ 1 год.
живее на Сюзана М. Майеръ
и на Марко.
Майеръ (сестина), която живее
въ Добричъ и се занимава
съ домашноство. Учи
се на бутикови занаятски.

Презъ учебната 1941/1942 г. е била
ученица въ IV кл. на с.в.с. Царь
Добричъ - Добричъ. Въ V кл. на
Сюзана Майеръ
постави съ _____ клонетъ
Точниятъ адресъ на квартирата и въ
града е м. Възраждане ВМ,
а точниятъ адресъ
на настоящата и въ града е м. Въз-
раждане ВМ.

*) Този списъкъ се изготвя самостоятелно съ учителя

А били са доста – около двайсетина деца от първи до седми клас. И една група от гимназисти, междувременно и студенти евреи - те също трябваше да се върнат в града поради ограничения, бомбардировки и т.н, и се събрахме

една група горе-долу по-интелигентни младежи. Решихме да направим едно свободно училище по домовете и събрахме всички тия деца по класове. Една организация на свободно частно училище – изключителна! Разпределихме си предмети, класове... Всяка събота следобед се събирахме на учителски съвет – играехме на училище по-големите и с много любов и добре се занимавахме с децата. По-късно, на следващата година, когато пратиха от София учител, той ги събра в Синагогата, учиха децата, а нашето училище престана, но някои от родителите продължиха да ни търсят и да искат да се занимаваме с децата – значи са били доволни от нашата работа. Това нещо мисля, че го няма никъде в България. Децата от първи, втори клас, трети бяха най-много и ги разделихме на две групи и по домовете знаеха в кой дом, кога ще отидем...

- А как усетихте годините на войната?

Добрич все беше по-страничен град, нов град за България, и малко ни глезеха, нали се освободи 1940 г. В Добрич имаше малко румънци - военни, съдилища и администрация, всичко друго – занаятчийи, търговци и др. всички бяха българи и се говореше български. Даже имаше Българско читалище, самодееен театър, българско училище. Румънците се изтеглиха около 20-ти септември и четири-пет дена градът остана без официално държавно управление, българите още не бяха дошли от Варна. И на 25 септември вече казаха, че идват българските войски. Целият град излезе да ги посрещне, където е шосето от Варна за Добрич и по главната улица – цветя, веселие... И искам да кажа, че по време на тези четири-пет дена без всякакво управление нямаше нито кражба, нито сбиване... Местните по-първи хора посрещнаха войските. Голямо тържество беше. Пред улицата на която живеехме имаше един площад, казваше се „Старият орех“, там домакините, които живеят наоколо, изкараха маси, подредиха кой каквото има – баници, кавърми разни, пилета, вино, хляб - една народна трапеза. Ядоха войничетата, свършиха да се хранят и по сигнал ги събраха. Площадът беше все едно измит! Нито едно кокалче, нито една троха – нищо по площада. Направи ни впечатление и се чудеха жените как се храниха тези войничета, че нищо не изцапаха.

- Как се появиха значките, ограниченията?

Със заповед, не знам как. Дадоха ни за вкъщи значки, трябваше да ги зашием на дрехите, с които ще излизаме. Не можехме да излизаме без значка.

- Купуваха ли се?

Е ми, сигурно. Или може и без пари да са ги давали, защото са задължителни, ти не искаш, те ти ги дават. Много се държеше да не излизаме без значка и ние спазвахме, общо взето. Не можехме да излезем преди 8 часа сутринта и след 6 часа вечерта. По главната улица не можехме да излизаме, на вратата на дома пише „Еврейски дом“ или „Еврейска къща“. Снабдяването беше много трудно. Спомням си, че беше призори, почти по тъмно, майка ми отиваше с друга роднина на маслобойните и там някой познат ще им даде две шишета олио – това беше голяма придобивка. Е, понякога и без олио се връщаха. Но трябва да кажа, че всички съседни българи се отнасяха много състрадателно

към нас и всеки по някакъв начин искаше да помогне. Идваха вкъщи и питаха дали имаме нужда от нещо, да ни купят, когато ние не можехме да излизаме. По едно време живеехме не при тази леля Пенка, а в един голям двор с много наематели. Едно от семействата – майка и дъщеря бяха - ни викаха вечер да слушаме радио „Свободна България“, тайно от другите – значи това е доверие, състрадание.

- Помните ли в Добрич да са минавали немски войски?

Имахме бомбардировка първия ден, когато се обяви войната между Германия и Съветския съюз. По погрешка ли беше... Мисля, че не е изяснено и до сега чии са били тия бомби. Казват, че по погрешка заблудили се пилоти пуснаха три бомби над Добрич. Едната бомба падна на около 200 м от нашата къща, може би и по-малко даже. И тогава се изпочупиха прозорците в нашата къща, вратите и прозорците се отвориха. Нямаше други поражения, освен материални. Познаваме семейството, където падна бомбата. Те имаха голям късмет – бомбата паднала в спалнята, а те тъкмо се канели да си лягат и имали са късмет, че са оживели. И кое е парадоксът – немски войски имаше разпределени в града, бяха ги настанили в двора на синагогата и на тогавашния еврейски културен дом – малък, със салон, с няколко стаи канцеларии и учебни. Германците там живееха, там спяха, там се хранеха – в еврейския дом. Може по време на войната да са убивали и тях да са убивали, но докато бяха в синагогата и в този еврейски имот, никакви поражения нямаше. Нищо не беше счупено или разрушено. Синагогата беше на улица, населена с еврейски семейства, и те според мен го знаеха, но нямаше да посегнат върху еврейски дом, или на еврейско дете. Те тогава по-младите мъже бяха по трудови лагери, но жени и деца, ние сме се разхождали със значките, те са знаели кои сме, но нямаше стълкновения.

Чували ли сте за притеснения, да са събирали хората, за да пътуват?

Не, при нас дойдоха да живеят две семейства – едното от София, другото от Варна, защото ние не бяхме изселени от Добрич – като по-малък град и със сравнително по-малко евреи... И може би като новоприсъединени към България, малко ни глезеха. Имам предвид не само евреите – например в училище пратиха от София учители да ни учат и те ни питаха – „Вие български може ли да говорите?“ Те говореха по шопски, пък ние говорехме правилно български. А за тези семейства – тези които бяха от Варна, не знам по какви канали, мъжът каза, че научил, че ни грози нещо страшно, но дано да не става. Но такива прояви като в Пловдив и в София, вие знаете – манифестацията в София, и цялото българско общество, и църквата, и различните съюзи на адвокати, занаятчии, писатели, които се застъпиха за нас и това чудо, което е станало – една малка България да се опре на Германия и да не пусне своите евреи. Дания спасила 7 000 евреи и то – пратила ги с лодки в Швеция и в Норвегия ли беше..., а тука – 48 000!

- Сещате ли се руските войски като дойдоха?

Да. Различно беше. Все пак Добруджа е върнатата на България, благодарение на намесата на Германия. Германия искаше да привлече България с един

жест. Те принудиха румънците да отстъпят Южна Добруджа, макар че трябваше цяла Добруджа да се върне върне, и по Крайовския договор 50 000 българи от Северна Добруджа трябваше да се изселят в Южна Добруджа. Така че добрите чувства на българите бяха насочени към Германия, но въпреки това посрещането на руските войски беше много сърдечно, много масово. Улиците бяха пълни с народ, цветя се хвърляха по техните коли. Помня го много добре, знам точно на кое място съм стояла. Бях се сприятелила с едно софийско семейство, пак евреи, те не бяха при нас, при други хора бяха. Синът им като ученик в Смядово, в земеделското училище, избягал при партизаните и е бил заловен, убит. Това семейство - много фини хора, много културни, живели във Франция – привличаха ме с по-високата си култура, по-високо образование. И те, разбира се, а покрай тях и аз излязох, и ги посрещнахме съветските войски, много сърдечно ги посрещнахме. Но имаше и това, че и германците ги посрещнахме. Е, аз не ги посрещах... В Румния след Втората световна война имаше някои настроения Добруджа да бъде им бъде върната, защото е дадена от Фашистка Германия, но не мина. А тия 50 000 българи, които ги принудиха насила да дойдат в Южна Добруджа – те не бяха никак доволни. И много дълго и след войната на властите след Девети септември имаше някаква съпротива. Например – „Ще гласуваме за Отечествения фронт, но ще ни прекарате електричество“ или „Ще гласуваме, но ще ни оправите шосето“ - винаги търгуваха с гласа си и винаги недоволни. Защото там са оставили свое стопанство, своя съдба. Северна Добруджа е много по-богата от Южна. Там много революционери българи са живели преди Освобождението и като че ли по-висока култура имаше.

- Имаше ли от вашето семейство някой от мъжете в лагер?

Да. Аз Ви казах – баща ми почина някъде 1936-37 г., значи съм била 9-10-годишна. Негов по-малък брат, чичо Атанас, пое грижата и донякъде издръжката на нашето семейство. Той ходи по лагерите и когато той беше на лагер, за нас беше много трудно. Майка ми почна да работи на чуждо място. И други братовчеди са били на лагер, брат ми беше дете и не можеше да отиде. Спомням си за този мой чичо - събирахме да му изпратим колет и между другото едно яке за по-студеното време и продукти за храна. И всичко това с толкова труд и лишения, за да го направим тоя колет и се оказва, че не са му го дали от трудовия лагер. Те са си го взели, те - прости полицаи и началници на трудовия лагер.

Тука исках да кажа, че нито по време на детството, нито по-късно съм почувствала, освен от легионери и бранници – колкото ги имаше, някакво лошо отношение, израз на омраза или недоверие от страна на българското население. Напротив, винаги съм имала приятелки и сега, и сега тука се събираме съученички, бивши колежки и имаме определен ден – кога с едните, кога с другите. Всеки месец се събираме. И не съм почувствала нито при съученичките, нито при колегите да ме смятат за различна. Или от това, че съм различна, да се чувствам аз унижена или да има недоверие, несимпатии. Дори наскоро бяхме събрали по-широк кръг колеги и викам: „Нито ден, нито час не съм се почувствала различна, обидена с нещо на етническа основа“.

Разказвач: Нели Марко Майер, р. 1927 г. в Добрич, висше образование Варна, Интервюиращ: Николай Ненов

Снимки от Нели Марко Майер, р. 1927 г. в Добрич

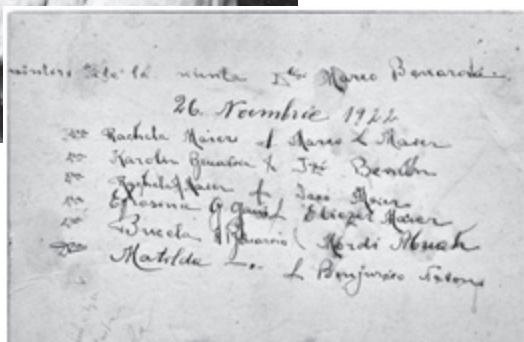

„Тази първата – това е майка ми, това съм аз - бъдещата...“

„Това е семейството на баща ми, това са майка му и баща му. Отделих я снимката, за да ги видите, че са хора с тежест. И бащата е сериозен, и така има достойнство в позата му. А сега по възраст ще почна – това е най-голямата им дъщеря. Това е пък съпругът. Той е български поручик, имат много романтична връзка. По време на Първата световна война, той с воиската – българската, е минал през Добрич, а е от Ямбол. И се запонзва с бъдещата си съпруга, войната свършва, той се прибира в България. Добрич остава в Румъния, три години са се чакали и не са се забравили, и след три години сключват брак. Сега по-натък, това е баща ми, това е брат му, и това е брат. Това семейство имат една дъщеря, един син, още един син, трети син. Четири деца са имали. Това момиче тука е осиновено. Това е баща на баща ми. Искам да кажа колко са състрада- телни.“

А това са моите родители – майка ми и баща ми. Майка ми се казваше Сузана, а баща ми - Марко.

И това е снимката, за която ви казвах как са облечени на сватбата, пише тука – 26-ти ноември 1922 година, спомен от сватбата на господин Марко Бенароя, тука са имената на момичетата, имената на момчетата. Те не са семейна двойка, да, някои са брат и сестра, някои са просто младежи. И ето ги какви са елегантни.

Това са по съвременно – шаферите?
Да, шаферите.

„Тука една госпожица има – това съм аз. Спилбърг, като бяха тук, им направи впечатление гривничка. Тази гривничка я имам, тя е 85-годишна и съм я запазила, и ако Ви интересува, мога да Ви я покажа. Но елегантно са ме приготвили за снимката с роклята. И аз като всяка баба: „Знаете ли какво момиче бях?!“ Ето ме малко по-голяма.“

Това е на Пурим сигурно. Не пише, но навярно съм някъде между четири-пет години. Това е в някое фото.

Това е баба ми, дето ѝ нося буквата, с внуците си. Това са нейните внуците – други не е имала. Как са се сетили навремето да съберат всички внуци. Това е дворът на къщата на леля Пенка. Казах, че правехме елха – ето я още един път елхата.

Тука вече съм ученичка в отделенията – в румънското училище. Това е пък завършането на учебната година и някакви книги са ми дали за награда. Това е братовчедка по-малка. Ето тази снимка е в Русе, нарочно съм я отделила – имам много приятни спомени от Русе.

Между еврейските ми дейности получих награда – национална еврейска града – „Шофар“ се казва, за доброволческа дейност в организацията, представлява старинен инструмент от рог. А това е предишният председател на организацията. Ето тук женското еврейско дружество. Между другото – нали казах аз, че нещо ме бодеше за обществена дейност, по моя идея започнахме ежегоден концерт в израз на благодарност към българския народ, за това, че са спасили българските евреи. И всяка година – вече 15 години, се прави – „Шалом и приятели“ се казва концертът. И за това и за други дейности ме наградиха с наградата „Шофар“.

3.2 Аз направих една брошурка – „Моите спомени за Еврейската махала“

Башината ми къща беше близо до „Кьошкочете“, може би на 200-300 м от входа на „Кьошкочете“, точно срещу синагогата. Няма я вече. Знаем, че баща ми я е строил 1928-29 г. Разправяли са ми, че са я сторнявали по време на моето раждане. Фактически, аз там съм роден, тогава са сторнявали и къщата.

Там, в тази къща, ние живяхме до 1960 г. Решихме да излезем, аз я продадох. Къщата се нуждаеше от ремонт, и то – значителен ремонт. Ние нямахме тези пари, много по-лесно беше тегленето на кредит от държавата, при много изгодни тогава условия. Аз 1958 г. когато бях в Израел, като казах с какви условия започваме ние да строим – „Два процента лихва?! Не може да бъде!“ Викам, как не може да бъде, като аз имам договор за тая работа. Те 10-15 процента лихва плащаха в Израел за заемите, които са вземали, независимо за какво. При това - срок за погасяване 25 години. Ние погасихме за 20 години, имахме

такава възможност. Построихме тука, сега ще остане в наследство за дъщерите.

- Къщата Ви в кой квартал беше, какви бяха съседите Ви?

Това е тъй наречената „Еврейска махала“ – от Томбул джамия нагоре, в западната част на града – това беше Еврейската махала. Улица „Раковски“ делеше махалата южно- северно. Една друга улица имаше там - „Дойран“, няколко пресечки – 2-3, това бяха къщите. По мое време, в периода 1945 до 1948 г., когато започна масовото изселване, евреите в Шумен са били около 520-530 човека.

Тука 1943-44 г. по силата на Закона за защита на нацията бяха изселе-

ни около 2000 софийски евреи. Тогава евреите наистина бяха много. Моята съпруга е една от тях и аз се шегувам, че съм пострадал от фашизма, защото съпругата ми беше изселена и аз я вземах – ожених се за нея - това на шега. Съседи и отляво, и отдясно, и отсреща бяха еврейски жилища. Имаше няколко турски семейства по-нагоре към баира, имаше може би две-три ли бяха... пет да са били, семейства на българи, които работеха в Пивовара – майстори пивоварци, които работят на смени, и е нужно да са близко до местоработата. От бащината ми къща не е останало нищо – нито една тухла. Аз я продадох 1958 г., тогава се хванахме и построихме тук, влязохме на 24 май 1960 г. Еврейската махала се води извън чертите на града, може би, защото там е по-влажно, има едно особено течение, особено около Томбул джамия и на запад от нея, смята се, че не е много здравословно.

В съседство – през две къщи, имаше бакалин, много симпатичен човек, силно религиозен, продаваше и хляб, и газ за осветление, и всичко. Можахме от него да си купим примерно ученически тетрадки, гумички, моливи – буквално: бакалия за всичко. Имаше още две бакалници по-надолу в махалата Едната беше в магазин, специално направен в къщата като бакалница, втората беше - приспособено едно сутеренно помещение, с едни стълбички се слизаше надолу.

Ние пазаряхме главно от нашия съсед Рафаел Коен, защото ни беше по-удобно. Неговият син беше един известен геолог в България – Сабетай Коен, доколкото си спомням. Той е един от откривателите на златните находища в Родопите. Аз мисля, че той отдавна е починал, защото беше много по-възрастен от мене. Аз направих една брошурка – „Моите спомени за Еврейската махала“, ако проявявате интерес, мога да ви я дам, в която просто описвам всички къщи. Може би някъде да съм допуснал някои грешки, но общо взето имам солидни спомени, макар че една немалка част от детските ми години – до 1940 г., ние основно сме живели на село, в Осмар. Другите две бакалници бяха на двама бра-

тя, но не съм съвсем сигурен, или са братовчеди - бяха с една фамилия – Бахси. Единият Юда, другият Биньо Бахси. Магазинът на чичо Юда беше много добре уреден, той беше винаги с чиста престилка, с хубави рафтове и добре снабден, докато магазинът на Биньо беше в полусутеренно помещение, по-невзрачно. Имаше бръснарница. Бръснар беше един турчин, не мога да си спомня как се казваше. Някога срещу бившето еврейско училище е имало една баня, която не знам защо - дали водата е изчезнала, собствеността на банята няколко пъти се променя... Аз не си я спомням работеща, ние там в нея сме играли на стражари и апаши. По едно време някой каза: „Там има духове!“ – отидохме да търсим духове. Тя уж заключена, но знаете – момчетата винаги могат да намерят пролука. По-късно тази баня я преустройваха, там направиха магазини. Сега мисля, но не съм абсолютно сигурен, че е съборена тази сграда вече. Също така имаше фурна. Фурнаджии кои са били отначало не зная, но аз си спомням един бай Борис. В тази фурна продаваха хляба и с купони по-късно, продаваше се свободно хляба отначало.

Тук в Шумен имаше руски емигранти белогвардейци. Основно те живееха в старата гарнизонна болница - турската болница, но имаше да живеят и в града. През може би десетина къщи надолу от нашата живееше една, дъщеря ѝ се казваше Наташа, но тя - не мога да си спомня как се казва. Не ѝ знам нито поминъка, не сме имали много контакти с нея, но белогвардейци търсеха поминък и знам, че когато видеха стоварени дърва, идваха и предлагаха да ги нарежат, да ги нацепят. Спомням си и ми беше много интересно – когато веднъж двама от тях режат дърва и единият изтърва дърво на крака на другия и той го напсува, но в учтива форма. И си говореха в учтива форма, никога не си говореха на „ти“, никога. Спомням си, че на няколко пъти идваха те да режат и да цепят дървата у нас.

Разказвач: Нико Майеров, р. 1929 г. в Шумен, средно образование
Шумен, Интервюиращ: Николай Ненов

3.3 Къщата беше много мизерна

В Русе 1948 година се върнахме. Обаче през целия период от време винаги сме пътували. В месеца два-три пъти с майка ми идвахме тука, защото целият род беше тука. Всички роднини бяха тука по майчина линия. Всички заминаха за Израел, сега никой няма тука. Фактически само Пламен Яков остана.

- Къде живееше родът?

Те в Еврейския квартал живееха. Всички бяха на квартира. А пък ние като се върнахме, живяхме на „Цар Освободител“ 64, където са сега тез, които правят пожарогасителите. Вътре в двора, това беше Първа Русенска консервена фабрика - Морено Атиас и Ешкенази ли, какви бяха, забравих им и аз вече имената. И даже дядо Морено беше един от собствениците, и къщата беше тяхна, и леля ми Роза – най-голямата сестра от на майка ми страната, живееше там. И те заминаха за Израел, голямата им сестра влезе в Аганата, там като доброволка. А пък след туй, те заминаха 1949 година – беше голямото изселване и

ние останахме там да живеем. Къщата беше много мизерна. Един такъв момент имам аз там, че през лятото, още беше там дядо Морено, бившият собственик на консервената фабрика, те тогава я бяха дали на някакъв консервен комбинат ли беше, но правеха още консерви, и ме научиха да затварям консервените кутии през лятото. И на една машина се захващаше кутията, слага се капачето и с педала се притиска отгоре, и се завърта кутията, и с една ролка се обикаля около това. И вечер като си отидох, все помня, то в двора беше, ръцете ми ей тука са надрани от това - с калай дето е правена кутията. И плачех, защото от киселините на зеленчуците... И да, това е - малко се увлякох.

- На колко години сте бил тогава?

На 13 години. А пък в отделенията - тогава вече беше България съдружник с Германия, и правеха по селата пулпове. Това е - в дървени бурета консервираха кайсии. И вътре буретата ги облицоваха, заливаха ги с парафин. Припарваха ги тъй и ние като деца ходехме да чистим кайсии, да вадим костилките. Сядаме там на малки столчета и тъй.

Разказвач: Симон Виктор Епщайн, р. 1934 г. в Русе, средно образование
Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

3.4 Ако в съседите някой е бил мобилизиран, смятайте, че цялата махала е съучастна

И сякаш първите ми спомени, сякаш преди това нищо няма, са някъде около две години и десет месеца, когато се е родила по-малката ми сестричка. Оттам-нататък аз имам спомени. Как е растяло бебето вкъщи, как съм го люляла, как съм гледала как го хранят. Спомените ми почват оттам. По-нататък живеехме в чисто еврейска махала. Къщата ни беше врата срещу врата със синагогата и главното ни място за игра беше или между синагогата и нашата къща, или вътре в двора на синагогата. Там се събирахме децата горе-долу по средата на нашата възраст, които подхожда да си играем. Нашите игри детски така много се различават от това, на което гледам сега да си играят децата, че в един момент аз почвам да си мисля, че живея в някакъв друг свят. До такава степен се е променил животът и обкръжението ми.

- На какво си играехте вие?

Играехме си на първо място на криеница. Там в дворовете ни, вкъщи винаги имаше място къде да се скрием – дървета, огради, във всеки двор имаше кокошарници. Аз съм родена в много малък провинциален град - Видин е, но беше търговски център Видин. Не беше както сега казват „Северозападна България“. Не, имаше живот в тоя град, и мене много ме боли сега, когато чувам, че хората бягат от моето родно място. Не знам дали ви се е случвало това.

На криеница играехме. На дама играехме, чертаехме. На плочника пред синагогата чертаехме дамата. Играехме на дама. А момчетата, които бяха на

наша възраст, все търсеха кюшенце, на което да си играят на джелик сопа. Не знам дали сте чували въобще тази игра. Това е едно парче дърво, заострено от двете страни, което се поставя в средата и играчите се състезават кой първи със сопата ще удари това парче дърво, и то ще отскочи по-далеч. Нали ви казвам, не сте и чували за такива игри, а сега малките деца си имат компютри, седят цял ден или пред компютъра или пред телевизора.

- Кой живееше във вашата къща?

Съставът на семейството беше: майка, баща, две сестри, както ви казвам спомените ми почват, откакто се е родила сестричката ми, и баба. Бабата беше сякаш централната фигура. Защо? Защото майка ми и баща ми рано излизаха. Имаха, това е вече въпрос на нашето препитание, имахме един малък магазин в средата на пазара на Видин с всички необходими стоки за един селски дом – части за станове, конци за тъкане, основа, вътък, платове. Там жените говореха всички румънски и незабрадена жена нямаше къде да видите. Там продаваха най-различни забрадки, като почнете от тензух с един оплет от мъниста и свършите до най-фина коприна за забрадки. Каdifета, басми, хасета, американи, оксфорд – всичко, що трябва в една къща на хора от средна ръка. За по-имотната част от населението имаше друга търговска улица, където и стоките бяха различни от това, което аз ви изредих за нашето дюкянче. И мене ми правеше впечатление, че мама и папа никога не оставяха дюкяна сам. Казваха - никой не знае кога ще влезе клиентът. И така, ако единият отива да купи нещо за ядене, другият е на магазина. Като поотраснахме малко, като тръгнахме на училище, като станахме деца, на които може да се повери да пресекат квартала, баба ни приготвяше храната вкъщи, слагаше я в една нарочно направена кошница с плоско дъно и ние занасяхме храната в магазина. Там се нахранваха родителите ни и след това се връщахме ние вкъщи. Баба ни в това време пазеше храната топла. Като се върнем, ние сядахме и се хранехме с баба ни, а цялото семейство обикновено се събираше вечер. На закуска първи ядяха децата, защото трябва да идем на училище най-рано, така че не закусвахме заедно. На обяда ви казах как стоеше и най-накрая идваше вечеря. Майка ми се прибираше малко по-рано от баща ми, но баща ми ще заключи магазина и ще дойде вкъщи. Може да срещне човек, да се забави, може да се забави един час, но никой не сяда на масата, докато баща ми – единственият мъж в семейството, не дойде и не седне ей-така на моето място, където аз съм сега. На тясната страна на масата сядаше баща ми, майка ми – на ъгъла най-близо до вратата за кухнята, за да може да става тя от масата, а не свежървата. Баба ми беше свежървата вкъщи. Абе какво да ви кажа, малко..

- Кой казваше молитвата?

Баща ми. Баща ми. Малко патриархален живот беше това. В семейството пред децата разговор за това, доколко стигат парите за издръжката на семейството, има ли недостиг, има ли криза, пред децата такъв разговор никога не се

е водил, докато не почна войната. Като започна войната всеобщата тревога се предаваше като инфекция, да знаете. Аз съм медицинска сестра, затова да не ви правят впечатление такива сравнения. Ако в съседите някой е бил мобилизиран, смятайте, че цялата махала е съучастна. Ама бельо ли ще подари на мобилизирания, чорапи ли ще подари, ама някаква трайна храна, която ще може да ползва този мобилизиран войник поне три-четири дена, докато си попадне на мястото в поделението, но цялата махала беше съпричастна към службата. А когато военните действия станаха близо до България, тогава никой не можеше да спре информацията, нищо, че нямаше телевизия и че на всички евреи радиоапаратите им бяха отнети. Ние няхмахме право да слушаме радио и да знаем новините. Това обаче не значеше, че ние не ги знаем. Значи, в махалата - карето, както сега се казва, между всеки две къщи имаше една малка портичка. Да речем къщата е по средата. От едната страна е нашата къща, влизаме в съседния двор, от другата страна има трета къща. Отиваме в третата, в четвъртата къща без да излизаме на улицата.

Информатор: Виктория Йосиф Леви-Алмалех, р. 1931 г. във Видин, полувисше образование

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

3.5 Тогава видяхме за първи път пластмасови опаковки

Казвам се Синто Моис Юлзари. Много рядко ми се пише вярно името от първи път, което е нормално. Роден съм 1946-а година в Русе на улица „Цар Калоян“. „Цар Калоян“ е улицата от бившата „Толбухин“, която отива към Новата баня. Там съм роден, но там съм живял малко, примерно до пет-шестгодишна възраст, след което се преместихме в центъра на еврейската махала, улица „Дондуков-Корсаков“, където сега се намира, мисля че Първо районно управление на МВР. Сградата му се намира на мястото на къщата, в която живях най-много от младите си години. И след това се преместихме на „Владимир Заимов“, сега е „Николай Здравков“, улицата зад кино „Цанко Церковски“.

- Тя пак в квартала ли е?

Да, пак се числи към еврейската махала, защото съвсем наблизо се намира читалище „Ана Вентура“, което беше седалище някога на „Шалом“.

- А как определяме границите на еврейската махала?

Аз не съм специалист, но доколкото знам, еврейската махала тръгва от гърба на Библиотеката, където е бензиностанция Лукойл, върви в южна посока по „Дондуков-Корсаков“, „Владимир Заимов“ и т.н. и стига до гърба на Техникума по корабоплаване. Оттам-нататък тръгва арменската махала, която се разширява към Дунава и обхваща Арменската църква, бившето Арменско учи-

лице и след това доколкото знам е била турската махала, доколкото знам. Така че еврейската махала, само че не знам, аз съм чел в, мисля на Бакърджиева в една статия, че по начало когато евреите са се заселили в Русе, първата синагога е била на брега на Дунава, в къща на един турски големец. Та мисълта ми е, че евреите в началото, може би са живели около Дунава и полека-лека са се разселвали навътре във вътрешността на града, заедно с историческото му развитие. Имало е еврейската махала, е имало къщи на по-богати евреи или поселения на по-богати евреи и на по-бедните. Сегашната еврейска махала или нарицателно, както я наричаме, мисля че е била на по-бедните евреи. Така си мисля. В тая махала, на „Дондуков-Корсаков“ имаше една-две значителни еврейски къщи. Беше едната, имаше една детска градина „Тинка Джайн“. Това е по „Дондуков-Корсаков“ срещу сегашното управление на МВР и още една-две по-значителни къщи. Другите къщи бяха ниски на един етаж с големи дворове. Така беше.

- А от къде са дошли във Вашето семейство хората. Всички от Русе ли са? Майка ми, за съжаление и баща ми и майка ми не са живи. Майка ми е била коренячка русенка, баща ѝ е бил дребен занаятчия на чадъри и е имал и магазин. Баща ми е бил осмото дете в семейството. Роден в Провадия. Работил при големите си братя, най-много в Плевен, и при едно идване в Русе, тъй като е бил търговски пътник, при едно идване в Русе се запознава с майка ми и решава да се отдели от братята си и заживяват с нея в Русе. А иначе той е от Провадия. Фамилията му – осем деца, голяма фамилия са живели във Варна, в Плевен. Големите братя са били разселени в София, Плевен, Варна.

- Поддържате ли връзка с тях или само така ги знаете?

С роднините на баща ми нямам почти никаква връзка. По майчина линия имам сестра ѝ, в Щатите живее, и две братовчедки в Израел.

- С тях поддържате връзка? И във времето на социализма ли? Изпращаха ви нещо?

Това е много интересно. Когато баба ми беше жива, за раждането на племенничката ми, на сестра ми дъщерята, на два пъти идва в България. Баща ми и майка ми са ходили веднъж в Израел. Други връзки, солидни, с Израел не сме имали, освен по пощата колети. Спомням си, че ни изпращаха мандарини в едни кашончета. Спомням си, че баба ми като дойде 1960-а година в България за първи път, донесе опаковки от пластмаса. Тогава видяхме за първи път пластмасови опаковки. А иначе връзките ни бяха по пощата с писма. След демокрацията „Шалом“ и българската еврейска организация организираше различни посещения на български евреи в Израел по различни поводи, с цел да подкрепи алията. Алия - това е изселване. И по тоя повод и жена ми, и аз, и децата ми, сме ходили в Израел. Имаше една програма, това е било 1994-95-а година, за пребиваване три седмици в Израел в помощ на израелската армия. И аз съм бил в израелската армия три седмици. Облечен във военни дрехи, работехме в едни складове. Между другото моята балдъза Бета също е ходила по същата линия - три седмици работа, то относително казано работа, повече разглеждане, една седмица разходка из Израел, и това ми е единственото ходене на мене в Израел.

- Къде из Израел? В смисъл кибуци, големи градове, малки, исторически места?

Трите седмици аз бях войник. Бях във военно поделение, работехме във военни складове. И след това по програма правехме екскурзия из Израел. Като се тръгне от Голанските възвишения, границата с Ливан, Йерусалим, Тел Авив, Бер, Мъртво море, екскурзия с автобус.

Разказвач: Синто Моис Юлзари, р. 1946 г. в гр. Русе, висше образование Русе, Интервюиращи: Николай Ненов, Десислава Тихолова

3.6 На баня се ходеше с майка

Аз съм Дора Нисим Цокова. От смесен брак съм, баща евреин, майка българка. Сега, след няколко месеца, ще направя шейсет години. Родена съм в Пловдив, израснала съм в пловдивската еврейска общност. В русенската съм от 1990-а година, понеже се преместихме да живеем в Русе.

Значи пловдивски детски спомени...

Да. Пловдив е невероятен град. Той е нещо, което лично аз, винаги когато отида в Пловдив, се зареждам страхотно. Нямам случай да си ида в Пловдив и да не ида в Стария Пловдив. За мен старият Пловдив е живот, просто ми дава сила, тонус. Пловдив за мен винаги ще бъде в сърцето ми. Тука съм вече тридесет години в Русе. Много е красив градът, но някак си не е Пловдив.

Къде живеехте в Пловдив?

В еврейския квартал. Той се намира в центъра на града, до пазара, до синагогата бяхме близко. Даже играехме в двора на синагогата. Кварталът беше много интересен. Не бяхме само еврейчета, българчета, имаше и турци. Две семейства арменци имахме, но имаше едно голямо изселване и останаха много малко арменци. Имахме даже и едно семейство, направо ще си го кажа, цигани. Сега да казваме роми, те бяха много мили, много приятни хора, много чисти хора.

Беше много интересно на еврейската баня като се ходеше петък.

Как се ходеше на баня?

На баня се ходеше с майка, аз имам и сестра. Майка ни взимаше двете със сестра ми, с хавлиите, с джапанките, с тасовете, защото те бяха баните с гурни. Което е много интересно. Гардеробчета имаше, с легла, като излезеш от банята, ако си уморен да си полегнеш. С теляците вътре. То беше едно преживяване, то целият квартал се събирахме там, вървяха си клюките, докато се къпеха и изобщо... Единият ден беше мъжка, на другия ден беше женска, банята. Беше голямо преживяване да се отиде на баня.

На банята имаше ли сгледни, оглеждаха ли бъдещите булки?

Не, не. Пък и аз съм била дете, какви сгледни да има. Отвънка може да е

имало някои, ама... Даже и не ме е интересувало, аз съм била дете. Ние по принцип, децата, се сбивахме в банята, защото например, със сестра ми най-редовно беше това... Тя обича страшно гореща вода, а аз обичам почти студена. И като ни сложиха на една гурна от двете страни, едната пуска горещата, другата пускаше студената и накрая се стигаше до някакво стълкновение. Майка все викаше: "То на една баня човек не може да отиде с вас".

Имаше ли някакви напитки или нещо, да се почерпят жените, като ходеха на баня, имате ли спомен?

Нямам такъв спомен за напитки, но помня, че преди баня, естествено къщата се изчистваше изцяло, защото след това почва Шабат. И затова се ходеше на баня, да си чист, да си облечен хубаво, беше сготвено. Майка ми както беше българка си готвеше еврейските ястия. След това съботите...

Опишете ми къщата си, как изглеждаше?

Ние бяхме под наем. Къщата ни беше интересна като къща, защото беше на два етажа и с две страни. От едната страна живееха под нас арменци. Ние бяхме отгоре еврейското семейство, а от другата страна живееше една румънка, а отгоре бяха българи. Това бяхме, имахме един общ двор. Всички деца играехме, не се делихме, българчета, циганчета. Това за нас не беше никакъв проблем, играли сме заедно.

На какво играехте?

На всичко, което може да ти дойде на акъла се играеше. Като се почне от дама, скачане на въже, криеници, на топка. Много обичахме да играем на, ние му казваме джамини, а пък вие му казвате тука билюри, топчета. Играехме момчета, момичета, просто всичко беше карашик. Това бяха игрите ни.

А кукли?

Те куклите си вървяха между другото. Например сестра ми, имаше една много красива количка за кукли, която, имахме роднини във Франция и я бяха пратили. И тя не ми я даваше изобщо. Тя е по-голяма от мен, имаме четири години разлика. Беше много красива, направена от тръстика и голяма фукня беше да се докопаш до тази количка. Куклите те си вървяха, като при момичетата нали. Но ние например намирахме някоя стара барака, избърсвахме я, слагаме черги, глупости, правехме си къщи там, там си носехме ядене да ядем. Имали сме детство. Аз мога да кажа, че съм имала прекрасно детство, с много игри, много забави. Естествено много сме чели, това всичко, което ни е било задължително. Например в „Шалом“ Пловдив, еврейската организация, имат страхотна библиотека, тя и до сега я има. Много книги съм прочела от там още като дете. Библиотекарката, лека й пръст, танте Вики, тя ме е научила да чета много.

След това, една много голяма мода имаше, всички деца в еврейската махала трябваше да свирят на нещо. Кой на цигулка, кой на пиано. На сестра ми бяха купили акордеон. Обаче тя така и не просвири, а пък аз изобщо не го пипнах този акордеон. Накрая баща ми извика един негов приятел циганин,

защото баща ми говореше четири езика. Освен български, перфектно говореше иврит, ладино и турски. Турския даже, те много хора казваха: “Ти не може да си евреин, ти си турчин”. Перфектен турски говореше, по простата причина, че той самият казваше, че когато е бил малък е раснал с турчета и гърчета, но явно повече е играл с турчетата. Вика: “Ако бях играл повече с гърците, може би и гръцки щях да науча”.

Накрая извика един приятел циганин, дойде със сина си, и то като взе детето акордеона, като взе да свири, ние само гледахме със сестра ми. Накрая се продаде този акордеон, не можахме да станем музикални и двете.

Разказвач: Дора Нисим Цокова, р. 1940 г. в гр. Пловдив, средно образование

Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

3.7 Тенденцията беше към приобщаване на евреите

- Да започнем с детството. Помните ли?

Да. Роден съм в Русе. Живял съм в еврейската махала. В еврейската махала бяхме в близост до арменската махала. До нас живееха турци. Детството беше безгрижно. Добре се разбирахме с българи, с арменци, с турци. Имали сме игри, в които сме участвали заедно. Не сме имали никакви проблеми по отношение на общуванията с тези три народности.

- На какво играехте?

Играли сме на апаша и стражари. Много играехме футбол. Играехме на чилик. Имаше една игра с картички, кибритени кутийки и т.н. Горедолу това си спомням, може да е имало и други неща, но това бяха основните игри, които играехме. Най-много спортувахме. До нас беше едно общежитие на Заводския техникум и там имаше едно пространство, и непрекъснато играехме мач на малки вратички. В него участваха и арменци и ние – евреи и българи, и турци, и така живеехме.

- А какви бяха очертанията на еврейската махала?

Тя започваше някъде от еврейската баня, която се намираще на сегашната улица „Рила“ и някъде до улица „Бозвели“ и това долугоре бяха очертанията на еврейската махала. Стигаха до сегашната улица „Борисова“ в този район. Ние живеехме под наем, в началото доста мизерно. В две стаи живеехме. Нямахме канализация. Под сифона имаше една кофа, която като се пълнеше, аз я изпразвах или родителите ми. Така си спомням в началото на детството.

- Родителите Ви какво работеха?

Баща ми беше организационен работник. Майка ми беше служителка в „Кинификация“. Баща ми беше секретар на Окръжен съвет на профсъюзите в града, т.нар. „номенклатура“, но беше много скромен, честен и не можа да си

извоюва някакво по-добро жилище, именно поради тези му качества. След това го бяха назначили като партиен секретар в Захарен завод и някъде 1961-а година отидохме да живеем във ведомствено жилище на Захарния завод. След 1967-а, след година войната, която Израел води срещу Египет, се промени отношението на правителството към евреите, макар че доста от съветниците на Тодор Живков бяха от еврейски произход. Нико Яхиел, Румен Аврамов, Давид Елазар, Жак Натан и други такива. Да, но той прояви една дискриминация към еврейството и евреи не можеха да заемат отговорни постове. Понеже баща ми беше номенклатура, го назначиха за директор на Хранително-вкусов комбинат „Освобождение“. И това горе-долу за родителите ми. Майка ми каза, че работеше в Кинефикация. В еврейската махала имаше едно кино „Цанко Церковски“, там продаваше билети. Уреждах всички близки и познати да си вземат билети, когато имаше атрактивни филми, трудно се намираха билети и аз им ходатайствах.

- Имаха ли приятели от другите общности, от съседите?

Да. Баща ми беше обществена личност. Много го уважаваха и имаше изключително много близки, познати, но основно се движеха сред еврейските среди, компании. Бяха сред еврейските среди.

- А къде се събираха тези компании?

Събираха се по домовете. Аз си спомням, макар че нямаха много възможности в началото да се събираме, като се събираха при нас, на всички им правеше удоволствие, аз бях много палав и имах допълнителни страници в бележника за забележки. Примерно с нокти, явява се с нокти, без носна кърпа, с мръсни уши, и те ги четяха там и беше много атрактивно. По две, три, четири страници допълнително за забележки. Замеря другарчето си с ластик, хвърля тебешир и т.н. Много се интересуваха от това нещо и им правеше удоволствие да слушат.

- А когато се събираха възрастните, те какво правеха?

Говореха си на най-различни теми. Имаше най-различни хора. Например Елика Айзнер беше много интересна личност, широко скроен и непрекъснато разправяше разни случки от живота, които предизвикваха смях, той ги разказваше в шеговита форма.

- Слушаха ли музика?

Музика - да. Семействата, които познавам аз от еврейски произход всички редовно посещаваха опери, театри, симфонични концерти. Моите родители и те ме въведоха в това нещо и аз като малък почти на всички представления на опера, на театър, на симфоничен концерт съм посещавал.

- Имах предвид вкъщи като се събираха...

Не, вкъщи като се събираха, не мога да кажа, че са пускали музика, за да слушат, по-скоро си говореха за ежедневни неща, за неща, които са предизвикали интерес.

- А тогава какъв културен център имаше за вашата общност?

Аз живея в еврейската махала. На сто метра от нас беше читалище „Ана Вентура“. То беше център за еврейска култура. Там имаше един художествен колектив „Маяковски“. Имаше драмсъстав, читалище „Ана Вентура“ беше там, имаше естраден оркестър. Най-различни направления. Там работеше Леон Даниел, един известен режисьор, който работеше с драмсъстава и правеха различни постановки. В този клуб „Маяковски“ не участваха само евреи, участваха и българи. Там имаше тенис на маса, играех тенис на маса. В този еврейски клуб се правеха някои основни еврейски празници като Рош Ашшана - еврейската Нова година, Ханука, Песах и редица други празници. Пурим си спомням като малък, на този празник се маскират и аз съм се маскирал.

- Как се маскирахте?

Баща ми, нали беше „номенклатура“, от Кукления театър вземах маска на лъв или слагах някакво домино. Той снабдяваше и други с някакви дрехи от театър и от куклен театър и беше интересно.

- А като се маскирате, по къщите ли се маскирате или?

Не, в клуба. Там се събираха сънародници и чествахме този празник.

- И какво правехте? Танцувахте, пеехте?

Да, винаги канеха някакви състави. Спомням си една личност - Никола Боздуганов, който беше цигулар и той организираше оркестър и беше приятно. Винаги имаше някакво забавление. Беше действително празник, в който се разтоварвахме.

- Поднасяше ли се храна?

Да. Два варианта на поднасяне на храна. Единият - всеки приготвяше по нещо и носеше. Другият вариант - поръчвах от някъде и доставяха.

- А има ли някаква храна, която е задължителна за този празник?

Да. Всеки празник си има някакви особености в храненето и горе-долу се спазваха традициите, доколкото може. Но тогава нещата бяха общо взето към асимилация на евреите от българите. Отначало този клуб, за който ви казах съществуваше. След това приобщиха еврейската организация към Отечественния фронт и стана нещо никакво и на всичките мероприятия, които Отечественния фронт провеждаше, присъстваха само евреи. Но тенденцията беше към приобщаване на евреите.

- Друг празник спомняте ли си, за който можете да кажете, на този празник имаше такава храна, помня. Някаква определена, която е различна от...?

Да, примерно на Ханука има една халва, която се казва ханукална халва. На Песах има примерно безквасен хляб, който се казва маца.

- И това нещо майките ви го приготвяха?

Да. Те помежду си се уговаряха, кой какво да прави и всеки приготвяше нещо, и носеше.

- А Вие спомняте ли си някакъв религиозен обичай или ритуал, който да се е спазвал?

Повечето от евреите бяха комунисти, бяха атеисти и много акценти вър-

ху религията не се обръщаха, поради тези причини. Също съм възпитан и аз, аз примерно съм атеист. Едно време по комунистическо време забраняваха. За еврейската религия, бит и култура много малко се знаеше. Нещата се отприщиха след промените. Моите родители са сефаради. Сефарадите говорят испански език. Аз, за съжаление, не знам испански език, но моите родители знаеха испански език и когато искаха да скрият нещо от мен, и да си говорят, си говореха на испански език, за да не разбере аз.

- Спомняте ли си баба, дядо?

Моите роднини деветдесет и осем процента се изселват 1948-а година в Израел. Моите баба и дядовци за били в Израел. Само съм чувал за тях, но така не съм проявявал никакъв интерес. Някъде на трийсет, на четирийсетгодишната дядо ми дойде с втората си жена и тогава имах възможност да се запозная с него. Но другите, само съм чувал, виждал съм на снимки и нищо повече.

- А преди това вашите родители поддържаха ли някакви взаимоотношения с тях, кореспонденция?

Тогава след 1967-а година, когато стана войната срещу Египет, Израел ги смятаха за агресори. Нашите скъсаха дипломатическите си отношения и баща ми като „номенклатура“, идеалист и заблуден, странеше от всякакви връзки с Израел, независимо, че майка ми и баща ми около десет пъти са ходили на екскурзия в Израел. Но общо взето се дистанцираха от някакви по-тесни отношения със своите близки. И примерно баща ми беше изключително популярна личност. Имаше много познати и поради това, че беше идеалист, много от неговите познати не му повериха, тука имаше много еврейски имоти и той отказа да стане пълномощник на тези еврейски имоти, точно поради тези причини, които казах. Имаше един-двама тука, които се съгласиха и те горе-долу станаха пълномощници на всички еврейски имоти.

- Което означава, че не са получавали никакви подаръци от Израел?

Не, напротив. Аз непрекъснато получавах подаръци от моите роднини. Ризи, облекло, часовник. Имаше един период, в който ни пращаха портокали, лимони и т.н., когато тука много трудно можеше да се снабдиш с такова нещо.

Разказвач: Рахамим Хаимов, р. 1946 година в Русе, средно специално образование

Русе, Интервюиращ: Десислава Тихолова

3.8 Баба ми минаваше за тартора в двора

Майка ми е Софика по паспорт, Софка й казваха, Хаимова Камхи по баща, Кенарева по мъж. 1926-а година на 28-и декември родена. Родена е в Бяла – Русенско и там е живяла с родителите си и с братята си до 1950-а година, когато се преселват в Русе. Там се е родил и брат ми, който е по-голям от мен с пет години и който на деветгодишна възраст почина тук в Русе.

- Какъв човек беше майка ти?

Корав човек, много корав човек. Всичката майчина обич, която съм получавал от нея, съм я получавал по малко, по... не малко, по много по-дискретен начин, отколкото е нормално. Това е предопределено според мен и донякъде от характера, донякъде и от професията ѝ. Ако може да се каже, че чиновник в „Милицията“ навремето е професия. От 1950-а година, когато са дошли в Русе, постъпва на работа в системата на МВР в Паспортна служба. Чиновник, който пише паспорти. Но била е съвсем млада жена, когато е постъпила там и вероятно в годините това я е формирало като характер, като дисциплина, като отношение. Там се пенсионира и гордостта ѝ беше, че до 1986-та година, гордостта ѝ беше, че не е ползвала нито един болничен лист през целия си стаж. Това също до някъде разказва за характера ѝ.

- Тя ли те отглежда?

По-скоро баба ми – нейната майка, по-скоро тя ме е отгледала, защото майка ми, беше човек, който цял ден – на работа. Вечерта, когато се прибере, естествено баба ми, като домакиня се е погрижила за цялото семейство, всичко да е наред. Баща ми също беше човек, който особено първите 15-ина – 20 години дори на моето съществуване в семейството ги е прекарал в пътувания. Работата му беше такава, че пътуваше постоянно и в страната, и в чужбина, и сравнително рядко се виждахме. Та баба ми ме е отгледала. Много си я обичах и от всички внуци бях любимеца ѝ. Беше невероятна домакиня. Преди да се преместим в това жилище, до 10-годишна възраст живеех на улица „Цар Самуил“, номер две, помня го, срещу турското училище „Назъм Хикмет“ беше тогава. И там съм отрасъл в един двор, 12-13 семейства бяха. Имаше едно арменско семейство, едно еврейско семейство, три или четири цигански семейства и пет-шест български семейства. Такъв интернационал беше и всичките хлапета сме израснали там заедно, без да съществува темата „кой какъв е“. Но баба ми минаваше за тартора в двора. Почти всички жени от тази съобщност се обръщаха към нея за консултация, за чаша олио или за каквото и да било там. Тя беше като „тамада“ в тоя двор.

- Как е нейното име?

Естер. Естер се казваше баба ми. Имам и двама вуйчовци, братя на майка ми по-големи, които от младежките си години се преместиха в София и връзката с тях беше по-вяла. Та баба ми беше невероятна домакиня. Славата ѝ се носеше в махалата с кулинарните си и домакински умения.

- Помниш ли нещо от онова време?

Невероятни неща, чудеса правеше в кухнята и задължително много щедро раздаваше на всички комшии, защото получаваше овации, за нея беше признание за съществуването ѝ, защото цял живот е била домакиня и си записваше всички рецепти в два-три тефтера, които много ревностно криеше. Не даваше дори на майка ми да ги отваря, защото така се чувстваше необходима и полезна. Беше строга, доколкото може да бъде строга една любима баба, но аз бях много щастлив от това, че имам ежедневен и целодневен допир до нея. Не толкова до майка ми и баща ми, които бяха по-дистанцирани от мене, а по-късно и от сестра ми. Тя има много тежка съдба. Дядо ми, бог да го прости, много

рано се разболя и тя имаше тежкото задължение, да го гледа осем години на легло, в пълна парализа, глух, спял и ням. До последния му момент го обгрижваше по много геройски начин. Остана млада вдовица и така, до последния си дъх се беше посветила на мен и на сестра ми. И винаги когато се сетя за нея ми става така... вълнуващо.

- Русенски ли е родът?

Не е русенски. В Бяла са се родили и двамата. Оттам назад не мога да кажа вече нищо, защото не знам по каква причина, но и дядо ми и баба ми, впрочем аз дядо ми не си го спомням, аз съм бил на пет години, когато той почина, съвсем смътни спомени имам за него, но след това и майка ми и баща ми са били винаги много пестеливи с историята. Баща ми с всичките си перипетии – политически затворник години наред с всичките побоища и неща, които е изтърпял. За него, това, което аз знам за него, го знам от негови близки приятели. Той въпреки никога не е говорил за тия неща. Майка ми също. Не знам по каква причина въпреки не се говореше, те не говореха иврит, те говореха шпаньол. Само баба ми го говореше перфектно, майка ми не го говореше, но разбираше всичко и само когато имаха нещо тайничко да си кажат, само тогава се говореше тая реч, се употребяваше. Иначе, много съжалявам и в по-късните си години съм упреквам майка ми, че не са ме научили на тоя език. Какъвто и да е, това е един език в повече. Макар че рядко се говори, но все пак е нещо още.

Когато се ожених 1974-а година, може би месец или повече след женитбата ми, съпругата ми видя в пощенската кутия един брой „Еврейски вести“, имаше такъв вестник навремето и много се учуди: „Какво прави тоя вестник в нашата пощенска кутия?“ Дори тя тогава научи. Никога не е ставало дума, че аз в рода си имам и българско и еврейско потекло. Това не е било тема за коментар. Въпреки, в семейството ми, за да коментираш, това би трябвало да значи, че правиш разлика между едните и другите. Разлика не сме правили. И ме впечатлява това, че колкото повече години минават от това време, толкова повече се вторачваме в разликите, не толкова в приликите.

- Кой наследи тефтерите с рецепти?

Тефтерите, след като баба ми си отиде от тоя свят, естествено майка ми отвори нейната ракла, там имаше нейни съкровени неща, които е прибирала в раклата си, като всяка жена от него време. Там намери тефтерите, но те бяха неприложими за майка ми. Тя тогава започна да се учи на практика, да бъде домакинята въпреки. Бяха неприложими, защото с много разочарование е показвала и на баща ми, и на мен. Казва: „Погледни сега, тука какво пише. Пише: три лъжици за голямата тава. Ама те големите тави са осем и аз не знам, за коя тава се отнася.“ Или „пет чаени чаши еди-какво си“. Тя ги беше кодирала всичките тия неща и само тя си знаеше рецептите.

- Помниш ли някоя любима манджа?

Е, не една. Тя правеше невероятен гювеч с говеждо месо. Правеше го в един пръстен гювеч голям, защото все пак семейството бяхме повечко хора. Правеше невероятни сладки. Правеше една ябълкова пита, на която крайчетата така сръчно ги зашиваше, че ще кажеш, че това е на машина правено, еднакви връхчета, еднакви шарки. За много неща мога да се сетя. Майка ми се

опитваше след това да наследи кухнята и да я практикува успешно. Справяше се много добре, но в никакъв случай колкото баба ми.

- Но да разбирам, че нямаш спомен за еврейска някоя манджа или някое ядене, което е типично?

Не е имало в семейството ми тая традиция, чисто еврейска кухня да се прави или пък да се прави по определени случаи или по определени еврейски празници, да речем сладкиши или някакви други специални храни да се приготвят. Не е имало такава традиция.

- А имаш ли спомен като си бил малък, да са те пращали да носиш някое ядене на фурна да се пече, понеже каза гювеч?

О, да. Имаше на същата улица, може би на стотина метра по улицата имаше една фурна, където редовно съм носил и съм връщал манджите. Тя си беше кварталната фурна.

- Помниш ли хората, които са работили там или някакви истории?

Не, не. Аз бях на 10 години, когато излязох от там, значи преди 50 години... Смътно си спомням само лицето на фурнаджията. Той беше с единия крак инвалид, нещо куцаше. Спомням си, че ходеше с един зелен потник, като униформа си беше тоя потник. Но това е съвсем смътен детски спомен.

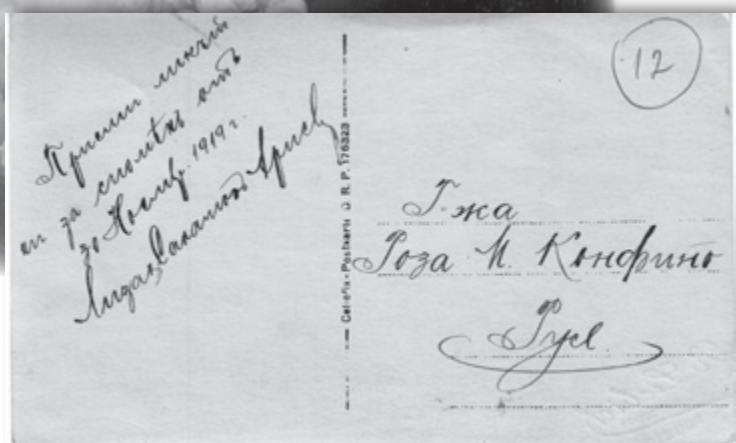
- Ставало ли е дума в семейството преди, за притесненията на евреите, да са изпитвали притеснения по време на Втората световна война.

По-скоро съм ги чувал тези притеснения от други наши роднини, с които сме общували и сме сядали на една маса. Майка ми, баща ми, баба ми, нямам обяснения защо, но тези неща не се коментираха въщи. Чувал съм ги от семейни приятелски семейства. Но за истинската съдба на евреите в България от преди войната, по време на войната и след това, аз започнах да научавам доста по-късно. А и не само аз, струва ми се, че доста хора по-късно започнаха да научават истината и да различават създадените легенди от наистина истината за съдбата им.

Знаеш ли, майка ми си пазеше, след това сестра ми ги наследи, пазеше си жълтите значки, които задължително са носили в един период. Аз само съм ги виждал и само съм чувал да споменават: „ето това се носеше“ и съответно да ги видя на снимки върху дрехите си със забодените значки. Знаем, че това е било нещо, което задължително са носели, за да ги отличава от останалите хора. Сега знам много повече. Тогава просто не се е коментирало.

Разказвач: Володя Кенарев, р. 1951 г., в Русе, висше образование
Русе, Интервюирац: Цвета Ненова

Празници

4.1 Всеки празник има някакво специфично ястие

Преди Пасхата се спираше производството за два-три дена, да изстине фурната, да се измие, за да се опека в нея безсолните хлябове. Може би сте виждали в Русе, ако не сте, можем да ви покажем – тука не се прави това нещо вече, защото са намерили лесното – да се доставя от Украйна или от Франция тъй наречената маца. Това са препечени кори безсолен хляб от брашно и вода. Това беше рядкост в моите детски години. Произвеждаше се маца по някой път в домашни условия. Аз имам детски спомен – майка ми и баба ми като пекаха маца въщи върху голямата готварската печка, върху плочата, пекаха листове с маца. Обикновено се правеха тъй наречените бойос. Това е подобно на питка – безсолен, без мая хляб, омесен само с брашно и вода и се пече в тази измита фурна. Еврейската община, управлението ѝ тогава, записваха кой колко броя бойос иска. Това е хляб за цялата седмица, за целите пасхални празници. Той в сухо състояние не може да се яде. Слагаха го в една тенджерка с пара, ставаше мек и вкусен. Аз и сега имам спомен от неговия вкус и съжалявам, че няма как да го направим.

Вижте, в еврейската религия всеки празник има някакво специфично ястие. На Рош Ашана – това е Новата година, тя обикновено е в периода на месец септември... Само едно малко пояснение – еврейският календар е лунно-слънчев и в сравнение с Грегорианския календар еврейските празници са точно установени по дати, но по Грегорианския календар тези дати не са постоянни. Миналата година Рош Ашана беше някъде на 24-25 септември. Гледах календара за 2016 година – Рош Ашана се пада някъде 9-10 септември. За Рош Ашана на масата задължително има ябълки, мед, глава от риба. Друг съществен празник е Пурим. За него е характерно правенето на фиде от рода на по-дългото, защото то олицетворява косата на Аман, която е била отрязана. Като спомен за зли-

ните, които е искал да направи на еврейството, са му отрязали косата, и това фиде се яде като „косата на Аман“. Заедно с това се правят и едни гевречета по особен начин - с пълнеж от орехи и захар. Те също са много вкусни. За празника на светлината Ханука, когато се пали ханукия (може би в Русе сте виждали, ако не са ви канили, трябва да предложим да ви поканят) - осемте свещи и едната, дежурната в средата, се прави халва от брашно. Правят се - тук в Шумен не е правено много, но дойде по-късно такъв навик – да се правят едни меденки, понички с мед, някакъв сладкиш. Може би във всеки град да е имало различия в тези традиции. За безсолния хляб по време на Пасхата казах, но тогава се варят по специален начин с лучени кори яйца и аз на дъщерите и на моите приятели давам рецептата как се варят. Те се варят на бавен огън поне осем, десет, дванайсет часа с лучени кори, да станат твърдо сварени и те добиват аромат и вкус от това нещо. Може би от там е дошла и традицията за боядисването на яйцата по Великден. Има един празник на всеопрощението – Кипур, при който се спазва задължително тримерене. От предната вечер се вечеря леко, до другата вечер, когато завършва по календара – за всяка седмица си има определени часове. Може би да знаете, може би да не знаете – еврейските празници започват предната вечер, защото в Библията е казано: „И беше нощ, и стана ден“. Нощта предшества деня и във всички еврейски календари има определени часове – не знам как ги изчисляват – кога започва и кога завършва празника. Когато започва празникът, вече не може нито да се яде, нито да се пие до другата вечер, когато свършва танита („танит“ е това тримерене) само със лека пилешка супа. Пилето се коли предния ден, то се смята като жертвоприношение, като молба за опрощение на греховете, с него се прави лека пилешка супа, с която се приключва танита.

- Това, което ми описвате в момента, са ваши детски спомени или така продължихте и като се оженихте, във вашето семейство?

Замислям се, защото ние много от тези традиции ги продължихме не като религиозни традиции, а ги продължихме, защото са интересни, придружени са с вкусни ястия, често пъти с веселие... Съжалявам, че не го правим вече, но понякога, даже когато бяха малки дъщерите, сме ги маскирали. На Пурим е традиционно маскирането.

Как се маскирате?

По най-различен начин. Аз си спомням, понеже обикновено се събирахме в някоя от сестрите на майка

ми – идваха групи младежи, и си спомням една година дойдоха маскирани като англичани, привърженици на тъй наречената Балфурова декларация за създаването на еврейска държава.

- Как изглеждат англичаните, привърженици на тази декларация?

Ами - направили цилиндри, маски, рединготи, с макет на тази книга и едновременно с това те обикалят от къща на къща и събират средства за Фонда за закупуване на земя. Много средства се събраха.

Аз съжалявам, че 50-те години не сме имали това съзнание за историзъм, когато се закри синагогата като молитвен дом. Имаше във входното антре една плоча с имената на всички загинали евреи от Шумен във войните – грях имаме, че не я запазиме. И там още имаше една голяма каса с шест или осем подразделения, озаглавени за събиране на средства за различните фондове – за болни, за земя, за издръжка на синагогата и тъй нататък. Беше задължително – като влезе богомолецът, преди да почне изкачването по стъпалата, имаше чешмичка. Каменната чешма сега е в лапидариума на музея. Тя течеше непрекъснато – измива и отнася греховете на богомолците. Измива си човекът ръцете, подсушава ги, влиза в синагогата, слага своята лепта в една, две или три касички, колкото е решил, и пуска – имаше едно голямо кандило, което непрекъснато гореше, и с едно малко кранче от една стъкленница, пуска две-три капки олио. Това кандило го изпратихме в София заедно със свещените книги, които бяха в синагогата. Но съжалявам, че плочата и касата даже им нямам снимка. Просто много късно си създадохме чувство за историзъм, за необходимост от тези неща. Смятахме, че животът започва отначало. Аз си спомням - баща ми ми даваше монети и ми казваше къде трябва да ги пусна, и ме вдигаше да завъртя кранчето.

Баща ми беше религиозен. Освен това, като фелдшер имаше право да извършва обряда Обрязване. Не зная дали е било свободно придобиването

на такова право, но знам, че в Шумен само баща ми имаше това право, а преди него е бил един – казваха му Попето, може би защото да е бил някакъв свещенослужител, също е имал такова право, той беше доста по-възрастен. След като стана масовото изселване, бях чувал – не съм го търсил, че в Търговище имало един подобен човек – това беше 50-те години на миналия век. Той или е починал, или е заминал. В момента в Търговище има само част от едно шуменско семейство евреи.

Разказвач: Нико Майеров, р. 1929 г. в Шумен, средно образование
Шумен, Интервюиращ: Николай Ненов

4.2 Много ни мразеха учениците, защото ученичките тичаха към нас

Имаше ли балове в Морското училище?

Баловете вече не бяха на мода ние като станахме офицери, но имаше танцови забави – много хубави. Моята жена и сега си ги спомня. Всяка неделя в ДНФ-то (тогава се казваше Дом народен флот) се организирахме на танци. И колеги сами изнасяха програмите. Имахме двама-трима запалени в шегите и в това... и изнасяха безплатно, като че ли с артисти, а те бяха офицери. И прекарвахме много хубаво. Нямахме пиене, нямаше ядене тогава, само един малък бюфет, от който можеше да се купи лимонада – изключително само танци, смях и приказки с приятели.

Кой ги организираше?

Никой, там в ДНФ-то началника го организира и влиза който желае.

А дамите?

Дамите си ги водехме – кой жена, кой гадже, кой приятелка...

Разкажете ми как се запознахте със съпругата си?

Ние се познаваме с нея много отдавна, но като познати, и един прекрасен ден я срещам, това стана 1957 г., и я поканих на кино и полека, полека от приятелство стана сближаване и на другата година се вземахме.

Кой филм гледахте?

А-а, не помня.

А на забави ходехте ли двамата?

Ходехме, разбира се. Преди това съм ходел не само с нея. Всеки си ходеше, имах приятели, които си водеха по две-три момичета, нямаше възбрана за офицерите и те си водеха, когото искат. И си танцувахме, веселихме се. Като бях курсант такива забави правеха сега, където е „Валентина“ – до нея, една сграда, тогава имаше банка там някаква, на най-горния етаж на банката имаше салон и там се организираха танци за младежи. Там отиваха младежи, момичета, ученички и там се запознаваха – каниш, танцуваш, ако станете приятели – станете, ако не – довиждане. Там редовно ходехме на танци. Учениците също органи-

зираха танци, нас, курсантите от Морското училище, много ни мразеха учениците, защото ученичките тичаха към нас, бяхме много голяма конкуренция и заставах на вратата, и не искаха да ни пускат. Дето беше Икономическият техникум, там имаше един салон, много танци ставах там и учениците заставах отпред, и не искаха да ни пускат.

Музиката откъде идваше – на живо или грамофони?

На живо, имаше и грамофони – не зная, аз не съм участвал в организацията, но винаги е имало музика. Но не и музиканти.

Разказвач: Елия Нисим Калдерон, р. 1931 г. в Бургас, висше образование Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

4.3 Не исках моите деца да растат с мисълта, че те са други, защото там има елха, а при нас няма

Коледа не сме я празнували, защото българи нямаше в нашето семейство. До мене нямаше смесен брак. Нито от страна на майка ми, нито от страна на баща ми. Моят големият син, който живее в София сега, той е женен за българка. Но елха правехме за Нова година, даже имам снимки и съм ви ги отделила. Правех елха, първо я правехме не за Коледа, а за Дядо Мраз, защото навсякъде се прави елха. Не исках моите деца да растат с мисълта, че те са други, защото там има елха, а при нас няма. И винаги съм им купувала елха и свекърва ми, която беше не фанатичка религиозна, но спазваше празниците и има снимка и с нея и с внучето до елхата. Така че за Нова година винаги имаше елха вкъщи.

А празниците с маски?

Празниците - аз и сега не мога да ви кажа откъде свекърва ми знаеше кога и кой еврейски празник е. Сега издават календари и от календара виж-

даш кога е Коледа, Нова година... През септември, през есента, въобще има три празника еврейски, които са свързани помежду си – единият Нова година, когато се отчита кой е бил добър, кой не е добър. След това - Кипур се казва другият празник, когато се иска прошка и третият празник - празник на плодородието, на реколтата. Много хубав празник, правят се беседки в дворовете, в двора на синагогата. Там осем дена се хранят навън, в тия беседки. Как свекърва ми знаеше кога е единият, кога е другият, откъде ги научаваше – не мога да ви кажа. Дали от Израел - имаше там сестра, дали тя пишеше, или помежду си си казваха. Имам една снимка, даже е тука вкъщи, на тази маса на гости ни е бил артист и певец от Музикалния театър в София – Аарон Ааронов, чували ли сте го? Тенор, много добър беше. Той ни е бил на гости и всички, мъжете са с кипи, вечеряме на празника.

Сега има календар, виждаме кой празник е, ще се почерпим, ще пийнем една чаша вино, малко по-хубава храна се поставя на масата. Но всичко това с годините избледнява. Асимилацията е много напреднала, няма семейство сега във Варна, пък и в София донякъде, където да няма смесен брак. Ето, вчера имахме веселба уж, празник, Пурим се казва. Това е поредното освобождаване от Персийско робство. Историята на евреите – ту от едното, ту от другото робство се освобождаваме. И не се почувства защо сме се събрали.

- Вие как се запознахте със съпруга си?

Неговата майка и моята майка са били съученички и са учили в един клас в Девическата гимназия, в една паралелка, тука във Варна. След това животът ги е разделил. Тя, макар че не е варненка, от Провадия беше, тя създава семейство във Варна, а майка ми в Добрич. По някакво съвпадение сестра на свекърва ми пък беше женена в Добрич. Поначало връзката Варна – Добрич много се поддържаше и по време на румънската държава. Аз съм идвала тука във Варна, когато съм била на пет-шест години. И се пътуваше, майка ми ми е дала такова духовно наследство – да обичам да пътувам. И ме дала на някакво близко българско семейство, което с фойтон пътува от Добрич за Варна. И си спомням на българската граница ми казват: „Ти знаеш ли български?“ – викам: „Знам“. – „Я кажи едно стихотворение!“ Но кое стихотворение съм казала, не си спомням. Обаче харесаха ме, потупаха ме и никакъв документ нямам аз и чие дете съм, как се казвам, коя година съм родена и от кое семейство... Тръгнах с тия българи във Варна. Тука семейството на майка ми – нейните родители, братя, всички тука на ръце ме носеха, защото нямаха друго дете. И колко време съм стояла... И после пак с фойтончето обратно. Въобще връзките Варна-Добрич не бяха прекъснати. Само които бягаха от Добрич и искаха да останат в България, те нелегално бягаха.

Като се освободи Добруджа, дойдохме с майка ми и брат ми да се видят с роднините, съученици и приятели. Отидохме на гости на семейството на бъдещият ми съпруг. Но той абсолютно никакво внимание, той беше ученик в мъжка гимназия някаква. И влезе „Добър ден!“ – „Добър ден!“ и се прибра в стаята и аз много се обидих, още го помня. И стана така, аз съм била 13-14-годишна, върнахме се в Добрич, завърших там гимназия, после дойдохме тука и след много години той се разболя белодробно и беше в санаториум. Аз пък отивах на изпити в София и майка му все ме молеше да отида да го видя в санаториу-

ма. Даваше ми нещо да занеса и така в санаториума няколко пъти се видяхме и като се върнахме, като оздравя той, продължи дружбата и така стана. Интересно беше как майките ни научиха. Без да знаят майките, купихме билети за опера и свекърва ми не знаеше, че ние с майка ми ще отидем и там на театъра се срещнахме. Местата един до друг – майка ми и свекърва ми и ние двамата, и така разбраха. Досецаха се, ама туй беше като семеен спомен остана, че гледахме „Царицата на Чардаша“ и в тази оперета, де, много пъти се повтаряше при много събития в нашия живот по-нататъка. Когато да се роди големия син, отидохме пак да гледаме тази оперета и на другата сутрин се роди той. И още някакво събитие беше пак семейно, викам, „Таз оперета“...

Разказвач: Нели Марко Майер, р. 1927 г. в Добрич, висше образование
Барна, Интервюиращ: Николай Ненов

4.4 В Русе няма религиозни евреи

Празниците, които сте имали въкъщи?

Великден. Разбира се боядисвали сме яйца. Козунаци сме си купували. Нито майка ми, нито жена ми не се научиха да ги правят, но сме имали винаги.

От тези, които все пак еврейските. Някой от тях сецали ли сте се да отбележи, да Ви разкаже някоя леля или съсед или нещо такова?

Ние еврейските празници, еврейските събития, ги празнувахме в Еврейската общност. Тя си имаше клуб. Имаше си място, където се събираме. Беше си съвсем нормален празник на група хора. Почти не ставаше дума за етнически различия. В Русе няма религиозни евреи. По тази причина няма и синагога, действаща в момента, пък и тогава, то тогава нямаше и как да има де, но никой не ни е пречил, никой не ни е.

А къде се събирахте?

В клуба. Клубът беше читалище „Ана Вентура“. Помните ли го къде? Точно там беше Клубът. Цялото семейство ходехме. Честно казано, никой не би отказал, защото ставаха много весели събитията. Тогава Еврейската организация не разполагаше с финансови ресурси големи, т.е. никакви нямаше. Всеки си носеше нещо за почерпка и за хапване. Кой каквото реши за себе си, но не ритуални, много малка част от хората носеха от типичните за съответния празник ястия.

Нещо спомняте ли си от най-типичните храни, които помните да сте опитвали? В смисъл, отишли сте, видели сте и примерно това ви е изненадало или не?

Е, не, те по-голямата част от тези неща се правеха въкъщи. Например патладжан със сирене е любимото ми ястие, то не е прието тук. Печен патладжан със сурово сирене, разбъркан на каша, с колкото повече олио, толкова по-вкусно става, и това е.

А някакъв тип музика на тези сбирки имаше ли?
Обикновено се пееха типичните еврейски песни, които придружават празника, които са посветени ли са част от празника.

В смисъл, пееше ги някой като хор?

Не, всички. Пееха ги всички, без организирана програма. Много рядко имаше организирана програма и тя обикновено се правеше от децата, с цел децата да не забравим, че сме.

Разказвач: Пламен Яков Яков, р. 1950 г. в София, висше образование
Русе, Интервюиращи: Николай Ненов, Десислава Тихолова

4.5 Казва се на испански „баня де новия“

- Сватбата как се е правела едно време? Имаше ли значение девойката...
... дали е девствена?! Имаше. Имаше значение, и ако се случеше обратното, бога ми, махалата го научаваше на сутринта. Не стига, дето свекърът и свекървата ще го научат първи нали, махалата го научаваше сутринта и тази жена не се връщаше на родителите, както това е по селата, дето се говори тука. Не. Щом веднъж вече тя е минала под венчило в синагогата, не се връща на родителите, обаче тя вече няма същия авторитет в обществото, в което живее. Не е достатъчно уважавана. Така стояха нещата тогава.

- Разкажете ми за вашата сватба.

Мойта сватба е била 1955-а година, аз ви говоря за по-стари времена.

- Какво са Ви разказвали тогава за сватбата на Вашите родители.

Ами хайде да не казвам винаги, но в болшинството от случаите сватбите са ги уреждали родителите на младите плюс намесата на някой сватовник и непременно се е знаело женихът има ли парнаса. Парнаса, това значи препитание. Може би сте чували тая дума. Има ли препитание. В какъв дом ще отиде? Ще имат ли самостоятелно, не, по-точно казано, условия за самостоятелен живот. Дали невестата ще внесе в семейството зестра, с която да се постави икономическото начало на семейния живот, да внесе всичко необходимо за домакинството – бельо лично и за жениха, покривки за маса, всичко това една седмица преди сватбата огладено, колосано, в най-блестящ вид се подреждало в къщата на девойката и бъдещата свекърва с избрани от нея хора отиват на гости при сватовете и виждат прекията, а на годежа задължително се обявява размерът на зестрата. Две неща се обявяват – размерът на зестрата и датата на сватбата. Една седмица също преди сватбата, жените от двете семейства, дето ще се сватосват, отиват заедно на баня. Това е най-безобидният начин да бъде огледана невестата както я е майка родила. Има ли белези от операции. Ако е била оперирана и се вижда нещо - какво е било това, трябва да се знае дали

няма да има последици в бъдещия семеен живот. Цялата тая тумба ангажира - тумба е, действително тумба, малки деца не се допускат. Аз обаче искам да знам, искам да видя. Бре, какво да правя аз сега, че да ида в банята. И там, след като се изкъпят и излизат от банята, сядат, пият кафе и студени напитки се черпят, седят час, час и нещо. Моабет си направят в съблекалнята на банята и след това си отиват. И аз чувам големите се разправят от къде ще вземат лед, за да изстудят сиропите и водата със сладко дете се сервира. И какво мислите направих? Кофата с леда седеше до вратата готова за вземане и тръгване, защото се женеше моя братовчедка и няма как майка ми като леля, да не е включена да помага, кой с каквото може и умее, трябваше да се помага.

- А ледът от къде е?

Имаше фабрика, която го продаваше счукан, смлян и със сол отгоре. И в цялата галимация взимам аз кофата и, както беше пред вратата, я слагам зад вратата. И по едно време, а пък живеехме много близо до банята, направих аз, бях десетинагодишна - не повече, направих аз сметка горе-долу кога ще усетят, че го няма леда. Те ще усетят още като се събличат, щото трябва да сложат сироп и водата в леда. И на един бегом с кофата с леда, туркини бяха, дете обслужваха банята, туркинята ме спира, малки момичета не може, и аз ѝ казвам, забравили са леда, трябва да го занеса. И като хахава - право в банята, право при майка ми. Като ме видя майка ми, викам, аз от тука не си отивам. Сега ще ме събличаш тука и аз ще бъда с вас и ще ме окъпеш и мене. Сега какво да прави жената, да се кара ли, да се смее ли. Съблече ме и ме вкара и гледах предсватбената баня. Казва се на испански „баня де новия“, значи „банята на невестата“. Е, искахте нещо весело. Ето ви нещо весело.

- Вие всъщност кога идвате тук във Варна?

1955-а година се ожених и тогава дойдох. И мъжът ми, допускайки, че имам добра ориентация, ама аз за първи път стъпвам във Варна, беше ме извел предната вечер на разходка в Морската градина и очаква, че аз ще се ориентирам, и ми казва, излез да ме посрещнеш от работа. И там, където е ъгълът на, закусвалнята - Макдоналдс, там ъгъла на Макдоналдс, там се кръстосваха двете главни улици. Едната отиваше направо към морето, другата отиваше към града. И аз запомних пресечката, обаче не запомних дали не видях морето. Беше май месец. Дървета разцъфнали, морето не го видях оттам - от пресечката не видях морето. И като не запомних накъде тръгнах и като беше часът пет и всички хора излизат от работа, и виждам, че повечето хора тръгват наляво, и аз тръгвам наляво. И хайде да стигна морето, пък предния ден много бързо стигнахме морето. Това е малко смешно, но така почна моят семеен живот. И вървя, и вървя, и какво мислите? По едно време стигам техникумите. И насреща ми, тогава нямаше и светофари там. Нямаше такова нещо. Насреща ми една катафалка с коне. Представете си кои години става, петдесет и пета година. И изведнъж в главата ми светва, че не е възможно аз да срещна от хигиенна гледна

точка катафалка близо до морето. Гробището трябва да бъде далече от морето. И моментално тръгвам, и стигам точно където е „Черно море“, имаше някакви пейки там. И моят мъж седнал, хапе устни. Викам, хапеш, не хапеш, аз се загу- бих. Оттук нататък ще ме посрещаш на „Аврам Гачев“, докато се науча да ходя сама. И така стана. Докато се науча да ходя сама, на „Аврам Гачев“ излизах да ме посреща, да ме изпраща на „Аврам Гачев“. За бакалницата не го карах, защото бакалницата беше съвсем близо до вкъщи, там не можех да се загубя, но излезе ли от където живеехме, жилището ни беше, складовете на Търговията, дето са и до днеска, точно отсреща на улица „Цариброд“. Това е махалата на Му- зея. И като се измъкна от вкъщи, и хвана баира на „Аврам Гачев“, докато стигна ресторанта „Деветката“ ходя, по-нататък не ходя.

- Как се оженихте?

А, ожениха ме. Не е толкова далечно, 1955-а година, но тогава, когато почти бяха излезли сватовниците от мода и младите сами се избираха, на мен ми се случи сватовници да ме женят. Това беше вуйната на мъжа ми. Тя беше приятелка на съквартирантката на моята сестричка, която по туй време беше студентка. И аз съответно от работа, от „Пирогов“ излизах и отивах до сестрич- ката си или да и сготвя, или да и опера нещо, щото имах свободно време, а тя много имаше да учи, и там ме забелязват вуйната и приятелката ѝ. И след това ми разказват: „Още като те видяхме, ние си казахме, таман за Фико“. Фико се казваше моят мъж. Е, въпросът с думичката „таман“ е дискуситарен, но те така решиха и сватбата стана. Таман за Фико.

- Къде беше сватбата?

Ами годежът беше в София при тази вуйна на мъжа ми. Защо аз живеех на пансион в „Пирогов“. Сестричката ми живееше с друго момиче в една стая - на половината на тази. Там не можеше да се съберат роднини за годеж. И фак- тически - в апартамента на мъжа ми - там пристигнаха свекърът и свекървата да ме огледат. Те му викат годеж, ама те те оглеждат, все едно, че ще купуват кобила. Пристигнаха майка ми и баща ми. Вуйната каза: „Няма ли да си пока- ниш приятелки?“ Моята приятелка си поканва приятеля и изведнъж се оказват приятели с моя мъж - варненци. Намериха си приказката. Той - неочаквания гостенин, приятелят на моята приятелка, дава най-добра информация за мене и се получава съгласие и се насрочва сватба. И каза: „Есте муй буено, муй ноза!“ Добра е, каза, много е хубава, и се получи сватба.

Информатор: Виктория Йосиф Леви-Алмалех, р. 1931 г. във Видин, полу- висше образование

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

4.6 Едва тогава ние започнахме да се събираме, започнахме да проучваме и да се запознаваме с еврейския бит

Бета Нисим Хараланова, родена съм на 3.X. 1953 г. в град Шумен. Родителите ми са евреи. Баща ми е роден в Шумен, а майка ми е от София. Но през 1943 г. със Закона за защита на нацията семейството ѝ е изселено в Шумен. Тук се запознават с баща ми и едва двацетгодишни се женят, създават семейство. Остават съвсем сами, поради изселването на техните родители в Израел. Родителите на баща ми заминават в края на 1948 г., а на майка – март-април 1949 г. Сватбата на родителите ми е на 28.02.1949 г. Просто са избързали, за да има някой, който да се грижи за майка.

Какво помниш от детството си? Как се казва мама?

Майка ми е Стела. Изключително нежна, много фина, много хубава жена. Бих казала, както ни е разказвала доста за живота си, с едно хубаво нейно детство, което за ранната детска възраст 12-13 години е направо приказно. Както казах, родена е в София. Баща ѝ е бил ключар, но е бил и много добър майстор, изключително търсен, защото той е бил единственият специалист, който е можел да прави ключове за сейфове. Дори са го търсели от банки. Имали са малка работилница. Живели са в еврейския квартал в София, който е днешната зона Б-5, повечето от къщите ги няма. Майка има по-голяма сестра и двама по-малки братя. Всички са с по пет години разлика. Нейната майка умира непосредствено след раждането на най-малкия ѝ брат. Бащата, принуден, за да отглежда тези деца, се жени втори път. Тази втора майка се е грижела за тези пет деца. Всичко е било добре, с добро възпитание, с добра уредба на къщата, но идват годините на фашизма, най-вече със Закона за защита на нацията - идват годините, когато мъжете са изпратени на трудови лагери. Така баща ѝ заминава на трудов лагер, като всички мъже, навършили двацет години.

В един юнски ден те са принудени за срок от двацет и четири часа да си приготвят багажа. Вкъщи са останали само жени и двамата ѝ по-малки братя, включително и една деветдесетгодишна баба, която е била с тях. Трябвало е да заминат за Шумен. Както майка ми е разказвала, те до тогава не са чували за Шумен. Не са имали представа къде е този град. Свалили са плюшените пердета, направили са си раници, прибрали са си най-необходимото, всичко останало са го оставили в София. Първите няколко месеца живеят в нюап. Това е турското училище. Нямали са никакви познати, никакви близки. Едва когато баща им пристига, понеже има авторитет и в Шумен, успява да намери познати и да уреди квартира. Майка ми на 12-13 години започва работа, понеже трябвало да помага на семейството. Затова казвам, че от тук нататък в живота ѝ има и много тежки моменти. Добре са били годините, когато се запознават с баща ми. Доста от членовете на еврейската организация в Шумен са били с леви убеждения, следователно и родителите ми са били с леви убеждения. Всъщност това им е попречило и да заминат за Израел. Имало е близо две хиляди и седемстотин евреи в Шумен преди Девети септември. Когато става масовото изселване, остават съвсем малко - 50-60 човека, предимно млади. Една голяма част от тях се

върща в София. Така тук остава една малка организация. Всички са като едно голямо семейство.

Ти ме попита как ми е минало детството. Ранното ми детство мина на „Кьошковте“. Там е Еврейската махала. До предучилищна възраст живях на „Кьошковте“. Къщата ни беше срещу синагогата. Ние като деца играехме в двора на синагогата, която не действаше вече. Тя беше интересна сграда. Ходехме на „Кьошковте“, защото там беше много красиво, борова гора, имаш пространство за игра. Детството ми през тези години беше много хубаво.

Чувствала ли си се различна от другите, когато си била малка?

Не, никога не съм се чувствала различна, не само като малка, но и като по-голяма и сега. Ние наистина бяхме като едно цяло, но тези убеждения на родителите ми, а и самата политика, която е вече всеизвестна – сега след 1989 г. започнаха да излизат и много документи, и да се говори по-често по отношение на етническите общности в България, какво е било тяхното положение след Девети септември. Това беше един живот, който водеше към обезличаване на етническата общност. Моите родители, заедно с тези, които са останали в България, в град Шумен, се събираха редовно – и карти да играят, и да си поговорят, и на чай. Все пак те са приятели, а имат и такава - етническа връзка. 1955 г. аз малко трудно си спомням, но сме запазили снимки, ние сме празнували Пурим. Това е еврейски празник, пролетно време, на който се маскират. Нас са ни маскирали, аз съм например „зайче“. Пурим е свързан с принцеса Естер, която спасява евреите от персийско робство, от злодея Аман. И там на снимката има „принцеса Естер“ – това е по-голямата ми сестра, така сме се маскирали и празнували. Аз нямам спомен, но в моя живот има такъв момент, точно на десети март, датата на която става спасението на българските евреи, в 1955 г. нашите са организирани в Бетама тържество. Имам предвид родителите ни. Аз и сестра ми сме стояли сами въщи, защото те са пренасяли разни неща за почерпка. Тази година е имало доста голям сняг и аз падам от прозореца на втория етаж, съответно получавам сътресение на мозъка – перипетии... но оставам жива и здрава. Мисълта ми е, че 50-те години тези еврейски празници са се тачили, празнували са се, отбелязвали са се. След това обаче, настъпва едно затишие, особено след 1967 г., когато дипломатическите отношения между България и Израел, вследствие на войната в Египет са прекъснати и тези отношения и връзки с Израел окончателно спряха. Ние имаме роднини в Израел - баба ми, дядо ми, на майка двамата братя, на баща ми двете сестри, и ние до 1967 г. получавахме колет. Дядо ми беше голям пчелар. Получавахме колет с мед, с портокали и се чуваха по телефона, но след 1967 г. тези връзки и отношения спряха. Тогава, бих казала, че спират и събиранията, и празнуванията по организации с евреите. Тогава в Шумен имаше малко евреи. Ние членувахме към русенската организация и си спомням как сме се събирали – русенци идваха и сме се събирали на хижата, в едни вили, и сме пяли, танцували, децата играеха, възрастните танцуваха, празнуваха, събираха се, но след това се спря и това. Едва след 1989 г., когато започна възстановяването на еврейските организации и на различните етнически други организации, едва тогава ние започнахме да се събираме, започнахме да проучваме и да се запознаваме с еврейския бит, с еврейската култура, с еврейските традиции.

Пурим е най-веселият и най-хубавият празник. Ханука е другият празник, но аз ви казвам – не смеехме така открито, не се празнуваха в къщите. Майка приготвяше еврейски ястия, но майка ми беше много добра домакиня, много добра готвачка, ходеше на работа, защото три деца трудно се отглеждат по това време, но въпреки всичко успяваше и от нея ние се научихме и продължаваме да предаваме тази традиция – да готвим и еврейски ястия. Например пастел, това е баница с месо, на която корите се приготвят с варено тесто, не с купени кори, баница от спанак, която също не е с готови кори, за нея пък се прави друго тесто. За Ханука се правят едни халвички от препечено брашно. Сега приближава Пурим, трябва да направим рускитас – това са така наречените „уши на Аман“, които са сладки, правят се с пълнеж от орехи. Когато бях малка, майка ми правеше продължително време, защото се правят трудно и аз исках да ѝ помогна. Тя ми каза да правя масурчетата от смлените орехи със захар. На мене обаче ми писна - как ще правя тъй масурчета, то така като пластелин се навива на масур. И аз реших да се изхитря, и с лъжичка посипах вътре пълнежа, и после се навива, и става като ухо. Обаче то това се разстла и развалих рускитас – и тази година не станаха. Така разбрах, че всяко нещо си има определена тънкость. Но специални празници не сме празнували. След 1989 г. вече започнахме. Нашата организация, както и другите организации в България, и Пурим празнуваме, но по-семеино, а Песах и Ханука си ги празнуваме в организацията.

Как се събирате?

Събираме се обикновено в заведение за Песах, поръчваме си агнешко, защото това е най-характерното, правим си Седер чинията, носим си Седер чиния. Това е една специална чиния, в която се поставят варените в лук яйца, което символизира мъката, сълзите на евреите, които са живели под египетското робство, кокалът от агнето, което символизира пък спасението на евреите, изхода им от Египет, защото точно с кръвта на агнето е белязана всяка една еврейска врата и по този начин Господ не ги наказва, много е дълга историята. Има такава специална чиния, чете се Агада - това е тип разказ за изхода на евреите от Египет. Този разказ винаги завършва: „Догодина ще се видим в Йерусалим.“ С едно пожелание да се съберем евреите и така.

Колко ястия, колко предмета има в Седер чинията?

Марулята, „марора“ се казва, символизира горчивия живот на евреите, хоросе - това е „глината от къщите“, която смес от ябълки, орехи, канела и малко вино, яйцето, маца - мацата е безквасния хляб, който се прави, не знам дали сте го виждали. Когато са бързали да избягат за спасението си - Изхода, евреите са нямали време кога да омесят хляба и той само брашно и вода, и даже легендата говори, че те са си ги лепвали на гърба и така са вървяли през пустинята, и от потта сега на точици стоят тези парчета маца, които сега ние използваме по време на Песах, и агнешкото кокалче. Хануката е спасението, с легендата за гърците, когато гърците влизат, разрушават втория храм, когато макабейците - това е въстанието на евреите спортисти, те отиват в храма, виждат, че няма масло, което да запалят, а едно масло се прави девет дена, и когато все пак запалват малкото парченце, то стига за девет дена. И така Ханука се празнува

осем дена. Има един специален свещник, ханукия се казва. Деветата свещ е по средата и всеки ден от тази свещ се пали съответната, слага се на прозореца, ядат се много мазни работи, защото това е празник на светлината – мазното символизира маслото, което е горяло девет дена. Това са основните еврейски празници, празнуваме си ги. Ние останахме малко евреи сега, защото след 1992-ра по време на кризите много хора се изселиха в Израел и сега останахме съвсем малко. И нещо друго има – вече я няма насоченост женитбите да са само между евреи, нашите бракове всичките са смесени. При нас го няма това чувство, както при арменците, но дори и те вече се женят за българи християни. При нас никога не се е казвало - трябва непременно за евреин да се ожениш. Било им е приятно сигурно на родителите, ако някой вземе евреин, но никога не са ни казвали – няма да се жениш за неевреин. А пък на нас сега ни е много хубаво, защото празнуваме хем християнските празници – Великден, Коледа, и хем еврейските празници – животът ни е празник.

Разказвач: Бета Нисим Хараланова, р. 1953 г. в Шумен, висше образование

Шумен, Интервюиращ: Цвета Ненова

4.7 Стария завет съм го чел от край до край – за обща култура

Всички празници празнуваме – и български, и еврейски. Сега по-малко, защото останахме почти сами. Но като бяхме млади, тя имаше доста братовчеди, имаше които живееха тука, имаше и които живееха в Шумен. И ходехме. Аз и като ученик ходех на български празници. На Коледа например ходех по селата на гости на мои съученици. Това става 1945-46 г. И ходех да коледувам – аз не знаех да пея, не знаех думите, но вървах с тях, те пееха и ни черпеха, както е по обичая. Аз участвах с мои съученици и ги знаех тези неща. Е, за Великден по-малко. А баща ми, аз споменах, беше в кооперация на българи и на всеки Великден и на Коледа, особено на Коледа, ни канеха в по няколко семейства. Ходехме с баща ми, майка ми и брат ми, ние бяхме деца тогава, и присъствахме при тях на тържеството. Всички знаеха, че сме евреи. Баща ми тогава беше въздържател, правеха специално безалкохолно питие за него. Канеха ни на гроздобер да помагаме и ходехме, при който ни покани. Ние семейно еврейски празници не сме правили, защото аз тука семейство нямах, но към организацията, когато организират, посещаваме и сега – съпругата ми е с мене. Но тука със съседите за всички български празници поне едно „Честит празник“ сме си казвали. Е, аз лично, не ми се е счупил езика да кажа „Христос възкресе“ или нещо подобно, но при всички случаи честитя на своите комшии тука всички празници и го чувствам и аз като празник. Аз съм от ненабожните. Чел съм Библията от край до край – за обща култура, за разлика от тези, дето се пишат за големи християни и не са чели Библията, аз съм я чел. Стария завет съм го чел от край до край – за обща култура. Знаем и много работи за еврейството и

знам повече от доста, дете сега се пишат големи евреи със стара дата. За да си набожен, трябва да ти е в душата, второ, трябва да спазваш всички ритуали. Аз се чувствам евреин и не се отричам от еврейския си произход, и не се срамувам. Присъствам на тези празници само защото съм евреин и е традиция, но аз съчетавам традицията и малко набожност, но повече традиция, отколкото набожност, както в българските празници, така и в еврейските. Аз се чувствам евреин и няма и да се отрека. Някои работи ги знам, някои не мога да ги разбера и още и още...За политика не ме питайте.

Разказвач: Елия Нисим Калдерон, р. 1931 г. в Бургас, висше образование
Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

4.8 На всеки мач се облича в бяло, зелено и червено и носи българското знаме

- Дали празнувахте някои християнски празници?

Да, празнувахме, то и тогава не се празнуваха много християнските празници от към религиозния им контекст, а повече като народни празници. Естествено нямаше Коледа, имаше Нова година, Великден, Гергьовден.

- На Великден какво правехте?

О, това, което правят българите. Правехме козунаци, украсявахме яйца. Майка ми правеше баница, пита. Жена ми сега продължава същото. Много ходехме на Текето и на Чифлика по повод на Великден, Гергьовден. Това, което се прави в българското семейство. Еврейските празници – много по-бедно и много по-рядко, пак казвам, заради тая идея да се чувстваме българи, се честваха. Говорим за соцгодините. Сега с появата на „Шалом“ се честват по-активно и еврейските празници, но и сега твърдя, че поне българските евреи, които познавам, повече честват християнските празници, отколкото еврейските. И повече знаят за тях.

- А каза одеде „ние бяхме комунистическо семейство“. Какво значи това?

Това значи, че баща ми е бил активен борец, майка ми беше член на партията и искаха, много държаха на патриотичното възпитание на двама ни. Между другото, те постигнаха тяхното. Сестра ми е женена за българин, лека й пръст, беше женена за българин. Сега аз по една случайност съм женен за еврейка. Така се стекоха нещата. На една сватба на единия от моите приятели се запознахме и се оженихме, и тя е еврейка.

- От Русе ли е?

Не, от Шумен. Иначе всичките ми еврейски приятели са женени за българи. Децата ми са женени за българи, гордея се със зет си и със снаха си. Внуците ми носят български имена – Боян, Кристиян, Симона, Павел. Децата ми са има-

ли неизброими възможности да отидат да живеят в Израел и не са пожелали. Дъщеря ми на всеки мач, тъй като живее във Варна, а е фен на волейбола, на всеки мач се облича в бяло, зелено и червено и носи българското знаме. И сега трябва ли други факти, за да подчертая колко сме повече българи, отколкото евреи?

- Не е нужно, разбира се. Все пак за еврейските празници някаква традиция имаше ли примерно в готвенето, в посрещането на гостите?

Не във връзка с празниците, но иначе кухнята, нали като най-екзистенциално нещо, майка ми упражняваше еврейска кухня с много, много специалитети. Примерно, да използвам ли еврейски думи?

- Естествено, то няма как.

Примерно „борикитас“. „Борикитас“, това са соленки във формата на полукръг, които в краищата се защипват, пълни със сирене, с кайма. След това „пастело“. „Пастело“, това е баница с месо. След това „боикос“ се казва, които са пържат се по определен начин тесто. След това, не знам, може би и в българската кухня го има, но много обичах, ама сега тъй като боледувам от бъбреци и жена ми не го прави, мусака с патладжан, реден патладжан и това и след това тиквички. Кората, много интересно, кората на тиквичките се прави на яхния с бели сливи и става малко киселичка.

- За празниците имаше ли някаква специална храна, която вие помните? Или тези са празнични?

Не мога да кажа каква е специалната храна за празниците, освен това, че за Песах, Песах нали знаете, това е християнската Пасха и е четиринадесет дена преди Великден, се прави „Маца“. „Маца“ това е неподквасено тесто, което евреите е трябвало да вземат при бягството си от Египет и представляват едни кори без масло, само брашно. Това се казва маца. И това нещо като се потопи във вода и се смели, и се правят пържени специалитети. На Песах евреите боядисват яйцата. Също се боядисват яйца, само че не с боя, а с корите на лука и стават кафяви. Сега каква е символиката не мога да кажа, не знам.

- А помните ли с маски празник някакъв, примерно на Пурим?

Пурим има, да, с маски. Сега го правим. Даже имам един много интересен случай, той, като че ли не е за камерата, ама ще ви го кажа. Ще правим Пурим вкъщи и посрещаме братовчед ми и още едно семейство, и със жена ми се маскираме тя на мъж, аз на жена. Сложих си бикини, чорапогащник, сутиен, един шал, едно таке и ги посрещаме и те снимат, вече аху-иху, радост, и жена ми пуска снимката във Фейсбук същата вечер. И на сутринта един студент, какво е ровил във Фейсбук през нощта, ме среща в коридора и вика, доцент Юлзари, сутиенът Ви стои много хубаво! Така че Пурим навремето не се, поне в моето семейство, не се е празнувал.

Разказвач: Синто Моис Юлзари, р. 1946 г. в гр. Русе, висше образование
Русе, Интервюиращи: Николай Ненов, Десислава Тихолова

4.9 Били сме атеисти

Ние основно сме възпитавани в комунистическа среда. Били сме атеисти. Имало е дискриминация по отношение на еврейството. Аз не съм бил запознат и не съм се интересувал от бит, религия и култура. Това нещо започна след промените. Тогава вече дойдоха от Америка, от Израел хора, които запознаха с това нещо. Аз съм от смесен брак и повечето хора са от смесен брак. Даже скоро четох една статистика, че седемдесет и един процента от евреите са смесени бракове.

- Това как се приемаше в общността?

Не мога да кажа, че, смятам, че нормално. То и нямаше много избор. Аз примерно не виждах никаква еврейка, за която можех да се оженя. Просто не харесвах.

- И родителите Ви бяха съгласни с Вашия избор?

Да. Те бяха широко скроени и нямаха амбиции на всяка цена еврейка и никаква друга.

- Как направихте Вашата сватба?

Моята сватба беше много атрактивна. Беше в „Приста“ тогава. Той беше един от най-реномираните ресторанти. Имаше около триста души на сватбата, но това нищо не значи. Няма никакъв еврейски елемент или нещо друго.

- Не, мисълта ми е, че беше в ресторант, със сервиране, с оркестър?

Да, беше в „Приста“, както всички ритуали подобават, първо отиваме, вземаме булката, сключваме граждански брак. След това отиваме в ресторант. Там - питка с мед и така.

- А чували ли сте по това време за комсомолски сватби?

Не съм обръщал внимание.

- Но знаете ли какво означава комсомолска сватба?

Не вярвам да е нещо по-различно от някаква друга сватба, само наименованието може да е комсомолска. Не вярвам нещо друго нали, да има нещо по-различно. Така си мисля.

- Например на вашата сватба раздаваха ли се дарове?

Не. Ние не желаехме. Да, нямаше дарове, нямаше и даване на пари и т.н. Беше сравнително интелигентна сватба. Така мисля.

- Да попитам, след промените присъствали ли сте на някакъв, да речем, семеен ритуал, от типа на сватба или на погребение, където да се възстановяват някакви традиционни ритуали?

Един много близък на моите родители почина в София и отидох на погребението. Там за първи път се сблъсках с горе-долу религиозен ритуал, т.е. жените на една страна, мъжете на другата страна и на гробището имаше трибуна, и всеки един имаше възможност да каже нещо за починалия. Това ми направи впечатление, докато при нас тука е горе-долу както при всички. Няма еврейска традиция при погребения. Когато почине един човек, той трябва да

бъде гол по еврейските традиции, завит в чаршафи и т.н. Сега тука не мога да разбера дали се спазват или не се спазват тези традиции и няма кой да следи за това нещо. Обикновено ковчегът знам, че е затворен, което според мен е изключително прогресивно, защото оставаш с впечатления, които имаш от човека, а не да го видиш в това състояние.

- А, да речем, една традиция, която се свързва с раждането на деца, с обредите, които се извършват покрай тях, чували ли сте да се спазва или да се правят опити да се възобновява?

Аз като съм се родил съм бил обрязан. Аз имам син, имах и дъщеря, която загина при катастрофа. Синът ми не е обрязан. Тези традиции горе-долу бяха в забвение. Сега след промените дадох възможност на този, който иска, в София бяха поканили един равин от Израел, който извършва този ритуал, и това е.

- А според Вас въпрос за влияние ли е или въпрос за личен избор, да се прави това нещо или да не се прави? Да се следва част от религията или да не се следва?

Според мене е въпрос за избор. Предполагам, че моите родители, щото така трябва, са го направили. Моите съвременници почти всички са спазили тази традиция. Докато примерно моите деца и децата на моите съвременници, нямало е възможност.

Разказвач: Рахамим Хаимов, р. 1946 г. в Русе, средно специално образование

Русе Интервюирац: Десислава Тихолова

4.10 Това е най-официалният сладкиш, който се прави за сватби, раждания, абитуриентски...

-

- Слагаха ли общоградска елха?

За общоградска елха нямам спомен, но имам спомен, че слагаха по предприятия, елха в работата на баща ми и елха в работата на майка ми. Докато при майка ми носеха ги подаръците за всяко дете, докато при баща ми правеха много хубаво тържество, много хубаво с голяма елха, с Дядо Мраз, с програма. Трябваше да рецитираме, да пеем и да си получим подаръка. Това е в една зала. Такъв спомен имам. Иначе навън дали е имало градска елха и украси, нямам спомен.

- Това къде е? Коя година става това?

Ами сигурно след 1965-а, 1966-а година някъде. Мисля че до след първи клас може би. Нямам спомен, но в детската градина имам спомен, че съм ходила на елха, на тържество за Нова година.

- А кое е това предприятие?

Завод КТА „Мадара“ първоначално. Навремето беше КТА „Мадара“ - автомобилен завод.

- И рецитирахте?

Е, сигурно „С червените ботушки“ и песнички за Дядо Мраз, сега точно не мога да кажа.

- Казахте ми за пържолите... а баница с късмети?

Да. Да, задължително. Но баницата с късмети си беше и с дряна, и с пъпките. Една пъпка еди-какво си, две пъпки... Не готови, а добре обмислени, написани, според семейството. Баница с късмети имаше.

- Казахте ми, че не сте били така, религиозно ориентирано семейство.

Не, не. И сега сме такива. Не само като малки и сега. Аз смятам, че в нашия род, поне не съм забелязала някой да е силно религиозен, да ходи в църква или в синагога. Уважаваме всички религии, уважаваме и традициите, но чак за религиозност, мисля, че сме атеисти.

- Покрай раждането на децата прави ли се нещо по-специално за общността?

Сега ли?

- Ами когато Вас са Ви раждали, когато Вие раждахте Вашите деца?

Масапан. Това е най-официалният сладкиш, който се прави за сватби, раждания, абитуриентски и само за официални поводи. Само за официални поводи. Това е нещото, което е знак на еврейство според мене, защото доста българи не го харесват като го опитат. Докато няма евреин, който да откаже масапан.

- Как се прави?

Ами много е сложно. Първо бадемите се попарват, обелват се, сушат се на кърпи, след това се мелят, след това се вари един гъст сироп от захар и вода, докато стане капчица. Слагат се бадемите, малко лимонтузу, бърка се и всяко едно по едно във формичка се пълни и се обръща. Играчка е, голяма играчка, но вкусна.

- Но е за сватби и за раждания и за абитуриенти?

Да, да, да.

- За Пасха?

За Пасха – агне. Агнешко обикновено напоследък. Сега като се събираме агнешко. Съответно правим си чинията, задължителните кафяви яйца, марора - това нещо символично, ябълката с орехи и вино да стане като кал, което си е по Агадата. Не я четем цялата сега, в никакъв случай, не можем да кажем, че четем цялата Агада, нареждаме си чинията, казваме накрая „Барух Ата Адонай Бет Ерушалаим“ и започваме веселбата.

- Ама това ми го разказвате като детски спомени или всъщност сега...?
Не, не, детски спомен нямам конкретно от Песах, освен от мацата, която ядем, съвсем между другото, не вместо хляб и от бурмуликото. Детският спомен това е.

Разказвач: Талма Никова Николова, р. 1961 година в Шумен, образование полувисше

Шумен, Интервюирац: Цвета Ненова

4.11 Ние младите не ги познавахме много празниците

След 1989-а година, когато се образуваха тези културни клубове „Шалом“, както се казват, първите години всички празници се правеха организирано. Просто за да ни се покаже, ние младите не ги познавахме много празниците. Преди това не сме ги празнували в домашна обстановка. Песах, Рош Ашана, Ханука, Пурим, това са все празници, които преди да дойде демократичният режим не сме празнували в домашна обстановка. Аз поне не си спомням. Мисля че и мъжът ми, и свекърва ми. Не сме ги правили. След 1989-а година първите празнувания, които сме правили, са били организирани в клуб „Ана Вентура“ беше тогава. Тогава се образува и общо организацията „Шалом“, стана и русенски „Шалом“. В началото бяхме там членове, след това се прехвърлихме към русенския клуб с моя мъж и синът ми, и снаха ми са там.

- Към шуменския...?

Към шуменския – да. Бяха малко... Сестрите ми са там, баща ми е там. Ние сме страшно близки. Всичко винаги празнуваме с тях. Рош Ашана, Пурим... Не, Пурим по-малко, защото той все така се пада през седмицата и не ходим, но Песах и Рош Ашана. За Ханука много често ходим, той обикновено е около Коледа, заедно го празнуваме. Най-вече семейно ги правим тези празници сега, в този етап. Иначе двамата с него няма как да ги празнуваме. Много често Рош Ашана се пада септември месец, когато ходим на организирани почивки със „Шалом“ и там се правят много хубави празници организирано. Големи, с танците, с ритуалите, почитаме си ги. Имаме си и календарчета за празниците.

- На Песах какво се прави?

Песах е най-големият еврейски празник. Мацата се прави тогава. Да ви покажа ли маца какво представлява? (Показва) Това е маца. Мацата е нещо, което е само от брашно и вода и което издържа на големите горещини, и на големите трудности, които са имали евреите, когато са преминавали през пустините, за да избягат от Египет и да отидат в своите си земи, палестинските земи. И това е. Понеже Пехас е точно освобождението на евреите от Египет. Това е най-големият еврейски празник. При евреите всички празници са свързани с

историята им. Не са както при християните повечето са библейски празници, църковни и т.н., техните празници са свързани с историята. И това нещо леко се намокря с вода и после се смила хубаво, може през машинка за месо, може и да се накълца. Размеква се и става като тесто. Изцежда се хубаво от водата, слага се малко сол, черен пипер, едно яйце, малко по-съвременно и се пържат и стават страхотни закуски. Друга рецепта със спанак на фурна може да се направи като се смели. Може и така да се яде.

- А тези някой ги прави?

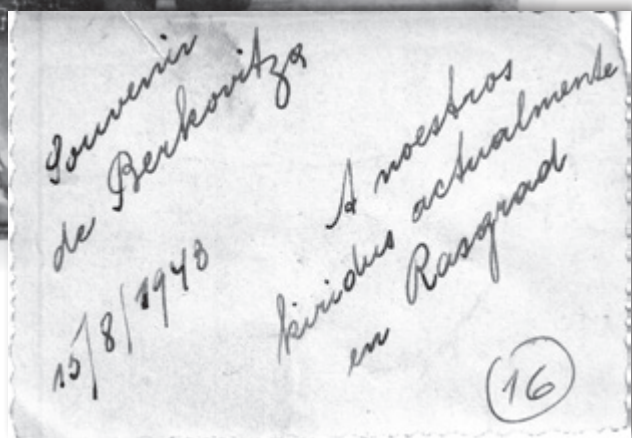
Тези специално, за всеки Песах от националната организация „Шалом“ ги поръчват и ги раздават безплатно на еврейските клубове и ни ги дават. На мен тази година ми е останало. Това е маца. От него се прави „бурмоликус“ са тези закуски, питчици. За закуска се правят и се поднасят. На самия празник винаги трябва да има, трябва да има настъргана ябълка с малко захар. Рибата трябва да има от работите, които са поднасяни и са спасили, може би, евреите когато са се освобождавали от египтяните. Има си ритуали са Песах. Чете се „Агадата“ винаги, когато се събираме се спазват тези ритуали. Зелено листо се слага също от салатата. Сварено яйце задължително. По принцип при евреите се пие мастика. Те не пият ракия. Аперитивът е винаги мастика и задължително с много твърдо сварено яйце. Баща ми, той е специалистът, ги вари една цяла нощ в гърне с много, много листа от лук и те стават много тъмно кафяви, един такъв кехлибарен цвят и вътре синкави чак. И това е задължително поднасяне на Песах в тази чиния, в която се слагат работите.

- Тя всъщност е една чиния?

Една голяма чиния, в която се слагат зелено листо, ябълка накълцана, яйце и кокал от пилешко или от заешко. Всяко едно има символ, но аз в момента не мога да кажа символът на всяко едно нещо.

Разказвач: Сима Нисим Юлзари, р. 1950 г., висше образование
Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

Страдание

Спомен от Берковица, 15.08.1943

5.1 Второто притеснение беше от депортирането

Първото нещо, което е - минаха и ни задължиха да направим окоп за укриване по време на бомбардировки. В бащината ми къща имаше двор по протежение на къщата три-четири метра широк, но казаха, че там не е удобно, а и там минава канала на къщата. Но между къщата и улицата имаше градина и казаха там да копаем. Изкопахме около 1,5–2 м – не сме го ползвали нито веднъж, бяхме пригответили нещо, за да го покриваме – и това не направихме. Задължиха ни и имахме черна хартия на всички прозорци. Не се разрешаваше никакво осветление, светнеш ли лампа – задължително трябва да си пуснал черните пердета. Когато започнаха бомбардировките 1942-43 г., като чуем сирените, бягаме да се крием в „Кьошковете“ – за нас това беше по-удобно, защото бяхме съвсем близо, докато чуем сирената за отбой. Имахме пригответени торби със сухари, майка ми беше опекла сухари. В две чантички бяха сложили парите, които имахме тогава. Даже си спомням, тогава съм бил 12-13-годишен, на два пъти ми даваха едната от чантичките аз да я нося: „Внимавай да не я загубиш!“ Иначе, когато идваха немските войски, ходихме да ги гледаме, след няколко години пък ходихме да посрещаме руските войници.

Къде видяхте немските и къде – руските?

На едно и също място. Това е площад „Оборище“ и началото на улица „Христо Ботев“. На площад „Оборище“ излиза улица „Цар Освободител“, няма друг път за влизане в центъра на Шумен освен да се мине от Пети полк по улица „Цар Освободител“, през площад „Оборище“, по улица „Христо Ботев“ и да се излезе на центъра на града. Аз и като ученик, и малко по-късно, работех през ваканциите, в събота и в неделя, в една тенекиджийница на един братовчед на баща ми. Тя се намираше точно на завоя и за мене беше нещо обикновено да участвам в посрещането и на немците, и на руснаците. Не си спомням, от германските войски като че ли нямаше разквартирувани, и да е имало, поне аз не зная къде са били. Докато по-късно руските войски бяха разквартирувани и на обществени места, и по къщите. В бащината ми къща имаше настанен един старшина, Никита си спомням, че се казваше – това вече беше след Девети септември. Даже той записа в албума за спомени – имаше тогава такава мода на тези албуми – една мисъл на един грузински поет. За съжаление и албумът, и мисълта ги няма вече. Много често идваха да го викат през нощта: „Товарищ старшина, товарищ старшина!“ – ставаше и отиваше – вероятно е имало някакви проблеми. Какъв е бил по чин, по ранг не знам, никой не ни е казал.

Как се промени живота през войната тук в Шумен?

През 1940 г. мисля беше, или 1941 г. се въведена купонната система. На нас, като евреи, ни даваха по-малко купони за сирене, за месото нямаше купони отначало, за хляба бяха еднакви, но по начало дажбите бяха по-малки. За дрехи имаше някакви купони, които се даваха по някакво специално разпределение – само за нуждаещи се. Въведоха тъй наречените „Домакински книжки“, в които бяха описани всички членове на семейството, и с тези книжки ни даваха и купоните, там се отбелязваше какви купони сме получили. И тежко ни, ако ги загубим или ако ги откраднат. Купонната система в различни размери на дава-

ното количество беше запазена до 1952 г. След Девети септември, може би немалко бяха нуждите и въпреки купонната система, нещата не достигаха. Имаше черна борса – не може да се отрече, и беше излязла една заповед на началника на милицията, с която се забраняваше правенето... Понеже имаш олио, по някакъв начин искаш да го изпратиш на свои близки, може да го сложиш в консервена кутия – кой знае какво има вътре? Аз имам един случай с началника на милицията, понеже го познавам по физиономия (той не ме познава, разбира се), идва в работилницата, а ние там можем да запечатваме консерви. Всяко семейство можеше само да си направи - още от тогава е традицията за домашни консерви само че тогава нямаше стъклени буркани, а бяха в тенекиени кутии. И идва да запечатва три или четири кутии с олио, и аз му отказах – „Не може, има заповед на милицията.“ – „Аз съм началникът“. Викам: „Знам, че сте началникът, но не може“. Сега, дали е идвал да провокира, дали наистина да запечата... Върнах го, направих си ината и той си отиде. Впрочем консерви в тенекиени кутии ние правехме и в Осмар. Това е преди войната, някъде 1938 г. Аз си спомням в Осмар имаше едно помещение близо до църквата, където бяха сложили машинка за обрязване на консервите и машинка за запечатване на консервите с капаци. И отивахме там, след това в двора в един казан ги варяха.

Сещате ли се за притеснения във времето на войната?

Най-голямото притеснение – това беше страхът от депортиране. 1941 г. ни задължиха да сложим значките. Аз лично имах отначало малко проблеми с някои съученици по отношение на значката. Но аз и сега съм благодарен на един от моите учители и винаги съм изразявал тази благодарност - Васил Острев, той беше класен на нашия клас, който, много тактично и много добре ни защити. Ние бяхме три еврейчета в класа, и тримата със значки – едно момиче, един мой приятел съсед и аз. В другите паралелки също имаше няколко еврейчета, какво е било отношението към тях не мога да кажа. Но в нашия клас имахме няколко – сега дали е било детска такава, или насаждана в семействата неприязън към евреите не знам, но нашият учител успя тази работа да я тушира. Второто притеснение беше от депортирането. Ние бяхме чули за концлагерите в Полша, бяхме чули за гоненията, макар да не се даваше голяма гласност, все пак идваха новини за това - гоненията на евреите от Германия, от Полша и в други страни, където германците се бяха установили. Много късно научихме за тази защита, която Димитър Пешев и другите са успели... Това го научихме, разбира се, след Девети септември. Но от Шумен имаше 52-ма души... допреди две години не знаехме точната цифра, просто не можахме да намерим документ, но случайно попаднах на една информация във вестник „Шуменска заря“, където беше посочена цифрата 52-ма души, арестувани на Десети март. Аз много пъти съм разказвал спомена от тази дата, просто ми се е запечатал в съзнанието. Беше мъглива сутрин, баща ми се готвеше да отива в синагогата на сутрешна молитва, излиза и почти веднага се връща: „Има блокада“. И тогава видяхме, че по улиците се разхождат полицаи, от нас се виждаше баирът отсреща, там е тъй нареченото Новоселско шосе, там също имаше полицейски двойки. Не разрешаваха на никого да излиза от къщи. По повод на събирането на спомени за Десети март, поисках спомени от един мой съученик, той сега е в Канада, и той ми описа следното: „Излизам от къщи – той живееше точно

срещу автобусната спирка – идва автобусът отгоре, обаче полицаят ме спира: „Днес няма да ходиш на училище.“ Ние виждаме само това, което се вижда от прозорците през улицата. Следобед блокадата се вдигна и тогава се разбра – баща ми отиде в синагогата, мина през кафенето – арестували един мой вуйчо, арестували едно семейство - необяснимо защо - с две малки деца. Той имаше прякор Червения Жак, Жак Илкурладо. Дали този прякор е имал връзка с цвета на лицето – той беше малко рижав, или пък е имал някакви леви убеждения, в което не съм сигурен, защото след Девети септември той тези убеждения не ги прояви. Цялото семейство беше вдигнато и други още, общо - 52-ма човека. Още вечерта започнаха да ги освобождават. Моят вуйчо е разказвал на баща ми, че него и негов съсед също, собственик на магазин на едро, ангросист със заможно състояние, както те са се изразили – „са ги изтръскали добре“, т.е. са им вземали доста пари. Когато разглеждаме списъка на арестуваните, виждаме, че болшинството са все такива лични, заможни и няколко левичари. Това бяха бай Марко Фарин, който беше известен като комунист, много пъти изпращан на лагер, две близначки, приятелки на моята сестра, и тяхната по-голяма сестра – те трите бяха известни като участнички в нелегалния РЕМС, и някои други. Разбрахме, че освобождаването е станало в резултат на намесата на Димитър Пешев. Дъщерята на Стефан Пенев, който по това време е бил областен управител, твърди необосновано – тя също е била малка, че евреите, арестуванни на Десети март, са освободени на третия ден, след като били арестувани, по нареждане на нейния баща, което не е вярно. Още вечерта на Десети март бяха почнали да ги освобождават, другите всички, с изключение на левичарите, ги освободиха на 11-ти март до обяд, а тези четиримата знам, може би да е имало и други, бяха изпратени на лагер.

Има ли други мъже от еврейските семейства, които са били на лагер, например трудов лагер?

Всички мъже от 19 до 49-годишна възраст или до 59-годишна – може би да греша. Баща ми беше минал тази възраст и не е пращан на лагер, но този, който по-късно ни стана зет, беше на лагер, един наш братовчед и много други техни връстници бяха на трудови лагери всяка година. Моят тъст (той не ми беше тъст тогва) също е бил мобилизиран на лагер. При Фархи, при когото ще отидете, той е бил също няколко години на лагер, той има интересни спомени и снимки има за това.

Какво са правили там, за колко време?

Като започнеш от средата на март, ако времето благоприятства, а една година от януари месец са ги прибрали, до октомври. Последният трудов лагер тук в Шуменско е бил в Косово и той се е разпръснал на самия Девети септември. Минали са руски войници: „Айде прибирайте се!“ Пазачите са избягали и лагерниците съответно си тръгват - кой пеша, кой с влак, кой с руските камииони. Имало е един по-малък лагер в Смядово, където са строили път. В Косово са правили корекция на реката, а може би и път. Много спомени Фархи може да ви разкаже за това - една голяма част от евреите и от София, и от другите части на България, са били изпратени по строителството на бъдещата железница, която отива към Гърция, към Кулата. По нея, то е било теснолинейка, която е била преустроена за широколинейна жп линия, по нея те са видели депортирането на беломорските евреи. Той разказваше за тази работа. Това е било действително запомняща се картина.

Разказвач: Нико Майеров, р. 1929 г. в Шумен, средно образование
Шумен, Интервюиращ: Николай Ненов

5.2 А те останаха живи и после веднага заминаха всички за Израел

Помня германците като дойдоха, руснаците като дойдоха. Руснаците като дойдоха, ние бяхме в еврейски групи, в т.нар. еврейски трудови лагери, шестнадесет месеца съм бил в тия еврейски трудови лагери. Лятото, стане ли април, по Закон за защита на нацията, против евреите...Но веднага мога да кажа и това, че Димитър Пешев, бих казал, е един светец за нас, той е човекът от Кюстендил, който в Народното събрание като заместник-председател не позволи евреите да бъдат изгонени от България. През тези години всичките европейски евреи бяха в Аушвиц, в Треблинка, а българският народ единствен спаси цялото еврейство тука от 48 000 души, спаси ги основно благодарение на Димитър Пешев и разбира се свещениците Антим и Кирил. Може да кажем спокойно – целият български народ, но за да можеш нещо да направиш, трябва да имаш власт, а единият беше заместник -председател, а другите бяха свещеници тука. Евреите от Беломорието наистина отидоха и не се върнаха. Обаче не достигаха 8 000 души и трябваше да ги вземат от старите предели, новите бяха Ма-

кедония и ... Тогава бяха решили да вземат комунисти, обществено проявени и много богати. И те ги прибраха, тука близо до нас, но вечерта дойде телеграма от София да ги освободят.

А Вие знаехте ли го тогава това, или после го научихте?

Аз бях младеж тогава, помня го това. Аз бях в трудовите лагери. Баща ми разправя, че идвала комисия с един полицаи и със списък и минават от двор на двор и като идват у нас, там имаше на двора един съсед, обществено проявен... Моите родители не бяха богати, бяха обикновени хора. Та тогава съм чувал, че владиците в Пловдив отиват при евреите, които били събрани, и единият от тях им казал: „Не плачете, аз идвам с вас!“

А какво се случваше в тези трудови лагери?

Първо трябва да кажа, че това не бяха концлагери, това бяха трудови лагери. Даваха ни всяка сутрин какво трябва да направим – обикновено шосета правехме. Вместо да ни викат в казармата... А пък на някои от нас, които са по-възрастни и са били български офицери, на тях им даваха да ни командват. Те обикновено бяха цивилни, имаха една зелена шапка и една зелена лента. По тогавашния закон – един имаше ЗЗД – за защита на държавата против комунистите, а другия ЗЗН – за защита на нацията – бяха взели магазина на баща ми, е – не взели, но не им даваха никаква работа, освен тежка. Казах ви за Димитър Пешев, но се чуваше и за цар Борис, че и той, като става въпрос при германците за евреите, той е казал, че му трябва тук в България да работят.

Вие къде сте били на трудов лагер?

Бил съм надолу към Южна България. Веднъж получихме повиквателна 29 януари и си спомням милата майка (човек никога не я забравя): „Как на снега?!“ И като отидохме там, веднага написах писмо: „ Не се безпокой, тук сняг няма!“. До Кресненското дефиле топлината от Гърция се чувства. Аз съм бил шестнадесет месеца в трудовите лагери. Преди се занимавах доста с цигулка, но ми загрубяха ръцете там. Дори по едно време си мислех да следвам с цигулка, но чичо ми беше практичен и каза: „Виж какво, ти отсега нататък Йехуда Менухин няма да ставаш“ - това беше един известен виртуоз от Лондон.

На колко години бяхте тогава, когато бяхте в трудовите лагери?

Викаха ни на 20 години, както войниците. Тогава законът беше такъв – вместо да ни вземат войници, ни вземаха в тия трудови лагери. И нямахме униформи, бяхме с наши дрехи, с наши обувки.

Помните ли да сте носили значки?

Да. Колко са ми искали значките софийнци като дойдат! Една си запазих само. Виждали ли ли сте? Ще ви покажа. Аз една съм запазил и на никой не я давам. (*отива и донася значката*) Тая значка трябваше задължително да се носи винаги.

Коя година ги въведоха?

Като бях абитуриент, след това. Ето тук имам значка на трудов лагер като съм бил. (*показва снимки*)

Откъде взимахте значки или ви ги даваха, как се появяваха?

Аз бях в лагери тогава и не знаех, като се върнах видях, че всички са със значки. Не е ставало дума откъде ги набавят.

Гордост ли беше да ги носиш, или беше задължително?

Обидно, обидно. В по-млади години бях цигулар, доста напреднал. Тука сутринта в Шумен имаше много, сега ги няма - матинета им казваха, в 10 часа концерти в читалище „Архангел Михаил“. И едно трио трябваше да свирим Бетовен – Веселин Спиоров на виола, той беше музикален педагог, жена му Здравка Спиорова първа цигулка и аз – втора цигулка. И за цигулката слагаме една кърпичка за подбрадника, и тогава Спиоров ми каза – „Я хубаво я загъни значката да не се вижда, да не стане нещо с някой хулиган“.

Да разгледаме малко снимки.

Искате и снимки да разгледате?

Понеже показахте тази...

Да, но исках и това да кажа, че прави чест на българския народ, че е спасил българските евреи. Само беломорските и тези от Македония заминаха, но те тогава още не им бяха дали поданство, разбирате ли?

А вие виждали ли сте заминаващи ешелони?

Да, видях ги. Ние работехме по трасето на река Струма надолу към Гърция, към Петрич. По това трасе ние бяхме в лагер, под платнища, на нарове спяхме. Ние правихме трасе, слагяхме основите на широка линия, а там имаше теснолинейка. Изведнъж казаха, че хора отдолу идат. Гледаме ги тъй – плачеши, жени, завити. Сигурно е имало старци, но младежи нямаше. Виж каква трагедия беше тогава. Като заминаха, ние взехме да се чудим какво става. А те нали говорят като нас испански и казаха: „Дигнаха ни през нощта и казаха да вземем толкова багаж, толкова ...“. И ние каквото имахме – консерви, хляб, всичко им хвърлихме. Дори полицаите помислиха, че ще направим нещо (имахме от двете страни по един полицаи) и започнаха да стрелят, ние залегнахме. Но каква беше още по-голямата трагедия – с нас бяха и беломорските еврейчета – младежи. И те останаха живи. Фактически минаха техните майки, баби, дядовци, деца малки. А те останаха живи и после веднага заминаха всички за Израел.

Те останаха живи защото бяха в лагера ли?

Да.

Тук пише „Градешница, 9 май 1943 г.“

Да, това е трудов лагер. „Градешница“ е надолу на юг. Тук е зима, но няма сняг, няма нищо.

Разказвач: Нисим Моис Фархи, р. 1923 г. в Шумен, висше образование Шумен, Интервюирач: Цвета Ненова

5.3 Нямахме да бъдем освободени, ако лагерът не беше се запалил

През май 1944 г. моето семейство с още седем семейства бяхме изселени на концлагер и изкарахме там три месеца, в еврейския концлагер в местността „Кайлъка“ край град Плевен. Това е вторият еврейски концлагер в България, единият е в Сомовит, за него много се писа, а за този много малко се знае. Има паметна плоча там, на мястото на лагера, то сега е парк там, а едно време беше пустош.

- Как Ви изселиха?

- Ами качиха ни един ден на един вагон с 20 кг. багаж и без да знаем къде – осъмнахме на гара Плевен и от там – в лагера.

- С кого бяхте?

- Майка ми, баща ми и аз – тримата, и другите седем семейства. Там бяха най-различни – една част бяха уж по политически причини, друга част бяха за нарушения на ограниченията по Закона, че са били на пазара без право, че са купили стока на черна борса уж, пък те са си купували нещо за ядене, което го няма по магазините, или пък, че са работили нелегално, щото бяха уволнени, както моя баща. Той също беше уволнен по Закона, защото неговата длъжност беше приравнена към „държавен служител“, пък той беше счетоводител на една частна кооперация, но понеже е „служител“ и остава без работа. И пак благодарение на тази кооперация, която беше на българи – сдружение на бакали, благодарение на тези хора, даваха нелегално работа на баща ми и той вкъщи им водеше книгите, и така оживяхме.

- Коя година стана това?

- 1943 г. и до май 1944 г. – тогава отидохме в лагера.

- Как изглеждаше този лагер?

- Ами, една голяма барака на два етажа дървени нарове, 112 човека – мъже, жени, деца, възрастни, млади – в една барака. Това беше помещението и едно помещение за охраната и за столова.

- Какво правехте?

- Нищо не правехме, просто бяхме там интернирани и пазени. Нямахме право никъде да ходим, никого да виждаме, нямаше ток, вода за пиене имаше, имаше малка рекичка, тя още съществува там в парка, там се миехме, там се къпехме.

- Какво ядяхте?

- Боб, картофи, леща – това беше основното ядене.

- Мъжете работеха ли?

- Не, нищо нямаше. Ние бяхме интернирани не по закон – нито ти казват защо те изпращат, нито ти казват за колко време те изпращат, нито колко ще стоиш. Имаше някои други случайно от други общини, които бяха изпратени

със срок. Ние нямаше да бъдем освободени, ако лагерът не беше се запалил. Лагерът изгоря целия.

- Сам ли се запали, или някой помогна?

- Не може да се докаже. Съгласно съда и преди, и след Девети септември, уж е предизвикан от някаква свещ, щото ние бяхме на свещи. Пък дали е имало свещ, дали се е помогнало... Ние от 10 часа вечерта нататък нямахме право да излизаме от вратата – който излезе, го чака смърт, полицаят стреля без предупреждение. Тоалет, всичко – в бараката. И 10 души умряха там, изгоряха – 10 души жертви има на пожара. Аз лично излязох невредим, бях малък, баща ми и майка ми ме събудиха и преди да стане суматохата, успяхме да се измъкнем. След това, като се събудиха по-голямата част от хората, понеже само една врата има за излизане, стана голяма суматоха и станаха тези жертви. Затова се наложи в края на юли да ни върнат по родните места, защото нямаше къде да ни държат. От бараката и от дрехите ни не остана абсолютно нищо, само пепел.

- Къде се върнахте?

- В Ямбол, там ни пратиха. Както ни закараха, така ни върнаха – в закрити вагони, казваха им „конски вагони“, в един вагон всичките – мъже, жени, деца. Нямаше къде да ни държат, а пък и видяха вече, че приближава края на войната, усещаха ли...Но върнаха ни по градовете - кой където си е бил.

- Вие сте били на 12-13 години тогава.

- На 13 навършени бях. Като се върнах, ми казаха, че съм завършил трети прогимназиален клас и веднага септември месец 1944 г. започнах гимназия.

- Имаше ли промяна на Девети септември?

- За мен имаше. Като се върнахме, първата работа на баща ми беше да ме прати чирак, а не да се шлякам из улиците. Прати ме при едни шивачи. Моята работа беше да чистя, да мета, да подбирам, защото бях дете. Но като стана 1944 г., прибира се баща ми и казва: „Отиваш да учиш!“ Е, беше ми трудно покрай това, дето учих като частен ученик, първата година имах малко трудности, но наваксах полека, полека.

- Дойде Девети септември и вече не чирак, ами ученик?

- Да, защото нямаше вече, премахнати бяха всички ограничения. Баща ми започна работа, дадох му работа. Първо беше счетоводител в „Петрол“, после и на други места, не е оставал без работа, пък аз дойдох 1947 г. във Варна и край.

- Брат Ви не беше с вас в концлагера в Кайлъка, така ли?

- Не, брат ми беше партизанин. Аз съм от семействата, които сега ги мразят в България, от комунистическо семейство. И сега ние сме нарочени, защото комунистите са най-лошите хора в света – което не е вярно.

- Как стана така, че брат Ви стана партизанин?

- Баща ми е бил комунист още от малък и майка ми – и така ни възпитаха. Той влезе нелегално в РМС – младежкия, и след това 1944 г. имаше т.нар. „набор за повишаване броя на партизаните“, защото се очакваше скоро идването на ...то не се знаеше дали ще е на Девети септември, или не... И той отиде партиза-

нин, защото те първо го бяха арестували, за да го осъдят, но не успяха, очакваше се пак да бъде арестуван и той избяга в отряда, в Котленския балкан. Те бяха организирани. Казваше се „Смърт на фашизма“ отряда. А други – едно момиче и седем момчета отидоха в отряд „Хаджи Димитър“ в Сливенския балкан.

- Как се казваше брат Ви?

- Жак се казваше.

- Казахте, че имало „набор“ за събиране на партизани? Как ставаше това?

- С агитация между ремсистите и прогресивните младежи, не е задължително, всичко е на доброволни начала.

- Но не е било легално?

- Не е легално, всичко е било нелегално и на доброволни начала, но нали за да отиде някой, трябва някой да го обработи, да го притегли към своите схващания, да види дали той иска, защото не отива там на разходка.

- Какво са правили партизаните?

- И сражения са водили, и са се обучавали, и са се готвили за премахването на тогавашната власт. Не са били бандити, както сега ги изкарват, че са били само да крадат храна. И са помагали на бедни, ако са имали възможност. Правели са конфискации на храна, но една голяма част от нея са давали на бедните, а с другата са се издържали.

- Той кога замина?

- В началото на май, а на 10-ти септември си дойде. Само че една част бяха откъснати от отряда след едно голямо сражение из Балкана, и пет-шест души са се откъснали, и са били в една яташка къща в елховските села. Там ги заварва Девети септември и те си дойдоха сами, без отряда. Отрядът им си дойде общо, а те си дойдоха след това с влака от Елхово. И се срещнахме – казаха ми, че го видели и аз тръгнах да го търся. Намерих го на улицата.

- Той после със семейството ли живееше?

- Първите две години със семейството. Работеше в Комсомола, в РМС-а тогава, а след това отиде в Бургас, беше в Областния комитет на РМС-а, след това замина в София в ЦК, след това завърши школа и известно време беше на партийна работа, след това на стопанска работа и така си завърши живота като пенсионер от стопанската работа.

Разказвач: Елия Нисим Калдерон, р. 1931 г. в Бургас, висше образование
Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

5.4 Помагали са на съпротивата

Случка има с баща ми. Баща ми е бил лагерник в Дупница, с извинение. Там, в лагера, са имали известни проблеми. Строили са едни пътища, помагали

са на съпротивата. Имали са проблеми и се е наложило да избягат от лагера и оттам стават партизани.

- А коя година долу-горе?

- 1943-а, август месец. И това са случките.

- А такива ограничения във всекидневния живот, за хората, които са били в града, примерно?

- За русенските евреи - по-скоро притеснения. Вие знаете много добре, че ограниченията са съществували не само за русенските, а за всички български евреи. Затворени в... опитват се да ги казват гета, но не, в квартали, с вечерен час, без право на работа по-голямата част от тях. Русенските евреи имат за мене недобрата роля на приемни семейства на изселените от София евреи. Пренаселват се къщите. Не достигат запасите, храните. Опитват се да комбинират. Все пак доходите са много ниски по това време, поради ограничените работни места за евреи. Това са основните проблеми на евреите в Русе.

Разказвач: Пламен Яков Яков, р. 1950 г. в София, висше образование

Интервюиращи: Николай Ненов, Десислава Тихолова

5.5 В списъка на варненци, които трябва да бъдат експулсирани по този начин, на първо място е баща ми

Казахте, че баща ви е бил занаятчия?

Тенекеджия. Той правеше готварски печки и печки за отопление с твърдо гориво. Произвеждаше тук във Варна. И беше много добър занаятчия и много търсеха продукцията му. А майка ми си беше домакиня, къщи си гледаше децата.

Къде му беше работилницата?

Работилницата му беше на "Владислав", след това 1943-а година, а баща ми е бил с леви убеждения и тука нали е било известно кой с какви убеждения е бил. И когато немците решават да изпратят всички български евреи през Дунава с кораби към лагерите на смъртта - в списъка на варненци, които трябва да бъдат експулсирани по този начин, на първо място е баща ми. И сега какво си спомням аз, спомням си как един ден баща ми, майка ми и аз отиваме към пощата и вляво е катедралата. Точно където са спирките сега. Вървим и майка ми плаче и аз питам, нали ние нямаме обръщение към майката, не мамо, а мама. Мама, защо плачеш нали, какво има, защото аз много обичах майка си... И защо плаче, тя каза нищо, нищо няма, но продължава и лее сълзи. Те са отивали и са чакали да проверят къде трябва да отидем с по едно куфарче, да ни закарат в Лом и оттам с кораби в немските полски лагери. И когато влизаме в пощата, баща ми отиде там на някакво гише и като се обърна, след като при-

казва там много и му дадох един документ, и като се обърна беше широко усмихнат и майка ми се засмя, защото е пишело, че България е отказвала екстрадиция на евреите към лагерите на смъртта. Това е всъщност спасението на българските евреи от Холокоста. Разбира се те на мен не ми ги обясняваха тези неща, защото аз бях малка.

Сега преди да заминем, ние бяхме в Омуртаг. Преди да заминем да ви кажа на какво съм присъствала. Примерно нашето семейство не ходеше в църквата, поне аз не си спомням, в Синагогата.

Кога бяхте в Омуртаг?

Всеки ден в Омуртаг бяхме 1943-а, 44-а година. Точно тогава, когато спасиха българските евреи ги интернираха. Значи те ги спасиха от смъртта, но ни интернираха и ни взеха имуществото, къщите и ни изпратиха, имаше няколко града, които бяха посочени - Преслав, Омуртаг, Търговище, не ги помня другите. И баща ми избра в Омуртаг да отидем и не бяхме в Омуртаг. Значи преди да стане това нещо, нашето семейство не ходеше на Синагога всеки ден, но по празници ходеше и какъв спомен сега идва в моята глава.

Много красива вътре, тя е направена с различни цветове вътре, малко арабски стил ми се струва, много красиво - това е в главата ми. Плюс това на празника Песах, млади момчета от общността носеха така наречената сефертова, това е тората, но като едни кръгли такива, с един прът те ги носят и обикалят, това е тората фактически и така обикалят. Това имам в спомените си, ако това ви удовлетворява.

А впрочем тука се намира еврейското училище, съвсем близко. Понеже аз съм родена на 19-и декември и всъщност 42-а година не съм била още на седем години и ме записват там в забавачница и на следващата година ние трябва да заминем за Омуртаг. На забавачницата пееха песни на еврейски, нито знам да пиша, нито да смятам, нищо не знам.

Отиваме в Омуртаг и там беше тип гето. Първо нямахме право да излизаме преди девет сутринта и преди 17 часа вечерта. Второ нямахме право да учим и в двора там в къщата, която беше наел баща ми, там живеехме. Големият ми брат беше на трудов лагер, средният ми брат и малкият не бяха завършили гимназия, те имаха още да учат. А аз още не бях започнала да уча, но толкова беше тревожен животът там, че никой не се мъчеше въкъщи примерно да ме учи да чета, да смятам и т.н. Второ отделение нали се учиш да смяташ и т.н., всичко е второ отделение и когато идва Девети септември веднага ни дават правото да се върнем в родните си градове и да си влезем в къщите.

А в тази къща, която нашата къща е била, някаква немска група, която избягва преди това, изгонена от руските и немските войски. И ние идваме тука, празно и нищо няма. Някъде около 11-ти или 12-ти септември, защото на 15-ти трябва да тръгнем на училище. И на 15-ти септември майка ми трябва да се върне за Омуртаг, за да пригответи там каквото има за да може да се върне баща ми и чакат големия ми брат от трудовия лагер да се върне, а той се разболя от малария и т.н. И идваме тука и ме оставят мен с двамата ми братя, като с какво се хранехме, както е крушката горе, един контакт можеше да се сложи на крушката, на масата едно котлонче и върху котлона си пържихме в едно тиганче яйца, тоест братята ми пържиха. И освен това ме командваха основно, защото

иначе майка ми беше моят ангел хранител (смее се), а пък сега нея я няма.

Сега тръгвам аз за училище, но какво представлява училището ми. Признават ми първо и второ отделение без да съм учила и направо влизам в трето отделение, без да знам абсолютно нищо. Нямах като сега частни уроци и т.н. и аз съвсем като в обрано лозе. И дори един случай ще ви разкажа, правим класно по математика, по смятане и когато дават резултатите няколко деца имат двойки включително и аз, защото аз четирицифрени числа не мога да събера въобще. Връщам се вкъщи, показвам си класното и нищо не ми казват, нито ми се карат, нито нищо. Отивам на следващия ден, децата, които имат двойки питат какво стана бе, теб набиха ли те. Всички казват "какъв бой ядох за тази двойка". Теб набиха ли те бе, казвам не. Е как така, казвам „не“, за какво да ме набият. Аз виновна ли съм, аз не съм виновна с нищо, и това нещо продължи докато завърша прогимназия, за да настигна съучениците си. Много е трудно когато основата я нямаш, първо и второ отделение, много е трудно нататък. И да ви кажа какъв беше пиковият момент за мен, когато завършвахме трети клас, аз учех в първа средишна прогимназия, знаете я къде е нали, икономическия техникум. Когато завършвахме правихме едно класно по български език, учителката влиза да даде след два три дена резултатите и казва "Вижте сега какво, в този клас всички сте българчета". На мен веднага ми стана много ... защото знам, че мен ме отделя, защо ме отделя, всички сте българчета, има само едно момиче, което не е българче, но не казва каква съм. „Това е Софка, искате ли да ви кажа, без нито една правописна грешка, с добре развита тема, тя сложи всички ви в джоба си“. И тя ми върна някакво самочувствие и аз разбрах, че вече съм настигнала моите съученици и сега в тези години да се занимаваш с разни други религиозни характерни за етноса неща, ама толкова далеч от това, че не може да бъде повече. Завърших прогимназия и баща ми пък искаше да ме направи шивачка.

Той продължи ли да се занимава с работилницата като се върна?

Да, той продължи. Тука в старата къща долу си направи една работилница и там караше братята ми да му помагат и по едно време като станах малко по-голяма и мене ме караше там да отида да държа ламарината, защото трябвало да се науча да работя така (смее се).

И баща ми решава, че в стопанската гимназия ще ме даде и стопанска гимназия, нали го знаете къде е? Обаче аз исках в девическата гимназия, тя беше за момичета най-престижната гимназия и той казва: не в стопанската гимназия, аз пък казвам: - аз тогава няма да уча. Аз не искам в стопанската гимназия, аз искам в девическата и той казва в стопанската ще бъдеш. Аз казвам добре тогава, аз няма да уча, няма да работя, но много ще ям (смее се). Това е първият път борбата ми за моите права. И така влязох в девическата гимназия и оттам нататък аз през цялото време съм се движела в българска среда. И са ме приемали добре и нещо, което искам да го има тука, защото се говори много за въвеждане на вероучение, но източноправославно в училищата, аз съм категорично против. Трябва да се изучава религия, защото тя играе голяма роля в живота на хората. Но да се изучава предмет религия с всички религии, защото докато бях в трето и четвърто отделение имаше час по вероучение. Всички отиват, аз оставам в класната стая самичка и ми е мъчно и плача и казвам нека

да дойда с вас, не ти нямаш право да дойдеш... така че вероучение не е добро, аз съм убедена в това нещо. Нека да се изучава религия, защото така или иначе, фалшива или не, религията играе голяма роля в живота на хората.

Вие от Омуртаг като се върнахте, се върнахте във вашата си къща?

В нашата къща, но тя беше изкорубена. И още нещо щях да кажа, защото аз не бях ваксинирана от никакви болести като дойдох тука трето отделение. Почнах да боледувам едно след друго - морбили, дребна шарка, едра шарка, варицела, заушка, всичко едно след друго. Как съм се научила после да чета, да пиша и да смятам не помня вече.

Така в еврейската общност се правеха различни събирания и имаше изграден един театрален състав от деца и мен винаги ме включваха, защото може би и вие забелязвате, че аз имам добра дикция. И аз им рецитирах стихотворения и т.н., и те сега като се събирате казват: Ти като ни запознаваш (29:14) тебе те чуваме, другите не ги чуваме защото всички са с повреден слух. И аз участвах в тези... и имаше разни танци и т.н.

Бях малка и ми се случи едно нещо, бях в единнасти клас и ме вика вуйчото на леля Майра и казва на еди-коя си дата, след два дена беше то. Ела, еди-кое си стихотворение трябва да го научиш наизуст и да го изрецитираш, защото щеще имаме събирание и аз казах - ама не мога защото тогава имам класно по математика. А всички, не знам вие дали сте го усетили това, не е хубаво, когато правиш след това класно сам, хубаво е с целия клас. И класно по математика, ти първо си еврейка, след това си ученичка. И аз казах, че такова деление не бива да се прави и аз няма да дойда и повече престанах да ходя. Значи трябва много внимателно хората да се отнасят в такива ситуации. И аз престанах да ходя, е-е-е, имало е и някое друго събирание в дома на учените, защото там председателят на организацията беше и шеф на дома на учените.

Имало е събирания, на които съм ходила със семейството, но това беше семейството вече на моите братя, защото баща ми умря 57-а година, майка ми 68-а година. Баща ми на 57 години, майка ми на 69 години. Самият факт, че всички ние преминахме тяхната възраст дълголетна на живот, говори, че стресовите, които са преживяли, са им се отразили.

И така по-нататък аз се ожених за българин. Не съм искала да налагам някъде, дори й казах на нея тогава, това, което наложих на свекърва ми, тя беше много разбрана жена. Бог да я прости, вече умря отдавна. Тя пожела да кръсти моята дъщеря и каза виж какво дай ми дъщеря си, ти недей идва, но аз ще я заведа в църква да я кръстят.

Казвам - Виж какво, не мога да ти я дам, защото първо аз съм атеист, знаеш много добре, второ знаеш, че не съм християнка и не искам и дъщеря ми да бъде кръстена и тя нищо не каза. Ако не беше толкова добра, не знам какво щеше да стане. И второто нещо, което наложих, понеже свекърва ми се казваще Парашкева. Сега ако е момиченце, тогава нямаше ехограф да знаем какво ще бъде предварително. Как да наречем дъщеря ми, Паша?.. А-а-а не, не, не, не искам. Поли? Не, не искам, не си харесвам името, казваше тя. Ами добре тогава, нека да я кръстим на майка ми Ерижана и така се роди Жана. Тя е съпредседа-

тел, сега е заместник-председател на организацията, Жана Димова Димитрова.

Интервюиран: Софка Овадя Фархи, р. 1935 г. във Варна
Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

5.6 Бил е ятак на плевенчанка партизанка, но той дълго време не афишираше това

Значи в семейството ми за войната много малко се говореше. Не знам защо. За живота на евреите в България по време на войната аз знам два факта. Първият факт е, че - и това майка ми, лека й пръст, много го разказваше, че и баща ми и вуйчо ми са били в трудови лагери. Баща ми е бил в Микре. Микре е едно село между Обнова и Плевен, отклонение в дясно. Правили са път. И майка ми разправяше, те са били в едно поделение на трудовия лагер. Дватамата, когато са се прибирили, яките им били с цял наниз въшки и всичко се е изварявало... Друго, което знам за живота на евреите през това е, че са били, това е все във връзка със Закона за защита на нацията ли, държавата ли е, че са били изселвани от София. Моята тъща е била софийка и във връзка с това е била изселена в Шумен. На братовчед ми, който е в Русе, майка му също е била софийка, и е била изселена в Русе. И те така се установяват в Шумен, и съответно в Русе, и създават семейства. Но знам, даже в детските ми години си спомням за жълтата значка, която беше къщи и след това изчезна някъде, но някакво афиширане за трагично състояние, за социални бедствия, които да са им се случили, за избиване, малтретиране и т.н. не съм чувал. За концентрационните лагери знам само от литературата и от масовата информация.

- Добре, а нещо около вашето семейство, примерно казахте, че баща ви е активен борец, в смисъл там, ако има някаква история да ни разкажете.

Не, той дейността му е била в Плевен, в плевенския край. Бил е ятак на плевенчанка партизанка, но той дълго време не афишираше това и те го признаха за активен борец след смъртта му, 1968-а година. До тогава той не е афиширал и на мен почти нищо не ми е казал за тия години или поне аз не си спомням, защото той почина отдавна – 1968-а година, а аз като юноша имах други проблеми, отколкото да слушам за историята...

Разказвач: Синто Моис Юлзари, р. 1946 г. в Русе, висше образование
Русе, Интервюиращи: Николай Ненов, Десислава Тихолова

5.7 Има го в списъците за депортиране

Баща ми е бил в трудовите войски. Нали евреите са ги пращали на трудови лагери. Разболял се е от малария там и доста години си я е носил. А майка... те са женени 1950-а година чак, по простата причина, че дядо ми, еврейнът, не е разрешавал баща ми да се ожени за българка. И тя е първата, която влиза в семейството им, но той е бил категоричен. Баща ми също е бил категоричен и са седели и са чакали, и в един момент, то не е хубаво да се каже, но дядо ми почина. Разболява се, умира човекът и тогава се женят.

- Баща ти вече е бил на тридесет години?

Майка ми даже е била по-голяма. Баща ми, в Пловдив има „Антонивановци“, ако сте чували. Те са били може би едно осемдесет-деветдесет процента евреи.

- Отряд се води нали?

Да. Баща ми също се е бил приготвил да тръгне. Не знам дядо ми как е научил и го хваща и го набива и го прибира. Той е бил на двадесет и една години, 1943-1944-а година. Двадесет и една годишен е бил и всички, които са отишли, всички са убити. Има в двора на синагогата в Пловдив голяма паметна плоча. Преживявали са, със значките. Баща ми не говореше за този период. Аз почти нищо не знам, аз съм чувала от други хора, тука особено, но баща ми не говореше за този период изобщо. В еврейското училище го имаше в списъците. Аз ги имам, ние сме си ги извадили със сестра ми. Има го в списъците за депортиране. Семейството цялото ги има. Даже са ги събирали на девети март в еврейското училище, а пък ние живеехме точно срещу еврейското училище, там ни беше къщата. Не говореше за този период баща ми. Имам един много далечен спомен, явно съм била много малка, със сестра ми бяхме намерили тази жълта значка и ние като деца даже не знаехме и какво е, и явно сме си я размятавали ли какво, и той като дойде... Той беше много спокоен човек. В смисъл спокоен човек като казвам, нервен човек, но към нас беше внимателен. Иначе беше нервен човек, той избухваше, казваше си каквото иска и след това му минаваше. Но към нас беше много внимателен, но тогава просто го видях някак си, само дето не ни наби. И от тогава не я видяхме повече тази значка. Къде отиде, хвърли ли се, какво се направи, не знам. Не говореше просто за този период, какво е било.

- Но са били готови да бъдат в списъка...

Не готови, те са си били с куфарчетата и са си били вече в училището. Само дето не са ги натоварили. От еврейското училище по булевард „Руски“, някъде два-три километра пеш и отиваш на гарата да те товарят вече. Само, че сега не е булевард „Руски“, а е „Цар Освободител“. И те са си били готови. Благодарение на Кирил, който между другото в Пловдив страшно много го тачеха, Кирил и Стефан, естествено патриарха. Даже той като почина Кирил патриарха в Пловдив го опяха. В Бачково е погребан. Всяка година еврейската общност в Пловдив на десети март, ама зима, ама дъжд, ама сняг, ама пек, каквото и да е, те са на Бачковския манастир. Да отдадат почит на човека, който ги е спасил. Няма пропуск там. Може да отидат малък микробус, ако не може да отиде цял

рейс, но са там.

Разказвач: Дора Нисим Цокова, р. 1940 г. в гр. Пловдив, средно образование

Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

5.8 Дошли сме в България, когато баща ми са го взели в някакъв лагер

Родена съм в Букурещ и годината не ви засяга, защото съм дама. Но горе-долу съм колкото три по двадесет и пет, шест години. Дошли сме в България, когато баща ми са го взели в някакъв лагер. Ние не говорихме в къщи по тази тема. Баща ми не точно изчезна. Изчезва човек, когато го убият или нещо му се случва, просто са го прибрали на някъде и той повече не се е върнал в къщи. Вероятно майка ми е разбрала, че там няма да има повече живот за нея и за децата ѝ. Понеже е българка по народност, просто се е прибрала в България. Само, че тя е заминала за Румъния по времето, когато Добруджата е била Румънска. Учила е там в българското училище. Докато се родим ние със сестра ми, е забравила български. Когато е дошла в България, не е знаела никак български. Ако трябва на някого да изразя възхищението си, то това е на майка ми, която без да знае български, съумява да ни смени имената, да ни пише български и да остане в България.

Когато ме питат какво съм препатила от Холокоста, казвам, че съм била така добре скрита наяве. Защото това е най-доброто скриване наяве. Така съм била добре скрита, че никога не съм изтърпяла това, което евреите са изтърпявали в България даже. Били са отблъсквани, подозирани в най-различни светски, духовни и какви ли не още грехове. При мен това не го е имало.

Майка ми се омъжи повторно и след като говорихме с вас и смятах да ви кажа това, което ви казвам, че аз същност не съм потърпевша точно. Но без да искам, както казвате, човек понякога издърпва едни спомени, които не знае, че ги знае. Защото ако бях останала в Букурещ, при едно нормално семейство, щях да имам едно доста по-заможено детство. Щях да науча езиците, които знаеше баща ми. Ако на мен нещо ми е направила Холокоста, то ми е съсипало семейството. Изтъргнала ме е от една среда, която е била естествена за мен и ме е преместила в друга. Не че съм била зле в тази втора среда, аз много добре се разбирах с втория си баща. Ние се обичахме с него. За разлика от майка ми и сестра ми, които не можеха да се търпят с него. За тях семейния живот беше един кошмар. А пък аз бях един наблюдател, който търчеше между единия и другия. Това е за мен Холокоста.

Как се казваха майка ви и баща ви?

Майка ми се казваше Златка, а баща ми беше Йонатан Шнайдер.

Той откъде е ?

От Букурещ са. Ешкеназки евреин. Бях много голяма, когато се запознах с него. Бях на дванадесет, тринадесет години, когато се запознах. Отидохме в Румъния и се запознах с него. Помогаше ми, когато следвах. Думата не е точно издръжка, но ми помагаше, изпращаше ми пари. То тогава не можеше да се пращат пари, то беше буржоазна измислица, това да издържаш студента си. Студентът има стипендия, не му се полага друга издръжка.

На дванадесет години, когато майка ме заведе в Букурещ и се запознах с баща си. Сигурно е казвала майка, но не си спомням в коя година 1940-а, 1941-а година, но е била почнала войната. Сигурно 1941-а година е било. Защото те тогава са започнали гоненията.

А той беше жив, когато се запознахте с него или?

Естествено.

Да, да. Извинявайте, просто в началото казахте: “Баща ми беше прибран някъде и не се е върнал в къщи”.

Да. Казах, че изчезването му, не е било в онзи инфинитивен вид, в който изчезва и повече не се появява. Просто е бил прибран на някъде и повече не са го пуснали да се прибере, и майка ми е прибрала, каквото е могла, и спасила себе си, и децата си.

А вие после се виждахте с него?

Да. После съм ходела, особено като студентка, през ваканциите съм ходела там. За мое съжаление, трябва да ви кажа, че класи над мен, беше той. Пак повтарям, много обичах втория си баща. Обаче моя баща беше класа просто. Той е писател, с псевдоним Тодор Богдан. Преводач от френски, преводач от немски. Така че малко завиждах, на онази Виктория, която щеше да бъде, ако беше расла покрай него. Макар, че втория ми баща също беше много умен човек, само че беше просто работник и беше много неук. Той беше неук, не беше неинтелигентен. Докато баща ми притежаваше... Е да де, ама това ми направи на мен Холокоста. Можела съм да раста край баща си, който и като учен, и като писател, и като човек...

Той къде живееше в Букурещ?

На пъпа на Букурещ. Не където и да е, до църквата “Свети Георги”, българска църква, която е на самият път на Букурещ, на втория етаж.

Сигурно вече след края на войната сте се видели.

Е, естествено. Не след края на войната, много след края на войната. То бяха издирвания, работи. Вие не знаете, колко сте щастливи, дете не ги знаете тези работи. Какво беше то след войната, всеки беше за всеки враг. И сакън да не кажеш една приказка, да можеш да се намериш някъде на топло. Точно така около 1950-а година.

Разказвач: Виктория Йонатан Русева – Елисеева, р. 1938 г. в Букурещ, Румъния, висше образование
Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

5.9 Има доста евреи тука, които са били съпричастни към антифашистката борба

- Как се казваше баща Ви?

Арико Хаимов. Той е бил активен член на РМС. Бил е ръководител група в РМС и има значителен принос в антифашистката борба. Работил е заедно с Ана Вентура, с Тинка Джейн, с Изидор Айзнер и с редица други от еврейски произход. Те евреите са имали определена явка.

- Разказваше ли нещо за това време?

Той разказваше, канеха го непрекъснато. Едно време беше модерно такова антифашисти да се канят в училища, но аз много, много не обръщах внимание, но горе-долу знам, за каква дейност става въпрос.

- Например на мен би ми било интересно какво си спомня за Ана Вентура.

Те са работили заедно, били са много близки с нея. Той даже няколко пъти е писал за нея. Тя е била много ярка фигура в антифашистката борба. Била е организатор. Непрекъснато е правила сбирки. Правили са акции някакви. Той даже си спомня, веднъж ми разправя, в центъра на града е имало някаква естрада. На тази естрада са направили една снимка за победи на Хитлер. И той с нея, като влюбени, отиват до това и счупват стъклото на витрината и махат снимките. И уж се прегръщат и се целуват, махат снимките и си продължават, заминават нанякъде. Може би и други неща има, но аз не си спомням в момента.

- Питам, защото тя все пак е била дъщеря на една от най-богатите фамилии в Русе...

Да, да, вярно е, но е била доста активна в антифашистката борба.

- А имаше ли според Вас някакво противоположно отношение към нея?

Сигурно. Не знам от кого, но тези, които са били против тази група ремсисти и т.н., явно не е била удобна за тях. Но от еврейството специално не съм чувал някой да е имал някакво отрицателно отношение към нея и към останалите.

Д.Л. - А може ли да се намеся, с извинение, просто ми стана много интересно, понеже стана дума за, покрай Хитлер. Всъщност във вашето семейство коментирано ли е по някакъв начин спасяването на българските евреи и това време?

Не, не, не. Да ви кажа, това стана актуално след промените. Тогава се появи думата „холокоста“. Преди се говореше за антифашистка борба и т.н., сега се появи думата холокоста. Майка ми, примерно, е родена и живяла в София. Законът за защита на нацията, който е 1941-а, 1944-а година, тогава всички еврейски семейства са изселвани от столицата и тя е изселена в Русе. Тука като е изселена, отначало ги помещават в арменското училище, в някакъв физкультурен салон, след това им дават една квартира с една стая, в която те са три деца, майката и бащата. Пет души живеят в една стая, в крайно мизерни условия. Законът за защита на нацията, предполагам знаете и сте чували, има много лишения. Трябвало е да носят значки. Имало е вечерен час. Има определени магазини, които могат да пазаруват и които не могат да пазаруват. Забранени смесени бракове и други лишения е имало, на които са били подложени. И след това, сега след промените, да се акцентира върху тях. И майка ми получава, фактически има жена, която я гледа двайсет и четири часа, и тази жена, въз основа на това, че майка ми е преживяла холокоста и репресирана от това нещо, немска организация „Клеймс конферънс“ плаща някакви репарации за това. Но не сме говорили, аз нямам спомен да сме говорили за това нещо. Нали, основният акцент е бил антифашистката борба, защото има доста евреи тука, които са били съпричастни към антифашистката борба.

Разказвач: Рахамим Хаимов, р. 1946 г. в Русе, средно специално образование

Русе, Интервюиращ: Десислава Тихолова, Димитър Липовански

5.10 Чичо Рахо е бил партизанин

- Спомняте ли си какво са ви разказвали за изселването? Ставало ли е дума за това?

Ами майка ми повече е разказвала, защото тя всъщност и самото ѝ изселване от София доста го е преживяла и това за нея беше много неприятен спомен. В смисъл, че с доста мъка, с доста труд всичко, променяш си живота тотално. А тя е била сравнително малка като ги изселват от София в Шумен. А после за самото изселване в Израел, тяхното мислене вече идеологическо, партийно им е спряло възможността или желанието да заминат за Израел. Възгледите на баща ми са били такива, че той трябва да остане тук, да живее тука.

Макар че продават и къща и всичко с цел, че и той ще замине, но неговото мислене е било за това време такова. То и сега е същото и родителите на майка ми не се съгласяват да я оставят, ако тя не се ожени, и затова след два дена, на 28 февруари набързо са сключили брак, за да може те да заминат като оставят дъщеря си женена в България.

- Те са се притеснявали да я оставят сама или?

Не, те са го познавали и са го харесвали, но са се притеснявали, че ще си оставят дъщерята, без да е женена. Каквото и да е, всеки иска сигурност за децата си.

- Тя дали е била щастлива, че е останала?

Майка ли? Много щастлива. В смисъл много щастлива е била с баща ми и с нас. А от самото оставане от Израел не знам. Никой не може да го каже туй нещо. Като отидеш на гости е едно, като живееш там е друго. Като се върнаха, 1994-а година ли ги изпрацахме ние там в Израел, като се върнаха и двамата така леко споменаха, че съжеляват, че не са, но преди това и след това. Леко в смисъл бяха много трогнати, много впечатлени от промяната, от какво е станало. Защото баща ми е ходил преди да се родя аз, 1958-а ли, коя година е ходил в Израел, майка – 1964-а година с мене, след това не са ходили. И като ги пратихме 1994-а година, те видяха какво са направили в Израел. Как е цъфнала тая държава. Къде сме ние и затова го казаха в тон, че е с леко съжаление, но като ни имат нас, нещата са по друг начин.

- А имате ли спомен майка Ви да Ви е разказвала за изселването от София към Шумен?

Да, да, разказвала е и за торбите от пердетата, които са направили, за да съберат багажа, и за оставената покъщнина. И за приемането тука в обща..., в едно читалище първите дни, докато един познат на нейния баща ги поканва после у тях на квартира. Разказвала ни е и то с доста мъка, с не добро, в смисъл, то просто няма как да е добро чувството в такава ситуация.

- Това коя година става?

Изселването ли? Ами по Закона за защита на нацията 1942-а, 1943-а година някъде.

- Къде са живеели в София?

Ами тъй и не сме ходили после, някъде в центъра, Банишора ли, еврейския квартал, но по центъра знам, че са били. Лично аз не съм ходила никога, да видя къде точно им е била къщата и дали има там нещо.

- И тука като идват?

Тука като идват, се установяват при тоя приятел на баща ми, а не на баща ми, а на баща ѝ на майка ми всъщност. Майка ми и леля ми започват да работят в някаква лукова фабрика, за да могат да се издържат. И след това вече, след освобождението майка ми остава тука, леля ми се връща в София.

- Имаше ли големи антифашисти тука? Пак така да си спомнете някакви, да е ставало дума?

Ами, да, да, имаше антифашисти. Знам, че чичо Рахо е бил партизанин. Той е много близък наш приятел, роднина не, ние нямаме родствена връзка директна, но много близък, знам, че е бил партизанин, леля Лили Касчиева... Да, имаше антифашисти, които и лично съм познавала и други, за които доста съм слушала. Говореше се вкъщи на тая тема. Не е било нещо, за което да ни държат в страни.

- Ремсисти?

Те са били ремсисти навремето и майка ми и баща ми. То тяхната младост са били всичките, така мисля, но те са били ремсисти, знам със сигурност.

- После имаше ли предприятия, кръстени на техни имена?

Не, от тези, които аз познавам - не.

- А този чичо Рахо?

Рахо Аврамов, той беше председател на Окръжния съвет тука в Шумен. След това отиде в София го изтеглиха, стана шеф на, абе на „Швепса“, на безалкохолните, ама „Обединение“ ли се водеше, сега точно не мога да кажа като наименование. Много хубав човек, лека му пръст!

- И той е бил партизанин?

Да. „Драгоевско-Ивански“ ли... тъй съм чувала, точно къде и кой отряд, ще излъжа, не знам.

Разказвач: Талма Никова Николова, р. 1961 г. в Шумен, полувисше образование

Шумен, Интервюиращ: Цвета Ненова

5.11 На тях не им остава нищо друго, освен да се борят

- Вашата фамилия е много известна. Дори носите името на известна личност. Какво се знае за фамилията?

Семейството на баща ми е било много бедно. Моят дядо е бил оператор на кино „Одеон“ – няма го вече киното.

- Това е дядо...?

Самуил. Самуил Айзнер. И децата са израснали там. Двадесет и шеста година се ражда... Изидор Айзнер. Дядо е бил войник, пленник, деветнайста година се завръща от плен и се установява в Русе. Беднотия. Няма какво да учат,

но са се хванали в себе си и научават. Изидор Айзнер трийсет и осма година е бил 13-14 годишен. Срещат интербригадисти, които се завръщат от Испания и стават привърженици. След това по времето на фашизма се организират група младежи еврейчета от Русе и започват да развиват дейност – лепят позиви, такива работи, докато ги арестува полицията. И го осъждат на седем години затвор. Той лежи във варненския затвор. В това време полицията научава за друга група в Русе. И изпращат двама души агенти да го разпитат, какво знае за другата група. И така са го разпитали, че след три дена той умира. След Девети септември баща ми се погрижва да го изровят, докарват го тука, в Русе и го погребват в братска могила.

- Казахте група еврейчета, само евреи ли са били?

Да. Русе е особен град. Активно движение е имало само сред еврейчетата. Какво ги чака?!? Представяте ли си??? В София са изселени всички евреи и са разположени по брега на Дунава, навътре и чакат всеки момент да ги натоварят на баржите и да ги откарат в Германия. На тях не им остава нищо друго, освен да се борят.

- Само от бедни семейства ли са били?

Не, и от по-богати семейства е имало – Ана Вентура, например. Баща ѝ е бил фабрикант – фабрика „Жити“ е била негова.

- Това как се възприема в общността?

Ами тука са останали само хора, които са били в близка връзка с тях. Такива хора са останали. И те ги възприемат добре, нормално.

- И поведението на Ана Вентура ли? Била е дъщеря от добро семейство...

Може би поради връзката ѝ с Изидор Айзнер... тя поема този път на развитието и то...като влезеш, няма как да излезеш оттам. Но знам, че се е борила с пълното съзнание за какво се бори.

- Казахте, че започва изселване от София? Вие имате ли роднини сред изселените?

Да, майка ми със семейството си е била изселена в Шумен. Извели са ги в Шумен, като са им дали много кратък срок да си съберат багажа. Те са имали добро жилище в София. Пада бомба и унищожава всичко. Така че майка ми беше благодарна. Намират квартира и живеят всички в една стая. Една година.

- Майка ви разказвала ли е времето на Закона за защита на държавата? За отличителните знаци?

Показваше ни шестолъчки от пластмаса някаква, които са били задължени да носят на реверите си, в знак на това, че те са евреи. И вкъщи, в хранилището на шивашките принадлежности и копчета имаше шест такива звезди – защото те са шест човека в семейството, за всеки е имало звезда.

- Имало ли е санкции?

Имало е разбира се. Дават им 48 часа срок за изселване, който не го спази – арест. Ако познаят някой, че е евреин, а не носи такава звезда – естествено.

- Как се срещат майка ви и баща ви?

На майка ми семейството се преселва след Шумен в Русе и тук среща баща ми. В компания на младежи.

- Къде са се срещали младежите?

По квартири – правели са си вечеринки, всеки си носи храна, нареждат една маса богата, хапват, пийват, закачки.

- Каква сватба са правили?

Много скромна. И не са търсили религиозен брак – равина дошъл вкъщи и пял, но баща ми повтарял – „По-кратко, по-кратко, по-кратко“. Но не е имало такива неща като разпъване на шатри, младоженците настъпват чашата.

- А вие откъде знаете за тези сватби?

В София знам, че е имало такива сватби преди Девети септември.

- От вашите роднини има ли депортирани?

Има. В Освиенцим. Но оживяват и почиват на 96 годишна възраст. Жана де Плас се казва жената. Тя отива да учи във Франция фармация. Трийсет и шеста година. Като започна интербригадисткото движение, тя прехвърля българи, които отиват да помагат на Испания. После ги връща. Минават през нея. Била е младо момиче, тя е тринайста година, значи трийсет и осма е била двайсет и пет годишна.

- От Русе?

Да, от Русе. Съученичка на баща ми и първа братовчедка на майка ми. И когато идват Германците във Франция, тя ги... макета, наименованието на френските партизани – „макетото“. Била е помощник – пази оръжие, раздава оръжието на приятелите си и живеят в една квартира. Един ден влизат германци в квартирата да търсят оръжие, не намират в квартирата и си излизат. И майка й почва да говори, че това оръжие, дето е в скривалището, не е добре да стои там, да го извадят, да го скрият на друго място, и тя се съгласява. Изваждат оръжието и в този момент германците се връщат. И...тя, майка й, сестра й, и брат й – четири човека – на влака и в Освиенцим. Първият ден ги строят в редица всичките и есесовецът пита „Има ли лекари и зъболекари?“ Тя не иска да излезе, тя е завършила фармация, но не иска да се отдели, но майка й казва – „Излез, може да ни помогнеш нещо“. И тя излиза. Останалите – наляво, надясно и ги пращат направо в камерите. Това е.

- Тя работила ли е в лагера?

Работила е. До края на лагера е работила като фармацевт. Там се запознава с Де Плас – един французин и след войната се оженват в Париж и живеят

в Лион. Почина миналата година.

- А как е името й по баща.
Не зная.

- Има ли други подобни случаи?
Не, те са живели в България. Тука няма такива неща.

- Имате ли снимки от нея?

Не, тя е идвала много пъти тука, даже имаше статия във вестник „Утро“ за нея. Там има снимка. А аз имам снимки на майка ми и на баща ми. На дядото нямам, на бабата също – тя е била червенокоса и са й викали Джинджи – „джинджи“ е червенокос на шпаньолски. Баща ми се страхуваше от новото поколение деца да не излезе някой с червена коса.

- Други истории за роднини сецате ли се?

Родните се изселиха в Израел от четиридесет и седма до петдесет и шеста година. Там се устроиха. Само вуйчо ми се изсели по-късно – хванаха го събитията в Европа, петдесет и шеста година. Той е български поданик. Дядото на майка ми има чехско поданство, защото е роден в Олмиц (гр. Оломуц), Източна Чехия – бел.моя – ДТ). Тука добиват българско поданство. Когато започват гоненията срещу евреите и тях ги изселват придобива българско гражданство. Вуйчо ми е бил на шестнайсет години тогава – Йешуа Ешкенази. И решава да си смени поданството. Отива и си вади чехско поданство. Защото баща му е роден в Чехия. Без проблеми си променя поданството. После почват разни събития в България, войната, Закона за защита на държавата и има заповед всички чужди граждани да се изселят. Но той понеже е малолетен, остава в България. След Девети септември започва да учи висше образование в Политехниката, тука в Русе. След една година заминава за Чехия. Учи електроника по него време – добра професия. Но майка му, баба ми, се разболя и го викат веднага, щото си отива бабичката. И той идва. Бабата, обаче, оздравява, стъпва на крака. А неговото разрешение е за седем дена. И един ден идват милиционерите и го прибират, защото е чешки поданик, а е нарушил престоя си в България. Товарят го на една лодка и по етапен ред го пращат в Чехия. Влиза в затвора за три месеца. След това работи на летището в Прага като самолетен техник, това е вече петдесет и седма-осма година, връща се в България, направи един-два радиоапарата, продаде ги, да има пари и после каза – ще заминавам пак за Чехия. Тука няма пари, няма завод за приемници. И след една седмица се обади от Тел Авив и каза „Аз съм тук, много поздравя от мене“. И това беше.

- Имате ли нормална комуникация. Пишеха ли ви?
Да.

- Близките ви имаха ли неприятности, че имат роднини в чужбина?
Не.

- Изпращаха ли ви подаръци?

Да, портокали за Фрутас (еврейскияг празник– Ту Би Шват – Лас Фрутас (шпаньол) – бел. моя – ДТ).

- Кога се празнува този празник?

Мисля, че беше февруари или март. Ден на плодовете и имаше всичко в торбичките. Колетите пристигаха на митницата, на границата – един сандък, пълен с портокали. Разбира се, отворен, за да се види, дали имаше нещо вътре. Нямахме друго.

Разказвач: Изидор Елияс Айзнер, р. 1945 г. в Русе, висше образование
Русе, Интервюиращ: Десислава Тихолова

5.12 Шмайзер за първи път в живота видях

Ние бяхме поставени под полицейски час. Стигнахме вече до фашизма... Никой от нас предполагам, не е могъл да прескочи темата за преживяванията ни през време на фашизма. Така си мисля аз. Защо?

- Вие бяхте на дванайсет, тринайсет години тогава?

Е, това не е много малка възраст, трябва да ви кажа. Сега аз съм стара. Вчера станах на осемдесет и четири години. Всеизвестно е, че старите хора не спят по много. Вярвайте ми, тази кинолента не е спряла, от тогава до днеска се върти пред очите ми. Още виждам германските войници по улиците. Още виждам деня, в който един мотоциклет спря пред нашата врата. Това вече беше близко до края на войната. Военните действия бяха излезли вече извън границите на Съветския съюз. Спира той мотоциклет. Моторът продължава да работи и в ума на деца на нашата възраст, разбирайте тринайсетгодишни, той шум сякаш предвещаваше нещо много лошо. За части от секундата скочиха трима германски войници от мотора. С един ритник - пътната врата, за двора вратата беше отворена и те право, бяха едно срещу друго, право вътре вкъщи и само викаха „Халт, халт“. Какво е „халт“ и до днеска не знам, аз не съм учила немски единствено от лошо настроение към всичко, което се казва германско и немско до днеска. До днеска, вярвайте! Аз не обичам да гледам германски, немски филми. Като видя военните униформи по телевизията... Изключение правеше „Седемнайсет мига от пролетта“! Там имаше много немски войници. Вярвайте ми, това е единственият немски филм, който съм гледала, който беше така направен, че аз можех да го гледам. Няма друг такъв. Тези вирнати шапки нагоре, ама щом се покаже на екрана, смятайте, че телевизорът е сменена програмата.

- Те с такива шапки ли бяха, когато влязоха у Вас?

Да.

- Какво се случи?

Нищо. Влязоха със шмайзерите напред и крещяха „Халт!“. Завъртяха се из всички стаи. Ние двете бяхме на двора – аз и сестра ми. Майка ми беше в задния двор, даже не са я забелязали. Баща ми седеше и четеше вестник някакъв. Все едно, че това не е човек вкъщи, влязоха в стаите и ги обиколиха, и излязоха. Толкоз разбрахме, толкоз видяхме. Но този спомен, че може някой с оръжието напред, шмайзер за първи път в живота видях, баща ми каза, това е шмайзер, аз само чувах понятието, когато се говореше по радиото и между големите, но не бях виждала. Видях шмайзер. И самият факт, че затова, че ние сме евреи, някой може да нахълта в дома ти и по начина, по който влязоха, се разбираше, че този човек може да направи всичко в тоя дом. Това до днеска не е изтрито от моето съзнание.

Тия три години и половина фашистки гонения дадоха такъв отпечатък на моя живот, че попадне ли ми книга с някаква история от това време, появи ли се човек, който да разкаже, както аз ви разказвам сега, аз ставам цялата слух. Макар че, червената нишка, която минава през цялата фабула, остава думата фашизъм, но всеки по различен начин го е преживявал и сигурно всеки разказ изглежда различен.

- Вие как го преживяхте? Какво стана после?

После, няма изведнъж после. Има три години и половина страдание и ви казвам, това страдание е отпечатък за цял живот. Мен ми се случва сега да сънувам случки от онова време. Ние бяхме под полицейски час и по някой път исках да отида през улицата, не през вътрешните дворове, да поискам книга за четене или да видя на моята братовчедка бебетата, защото обичахме да играем с тях, ама излизахме в панически страх, щото първият човек, който може да ми навреди, това ще бъде махленските бранници. Те хвърляха камъни по нас. Те крещяха само чифут и ще станеш на сапун. Как си представяте това обещание – ще станеш на сапун? Туй нещо забравя ли се? Един ден от туй време не съм забравила. Един час от туй време не съм забравила. Казахте думата после, но аз сигурно пак ще се върна, без да искам на туй време. Когато минаха доста години, завърших гимназия, отидох в сестринското училище, там имаше общечитие и живеехме осем момичета, спяхме осем момичета в една стая. Няма от кого да ме е страх. Там завършвам в София. Там оставам на работа. Покрай мене винаги има хора и аз се чувствам обкръжена от внимание и не ме беше страх от нищо. Като се каза думата Девети септември и аз вече думата чифут не чух. Обаче дойдох във Варна, защото се ожених, до мене мъжът ми и детето ми. Изведнъж умира мъжът ми за една седмица, заминава детето в другото жилище, което остана от покойната ми сестра, и аз изведнъж се намирам тука сама. Вярвате, не вярвате, от тогава аз спя на светло. Като си отворя очите, да видя, че нищо не е променено покрай мене. И това е от онуй време. Когато бяхме малки, спяхме двете със сестричката ми в една стая и не ме беше страх от нищо. Но, коскоджа жена, когато изведнъж останах сама без никого, без обкръжение,

тогава почувствах страх и до днеска аз спя на светеща крушка.

Информатор: Виктория Йосиф Леви-Алмалех, р. 1931 г. във Видин, полувисше образование

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

5.13 Училището бяха го взели германците за склад

Днеска е 10-и март - спомням си много добре, 1943-а година баща ми имаше повиквателна на тоя ден да се яви в един и половина. Тогава предварително имахме съобщение до всяко семейство - родителите да приготвят по една торба до десет килограма, децата по пет килограма... И там беше обявено: на 10-и март в един и половина да се явят с торбите и с храна за двадесет и четири часа в мъжката гимназия. И някъде към десет и половина съобщават, че се отлага това заминаване. Баща ми имаше много приятели българи и двама-трима бяха дошли да кажат, че засега се отменя това положение. Тогава в еврейската община имаше секретар българин, който, след като излезе Законът за защита на нацията, той следеше дали се изпълняват заповедите.

Беше началото на 1943-а или края на 1942-а, не мога точно да си спомня. Минаха в еврейския квартал и евреите, които имат по-големи къщи и не им са необходими всички стаи... Трябваше за десет дена да изпразним квартирите, които не живеем в еврейския квартал. А имаше и други, които не живееха в еврейския квартал, със собствени къщи – и те бяха задължени да се преместят там.

Вече имахме значките и след като се преместихме, ние отидохме да живеем в къщата на моя дядо, той отдавна е починал. Там живееха двамата ми чичовци. Единият беше женен, другият не, и двете ми лели. И в тази къща, в една мъничка - на половината на тази, стая, отидохме и ние. През това време, докато отидем, много от покъщнината вече бяхме продали, а друга бяхме занесли на наши близки български семейства. Ако се върнем един ден - да имаме нещо. И даже от едното семейство много често идваше синът им да ни види, ако има нещо - да донесе, и винаги вдигаше покривката от масата и оставяше някои пари. Защото ние фактически от 1942-а година вече останахме без никакви средства. Родителите ми каквото имаха златно, продадох го за храна. И като ни събраха всички в този квартал - еврейския, сложиха табелите „еврейски дом“ и легионерите вечер с камъни чупеха стъклата.

И 1943-а, 1944-а година вече не можехме да ходим и на училище. В една еврейска къща, която беше по-голяма, двама възрастни мъж и жена пренесоха чиновете от училището, защото училището бяха го взели германците за склад, и ние учехме сутрин. Колко сме били - двадесет и пет деца най-много, от първи до седми клас. Сутрин учеха децата от първо до четвърто отделение, тогава отделение беше. Следобед учехме ние и фактически 1943-а - 1944-а година ние не я загубихме, признаха ни образованието! И на 15 септември всеки тръгна на

училище пак. И в Сливен 1943-а година аз работех, бях четиринадесетгодишна, работех в една от еврейските фабрики - чорепените. Инспекторът, който беше преди в нашия квартал, знаеше какво ни е положението и се съгласи да ме приеме. И на осми септември работниците започнаха да си шушукат, а на девети никой не искаше да работи, всички тръгнаха към затвора в Сливен, защото в Сливен беше затворът на политическите затворници. Това бяха най-радостните дни. Не само за евреите, че махнахме значките, но и за тия, които ги пуснаха от затвора. И постепенно до края на септември ние си намерихме къща, преместихме се.

- Баща ви е бил извикан с повиквателна...

Да. Не само той, всички мъже бяха. От двадесет години нагоре до шейсет и колко години, всички мъже евреи бяха повикани.

- Къде ги бяха събрали?

В двора на мъжката гимназия беше съобщението. Но нали ви казвам, десет и половина от София казват, че се отлага. Фактически ние сме били в Сливен, готови да попълним числото от Македония, евреите, които ги изселват. И ние от Сливен и откъде беше двата града трябваше да потеглим заедно с тях. Ами казах ви, че мъжете имаха повиквателна в двора на мъжката гимназия в един и половина. Но повече нищо не знаехме. Ние в последствие вече научихме за това. Тогава трябваше пък да се съберем всички в еврейския квартал, пак по тоя повод, за да могат по-лесно, нали, да съберат всички. Да минат камините от къща на къща, да ни приберат.

- Носили сте значки, имало е тогава табели, на които пише „еврейски дом“...

Да, не само това. Имаше забрана по кои улици да вървим. Не можехме да ходим по централната улица, не можехме да ходим на кино, на библиотека. От девет часа сутрин по-рано не можехме да излизаме и вечерта в девет, десет часа ли, трябваше да се прибираме.

Баща ми имаше орден първа степен, от някоя от войните. Той не носеше като нас шестолъчка, а носеше толкова голямо едно жълто копче. И той имаше право сутринта да излиза по-рано, и леля ми, чичо ми искаха той да излиза, защото беше купонна система и към десет часа вече нищо не оставаше по магазините. Това му беше предимството на баща ми. И аз много съжалявам, че много късно се сетих да пиша във Велико Търново и те ми отговориха, че поне да съм знаела поделението, къде са служили, а аз нищо не знаех. И с това изселване бяхме унищожили много от документите си... Много съжалявам...

- Помните ли идването на германците в Сливен?

Германците в Сливен имаха много войска. Там на един баир имаше бункер с германци и в тази къща, в която живеехме, след като от „Клуцохор“ се преместихме по-близо. Тя беше еврейска къща на два етажа. Те живееха на горния, ние на долния. И ни караха, то и без това трябваше, взеха къщата за германците. В нея къща живееха германци, а ние въобще от квартала не излизахме много, защото имаше много германци в Сливен.

- Виждали ли сте ги? Как изглеждаха?

Да. Ами стройни момчета бяха, така като погледнеш, но никога сме нямали допир с тях. Просто до улицата, където можехме ние да ходим, имаше един паметник на Панайот Волов. Там имаше градинка, имаше пейка, и сме сядали децата там на пейката, но все пак сме гледали да не се вижда, че имаме значки, когато те минават, но не беше много приятно.

- А помните ли Девети септември, как си го спомняте?

А преди Девети септември в Сливен има два площада. Долният долу, където ние живяхме – до Популярна банка има голям площад, и площад „Хаджи Димитър“, и той голям площад. На два пъти в двата площада имаше убити партизани. По пет, шест - стояха по два, три дена. Като минаваш - да ги видиш и да те е страх, че ако помогнеш на някои от партизаните и те хванат, това да ти бъде... Това беше много страшна картина! И те разпокъсани, голи, въобще не е за виждане... А на този площад ние няхахме право да минаваме. Най-вече и в центъра. Аз защото ходих в „Клуцохор“, 1944-а година, да работя там, затова ги видях... На долния площад беше - гледка много неприятна!

А девети септември - отивам вкъщи да се обадя на майка ми, че не работим. Отивам в затвора, че ще пуснат затворниците. Тя ме гони - къде отиваш... Аз поначало бях много буйно дете. Никой не можеше да ме спре. Картината знаете ли каква беше, хем радостна, хем тъжна. Още от осми септември хората искаха да разбият вратата на затвора, да пуснат затворниците, затворниците казват – недейте. А на девети септември от двете страни на оградата имаше легионери с пистолети - като излизат затворниците, да стрелят. А от селата и те бяха разбрали още от осми. Някои с каруци бяха дошли – защото децата им или мъжете им са били в затвора. Това беше голяма работа. И на площадите два дена имаше все народ, защото слизаха партизани. В Сливен имаше партизански отряд, слизаха партизани.

Девети септември и капитулацията на Германия, пети май ли беше. Цяла нощ на площада, циганска музика, дамаджани вино, народ. Това са дни, които не могат да се забравят никога.

- Кой искаше да разбива вратите на затвора?

Работниците от разни фабрики, които дойдоха отвънка, защото на осми сутринта - аз не съм го видяла, но някои са видели, че някакъв партизанин на кон е слязъл! Сигурно са имали връзка с хора от града, слязъл и му казали, че се очаква на девети септември да пуснат затворниците. Това много бързо се разчу, защото като отидох сутринта, вече на осми следобед и ние чухме това. Като отидохме на девети на работа, работниците като се събраха, казаха: „Не, всички отиваме в затвора“, и никой не можа да ги спре.

- И това с музиката и дамаджаните кога беше?

Това на девети не си го спомням, спомням си го на пети май.

- И играеха ли хора?

Да, до сутринта. И на девети беше така, но не знам защо, тогава циганите не се проявиха с музиката. Още може би не са се...

- А живи партизани виждали ли сте?

Ами да.

- Преди Девети септември, искам да кажа.

А, преди Девети - не. След Девети, когато слязоха. Даже този Семерджи-ев, който стана първи секретар на партията в Сливен. Той беше женен за една еврейка, вече взех да им забравям имената. Тя беше партизанка, бяха я хванали и толкова много я мъчиха. Бяха ѝ измъкнали ноктите от краката, от ръцете, само и само да издаде партизаните, но тя издържа и успя да избяга. След това се ожени. Тя замина за Съюза да учи, върна се, а Семерджиев стана изменник. Замина за чужбина и след това пак се намери с жена си. И до колкото знам, по едно време, но това още като бях в Сливен, че той с жена си са в Израел. Ама дали са останали там, или някъде са се установили, не мога да ви кажа.

Разказвач: Ребека Нисим Тодорова, р. 1930 г. в Сливен, средно образование

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

5.14 ... през двора на една туркиня и да се скрие в къщата на една арменка...

Тук в последните години, преди да почине майка ми, започна да се говори, че в България не е имало фашизъм, че евреите само си плачат, че тук в България специално са били преследвани. И тогава майка ми се възмущаваше и казваше: „Защо не дойдат да попитат нас?!“ 1942 г., мисля, се приема този Закон за защита на нацията и майка ми е била ученичка в гимназията. Баба ми е била домакиня, а дядо ми си е работил. Той в последните години е бил джамджия – поставяше стъкла на хората. И когато вече им раздават и значките, майка ми е разказвала: „Аз се прибирам от гимназията, на балтона ми е жълтата значка и за да се прибера вкъщи, трябваше да минавам пред полицейското. Там отпред винаги имаше по един-двама германци и повече български полицаи, които, като минеш с тая значка, спокойно можеха да вдигнат пистолета и да те гръмнат, без да дават обяснение на някого. И аз какво правех? – затварях си палтото, слагех си чантата отгоре и така преминавах.“ Не са им разрешавали да работят. Дядо не може да работи, нямат пари. Баба ми е била приготвила на майка ми чеиз – разни бродирани покривки, чаршафи, както е по еврейските обичаи. Всеки ден по два часа са имали право да излизат, излизал е дядо ми, продавал е тези неща от чеиза на пазара и с това купувал яйца, брашно и други продукти, за да могат нещо да си наготвят. Освен това, когато вуйчо ми го прибират в Гонда вода – това е Петричко, там е имало трудов лагер за еврейски момчета, тогава накрая си продава и шевната машина, за да могат да направят на вуйчо ми колет. Освен това 1944 г., когато се говори за депортацията на евреите, багажът на майка, баба и дядо е бил стегнат в куфари. И баба вика: „Всяка нощ чакахме да се почука, за да ни вземат нанякъде“. Ние живеехме в Лом в еврейската махала, но с турци, цигани, българи, арменци – „Калето“ се казваше махалата и е имало уговорка, ако дойдат (майка ми е била на 16 години тогава), майка ми през дво-

ра на една баба Петруна – българка, от там през двора на една туркиня и да се скрие в къщата на една арменка, така бяха дворовете един до друг. Поне тя да остане жива, всичко е било уговорено откъде ще мине... Това ми е разказвала баба ми: „Ти не можеш да си представиш какъв ужас вечер да не можеш да заспиш и да чакаш!“ Освен това се научават, че през Лом минават ешелоните от Беломорска Тракия, за да ги товарят на шлепове. И това и майка, и баба са ми разказвали: „Отиваме на гарата и виждаме конските вагони, някакъв ужас, само едни ръце се протягат и се чува само „агуа, агуа“ – това значи вода на шпаньол. И ние се организирахме – два казана с вода, със супа да раздаваме. И най-интересното беше, че имаше двама германци и пет-шест български полицаи. Германците нищо не казаха, а българските полицаи дойдоха и ритнаха казаните, и със супата, и с водата и на хората нищо не можахме да им дадем“. Отделно от София са изселвани други евреи. В къщата на баба ми е имало софийско семейство – в къща от две стаички. Те са си страдали евреите посвоему, но не знам защо смятаха, че те напразно афишират. Слава богу, че моето поколение не е преживяло такива неща.

- Споменахте турци, арменци, българи – на обикновените хора какво е било отношението в тоя период, разказваха ли родителите Ви?

Махалата „Калето“ по абсолютно нищо не се отличаваше от другите махали. Открай време се е казвала „Калето“ и имаше най-различни къщи. Моите приятелки бяха две еврейки, две туркини, една циганка и аз – това сме. Но спокойно си ходиш из града, никой не е усещал някаква разлика, или пък някой да е казал „еврейка“ или „чифутка“ – аз това не съм го преживяла. Но преди това го е имало. Имало е и друго – например мойта братовчедка в София дълги години имаше дружба с едно момче, пак от София, баща му някакъв кинорежисьор ли, кинооператор ли, и незнайно как се разделиха. Един ден тя ми казва: „Баща му е казал, че баща му е казал, че няма да му позволи да се ожени за еврейка“. И това става 70-те години. Синът ми има втори брак. При първия подочух, че тъщата казала на близка приятелка: „Много хубаво момче, много добро, ама евреин!“ Така че и сега го има това, ама какво разбират под това „ама евреин“?! Аз лично не мога да го преценя, въпреки че и от двете кърви имам.

Разказвач: Мадлена Стоянова Василева, р. 1947 г. в Лом, висше образование

Русе, Интервьюиращ: Искра Тодорова

5.15 Мойта баба умееше да гледа на карти

Аз съм родена 1976 г., тук в Русе. Така че съм първо поколение русенка, от русенските евреи, за които доста по-късно разбрах - вече може би в края на детството си разбрах с какъв произход съм. До тоя момент, единственото, което ми е правило впечатление е, когато майка и баба - по майчина линия баба ми, се събираха в Лом, когато се събирахме по празници и ваканции, да

подчертаем – не си спомням какви са били празниците. Празниците си бяха семейни и по рождени дни, по Коледи, Нови години. Всъщност тогава ми правеше впечатление, че те говореха на някакъв странен език, който аз не разбирах. И единствено това ми правеше по-силно впечатление, че те си говореха помежду си и аз не можех да ги разбирам, а те го правеха точно за да не ги разбирам, когато си казваха техни си неща. Тогава в детството си не съм отдала голямо значение, защото ходенето при баба и дядо винаги беше свързано с много приятни емоции, там в Лом. Аз бях на почит и уважение, като отидех там. За мен всичко правеха, понеже аз бях единствена внучка. Те имаха трима внука - брат ми и от моята леля – двама сина, и всъщност аз бях единственото момиче там. И баба ми и дядо ми просто умираха за мен, когато отидех на гости. И ходенето ми винаги беше свързано с много приятни емоции, с изненади. Баба започваше да се вихри из кухнята, приготвяше любими ястия. И другото ми впечатление, когато кажеше, че ще направи някоя еврейска, примерно си спомням – агристада. Агритада е един яйчено-кисел сос, който тя приготвяше с нещо като нашето фрикасе. Само че се прави само с яйца, бульона от пилето и бялото месо на пилето, и лимон. Тогава лимони нямаше, 80-те години, знаете. Всички си спомняме липсата на всякакви стоки в магазините. Лимони нямаше и тя слагаше лимонтозу, и все ми казваше: „По принцип, прави се с лимонов сок“. Това ми беше много вкусно и тя ми казваше: „Това е еврейска манджа“. И едни ей такива дребни неща, които ми правеха впечатление, че са нещо по-различно от обичайните неща, които вкъщи се правят и се говорят. До момента, в който вече бях на 14-15 години. Вече беше дошла демокрацията. Аз бях на 15 години, когато дойде Десети ноември 1989-та. Спомням си в училище – дойде класната, каза: „Сигурно вече сте чули, Тодор Живков не е на власт.“ И ние всички почваме да се споглеждаме, една моя приятелка каза: „И какво сега, вече ще можем да си говорим свободно вицове за него ли?“ Това беше единственото, с което изведнъж може някаква промяна да усетим, че можем свободно да си говорим вицове за бай Тошо. И след 1990-та година вече бяхме се събрали едно лято при баба, аз летните ваканции изкарвах по минимум месец при нея. Тя ме научи на страшно много неща в домакинството. Просто тя беше невероятна домакиня, можеше да шие, да бродира, да плете, за готвене да не говорим. Тя готвеше и българска и сефарадска кухня. И един ден, в тази въпросна лятна ваканция, нещо си говорихме и звънна телефона. Тя вдигна и каза нещо на този език, който аз бях чувала в детството си и когато затвори, аз я попитах: „Бабо, ти на какъв език говориш?“ И тя каза: „Бе, на шпаньол, бе, баба.“ И викам: „Ти откъде го знаеш тоя език?“ и тя каза: „Ами аз съм еврейка, ние тука сефарадските евреи така говорим.“ И аз викам: „Еврейка?!“ и така я погледнах и тя се подхилна и каза: „Що нещо притеснява ли те?“ и аз: „Ми не, ама аз не знаех!“ И тя тогава седна и каза: „Слушай сега, баба, ние сме евреи. И майка ти е еврейка, и ти си еврейка, защото при нас евреите по майчина линия се държи на този произход – и каза – една капчица да имаш кръв еврейска, си еврейка. И не трябва да те е срам от това. Трябва да си горда! Защото – каза – ние това еврейство си го носим в нас, то не е наказание, то е като благославия. Ние сме по-различни от останалите.“ Не знам защо така смяташе тя, че каза: „Ние сме мъдри. В поколенията тази мъдрост се предава. И слушай сега аз да ти разкажа, нашата история

и да разбереш, че в България фашизъм е имало.“ А точно тогава, нали, говорехме за падането на бай Тошо и тя викаше: „Защо смятате, че по времето на бай Тошо е било зле? Сега по-добре ли е? Ние сме ви водили по почивки и брат ти, и тебе. Хващаме, водим ви, не сме имали притеснения финансови. Не сме имали, вярно, не можехме да поддържаме връзки с приятелите си и роднините си в Израел, обаче това че аз съм еврейка по времето на бай Тошо, не е имало проблем за никой. А сега пак се заговори за тия неща, което е лошо.“

И тя тогава започна да ми разказва, че всъщност в България фашизъм е имало, разказа ми за Закон за защита на нацията и Закон за защита на държавата. Разказа ми за това, че нейният баща, дядо ми Исак, не е имал право да работи. Мойта прабаба – Матилда, която аз си спомням, бях първи клас когато почина, е трябвало от нищо нещо да сготви. И когато една кокошка заколят, от тая кокошка от ноктите до клюна – всичко се използва. И всъщност тя това ме беше научила и мен, че от храната – трябва да помислиш как да сготвиш с нещо друго, за да не го изхвърлиш. Грехота е да се изхвърля! И какво правела моята прабаба – даде му на дядо Исак два лева и му каже: „Сега, Исак, трябва с тия два лева да купиш лук, трябва да купиш брашно, ама дали ще ти стигнат?“ – „Спокойно, Матилда, ще се оправим!“ И той с тия два лева отива на пазара и спира при продавачката. Те са селяни, от село идват да продават и гледа, примерно, лука струва един лев. Вади двата лева и почва, ама така мятка ги пред нея: „Тоя лук кога си го брала? Ама какъв е сорта?“ И почва сега да я разпитва, баламосва я, говори и през това време мятка 2-та лева и казва: „Айде, хубаво сега, хубав ти е лука, ще си взема половин кило.“ И тя докато му мери, той прибира парите и казва: „Ресто няма ли да ми върнеш, аз два лева ти дадох!“ И тя сега не си спомня, докато са говорили видяла ги е, ама дали ги е прибрала и тя му връща ресто. Хоп, станаха три лева! Къде плати, къде мине тоя номер, изпраща го с два лева, а той се връща напазарувал и с четири лева, примерно. И тя почва: „Исак, някъде ще те пребият, с тия номера дето ги правиш!“ – „Спокойно, нали напазарувах, имаш какво да сготвиш, пари имаме, спокойно!“ И така се е принуждавал еврейските чалъми да ги прилага, просто защото наистина са били много тежки години. След това баба ми, заради тая немотия и затова, че се заговаря за депортацията и решаването на еврейския въпрос за българските евреи, понеже в средите, тъй като ние сме сплотени, много бързо новините се разпространяват, имало е много влиятелни евреи, които са били по министерствата и веднага са съобщавали за тези решения, взети и заповеди и така нататък, които е трябвало да бъдат изпълнявани. И се е знаело за подготовката на вагоните в Пловдив и всъщност те са живели в много голямо напрежение и баба ми решава да става член на РМС, точно защото партията – те са уцелили болния въпрос на младите евреи – решаването и спасяването. Като си член на партията, на младежката организация – ремсистите, и те са вярвали, че в България ще дойдат години, когато всички наистина ще са равни, няма да има значение какъв си – циганин ли, еврейин ли, турчин ли. Всички заедно ще градим и ще работим за благото на Родината. И тя за това се записва и става ремсистка. Почва да чете тези - Маркс, Енгелс, Ленин. Всичките ги била изчала, смятала че това е много близко до нея. Добре де, ама я хващат на една такава сбирка. Не стига, че еврейка, че е ремсистка и ги затварят в ломското училище. Това става

точно в годината, когато убиват цар Борис. Тя вече е била арестувана баба ми. Тя ми разказва за тази история. Лежи тя там, те били затворени и между чиновете са лягали, там са спяли. И така цяла седмица. Но са имали свиждания, пускали са пращядо ми и прабаба ми да ходят. Пращядо ми ходи да й носи нещо, през ден през два, нещо за ядене. И има часови там, стои и ги слуша какво си говорят, и сега, баба ми го пита на български: „Как сте всички въкъщи“ – „Добре сме“ – отговаря на български. Говорят, говорят на български и хоп, вмятат по някое изречение на шпаньол. „Царя умря“ – нали на шпаниол – „Тъй ли? И какво?“ – „Отровили са го!“ И пак – „Ами добре сме, сестра ти това, онова.“ И започват, на еди-кой си му се роди внуче – такива разни работи и после пак: „Ще те водят във Видинския затвор“. И ей такива, така са комуникирали са помежду си, така тя е научавала новините отвън. Щото вестници – пълно информационно закъснение, тя не знае какво става.

Мойта баба умееше да гледа на карти. Прабаба ми я е научила. Прабаба ми пък знае от циганка. И всъщност, историята е странна, но тя познаваше, казваха, че познава мойта баба на карти. Та в затвора стига до коменданта, че тя умее да гледа на карти и той я вика. Баба много интересно я разказваше тази история. И баба казва: „Той ме вика и аз не знам за какво ме вика. А аз знаех, че ги бият момичетата, че ги измъчват, изнасилвания, изобщо много страшно. Треперят от главата до петите, обаче не показвам, гледам да не показвам, че съм притеснена и че много ме е страх. Той каза: „Сядай!“ – аз се подчинявам и сядам. Вади едно тесте с карти и на мен ми олекна. „Казаха, че можеш да гледаш? Имам голям проблем, обрани са ми ценни бижута на жена ми. Искам да разбереш кой е!“ – Никой не може да разбере, разследвания правени и не могат. Баба каза: „Мен ми съхне устата, ръцете ми треперят. Ами ако не позная, тоя ще ме застреля! и хвърлям, хвърлям картите, една черна дама пика. Една – казала – черна вдовица ли е, в черно облечена жена.“ И тоя казва след третото хвърляне на карти: „Мамка й! Знаем коя е!“ И действително намират бижутата в някаква приятелка вдовица на неговата съпруга. За награда тя получава свиждане с мойта прабаба, с нейната майка. С баба Матилда, „гран мама“ – така й викахме всички. И всъщност от гран мама научава последните новини, че след смъртта на Борис, как се променят нещата за евреите, че ще се погрижат. Всъщност историята, която на мен баба ми разказваше е малко по-различна, от тази която се афишира. Много българи наистина са се застъпили, много интелектуалци, тогавашната интелигенция наистина не са могли да проумеят откъде – накъде някой си ще решава, че видиш ли, евреина е по-долен от другите. Защото аз пак казвам, нашите евреи – българските, не са като останалите, които ние познаваме от филмите. Те наистина са приели начина на живот и европейското мислене тук в България и на Балканите. Може би там, където са по-затворени общности, , наистина се смята, че те едва ли не мътят някакви заговори. Докато тук, българските евреи, поне аз не съм разбрала да е имало такова отношение пренебрежително към останалите нации. Че видиш ли, ние евреите сме нещо повече от другите. И може би заради това, че ние сме живяли в мир с останалите етноси, интелигенцията не можеше и не е можела да проумее защо българските евреи трябва да бъдат унищожени. И мойта баба ми разказваше, всъщност че не само тогавашните влиятелни личности в българското общество са

взели отношение по въпроса, но и самите евреи – имало е много богати евреи в Пловдив, в София – където са били големите общности, са дали много пари на Борис. Това са истории, които моята баба разказваше. Те не са написани. Това са истории от уста на уста, може би е градска легенда, може и да не е истина, може и да има капка истина. Но аз, познавайки психологията на евреите и на всеки един нормален човек – да даде пари, за да осигури бъдещето – своето и на децата си. Така че познавайки и българските държавници – те не са по-различни и днес. Според мен, играли са и не малка роля и пари.

- Всъщност Борис не е ли починал, когато това се случва?

Преди да бъде решен окончателно въпросът, когато го викат в Берлин. Той е ходил на срещи, където са му заявявали категорично, че трябва да бъде решен въпроса с депортацията на българските евреи. Когато въобще се решава въпросът на всички евреи в Европа, а ние сме били съюзници с Германия и няма как Германия и Австрия да екстрадират и да разчистят държавите си, а съюзниците да не го направят. Затова Борис е бил притискан да ги събере и предаде в лагерите. Но български евреи е имало много влиятелни в обществото. Говоря за тези, които са имали пари и власт.

- Тоест, Царят се е възприемал и като защитник, спасител най-вероятно? Спасител, да.

Мадлена: Затова казват, че германците са го отровили. Така се носеше, така ми разказваше и баба.

- А каква е връзката на Сталин, че и него смятат за спасител?

Сталин е Слънцето, баба ми и дядо ми изповядваха вярата в Сталин. Тя бяха атеисти, в Бог не вярваха, но вярваха в Сталин и в неговата политика, и в неговия начин на прилагане на твърда ръка за справянето с проблемите в нацията. За тях това беше единственият възможен начин един народ да бъде задружен и сталинизмът е единственият верен път към изграждане на здраво общество. Сталин за моята баба беше спасител на българските евреи. Защото, видиш ли, Червената армия като влиза, Сталин е главнокомандващ – с това приключва Втората световна война, това за нея беше този, който е победил във войната и съответно той е косвено спасител на българските евреи. Защото с влизането на Червената армия прекратяваме гоненията, край на Втората световна война и този кошмар свършва. А те действително са живели в кошмар.

- А баба Ви всъщност отива ли във вединския затвор?

Да. Лежала е там, не си спомням колко месеца. Да, може би осем месеца.

- А как я освобождават?

Това вече ми се губи.

- Това е преди да дойде Червената армия?

Да, това е 1943-та, някъде там, 1944-та. В крайна сметка, това което тя ни разказваше, колко страшно е било - плъхове, лежали са на една страна, защото е нямало място, претъпкан бил затворът. Тя там се разболява от ревматизъм, там получава възпаление на ставите. Тя от този начин на живот и от недоимъка имаше един куп заболявания. Но тя си ги носеше тия заболявания - от младост-

та ѝ бяха наследство от така наречения „хубав и безоблачен“ живот, който са живели в 40-те години.

- Как приемат смъртта на Сталин?

Знам от баба ми и от майка ми, че когато обявяват по радиото, тя е била бременна с моята леля. И когато чува, че Сталин е починал, тя писва, буквално започва да вие, както когато на гробищата ходят оплаквачки. И почва да си скубе косите. И мойта майка е била малка и я пита: „Мамо, мамо, какво ти стана?“ И баба ми ѝ казала: „Сталин умря! Това е спасителят на нацията, Бащата на народите, Сталин!“ И с моята баба, когато тя ми разказваше история, когато смяташе, че съм достатъчно голяма, аз започнах да споря с нея, че всъщност Сталин не е бил толкова велика личност. Не! Категорично забраняваше да се говори, бяхме се скарали, бях решила да се прибирам от Лом, да си отивам в Русе и повече да не ми стъпи кракът там. Защото тези хора вярват в един изверг, не по-добър от Хитлер. Но всъщност разбрах, че няма смисъл да се спори. Те си имаха техни си вярвания, тяхно си отношение към историята. Те бяха преживели нещо, което аз не можех да си представя. Тя ми разказваше за екстрадацията на беломорските евреи, които минават през Лом, и така ми го разказваше, че аз тогава плаках. Защото си представих какво е, ако мен ме отделят от майка ми, и ако аз бях на нейно място – да си лягам всяка вечер и да си мисля как може би тая вечер, или може би утре вечер някой ще почука на вратата и ще каже: „Тръгвайте!“ И не знаеш къде тръгваш. Тя ми разказваше, че лют червен пипер са били нагласили в една нишичка до рамката на вратата. Тя е била инструктирана как мойта прабаба ще духне лютия червен пипер в очите на полицаите и през това време ще стане там патаклама, меле, викове, крясъци, през това време тя да бяга през комшиите. Имало е път за бягство, дори и за Палестина. Бъдещият Израел, Палестина – така се е водело, земите на Палестина.

Разказвач: Стела Адрианова Дионисиева, р. 1976 г., в Русе, висше образование

Русе, Интервюиращ: Искра Тодорова

5.16 Махнете тези звезди, защото с тях плашите добитъка...

Казвам се Елиас Перец. Роден съм 1933-а година година във Варна. Корењак.

- Голям род ли е Перец?

За съжаление е малък. Фамилията Перец е по-малко известна. Тя има испански произход. Държа да подчертая нещо, което може би вече сте установили, че евреите се делят на две групи – ашкеназки и сефарадски. Сефарадските евреи, към които принадлежа и аз самия и моята фамилия, имат испански про-

изход и нашият говорим език е диалект на испанския език, и се нарича ладино, който аз владее перфектно. Другите, ашкеназките евреи, са тези, които по времето на гонението на евреите през XV-ти век от Испания и въобще са населявали западните страни на Европа и са приели т. нар. език „идиш“, който е диалект пък на немския език. Това е, което мога да ви кажа като уточнение.

Зададохте ми въпрос за детството. Детство като детство до времето, когато настъпиха и в България, по време на фашистката власт, гонението на евреите въобще, като една общност в цяла Европа. В цяла Европа! През април 1943-а година моето семейство, както и всички семейства от града, бяхме принудително изселени на места извън Варна. Моето семейство попадна в град Попово. Тогава бях десетгодишен. Неотлъчно носех защита на ревера жълта звезда. Някои я наричат символът на евреите, но това не е така, тъй като по това време това беше отличаващата се позорна звезда, която носехме всички евреи на всички дрехи. Подчертавам това! На сакото, на пуловера, където както. Имаше тогава такава инструкция, която беше задължителна за изпълнение, в това число и полицейският час, за движението на гражданите на България от еврейски произход. Наред с всичко това, аз бях малко дете, баща ми беше бръснар и трудно си намираше работа на другото място - в Попово. След което се случи друго събитие, съпътстващо първото, а то се състои в това, че по нареждане на властите, ние трябваше всички, които живеехме в Попово, не само моето семейство и много други от Варна, да бъдем разселени по селата на тогавашната Поповска околия. Ние попаднахме в едно село. За щастие или успокоение, не мога да го кажа точно, но така или иначе хората ни приеха като свои и по нищо не се отличавахме от тях, за това, че носехме жълтата звезда. Тогавашният селски кмет по време на фашистката власт, който дойде заедно с попа на селото, да ни видят къде сме, как сме устроени, кметът ни каза: „Абе, махнете тези звезди, защото с тях плашите добитъка.“ Виждате ли каква умна метафора в днешно време, ако се използва тази метафора сега, какво означава това? С други думи, чувствайте се свободни! Но и там животът беше също тежък. Баща ми ходеше заедно с хазаите по нивите, а никога не е копал нива, не се е занимавал със земеделие, но трябваше, понеже няма как. Майка ми беше шивачка, не по призвание, а просто самоука и шиеше на младите тогава госпожици - момичета от селото, без никакви заплащания от тяхна страна, но в замяна на това ние получавахме продукти, да не изброявам какви, за да можем да съществуваме.

- Кое беше това село?

Сега ще ви го кажа. Това село се казва Горско Абланово. То е на границата между Русенска и Търговищка област, на края на бившата Поповска околия, казах ви, просто едно село ги дели от Русе, от Русенска област, сега област. Така до септември 1944-а година. Когато ни изселваха от Попово за Горско Абланово, шейната, с която трябваше да заминем, не ни събра и родителите ми решиха, че аз трябва да замина самичък с управляващия шейната, а той се оказа племенник на хазаина. И трябваше да изминем по снега 25 километра, колкото е разстоянието и сега от Попово до Горско Абланово. Бях премръзнал, но хазайката - опитна жена, тогава нямаше електричество, на газена лампа ме съблича

абсолютно гол, както мама ме е родила, слага едно корито на земята и с хладка вода започва полека-полека-полека да долива гореща вода, докато се загрее. Увиha me в някакъв кожух отгоре и ме вкарват в стаята, след като се нахраних, да заспя. Спал съм непробудно. На сутринта очаквах да се върнат моите родители, със сестра ми, по-малка от мен пет години. Нямахме часовници, но бях непосмоен, все пак чуждо място за пръв път, но хазаинът излезе тактичен. Запозна ме с животните вкъщи – овце, крави, коне и кучето, разбира се, с което искаше да разсее моите тревоги, които той прочете в лицето ми като малък. Така до Девети септември, когато вече се върнахме обратно.

Няма да спестя един епизод от моя живот. Аз съм по професия енергетик, електро-енергетик и фактически минаха толкова години след като аз завърших, след като започнах работа. След 35 години, може би и повече, сега не мога да си спомня, ми се наложи служебно да отида до съседно село на Горско Абланово и аз помолих шофьора да удължи пътя си с пет километра, за да си видя това село, където съм прекарал детинските месеци, където бяхме преизселени. Намерих къщата. Оставиха ме на площада, а аз пеша тръгнах по спомени, които имам от дете. И след като разговарях вече с техния, хазаите бяха починали, техния зет и дъщеря, видях една баба с патерица и аз попитах: „А, това да не е баба Пена?“ – тяхната етърва на хазаите. Да, тя е. Чувайки името си, разговорът става пред вратата или както там наричат пред „вратника“. Бабата идва, оглежда ме и изведнъж проронва името ми: „Аба, Зико – (ще ви кажа и за Зико) – аба ти ли си, ба?“ – това е тяхното наречие – „Да, аз съм, бабо Пено.“ Зико ме наричат от малко дете, защото то е Лиазон, от френски, от испански език Елиас и „-ко“ и като се съединят двете се получава, съгласната става гласна и се получава само частичката Зико и до този момент, аз съм вече на 82 години, ако ме търсите като Елиас Перец, знаят ме всички във Варна, популярното ми име е и сега, и сега Зико. Този епизод не исках да го спестя, защото наред със злините, които получихме тогава от тогавашната управа имаше и добри, благородни хора, в които лица можете да прочетете без никакви усилия добротата, която излъчват техните сърца. Толкоз по този епизод, не искам да ви занимавам, да не ставам отегчителен, а освен ако нямахте въпроси.

- Къде живеехте преди да заминете за Попово?

Квартал, сегашният квартал „Христо Ботев“. Ако знаете къде е училище „Елин Пелин“, в непосредствена близост.

- Това еврейската махала ли е?

Не може да се каже, че е еврейска, но населена с доста евреи, които през четиридесет и осма година заминаха за Израел.

- Ваша ли беше къщата, в която сте се родил?

Наша.

- После в нея ли се върнахте?

Да, разбира се. Само че по времето на завръщането, те бяха настанили семейството на един убит полицай и баща ми, който беше тогава изпратен на трудов лагер, така бяха изпратени всички можещи да копаят, избягва от лагера пет дни преди 9-и септември, вече виждайки събитията къде отиват, идва във

Варна и ги предупреждава, че на 10-и, 11-и септември, обратно от Абланово през Попово се връщаме във Варна, и те освободиха квартирата без никакви ексцесии. Без никакви, просто – толкоз.

- Какво се случи като се върнахте?

Баща ми започна работа като бръснар, в една бръснарница, той не е бил собственик никога. Майка ми работеше като шивачка в една кооперация. Тя беше всъщност кройчка на ризи. Ходех си на училище редовно.

Разказвач: Елиас-Зико Перец, р. 1933 година във Варна

Варна, Интервюирац: Цвета Ненова

5.17 Душата му беше лекарска

А пък има двама души, които бяха търговци, но не носеха жълта звезда, а жълто копче на ревера си, което ми предизвика любопитство и питах татко защо носят копче. „Защото - каза - тези хора са участвали в Първата световна война като доброволци и в замяна на това държавата им дава някаква привилегия“, да не бъдат строго санкционирани и засегнати, защото им затваряха магазините, някои къщи даже им вземаха, които са по-близо до центъра. Такъв беше и Марко Кохинов, който имаше магазин за сладки в началото на главната улица, където сега е бюрото за туризъм. Магазинът се казваше „Порто Русе“. Беше магазин, в който се продаваха сладки на килограм, не беше сладкарница, но имаше чудесни неща, които изглежда той си ги внасяше от чужбина.

И си спомням на витрината имаше две бонбониери направени, ама като дами с малакофи, и като ги вдигнеш нагоре дамите, отдолу излизаше кръгла кутийка с много хубави бонбони.

Той беше приятел на татко и често, татко като минаваше от там, той го виждаше в магазина и казваше: „Митьо, ела да ти дам нещо“. И в стоките, които той е получавал, имало е някои, които са загубили търговския си вид - бисквити изпочупени, обаче хубави, с шоколад.

Той ги продаваше на килограм в едни книжки кесии, тогава имаше книжни кесии. И татко носеше често от там такива работи. Последното, което взехме от там, вече беше след Девети септември, когато износът и вносът беше малко затруднен със страните, които са внасяли тези неща, донесе десетина кутии с шоколад - един блок шоколад, вътре на парченца направен. Той беше български – фабриката „Пеев“. И майка ми като някакво съкровище ги заключваше в гардероба. И вечер, когато сядахме семейството край печката, в хола имаше една голяма печка, и всеки си имаше нещо - татко четеше вестник, аз си четях книга, майка ми нещо бодакаше. И татко казваше на майка ми: „Няма ли да ни подладиш с нещо?“ И тя изваждаше една кутия, обаче този блок шоколадов го счупваше на две. Половината пак я връщаше в кутията, а другата половина я разделяше на три и казваше: „Хайде подсладете се сега, нека да има

и за друг път“.

- Ти спомена този Марко Кохинов, защото той е бил от еврейската общност или просто се сети?

Да. Ами предполагам, че е бил от еврейската общност. Той си беше евреин, но нещо имаше. Не че е бил покръстен, но побългарен някак си, за да получи окончанието “-ов”.

Имаше и още един магазин по-надолу, малък магазин, със също един собственик евреин, който носеше жълто копче. Той се наричаше “Морето на чорапите”. Татко ми обясни, че са хора, които са дали нещо за България, и сега държавата се мъчи по някакъв начин да ги компенсира, за да не бъде така строг законът спрямо тях, както към останалите. Даже на някои къщи бяха сложени табели “Еврейски дом”, за да се знае, че е “Еврейски дом” и може по всяко време да се влезе, да се нахълта, да се създадат някакви такива неприятности. Но не съм чувала да са станали такива неща, но имаше такива табели, сложени на някои къщи тук в центъра.

- Къде си ги виждала?

Тук в центъра на една пресечка имаше и аз се чудех защо са ги направили. От картон бяха те. Като вали дъжд, времето, когато не е хубаво, те ще се унищожат. И така може би е станало. Не съм обръщала внимание, но ми направи впечатление това нещо.

- А кой е влизал, каза „може да влезе по всяко време“?

Ами полиция, обиски, такива неща. Ако има съмнение за нещо, което се извършва нелегално. Когато германците дойдоха в България, тук в Русе имаше много германска войска, може би защото между Русе и Гюргево имаше един понтонен мост, направен от германците. И по него непрекъснато минаваха немски войски, които се отправяха за другите краища на България. И спираха камиони пред този еврейски магазин, германците пазаруваха с камиони много неща, без да знаят, че купуват еврейска стока. Но търговията няма граници, няма расови предразсъдъци.

Имаше един лекар, детски лекар - доктор Вайнщайн, той живееше тук през една-две пресечки нагоре, на улица “Любен Каравелов”, сегашната. Този човек беше не само лекар, но и наистина душата му беше лекарска, и беше човечен до такава степен, че се раздаваше безогледно. Той се придвижваше с едно колело, защото отиваше навсякъде, където го повикат - в циганския квартал, в отделни, далечни квартали. Щом му се обадят, той се качваше на колелото и отиваше. Преглеждаше, пишеше рецепти и ако хората, естествено, ако са бедни, нито им е вземал пари за прегледа, а даже им е оставял към рецептите пари, за да ги изпълнят. И този доктор Вайнщайн ме лекува, когато се разболях от скарлатина. Това беше 1941 година, някъде там. Той беше женен за българка и се ползваше с някаква привилегия, не знам каква. Не му беше отнета лекарската практика. И от скарлатина когато се боледува, се пази четиридесет дена карантина. Представяте ли си, този човек, може би, защото живееше наблизко, сутрин, като отиваше на работа, идваше да ме види как съм и вечер, като се прибираще от работа, пак идваше да ме види как съм.

Тъй като той пътуваше до всички квартали и се изморяше - естествено

с колело, имал обичая да се хваща за автобуса, русенския трамвай. Автобусът, отзад е имал някаква възможност да го изтегли по баир, по наклонен терен. И шофьорите са го познавали, и винаги са му услужвали. Но един път, тъкмо бях оздравяла вече от скарлатината, той пак в един такъв случай се хваща, шофьорът не го вижда и му се наложило да даде заден ход и го смазва. И това беше голяма покруса за всички, защото втори доктор Вайнщайн не се е родил и до ден днешен. Той беше чуден човек.

- Каза ми, че не му е отнета практиката през 1941 година. Това означава ли, че на евреите са им отнели практиката ?

Мисля, че им отнемаха практиката. В държавната болница не можеше да има лекар евреин. Като частна практика може би е имало, останали са някои, но в държавни учреждения - не.

- Знаеш ли това по кое време е било, по какви причини?

Ами когато започна тази експанзия срещу евреите. Когато дойдоха германците тук и наложиха да се слагат звезди, и да бъдат евреите третираны като второ качество хора, да нямат достъп до всичко. Имаха вечерен час и трябваше да се прибират рано.

Разказвач: Павлина Димитрова Беджева-Липованска, р. 1930 г. в Русе, средно образование

Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

Всекидневие

6.1 Няма телевизия, бяхме ние сами със себе си

- Вие в Русе ли живеете с майка си?

Да, в Русе. Умна жена, тя също не беше много учена или да блести така с нещо, но успя да ме скрие. Макар, че цялата русенска общност знаеше за нас, всички знаеха за нас, но бях скрита между всички.

- Къде живеете?

В еврейската махала, къде да живеем. На нашето място сега има една грамадна дупка, окрали са оградите, камъните.

- Около завод „Арда“ или...

Да, де, на “Дондуков-Корсаков”, там срещу полицията, някаква полиция, която преди я нямаше, точно отсреща.

- Сами ли бяхте в къщата?

А-а, не. Те се сменяха. То и ние се сменихме де, по някое време. Отидох да уча, майка ми се премести, разведе се с мъжа си.

- Кои са детските ви спомени от еврейската махала?

Беше весело. Когато си дете, всичко е хубаво. На майка ми, недоразуменията и дерзанията и борбата за хляба, мен не ме засягат. Това, което те са ми разправяли и което сигурно нито един от евреите няма да ви разкаже, че някъде по това време, по икиндия, след като сме беснели по цял ден по прашните русенски улици... То имаше там такъв пепелак, че да ти е драго да стъпваш бос вътре. Обаче като стане някъде към четири часа и всички се прибираме. Палим мангалите. Мангал знаете ли какво е. Това е тенджерата, която е пробита. Отпред и се изрязва една остичка. Вътре се маже с кал и керемидки, и се слага една решетка.

Пали се огън от дървени въглища и се пекат пиперки. Цялата махала, децата се прибират, пекат пиперките. Селските деца вероятно са били с майките си на полето. Ние обаче нямаше къде да бъдем, по него време още не бяха измислили в България бригадите. Играем по цял ден или пък на Дунава. В четири часа всички се прибираме, изпичаме пиперките. Някои даже пекат домати и сол, пиперки и домати, каква хубава вечеря. Такива работи като сирене, олио, ама моля ви се, това са просто буржоазни предразсъдъци. И как живеехме, като се мръкне хубаво, ще застанем пред един дирек с осветление и ще си разказваме, разказваме. Какво толкова разказвахме, обаче съсипвах се майките ни да ни викат: “Хайде бе, хайде бе прибирайте се, какво правите там”.

Няма телевизия, бяхме ние сами със себе си. Никой не ни диктуваше какво да мислим. Хубаво беше.

- На Дунава...

На Дунава отдолу под крайбрежния булевард, има един така наречен дълбок път или конски плаж. По към Свищов, имаше потопен един басейн.

Най-напред това бяха така напечените банички, баничките много приличаха на солница. Както солницата има две басейнчета за сол и за пипер и по средата има дръжката по същия начин имаше една мъжка и една женска част. А помежду дъските бяха рядко наслагани, за да може водата да минава. Над нивото на водата, имаше душчен перваз, около който бяха наслагани кабинки с перденца. Отивахме там и събличахме това, с което бяхме облечени. Събличахме това и обличахме другото.

Банските се правеха от старата жилетка и миналогодишната. Миналогодишната жилетка се правеше тази година на бански костюм, и докато се издърпа цялата да стане на нищо да не мяза, то лятото минава и отново се купува нова жилетка, и се плете.

След това започнахме да излизаме навънка. Това нещо е прикрупено, ако го сравним пак със солницата, дръжката на солницата издърпана напред. Проходилката, там от където се минава, за да влезеш в баничките и излизахме на пясъка навънка и там с цяла филия хляб, и с един домат цял Божи ден изкарвахме на слънцето, и ставахме черни като цигани. А имаше съдържателя на това съоръжение беше капитан, забравих му името.

Ходеше с една фуража капитанска, черен като ганосан. След това махнаха баничките. Те бяха дървени и потопиха вътре един цял истински басейн. Вие него може да сте го виждали някъде. Един цял басейн, все едно една стая, потопена вътре във водата и пак така имаше по подобие на баничките, където човек да се съблече, но той беше общ.

Но беше равен отдолу, нямаше нива. Беше с равно дъно и беше по-скъп от баничките. Бай Кара се казваше онзи, да де, Кара е черно на турски. Бай Кара.

- За коя година става въпрос?

От порядъка на 1950-а, 1960-а година, някъде там.

- Помните ли конкурс за красота?

О-о, не. Конкурсът за красота, той си беше таен и се знаеше кое момиче е най-хубавото. Аз съм бивала най-хубавото момиче. Друг път да речем Марийка Статева е била, тя черничка, аз русичка. Зависи на кого надделява мнението, на коя група момчета. Нямаше такива глупости. И трябва да ви кажа, че по отношение на това как сме се държали, например, не беше чувано и виждано, да се сбият две момичета някъде, просто беше невъзможно. Или гимназисти пък да се сбият, тя беше една невероятна работа или пък някой да мине или да обиди момиче. Дали защото още бяха живи порядките от преди 1940-а година, или защото по него време, като учиш в гимназията, то ти дава не само образование. Гимназията на времето ти даваше и възпитание. Макар че сега се казва, че възпитанието ти се дава вкъщи. Вярно е, вкъщи трябва да се получи възпитанието, обаче гимназията също даваше възпитание.

Там не можеше да се държиш гаменски в училище, просто не можеше. Така, както няма да ви дойде сигурно на ум, да стигнете Халите на куц крак. Не

че, нали разбирате, самата мисъл, че ще си помислят, че не сте цялата вкъщи ви задържа, нали. По същия начин просто имахме задръжки, които бяха добри задръжки, според мен.

- Коя гимназия сте завършили?

Мъжката. След като аз самата съм мъж, каква друга да завърша освен мъжката гимназия. Първа гимназия, която тогава беше вече средно смесено училище.

- Коя година завършихте, кой випуск сте?

1955-а година. Ужасяващо, нали. Скоро чествахме шейсет години на нашият клас. Има и такива.

- Това за басейна, предполагам, че е в гимназиалните години?

А, не, не. И в прогимназията. Майка ми не я беше страх да ме пусне, както да речем мен ме беше страх да пускам моите момичета. Разбирате ли, то не е от смелост, а поради това, че е нямало от какво да се страхува. Ние сигурно сме седели до десет, единадесет часа, от долу под фенера и си приказваме, и вече почват да ни търсят, защото да лягаме да спим. А сега ако съм, ще хукна да я търся, как.

- Виктория, помните ли някои от градските карнавали едно време?

Имаше, имаше, само че не помня кои години бяха. Имаше тъй наречения "маскен ден", който беше на Заговезни. Не беше организирано от никого, всеки сам си се организираше. Не ходеха с тези просташки пижами, обърнати наопаки, намираха се носии, някои по-екстравагантни дрехи, някой ще позашие върху нещо. Беше много интересно, че ще отидем на някъде. Например в единайсети клас се вдигна класът и отиде на гости на класната. Всички си имахме маски, всички си имахме носии, само Такухито нямаше носия. Поради което Такухито си направи фередже и класната ни позна всичките, само Такухито не можа да я познае. Защото тя си беше скрила лицето, беше много интересно. Тя с някаква пола беше резвлечена, кой я знае каква беше. Сами си правехме забави. Когато съм била вече поотхвъркнала, някъде осми, девети клас, забави. По него време магазини стари, изпразнени, защото няма какво да се купи от тях и някой ще вземе ключ от това помещение. Един ще свири на акордеон, ако има грамофон - у-у, такава техника. Може и на грамофон, ама обикновено някой свири, а ако не свири, си пеем и танцуваме. Няма вход, няма побоища, няма пиене на разхладителни и опияняващи. Не ми стигат седемдесет и осем години, за да го проумея това нещо. Да не можеш сам да си направиш смях, да чакаш телевизията да ти прави смях и телевизията да те занимава, тя да ти пее песните, с които ти танцуваш.

- Кой беше най-добрия музикант?

Ние няхахме китарист в нашия клас, няхахме и акордеонист в нашия клас. Аз имах цигулка, пък няхахме пари да уча цигулка, значи не бях и цигу-

ларка.

- Чудя се, кой е свирел на китарата...

Ама то там на ъгъла в магазинчето си се събираме. "Долу Сарая, чудо става, има вечеринка. Свири джаза „Мики Маус“, готини парчета. Хей, хей, чуите вий пет момченца весели, песни пеят готини за вас". И това нещо, и си се друσαμε там, и си играем. Това е, затова на нас никога не ни е скучно. Внукът ми, все му е скучно и на тия като него все им е скучно. Четяхме много, а пък аз извън пътя много четях.

- Откъде книгите?

Как откъде, от градската библиотека. Аз съм абонат на тази библиотека, сигурно не по-късно от 1945-а година. Майка ми ми вземаше още детски приказки от там. Прекъсвала съм, ходих да следвам, ходих по селски докторлъци. Живях в Кубрат и т.н., прекъсвала съм, но не бях по-голяма от седем, осем години, това прави най-малко седемдесетгодишна давност на моето членство в Русенската библиотека.

- Трябва да ви издадат златна карта на почетен член.

Няма нужда да ми я издават, аз съм там в наличност, даже и сега. Само че сега чета криминалета. Едно време много ги забранявах, много бяха вредни. Западното влияние ни разваляше.

- Кой ви забраняваше?

Първо го нямаше в библиотеката, първо не се печатаха, не се пишеха. А всъщност може би са се писали, защото след това изведнъж избълваха много такива, но само добре фризирани книги пускаха на пазара. Но в замяна на това ние знаехме руски. Винаги съм имала много добра преподавателка по руски език, преподавателки, които бяха влюбени в езика, имахме рускини, имахме и българки. Целият клас, знаехме много добре руски. А в руската книжарница се даваха преводни книги, които руснаците изобщо не виждаха. И аз преди години, две може би, събрах хиляда книги руски и подарих на една еврейка с руска физиономия, тя има деца и децата ѝ имат деца и всички говорят руски, значи има кой да ми чете книгите. У дома вече няма кой да ми чете. И ги подарих на тях, невероятни книги от всички жанрове. Така че имаше какво да четем.

- Като става дума за забраните, в гимназията забранявах ли ви да ходите по определен начин облечени?

На мен не, но аз бях много скромна. Не съм и виждала някой с печат, но се знаеше, че слагат печати, ако си с много къса рокля. На момчетата, с ей такъв панталон да се беше появил в 1955-а година, ще го дадат на дивите кучета. Момчетата си стеснявах панталоните и милиционерите им ги разпаряха, даже ги режеха. То беше и купон от начало и после не беше с купон, но си беше скъпичко, защото заплатите бяха твърде малки за издръжката на едно семейство.

И въпреки всичко, имаше едно момиче, което аз познавах по физио-

номия, но не му знаех името. Не беше в нашата гимназия, но тя сигурно беше в Търговската гимназия. Ама как от парцалки ѝ правеше майка ѝ, ама толкова беше шик облечена. Ние горките се обръщяхме, защото то не се иска само плат да имаш и шивачка да намериш, иска се вкус. Тя например, като минеше - равнис, главите се обръщаха подире ѝ. Имаше и хубави момичета по него време. Имаше една дълга мода по едно време. Ама такива едни като полуклош, Боже, като развисне този клош на всички страни на географията, и отпред и отзад, ама тя си мисли, че е хубаво и какво от това. Този, дето е до нея и той си мисли, че е хубаво, и целта е постигната. Щастие имаше, даже тогава, когато беше много, много нещастно време. Майките ни не бяха весели, но ние бяхме.

- Да оставим това за финал. Много ви благодаря за този разговор.

Съжалявам, дето не можах нещо да ви кажа кой знае какво. Иначе бяхме приятели с Голдщайн, с Вирджиния. Сигурно не сте ходили при Грейси, Грациела. Аз не им знам фамилените имена, тя понеже е доста болна. Абе еврейска махала, Морец Франк. Наши съседи, отвсякъде имаше. Голдщайн, той не живееше в еврейската махала, ама пътят му беше хвърлен там. Непрекъснато беше в еврейската махала и едни разговори. Какво толкова приказвахме, все си мислеха, какво толкова приказваме, защото за политика, категорично не сме говорили. Не мога сега да се сетя за един Елиезер, имаше. Сестра му Ида. Много от тях починаха. Танти Бети, Танти Виктория. Те бяха приятелки на майка ми.

- У тях на гости ходили ли сте?

Ходила съм.

- С какво са ви черпили?

С нищо не са ме черпили, да не би аз да съм ги черпила, като са идвали у дома. Беше голямо нямане. Беше такова голямо нямане, че аз и до ден днешен не ям на чуждо място. Нашите майки така ни възпитаваха. Видиш ли, че почват да гласят софра, ставаш и си тръгваш. Всеки взема на купон, няма как да те хранят и тебе. Така че може и да са ме черпили с нещо, но въобще не си спомням.

В българските си съседи имахме отсреща, на 25-и номер, едно семейство многолюдно. Двама братя, които станаха инженери, две сестри, които завършиха полувисше образование и изтърсака, не го знам той пък какво стана. Те колежа прасе и в него нямане, бутът седеше отвънка под стряхата и никой не го буташе. Обяснете ми го, как ставаше този номер. Даже не ми е идвало на ум, че мога да отида да кажа: "Лельо Стефанке, отрежи ми едно парченце". Не ми е идвало на ум, а този бут седеше там в една гладна махала.

Не е това, че хваля моето време. Наистина бяха по-добри и по-честни хората, може би защото бяха по-измъчени. Защото той си прави сметка, ако аз отида да ям там, това означава, че те няма да си дойдат заради мойто ядене, че как тъй.

Когато завиваш ножа и към себе си, тогава вече по друг начин разсъждаваш. Това за яденето, това беше.

... някъде към 1949-а, 1950-а година, когато заминаваха евреите... отидохме да живеем на "Дундков" със Станки Мати и чичо Давид. Те бяха другите, Давид и Мати. И те заминаха с първата група, с първите. И това, което беше най-интересното, защото ние като отидохме в Румъния, вече майка ми говореше с тамошните евреи, оказа се, че в Румъния са им дали осемдесет килограма багаж на семейство или нещо от този род. А пък нашите евреи натовариха цялата си покъщнина и с нея си тръгнаха. Който имаше пари да си плати, разбира се, за да си занесе покъщнината. България не спря на евреите абсолютно нищо. Разправят, че те били платили нещо, излизат разни работи, като не съм го чувала.

- Останаха ли празни къщи тогава в махалата, когато те заминаваха?

Какво говорите за празни къщи. Всеки, който беше останал на по-първо място и беше от село, той въдвори. Във всяка дупчица въдвори свои роднини. И градът престана да бъде град Русе и се превърна в едно голямо село. Собственик си, то Русе беше на един етаж по него време. Русе на един етаж и всеки, който се е скатал на някъде за майка си, и Вие предполагам, че 1991-а година сте били родена. Така че, никакви празни къщи, до последния курник беше населен с хора, които дойдоха от селата да избягат от щастieto на ТКЗС-ата. Чак когато аз станах студентка, тоест 1955-а, 1956-а година, тогава измислиха ТКЗС-ата да бъдат обслужвани от работници, ученици, студенти и войници. И почнахме ние да ходим там, а селяните получаваха пая...

Разказвач: Виктория Йонатан Русева – Елисеева, р. 1938 г. в Букурещ, Румъния, образование висше

Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

6.2 Свинско се ядеше само на пържоли

- Казваш, че баща ти е бил касапин.

- Дядо ми също.

- Имаха ли дюкян, сигурно са имали?

- Не. Аз съм 1955-а година. Нямали са собствени дюкяни, работел е на държавно. Просто нямаше как да има дюкян баща ми, собствен.

- Спазвахте ли кашер храна вкъщи?

- Колко сме спазвали, спазвали сме толкова, че... У нас свинско се ядеше само на пържоли. У нас не се готвеше със свинско.

Тука както сега казват гювеч със свинско, аз сега даже и не мога да си представя да си готвя гювеч със свинско. За мен гювечът е с телешко или с

шилешко. Или ориз със свинско. Нещо пак не го приемам. Не спазвам кашер, ям всичко. Свинското беше - пържолата си е пържола, тя си е отделно. Баба ми, еврейката, тя се казваше Матилда, тя спазваше. Кашер като казвам, до толкова спазваше, че не ядеше свинско. Кашера, то много трудно се спазва, не може да се спазва. Кашера, трябва да имаш два хладилника, две мивки, трябва да имаш отделно ножове за сиренето, отделно ножове за месото. Кашера, просто това е цяла наука, то не е да кажеш аз правя кашер, не можеш да правиш кашер. Трябва да имаш отделни съдове. Ти не можеш да сготвиш в този съд месо и след това да искаш да правиш кашер в този съд. Това е много трудно да спазваш кашер, особено пък в България. Но баба ми например тя беше религиозната, докато баща ми не съм го виждала да влиза в синагогата. Но въпреки всичко, преди да почине е казал, да бъде погребан по всички еврейски обичаи. Така сме го погребали.

Той си го е носел в себе си, докато баба ми, тя ходеше, всеки петък беше на църква, на синагога. И за нас това беше голям празник, защото ние живеехме до синагогата, а тя живееше при големия брат на баща ми. Знаехме, баба като дойде, ние, както сме играли мръсни в пръстта, то едно време така се играеше. Вечер те окъпват и те прибират, нямаше и бани във всяка къща, и се нареждахме, ама точно като едни гаврошовци се нареждахме, ама то всички деца, не съм само аз, нали. И се нареждахме като просяци да ни дадат пари бабите, за да можем да си купим семки, не слънчоглед, а тиквени семки. Това му казват „еврейски вести“, така им казвали, защото когато се чоплят тези семки, вървят най-големите клюки. Чоплиш семки и – „еврейски вести“. Той ги продаваше един глухоням, също еврейин беше. Много обичахме печени яйца. Те се продаваха в делви и се пекат цяла нощ в тази делва. И бабите за да се отърват от нас, гледаха да ни дадат парички, защото да се махнем, защото ние влизахме и вътре, няхахме спирачка. Влизахме и в синагогата, не седим мирно, шумим непрекъснато. А то и да искаме на староеврейски нищо няма да разберем като са се водели службите. След това баба идваше у нас, и винаги се обръщаше към майка и казваше: „Величка, това телешко ли е?“. Майка ми искаше точно в петък баща ми телешка кайма да й носи, да не е със свинско заради баба. И баща ми, понеже баба ми не дочуваше, беше глуха, ние сме свикнали да говорим много високо заради нея от деца, и баща ми отзад викаше: „Хайде, кажи й, че е телешко“, и ще кажеш, че имаше радар и викаше: „Миличка, кажи ми ти, че Нисо ще ме излъже“. Но тя си спазваше това да не яде свинско жената.

- А тези печени яйца въщи ли се печеха или...?

- Не, не. Нали имаше фурни такива и в тези фурни, по цяла нощ се слагат и се пекат, сега точно как се правеха не знам, но бяха много вкусни.

- После им белиш черупките.

- Да, да. Те са с черупката. Цяла нощ, явно на слаба пещ се пекат.

- Татко и дядо касапин, и баба Матилда. Какво си спомняш друго за баба

си, разкажи ми някоя история.

- Баба ми беше завършила френския колеж. Аз всеки четвъртък я виках въщи, въпреки че в петък тя идваше на синагога. Но всеки четвъртък идваше въщи да ми напише домашното по френски. Все пак трябваше да се представям добре, а пък ме мързеше, като всяко едно дете предпочитам, като имаше кой да ми я свърши тази работа. Баба ми беше много мил, тих човек, грижовна. На големия брат на баща ми, синът му и аз сме родени в една година, през три месеца. Той е три месеца по-голям от мен. Братовчед ми се казва Йосиф, той се изсели 1990-а година със семейството си в Израел. Той се беше разболял от детски паралич, и баба ми е човекът, който го раздвижи и го накара да проходи. Чичо ми беше директор на текстилната фабрика "Марица" в Пловдив. Леля ми беше лаборантка. И хората работеха. Той имаше по-голяма сестра, братовчедка ми Хилда. Но баба ми го гледаше и тя даде всичко от себе си той да проходи.

- С баба сигурно интересно сте празнували еврейските празници?

- Да, да. При нас специално в нашата къща никога не се е делил български и еврейски празник. Събирали сме се всичките. Братята на баща ми, майка, роднини, познати. Особено за Великден, у нас, майка ми Величка, то се печеше цяло агне, тя правеше едни разкошни козунаци. Събирахме се много хора, просто вече не мога да кажа като бройка колко са. Също у чичо ми ходехме, там беше по-широко за еврейските празници. В „Шалом“ естествено се събирахме.

Разказвач: Дора Нисим Цокова, р. 1940 г. в гр. Пловдив, средно образование

Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

6.3 Имам едно дипломатическо куфарче с негативи, които чакат да бъдат направени на снимки

Как се запалихте по киното?

Аз с моята съпруга писахме спомени за семейния ни живот, направих брошурка „Еврейската махала в моите споени“. Замислям отдавна „Аз и киното“ и може би тази седмица или другата ще започна да пиша по този въпрос. Имам го нещо в гена. Баща ми беше фотолюбител. Той отначало работеше със стъклени плаки. Спомням си в Осмар имаше едно килерче под стълбището за тавана, където един фенер, увит с червена хартия, даваше светлина, и където той си проявяваше плаките. Когато ги измиеше в някакъв леген и изсъхнеха, слагаше плаката в килерчето и аз все се въртя край него – аз съм бил ученик в отделенията, а може би и по-малък. И излизахме навън на стълбището, на слънце, където той осветява вече снимката, хартията. Мен ми беше много интересно как постепенно изплува образът на тази хартия. По-късно баща ми си

купи един фотоапарат б на 9, с възможности за б на б, с мех. Аз още го имам и го пазя, действащ е, предназначил съм го за музея, ще видим кога ще го вземем, с който съм правил много снимки и на тях (*дъщерите – бел. моя И.Т.*), и семейни...

1954 г. преминах от организационна работа в Отечествения фронт като окръжен кореспондент на „Отечествен фронт“. Проагитираха ме, станах такъв – четири и половина, близо пет години. Моят район беше Шуменска и сегашната Търговищка област. Нуждата от придружаването на някои мои информации със снимки ме принуди да си купя един фотоапарат – немски, много хубав, който за съжаление ми откраднаха с много ценни снимки, с който също имам много хубави спомени. След като го откраднаха след две-три години бяхме на една екскурзия в Ленинград, от там си купих една „Смяна“. По същото това време ние тръгнахме на екскурзионно летуване. Един мой приятел, много добър приятел, тогава беше председател на Окръжния съвет, имаше кинокамера – 8 милиметрова. Аз можех да работя с кинокамера, вземах я и направих първия филм за това екскурзионно летуване. В това време в кино клуба се наложи да се направи промяна. Председателят преди мене се беше скарал със секретаря на читалището, кино клубът доста време бездейства и някак по поръчение ми дадох да го ръководя. Това беше 1969 година и от тогава се занимавам с кино. По същото това време беше започнала една тенденция на въвеждането на технически средства в пропагандата и агитацията. И аз, като най-голям специалист по фотото в Окръжния комитет на партията, на мен ми възложиха проучването, издирването, организацията на този кабинет.

Бях в София на един курс, там ни запознаваха с големите кинокамери, с проявяването. Впрочем бях започнал да си проявявам и сам филмите и снимките. От една екскурзия пак от Съветския съюз си донесох един увеличителен апарат в куфарче - лупа, и сега седи горе и чака. Имам едно дипломатическо куфарче с негативи, които чакат да бъдат направени на снимки, но вероятно няма да дочакат. И така станаха нещата. Особено пък като ми дадоха бракувания компютър на внуците, аз започнах да пиша на него и както се казва - апетитът идва с яденето – след като мога да пиша, вече мога и други неща да правя.

Смениха ми един компютър, смениха ми втори компютър, сега е по-модерен, по-бърз. В киното, понеже участвам в правенето на филмите, имам понятие, виждам как се работи, монтирахме програми – монтажни, понаучих ги малко по малко и ми стана хоби, което ми уплътнява времето, особено през тези четири години, откак ме напусна съпругата – това ми уплътнява времето.

Помните ли кита Голиат?

На един голяаам фургон? Да, да. Аз не проявявам голям интерес към това, не обичам цирка, но си спомням - те бяха няколко фургона, в това число и един голям фургон с кита. Колко лева такса се плащаше? Някаква солидна такса беше.

Влизаше се в него или само да се види?

Само да се види. Спомням си, че това беше тъмно, сиво туловище. Може би заради вас да сме влизали, Бета. *(дъщерята на Разказвача – бел. моя И. Т.)*

Разказвач: Нико Майеров, р. 1929 г. в Шумен, средно образование
Шумен, Интервюиращ: Николай Ненов

6.4 Бях отличник по военната и политическата подготовка

В казарма съм служил в Свищов. В Свищов бяха инженерни войски. Аз служих в техническа рота. Бях осветител. Бях командир на отделение. Тогава на еврейчетата не се даваше много възможност да влизат навътре във военните дела и бяха в периферията. Да, но аз бях доволен от службата. Бях отличник по военната и политическата подготовка, един от малцината. Втората година бях свързка на командира. Непрекъснато ме пращаха всяка седмица в Русе. Един път купили нова кола, трябва им радио за колата, а тука, на Търговска база беше един наш сънародник, който се казваше Елиас Айзнер и Търговска база беше предприятието, което всички стоки, които се внасяха в страната, влизаха през Търговска база и там се разпределяха, и имахме връзки там, и ме пращаха непрекъснато. Искаха да кръстят поделението „Майор Атанас Узунов“. Пратиha ме тука в Историческия музей да взема литература за майор Атанас Узунов и непрекъснато имаше нещо, за което ме пращаха. Този - нов апартамент, иска да си купи и така. Общо взето съм доволен от казармата. Там бях комсомолски секретар и в целия си период на съществуване, вече 68 години съм имал два проблема по отношение на дискриминация, затова че съм евреин. Едното беше в казармата, бях комсомолски секретар и казаха, че ще идват от Министерство на народната отбрана на проверка. Искали да присъстват на комсомолското събрание. И тогава в комсомола членуваха и млади офицери. И трябваше да направим някакъв сценарий, как да протече събранието и кой трябва да се изкаже, и т.н. Тогава един от офицерите ми каза: „откъде-накъде евреин ще ми казва какво да се изкажа“. Това беше едното, от което не се почувствах много

комфортно. И второто е – в „Машпроект“ работех с една колоритна личност, казва се Свободка Стефанова. С нея работехме един срещу друг. Абсолютно некадърна, за нищо не ставаше, обаче след промените, изведнъж тя се ока- за голяма антикомунистка. Аз бях член на партията. В един период бях станал заместник-партиен секретар на „Машпроект“. След промените забраниха пар- тийни организации в предприятия, в учредения. Провеждат някакво събрание в групата, където работим и там нещата не вървят, всеки се прави на тарикат и т.н., и аз правя един анализ на действителното положение. И след този ана- лиз, след като излиза шефът на отдела, тя казва: „Хитлер не си е свършил добре работата. Трябваше да избие всички евреи, щото много приказват, и - с изви- нение - като настъпиш едно лайно и то пръска“. Имаше предвид мене, щото казах действително как стоят нещата и тя от това се обиди. И това за 68 години е второто нещо, което съм чувал директно казано в лицето ми. За 68 години аз други, зад гърба ми може някой да е говорил - тоз евреин, но аз нямам такива впечатления.

Разказвач: Рахамим Хаимов, р. 1946 г. в Русе, средно специално образо- вание

Русе, Интервюиращ: Десислава Тихолова

6.5 За пръв път в България разбрах, че тази нация е уважавана

По принцип се казвам Наталия Петровна Михайлова, но девича моята фамилия естествено, че е друга. Ако ви интересува, мога да ви я кажа, Кавец- кая. Баща ми е руснак, майка ми е еврейка. Но през време на войната, майка ми като завърши институт в Ленинград, през септември месец германците нахлу- ли в Беларусия, от където тя е родом и макар че тя веднага като завърши, даже не получи диплома, отиде там, но не можала да се срещне със своите родители, защото всичко било просто някаква анархия. Тя вика, тези влакове, които са из- возвали последните хора оттам бяха разгромени. Тя също попадна под такава бомбардировка и с родителите не можала да се срещне и вече чак петдесет и трета година научава, че родителите ѝ били разстреляни, както и всичкото ев- рейско население там. Имаше даже свидетелски показания от хората. Тя беше бременна и тръгна със своята приятелка по институт някъде, някакъв град на Волга. Там престояли, не мога да си спомня колко и след това тя тръгна при сестра си, която също завърши Ленинградския педиатричен институт, меди- цински и била направенна в град Магнитогорск - това е на Урал. Майка ми по-късно завърши, точно по време на войната и тя пристигна при нея, защото била бременна, но в град Челябинск тя вече ме роди. Това е областен град. И така сме попаднали в Магнитогорск. След това леля ми, тя работеше като ле- карка в такова учреждение, където имали интернирани, не интернирани, и во- еннопленници германци, и немско население, което живееше в Русия, но било

депортирано от районите, застрашени от нахлуване на немските войски. И там имаше една жена, така разказвала ми майка, която ме е всъщност отгледала, защото аз съм се родила четирийсет и втора година, от тези пленените или интернирани, как да кажа, хора. И тази жена ме е отгледала, защото майка ми работела повече от осемнайсет часа, двайсет часа. Тогава трябваше, тя работеше в производството.

Моисей Морфукевич Камов
 отцу Дима (уедрен), Раи,
 Сова и Уза, бабушка Нагаши
 Раи, прабабушка съдетей -
 Тили и Юли и пра-прабабуш-
 ка съдетей - умирожен фами-
 лии в нощта 1941. в гора
 Витебок (Холокост).

8.12.00г.
 Рага

фото 1912г. в Витебок

Ривекка Исаковна Камова
 мае Дима (уедрен), Раи, Сова
 и Уза; бабушка Нагаши Раи,
 прабабушка съдетей - Тили и
 Юли и пра-прабабушка съ
 детей - умирожен фамилия
 в нощта 1941. в гора Витебок
 (Холокост).

8.12.00г.
 Рага

фото за год до прихода
 Нациел в Витебок

Своето детство аз може би помня като петгодишна. Пораснах в район с население... изключително руско население. Е, естествено там имаше и татари, но ние някак си всички бяхме руснаци там, но тогава ми направи впечатление, че мен ме дразнеха еврейка. И най-силното ми впечатление е било когато един съсед, той винаги е пил и като се напие веднъж, това просто ми е запечатано в главата ми, като бие майка ми, направо я бие, затова че тя е еврейка. И това е нарицателно било – Сара, еврейка, жедовка. „Жедовка“ това малко от украинско идва тази дума, защото украинците на евреите казвали „жедин“. И това страшно впечатление ми остави от детството, но не бих казала, че аз съм изпитала нещо по-сериозно. Аз просто започнах да се срамувам, какво значат евреи, какво значат Сара и майка ми никога не ми е обяснявала. Тя ми е казала, с такива няма да играеш. После започнаха да ме бият на улицата, да ми викат еврейка, да ми хвърлят камъни. Докато имаше един човек тогава, който работеше тогава... Металургичния комбинат беше вече построен в град Магнитогорск, той бил някакъв партиен работник, помня неговата първата кола – „Победа“. И той имал тази кола, ако това е интересно. И той казвал винаги - Защо плачеш Наташа? Хайде да те разходя из града. И аз му разправам своята история и казвам, какво значи еврейка, какво значи Сара? Той вика, знаеш ли какво, не обръщай на това нещо внимание, но ако не се научиш да биеш, ще бият винаги тебе. Ти пак ще плачеш като те бият, но поне ти ще ги набиеш и така някак си аз може би съм се утвърдила в живота, защото помня, че биех наред всичките, докато започнаха вече да се плашат от мене. И никой не ме е закачал, антисемитизъм не съм почувствала така явно, но майка ми винаги така ми каза, тя е с висше образование, но вика, винаги предпочитат, който и да заема някаква длъжност, отколкото да съм аз. Аз просто запомних това, защото ходихме на гости, много малко там евреи, така аз помня. Но имаше едно семейство, те са били лекари. Имаше един, сигурно баща им - с една страшна дълга брада бяла, абсолютно не говореше на руски, говореше иврит и говореше идиш. Идиш това е наречие на нашите ашкеназки евреи. И майка им е разказвала сигурно своите истории по работа, че даже и средно образование няма и пак ги..., но разбира се по партийна линия може би там те заемаха по-високи длъжности, но, разбира се, аз не обръщах внимание на това нещо.

Но нито в училище не бих казала, че съм изпитала някаква дискриминация, в института също влязох доста леко, може би затова, че съм работила, винаги се отнасях към мен колегите много добре и така не съм обръщала много внимание, макар че разговорите за еврейството, евреи и също помня от детинство, когато имахме голям празник Песах или Пасха на руски, това е Великден, когато започнаха да говорят, че евреите... ми се струваше, че аз тъй нещо, просто до такава степен ми внушиха обкръжаващите - ето евреите някакво бебе някъде откраднаха, изпили му кръвта, намацали някакви... своето ядене с тази кръв и затова казвам, че аз дори срамувах се, че съм еврейка, просто това ме караше. Докато вече в по-големи години не съм обръщала много-много

внимание и не ме закачаха така, но за пръв път, когато съм посетила България и когато ме попитаха, защото задаваха ми въпроси и никой не ме е оприличил на руския, а пък аз, на мен ми било интересно, защо да не. Когато веднъж ме попитаха, ама ти не приличаш на руския. Италианка, французойка? Казвам, не, аз съм руския. Не може да бъде. Казвам, да, майка ми е еврейка. За пръв път в България разбрах, че тази нация е уважавана, че тази нация е с някакво възхищение. Просто даже казват „О, еврейка!“ с такова възхищение и аз за пръв път започнах да се гордея, че съм еврейка, защото по материнска линия съм, макар че не знам езика, нито иврит, нито идиш, макар че майка ми опита, опитала се някои думи да ми каже, но нещо на идиш запомних аз, но няма да го произнеса правилно и затова не бих искала да го повтарям. Това беше в превод на руски „твоего прекрасно лице“. Това тя винаги ми е казвала - „твоего прекрасно лице“. Не знам защо така се обръщаше към мене.

И вече като съм дошла в България, да ви кажа, аз въобще тука разлика при никакви етноси не съм усетила, нито към турците, нито към циганите, а пък рускините бяха на почит. Туй да си кажеш, че си руския, такава системата е била изглежда и даже помня хората ми се учудили, защото там, ние живеехме на „Поп Харитон“, това е в съседство с циганската махала. И как да ви кажа, просто толкова чиста била тази България, толкова и самата тази махала, макар че казваха, че е циганска, винаги метяха улици, миеха улици, даже да ви кажа, помня мъжът ми направил като забележка. Като влезе къщи и вика, брей, какво е това нещо, седите до колене в листата, щото това е била къща и падаха листа есен, бабата чете, той на майка ми вика, жена ми чете и синът ми чете. Какво да правя аз в тази къща? Идваха циганите понякога питаха, дай ми вода и т.н. Мъжът ми работил едно време в ресторант и там имаше чудесен цигански оркестър, просто такива виртуози бяха. И винаги мъжът ми казвал, даже така като приказвахме той вика, нацията няма никакво значение. Има значение какъв контакт ще направиш с хора, дали са контактни. И даже когато започнаха строителство там по улицата, по нашата улица, строителство на големи блокове и навсякъде съборили къщи и дошло едно семейство със страшно много деца. Водеха мечка със себе си и една маймунка. Туй нещо ми направи пак впечатление. И те решиха да спят в една съборена къща. Мъжът ми вика, дай да ги поканим на вечеря. Казвам, дай, щото много деца и аз имах две деца, казвам голяма работа. И отсреща там, който е останал да живее, каза, какво правите вие, това са някакви копанарски цигани, ще ви оберат къща. Казвам, освен чергата, която е тука, щото и ние чакахме да ни изселят, какво ще ни вземат. Помня децата, маймунката седеше на циганина на рамото, той свиреше на гъдулка ли на какво ли, не знам този инструмент, а мечката наистина играеше и цялата махала където е отдолу, всички са дошли да гледат това, как да ви кажа, това като екшън беше. И помня и децата играеха заедно и аз не изпитвах абсолютно, как да ви кажа, никакво притеснение. Даже тази циганка каза, ето, децата имат коклюш - записвай, ще ти кажа билките. Толкова билки ми каза, че ги записах. И

затова искам да кажа, че аз никога не съм усещала, че имаме някаква разлика с хората...

И един ден майка ми пътува в рейса и кондукторката, тя не приготвила навреме парите ли, не знам какво е станало, но майка ми каза, че нещо ѝ се скарала кондукторка и майка ми и отговорила нещо, не знам какво. Научете се български, тя ѝ казва, а майка ми много малко, тя много живеела тука, но тогава била може би три години живяла тука в България и една жена, която седеше с нея я защити и каза, защо ѝ викате, всички могат да знаят и да не знаят и т.н., и както и да е. И тази жена попита майка ми, каква си, руския ли си, защото майка ми е типична еврейка, но от нашите евреи. Майка ми вика, не, аз съм еврейка. Аз да ти кажа под секрет и аз съм еврейка. И тогава тя заведе нас в тука, това мисля че седемдесет и осма година, в Еврейския дом. Аз не знаех, че съществува такъв, ей там където са „Морски звуци“. Веднъж виждам обявата Еврейски дом и ние подадохме молба и така навлязохме в еврейската общност. Нямахме много рускини там, да ви кажа и много започваха вече, била вълна на това изселване на евреите, и имаше тука някакви семейства от руски произход, които са заминали за Израел. И за алията – доста силна алия беше и доста хора заминаха и ние сега в това дружество, може би пет рускини сме. Всички сме на възраст. И много добре ни посрещна тази общност, да ви кажа, макар че те са сефаради. Разликата между сефарадите и ашкеназките евреи аз не мога така да я кажа чисто религиозно, но знам че в религия има разлика, макар че празници едни и същи, в песните абсолютно различие има и разбира се, че и в езика има разлика, понеже те говорят испански и на тяхната музика повече така, чувства се испанско. Докато нашата музика въобще някаква, искам да кажа наши – ешкеназките евреи, мисля че тя не е приела никаква друга, истинска е тяхната, така мисля аз.

- Коя година дойдохте в България? Как стана това?

Шейсет и девета година съм дошла в България. Аз се ожених тука и шейсет и девета започнах да работя и мога да ви кажа, че както ме приеха тука, какъв колектив бил прекрасен! Аз работех във „Васил Коларов“. Просто може би всички млади сме били, толкова интересен колектив бил. Всички сме живели някак си с едни и същи интереси, с едни разбирания и както казват, в една и съща посока. Просто нямаше разлика така, че той е началник и нещо представява. Много ми било приятно, особено тези години. После се преместих в завод за манометри. И там попаднах в добър колектив, но да ви кажа, че може би, може би самите години определяха. Тогава ние всички били на едно ниво, разбирате ли, нямаше такава голяма разлика между хората в социално положение и никой не се е стараел да покаже, че е велик или повече от тебе. Просто много приятна обстановка. На мен ми се струва, че сега просто такива отношения няма.

- Как се запознахте с мъжа си?

Но, ако съвсем откровенна трябва да ви кажа, запознахме се на „Златни

пясъци“ на плажа. Запознах се с една приятелка, казваше се Надежда. Тя познаваше и него и така образувахме малка компания, щото в групата, с която съм пристигнала всички хора бяха по-големи от мене, повече бяха мъж и жена, но така при нас, така в Русия така пускаха, повече да бъдат мъж и жена, децата да си останат там и т.н. И аз запознах се с Надя от София и до сега имам с нея връзка, прекрасен човек. На мен ми се струва, че въобще в цялата България такава и наистина да ви кажа, аз имам толкова приятни впечатления от българите. Първо смятам, че това е музикална нация. Второ смятам, че тя е нация способна към езици. Аз помня на „Златни пясъци“, когато почивах, бях абсолютно тъпа, който и да се обърне към мене, освен руски, нищо не знаех, докато българите – италиански, испански, немски, английски – какъвто искаш език. И просто ми направи страшно впечатление, че българите доста крачки напред и освен това бяхте малко, малко, но, може би малко наистина, но аз почувствах някаква свобода почувствах, може би защото бях на почивка, а това все пак има разлика. Когато се на море, слънце, пясък и те хранят три пъти на ден, това е едно, а когато ти е ежедневието и на смени ходиш на работа, и само готвиш, и още учиш, защото аз вечерно учех, може би това е друго. Но не, при нас имаше много сложности, когато трябваше да замина, да се ожена за мъжа ми, да ви кажа, не знам, ако това представлява някакъв интерес, мен не ме пускаха. Казаха, че в производство съм страшно необходима, а се оказа после от района, където, макар че там нямаше такива секретни заводи, имаше впрочем, но аз далече от този район бях. И след това аз написах писмо, че обичам човека и бих искала да си свържа с него живот и те веднага ме пускаха, нищо не мога да кажа. Тук ми правеше впечатление, че руското консулство, което се намираще в една стара сграда до кино „Благоев“, бяха изключителни хора и там като дойдеш, усещаш, че аз връщам се в моята страна, защото първите ми бяха тежки, да ви кажа. Първо език естествено, макар че всички прекрасно се отнасяха към мен, но имаше едни неразбирателства. У нас - у нас, у нас – у вас, с мъжа ми, у нас - така, у вас - така, а у нас – това, а у вас – иначе. Но не това било основа, но все пак било е трудно, защото като отида в Русия, ми се струваше, че някакъв заряд ми слагат там и вече цяла година нито мислех за Русия, нито нищо. Но трябваше да ходя и първите десет години почти всяка година ходех в Русия. Наистина има много разлики именно в бита, в устройство на семейния живот. Защото и свекърва ми постоянно казваше, слушай мъжа си, ако слушаш мъжа си всичко ще бъде наред. Изглежда трябваше да проживея тука четирийсет години, да се науча да слушам мъжа ми и тогава ще бъде направо рай. Но и децата вече се ожениха, но бях нетърпелива както всички млади жени и т.н. Имаше сложности, но антагонистически характер те не носеха.

- Майка Ви тук ли дойде да живее с вас?

Майка ми дошла седемдесета година, когато аз родих вече синът ми. Седемдесета година, да и вече останала тука и почина две хиляди и десета година на деветдесет и шест годишна възраст и същото била очарована от България,

не казвам, защото това е интервю, разберете ме правилно. Първото ми впечатление за България било, че това е къщички, къщички с червени покриви. И просто толкова мило и във всеки двор имаше нещо засято и всеки двор бил подреден, и това просто силно впечатление ми направи. Особено с влак като пътуваш и вече като навлизаш в Русия и в Румъния и в Русия виждаш просто набиваше се в окото каква огромна разлика, с каква любов тука всичко било отгледано и аз така съм си останала с мнение, че самият български народ и особено хората от село и до сега с тях, с които имам връзка, мисля че много чисти хора може би и наивни до някъде, но гостоприемни, всеотдайни бих казала. Не знам, на мен ми направи голямо впечатление.

- Казахте, че седемдесет и осма година сте отишли в Еврейския дом, до тогава не сте знаели за него. Как стана?

Аз ви казах, че майка ми се запознала с една жена, която казала, че и ние имаме тука евреи, които и вас ще ви приемат. Но трябва да ви кажа, че нас веднага не ни приеха. И може би към осемдесет - осемдесет и втора година ние наистина подадохме молбата, но никоой не ни потърсил до тогава, докато тази жена, Естер се казваше, тя постоянно ни водеше. Днеска е празник, елате там и наистина на празника всички ни посрещаха и така сме се влели в този колектив отначало с празници. Не сме ходили по събрания, не сме ходили по сбирки, които те организират и женската група има там, и Шабат те правят вече. Редовен член съм и не само, че съм член на тази организация, но просто по-активна станах аз и като децата ми пораснаха, разбирате ли, и като съм излязла в пенсия съм останала с по-свободно време, но не само с това е свързано това нещо. Все пак нещо в човека свързано сигурно си остава, въпреки, че религиозно в мене пак няма, но тези празници в мене събуждат нещо. Аз не мога да обясня туй чувство. Като че ли, как да го нарека, просто те тласка към това и на мен ми се струва, че каквото и да се случи, винаги ще бъда с този народ и никога няма да изменя, че аз съм украинка или имам руско потекло. На мен ми се струва, че този народ все пак изпитал нещо ужасно. Даже както аз прочетох тези свидетелски показания, които били дадени за смъртта на моите баба и дядо, и ако всеки това нещо изпитал, а това е шест милиона все пак, едни – в газовите камери, другите разстреляни, трети.., и ми се струва, че това ме тегли към тази нация, разбирате ли. И ми се струва, че едва ли има, не, разбира се, не едва ли, всяко време е характерно със своето отношение към евреите, но в България евреите, аз не съм почувствала, че има, че това е особена някаква каста, която се мрази. Може би сега понякога усещам от млади хора, а остави, той е евреин, чух такова нещо между млади хора, но така, не знам, не бих казала, че съм усетила. Може би, защото съм вече в общността. Това е по-лесно, по можеш да го преживееш, отколкото да си сам и да те наругаят с това, но аз не съм изпитала такова нещо в България.

- Казахте, че празниците Ви крепят. Кой е най-съкровения Ви празник?

Вижте какво, при евреите, доколкото аз се докоснах до тази история еврейска, но аз просто дилетант по тези въпроси, но най-големия празник се смята събота. Събота за евреи, това е всичко, просто най-големият празник се смята. Този ден и аз така даже от майка ми помня, че, макар че и майка ми вече живеела в условия, където вече нямаше общност, където вече не можела да съблюдава тези закони, но никога не сме ходили на баня в събота. И ако има, в неделен ден обикновено, празници, избори и т.н., майка ме хващала за ръчичката и ние на баня. И съм чувала като отзад, ето, евреи отиват на баня. Сигурно за тях било е възмутително, но така е. А пък, как да ви кажа, сега Пурим, дете мина, аз бях в синагогата. Нашата, тя е сефарадска, не е сефарадска, ешкеназка по-скоро и да ви кажа, аз и в Ленинград ходих в синагога, празнувах празник Сукот, където на улицата правят този празник, но той е след Нова година еврейска, където на улица правят сука или такава къщичка като палатка отгоре с нещо, зелени клонки, не украсена, а просто правят си така, за да се виждат вечер небето и звездите. Пак красив празник, но Пурим - толкова весел празник и толкова музикален! Не знам, равинът, който е тука, не знам, не че искам да му направя някакъв пиар, но нещо необикновено било. Първо всички, неговите деца, той самият, бяха облечени не с празнични дрехи, а с маскарадни дрехи. Той нещо представляваше някакъв цар от персийското място ли, как да кажа, от време оно където там легенда казват, че имаше един цар Ахашверош, който взел жена си Астър, еврейка, която била скрила от начало своето име. Там цяла история, няма да ви я разправам. Но той, децата му, той има четири деца, нашите деца са дошли там, внучета ми. Всичките са били облечени с някакви маскарадни костюми, но толкова песни, толкова музика, такава непринудена обстановка. Просто на мен ми се струва, и там вратите отворени направо за всички в този ден.

Не само в този ден, по начало по празниците трябва да идват гости. За всички, независимо от вероизповедание, може да влизаш и да празнуваш. Празник беше много красив, просто празник. Това е празник.

- Вие като бяхте малка, помните ли и тогава да сте празнували Пурим? Маскирахте ли се?

Не, нито Пурим празнувахме нито други празници, защото майка ми била сама. И единствено семейството лекари, които ние познавахме. Но помня, че мама правила някакви едни такива, може би на някакви празници, на руски се казва хъминтож, това е на руски, това е на ешкеназки. Това е -Уши на Аман. На един от героите на този празник Пурим, той е лош герой, антигерой и правиха хоминтаж се казваше или Ушите на Аман. Това е как да ви кажа, не съвсем пирожка, но от тесто правено. Вътре със стафиди, с мак и с други работи. Сладки, хубави, защото във форма на триъгълник и ги наричали Ушите на Аман. После мама правила фарширована риба, която тука, и тука даже като сме дошли, често сме я правили. Но вече е като ядене, но това е типична ешкеназка кухня. После каква риба, такава солена риба пак, сельодка. Тука сигурно

сте чували. То вече е станало и българска едва ли не национално ядене, това е тип салата. И други какви са, да много хубави сладки еврейите правят. Много използват канела, използват маковото семе, използват всякакви сливи, правят ги. Но и тука българите правят аз знам, при българите също има много хубави неща. Например това ядох в Русия, тука никога не съм видяла, но съм чула, че тука се казва това, този сладкиш се казва мравуняк. Това тесто, такива малки като топчета, изпържени в олио или в масло и след това залати с мед и става като скаличка, медена. Много хубаво, много вкусно, но тук не съм срещала такива неща, макар, че имам записани вече в книгата, но това иска играчка.

- Как се прави фаршированата риба?

Прави се обикновена, от риба щука и тя се от главата се режи, изкарват се дреболиите от вътре. И реже се на парчета, така е правила майка ми. И изрязва това месо, където се оставя, но трябва да се запази цялата, да не бъде разкъсана по корем. А дупките от където ги изкарват, от дупките месо се получават три дупки. Там където коремната част, където е изрязано месото. Месото, прави се от него флаш, тоест смела се, там с определени добавки, които се добавят за рибата и пълнят се всички тези дупки.

След това на дъното се слага лук, но как на български...отгоре където е лука.. сух лук, обелки от лук, тях слагат. После слагат, там да речем цвеклото, реже се цвекло за да не загори, защото три, четири часа тази риба, и повече трябва да се вари. Така е прието, не знам защо. Слагат се моркови, слагат се картофи, пак лук, вече на шайби. И това всичко, със всичките му подправки, чер пипер, бахур, даже слагахме и индийско орехче, но много такива неща, които отиват към рибата. Полива се с олио, защото рибата е суха все пак, и това е докато не изкипи тази вода. Фактически на много бавен огън, и след това се яде и се получава фарширована риба.

- Не е е за някакъв празник, а просто е традиционна рецепта, нали ?

Мисля, че не е за празник. Обикновено майка ми правеше по нашата класическа Нова година, която по всички календари. Но не помня по празници. Риба се яде между другото, на Песъх. Там и точно, да, защото преди години спомням си, тука когато ние правихме Седер Песъх се казва. Една чиния, в която се пълни всичко което се яде, яйцето. Аз последователност няма да ви кажа. После листо от зелена салата, магданоз се слага. Като от такава, като консервирана, но такава като смляна на кайма, като топка се слага там. После се слага едно кокалче от пиле. Сега аз не мога да си спомня, но тука помня, че тука наистина имаше риба в седрната чиния. Може би на Песъх мама правила, не мога да спомня. Но повече тя наблюдаваше по руските канали това, което правят. Може би на еврейските канали, но това което руските яли, всякакви сладкиши такива от този род.

Разказвач: Наталия Петровна Михайлова
Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

6.6 Трудно се дишаше

- Сещате ли се за периода с хлора?

Да. Да.

- Как се усещаше това нещо?

Ами как се усещаше? Така, както всички знаем. Трудно се дишаше. Мъглата беше не такава, каквато тая заран. Изкуствена, вместо естествена. Често се случваше дамските чорапи да стават на дупки от това. Не сте ли чували? От хлора, то става киселина. Когато има и естествена мъгла или леко ръми, го увлича със себе си и става киселина и продупчваше някои видове дамски чорапи. Иначе аз тогава вече бях баща. Казах, че моята съпруга е от Хасково. Ние ползвахме всеки възможен ден, в който да натоварим децата и да ги закараме в Хасково, за да ги извадим от Русе.

- Какво се говореше тогава? Може ли да се спре завода?

Не само, че се говореше, а се правеха някакви работи. Имаше си цял комитет за спасение на Русе. Не много русенци участваха в него. Добре, че Нешка Робева беше, че изкара русенци на челни позиции. Не, имаше и други, и Варамезова - това си бяха русенските участници. В София няма как да присъстват активно, но и населението подкрепяше идеята - де явно, де под сурдинка, но всички бяха единни, по простата причина, че бедата беше за всички.

- Как чухте за първите митинги – на майките с количките?

О, виждах ги, как, малко отстрани, но там.

- В смисъл случайно или знаехте?

Знаех.

- Т.е. много хора са знаели за тези неща...

Да. Е, дали са много - не мога да ви кажа... Много са разбира се, след като се пълнеше площадът. И след като по-голямата част от хората си позволяваха неприлични думички към висшите управляващи от държавата, със сигурност много хора знаеха. Не беше масова организацията. Всички знаеха, че тези работи се снимат и се правят списъци на участници, но лично аз не познавам някой, който да е викан някъде по този повод. Само най-активните, най-дейните и с едни други връзки.

Разказвач: Пламен Яков Яков, р. 1950 г. в София, висше образование

Интервюиращи: Николай Ненов, Десислава Тихолова

6.7 Когато го приемаха пионерче, повръщаше от хлора

- Как се намерихте със съпруга си?

Съвсем случайно. Имах една приятелка, с която отидохме на кино. Той беше там, на киното след което трябваше да минем през вкъщи, защото тя си беше забравила мантото и идвайки вкъщи, той ми каза, че него ден той е получил някакъв тест и иска да ми направи тест. Направи ми теста и ми каза, че съм абсолютно неподходяща за семеен живот. И аз му казах, да знам, онзи ден това ми го казаха, защото ми направиха един хороскоп и ми казаха същото. И след един месец се оженихме. И след още осем месеца се появи синът ни, който днеска навършва тридесет и осем години.

- Къде се оженихте?

Ами в Русе има Ритуален дом. Там всичките сватби бяха еднакви. Не са както сега, оранжева сватба, златна, червена и във водата, и във въздуха. Тогава всичките сватби бяха по един и същи начин. В хотел "Дунав", в ресторанта, в лятната градина. Там ни беше първият сватбен танц. Неговите родители бяха живи, моите родители бяха живи, те ни направиха сватбата. След което баща ми, като дългогодишен адвокат и специалист по бракоразводните дела, реши, че не трябва да живеем заедно. И докато ние бяхме на така нареченото сватбено пътешествие в Мелник, за няколко дни, той ни взе една къща, еврейска, под наем, на улица „Тертер“ и заживяхме там тримата, с моя брат. Там се роди и Ангел, който днеска е рожденик.

- Как се казва другият ви син?

Лазар. Ангел и Лазар са кръстени, точно на двамата си дядовци. Без буквички, без промени. Всъщност името на баща ми е Елиезер, но около режима, около така някои събития, той си е променил името на Лазар. Елиезер, означава в превод – Бог да му помага.

- Казахте, че сте екологични бежанци от Русе. Разкажете ми за това време, за хлорните обгазявания. Изобщо защо се преместихте?

Ние в Русе бяхме много добре поставени и устроени. Мъжът ми беше директор на "Топлофикация", а аз бях преподавателка в Музикалното училище, със страхотен клас пианисти, лауреати на международни конкурси. Имахме си много хубаво жилище. Родителите ни бяха, едните и другите бяха около нас, помагаша ни за децата. Живеехме много щастливо, и за нищо на света не бихме оставили града, който толкова много обичаме, и близките си и професиите си, ако не беше това обгазяване.

Големият ми син, когато го приемаха пионерче повръщаше от хлора, защото те ги приемаха пионерчета на площада и точно тогава също имаше много голямо обгазяване. Това му беше един кошмарен ден, защото той целия ден повръщаше след това. Малкият ми син получи асматичен бронхит, пак от това обгазяване, от хлора. Тръгнахме по лекари, по билкари, и лекарите ни посъветваха да сменим града. Аз самата имам много така неприятни спомени от времето, когато в Музикалното училище, където преподавам, карахме децата да

играят гимнастика, да вдишват, да издишват. Едва се виждаше от тоя хлор. И предприехме тази голяма стъпка. За времето си беше голяма, не искаха да ни пускат от Русе. Тогава имаше жителство.

Първо мислехме да отидем в София, но тука се оказа възможност във Варна. Голям град, с възможност за професиите ни и за двамата. Мъжът ми, както беше директор на „Топлофикация“, дойде тука и започна съвсем отначало. Тогава „Топлофикация“ Варна се строеше и той започна в един фургон, с една печица такава, с реотани на краката. Съвсем отначало започна кариерата си. Аз също започнах съвсем отначало, защото дойдохме януари и февруари на средата на учебната година и нямаше как да отида в Музикалното училище. И дойдох в операта за много малко, просто докато свърши срокът, докато свърши учебната година. Дойдох в операта, където останах и до сега. Влюбих се в това изкуство и в певците. И бих казала, че в лицето на една от певиците, която сега е директор на Театрално-музикалния продуцентски център - това е операта и театърът. В нейно лице, намерих една почитателка на еврейската музика. И с нея направихме серия от концерти еврейски, два компактдиска еврейски концерти, наречени „Тудараба“, което означава голяма благодарност. Във връзка със седемдесет години от спасяването на евреите и страната. А сега, този месец на двадесет и трети, с нея имаме концерт с еврейска музика в Пловдив, в операта. Така че, заповядайте.

- Благодарим. Коя година се преместихте всъщност?

Осемдесет и осма. Началото на осемдесет и осма. Почнахме всичко отначало. Децата в нови училища, аз с нова професия, абсолютно нова. Под наем, в началото. Всичките трудности, тъй годините бяха, после дойдоха купони, дойде режим на водата, на тока. Но бяхме млади и бяхме щастливи, защото тук децата ни се чувстваха по-добре със здравето.

Разказвач: Жанета Бенун Николаева, Русе
Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

6.8 Не исках да ставам културна продавачка на село

Аз съм медицински лаборант в РЗИ. РЗИ, това е ХЕИ.

- А от малка ли искахте да станете...?

Лаборантка ли? Да. Общо взето. Не, честно казано. За медицина си мечтаех, но точно нашият випуск като завършваше въведоха и химията като втори кандидат-студентски изпит и аз малко се поуплаших. И не съжалявам, че станах лаборантка. Можех да стана и фармацевт, обаче не исках да ставам културна продавачка на село. Навремето имахме разпределения, пък лаборатория на село нямаше. Докато аптеките бяха на село. И това ми беше една от основните идеи, че няма да стана нито фармацевт, нито фелдшер, защото трябваше да

отида на село. А аз съм гражданка, не мога да живея на село. И сега не мога, честно си казвам. Селата не ме привличат повече от два дена за разходка или за обиколка.

- А панаирите например?

Е панаири, обичахме панаира, като идваше септември месец на пазара. Правеха панаир, виенско колело, бълскащи колички, кебапчета. Ходили сме и като деца са ни водили на панаир. И захарен памук. Това беше.

- Атракциите?

Атракциите, да, това беше на панаира. Синджирите не ги харесвах. Никога не съм се качвала. Бяха ми гадни.

- А зоокът по време на панаира?

Ние и по начало си имахме навремето доста по-стабилен зоокът горе на Къшкочеве. С панаира нямам спомен да се е движил някакъв допълнителен. Но там си беше място много хубаво за разходка. Моите детски спомени са такива, че някои приятелки ходеха по селата събота и неделя, а ние винаги ходехме, е не винаги, но доста често неделите ходехме горе на Къшкочеве и над Къшкочеве на хижата на пикник. Две-три семейства, раничката с храна някаква суха, опъвахме одеялата, децата играехме с топки, федербали и целия ден изкарвахме на въздух. Това е още от детството ми. Всъщност майка ми и баща ми са ни запалили по туризма. За тях почивката беше екскурзионно летуване. Аз от шестгодишна с раницата на гърба съм тръгнала по планините.

- Как се пътуваше до мястото на екскурзионното летуване?

С влак. С нощния влак претъпкани. Мене ме качваха горе да легна, защото бях дете, мъничка. С нощния влак се пътуваше или до гара Септември, ако ще ходим към Пирин и оттам с теснолинейката до Добринище. Иди до София и от София до Боровец, не помня там сигурно с автобусче. Но задължително групата се събираше на перона и с влака.

- А от какви хора се състоеше групата? Тя как се събираше?

Много хубави хора. Не зная как са ги събрали първата година, но много се имаха. Просто много добре се разбираха и възрастните, много добре се разбирахме и децата. И от тогава всяка година тази туристическа група ходеше. Имаше и някои отсъстващи и някой допълнително, но основното ядро в един и същи състав, знам, че чакаха пред профсъюзите като ще пуснат картите да могат да вземат за групата карти, да не е, да не стигнат. С карти се ходеше. Каква е била цената, не мога да кажа. С карти се ходеше на пионерски лагер. Аз ходих навсякъде на пионерски лагер, защото бях трето дете и някакво предимство съм имала, да ми осигурят карта. И всички пионерски лагери лятото на море съм ги обиколила.

- Колко траеше една смяна?

Две седмици. Обичах да ходя на лагер. Беше ми приятно, беше хубаво

сред децата. По цял ден си или по плажа или играеш на топки, пееш, танцуваш вечер. Винаги ми е било хубаво на лагерите.

- Имаше ли тръбачи с тръби?

Имаше сутрин за събуждане, вечер, когато трябваше да сваляме знамето и да пеем „Лагера любим, с песен да заспим“. Имаше.

Разказвач: Талма Никова Николова, р. 1961 г. в Шумен, полувисше образование

Шумен, Интервьюиращ: Цвета Ненова

6.9 Ежегодно има такива еврейски лагери, всяко лято

Каза ми, че и двамата ти родители са имали ремсистка младост. Защо са били такива – ставало ли е дума?

Вероятно защото те са били на по двайсет-двайсет и пет години, във времето на Девети септември. На тази възраст човек се насочва. 1944 г. все пак хората отбелязват, осъзнават, че са оживели. Евреите са се освободили от тегобите на Закона за защита на нацията. Родителите на баща ми не са били от най-богатите, дядо ми е бил фелдшер, нормално еврейско семейство. Не са били от тези богати евреи, които през 1947 г. са засегнати от национализацията и болшинството от тях заминават за Израел. 1943 г. са страдали от фашизма заради ограниченията от Закона за защита на нацията, а след това 1947-ма - връщат им предприятията и след три години отново им ги вземат. Но виждайки какво е било в условията на войната след 1941-1944 година, младите се насочват към Отечествения фронт. Така се е случило и с моите родители. Имало е специална еврейска ремсова група и те от там нататък се включват в целия живот на Отечествения фронт. Аз си спомням като ученичка в 6-7 клас, винаги съм била с интерес към историята, а пък обичах да ходя и по тавана и да се ровя – там баща ми държеше архив, някакви документи, и бях намерила някакви писма, които той е пускал на майка ми, когато е бил бригадир на Хаинбоаз. И той не завършва писмата с „Обичам те“. Описва как са правили състезания, как са направили вечеринка, описва например как е имало вечеринка, но той не искал да танцува, защото си мислел за нея – ей такива работи, и завършваше писмото със: „Строим за родината!“. Те са били готови да се отдадат на този нов строй и заради това са и останали тук. Заради това малко са и потулили еврейския бит и еврейските традиции, но не са ги забравили никога. Никога не са крили, никога не са казвали: „Ние не сме евреи“.

Ти от кога си председател на дружеството в Шумен?

Доста години станаха май – като че ли от 2002 г. Преди това беше един

мъж, който замина за Израел, след него имахме председателка, много активна, за съжаление и тя замина за Израел и накрая избраха мен. И понеже работата ми позволява по-голяма активност и връзки с другите културни организации, така и повече свобода за движение в работно време, успявам да ги организирам, а пък и на мен ми стана много интересно. Започнах да се ровя в архивите, да водя записи, да разпитвам всички, които са живи. Участвам в конференции, издавам сборници с това, което изследваме. Мечтата ми е да завърша и книгата за историята на евреите в Шумен. В тази връзка, за организацията, ние сме малко и в нея членуват и мъжете ни, защото ние сме смесени бракове, но всички те приемат нашите традиции, нашите празници, и както се казва – по-големи евреи са от нас. Моят мъж, например, в събота нищо не работи, казва: „Шабат е, нищо не се работи“, това в кръга на майтапа, разбира се. Всички заедно си празнуваме, ходим на еврейските събирания, децата ни ходиха на еврейски лагери – просто поддържаме еврейското в нас. По отношение на организацията не сме затворени, гледаме да се срещаме с други организации – ходихме до Силистра, ходихме до Сливен, ходихме по Северното Черноморие. Всяка година се организира така нареченият Лимут Кешет. Това е събиране на евреите в българските курорти. Отначало беше по Черноморието, сега последните две години бяха в Банско и Боровец. Събираме се над 600 човека, много е приятно, добре организирано, със специални програми. Лимут Кешет – това означава познание, да научиш нещо ново. Има лекции – който се интересува от политика, от култура, от история – според интересите. Има занимания за еврейски танци, за рисуване.

Кога се прави това, по кое време на годината?

Края на август, началото на септември. Обикновено е около еврейската Рош Ашана – еврейската Нова година. Ако се случим тогава там – празнуваме си я. Ако не – изкарваме си един Шабат в петък и събота и неделя си тръгваме. Плащаме си всичко, не е безплатно, но е много приятно и го очакваме с нетърпение всяка година. Хубавото е, че отначало беше само за нас – средното поколение, после го разшириха и сега моите деца, които са големи – на по 38-40 години и снахите ми, които също са българки и децата им по еврейската религия са евреи, самите ми снахи казват: „Хайде къде ще ходим?“ и си планират и отпуските, и всичките го очакват.

Кой го организира това?

Организацията на евреите в България „Шалом“, най-вече младежкият център към тази организация.

Спомена, че децата са ходили на еврейски лагери. Как става?

Ежегодно има такива еврейски лагери, всяко лято. Когато моите деца бяха по-малки беше в началото на тези промени, ходеха в Семково, на Витоша. Учат ги на много неща, учат ги как трябва да израстват в живота, по много интересен начин. Запознават ги с еврейската история, но не суховато, защото тя е много тежка история. Умеят да им покажат и еврейските традиции, но не се набляга само на еврейската история и традиции. Това е нещо между скаутското движение и един обикновен лагер. И сега децата ходят с желание – малките от първи клас, 6-7-годишни. И в Унгария ходят в Сегед. Там също имат орга-

низиран лагер. Малкият ми син например, като ходи на лагери, и постепенно израства – първоначално става араха, след това мадраха. Това са тип ръководители на по-малки и на по-големи деца. Като беше студент, ходи във Варна и организираше като неделно училище на децата, занимаваше се с тях. Племенничката ми също – тя пък в София беше и араха, и мадраха, а сега по стечение на обстоятелствата работи в еврейската детска градина.

Разказвач: Бета Нисим Хараланова, р. 1953 г. в Шумен, висше образование

Шумен, Интервюиращ: Цвета Ненова

6.10 Тогава за пръв път разбрах какво е кашер

- Успявате ли да предадете всички тези умения, практични и морални ценности на сина?

Той ме надминава - мога да кажа. Минала година го изпратих с десет лева на лагер и се върна с шестнадесет. Десет лева е малка сума, но те там няма какво да пазаруват, защото са в планината. Имат сутрин, обед, вечер храна, но винаги трябва да си има джобни пари. Предишна година тръгна с десет лева и се върна с десет лева и каза: „Аз евреин ли съм, а, или не съм? Виж, не съм изхарчил нито лев.“ А на следващата година го пратих с десет, а той се върна с шестнайсет. Ясно – викам - ей сега вече си личи... Той си прави много добре сметката. Може да прецени от какво има нужда в момента и от какво може да се лиши. Успяхме да му вменим, че за книги човек не трябва да се скъпи и ако някоя книга наистина му харесва, нека да си я купи, отколкото някой парцал или количка, защото те на тая възраст още си играят с колички. Успях да го науча, че от интернет може да учиш, а не да играеш игри само. Той има отношение към природните науки – биология, химия. Лекар иска да става. Любителите му предавания са по образователните канали - Дискавърри, Нешънъл Джиографик, Съдебен лекар.

- От колко годишен започна да ходи на еврейските лагери?

Ходи от първи клас. Това е в Семково, а преди това ходеше на Вишнево, където са малките лагери, те са пролетната ваканция, но те са за пет дена и не му стига. Големите лагери са в Семково.

- Това са все от „Шалом“ организирани лагери?

Да, от „Шалом“- София, по една програма на Американ Джойнт, това е една от най- големите дарителски организации, които подпомагат живота на евреите в диаспора. Когато започнаха след 1989-та година големите проблеми тук в Източния блок. Те решиха да се погрижат за своите си хора в диаспора, които живеят извън Израел. Тя е американска организация, филантропска, с много големи донори. Големи еврейски фирми, богаташи, които се занимават със спонсорство и дарителство, имат обучителни програми. Една друга голяма

такава организация се нарича Лаудер – те пък са фокусирани към обучение на млади талантиви еврейски деца, които искат да учат някакви професии, но нямат средства. Могат тези деца да кандидатстват, но трябва да покажат наистина умения и талант в нещо. Така че това са хора, които са си дали сметка, че много по-голяма добавена стойност ще получат от средствата си, когато ги дарят за свои си хора, нали извън Америка и извън Израел. Благодарение на това мога да кажа, че еврейството в България живее. Защото има организации, които не са като нашата русенската, които имат собствени помещения и недвижими имоти, които да отдават под наем и все пак да имат някакви приходи. Организации като Ямболската, като Видинската, които са сравнително бедни и благодарение на Джойнт успяват да идват на тези събирания, които правим в големите годишнини, един еврейски семинар Лимуткешет, на който всяка година ходим. Той е за средното поколение. Събираме се в различни точки на България, от цяла България. Идват и от бившия Соцблок, идват и като гости, и като лектори. Правим си непрекъснато лекторски обучения, всеки ден в тези пет дни, където сме отишли на съответният Лимуткешет, има си програма. Има си за еврейска история, учим, научаваме нови неща.

- Т.е. има си някаква йерархия – за най-малките програма, за следващото поколение програма?

Да, за всяко едно поколение в организацията, говорим на национално ниво, си има програми. Има Златна възраст – за най – възрастните. Тях ги пращат в Баня, в такъв балнео-санаториум.

- Със записване ли става?

Със записване става. Имаме си вестник, еврейски вестник, в който се публикува. Всяко едно еврейско семейство в България получава този вестник. Той е безплатен, поема го организацията на местно ниво. На едно семейство се пада един вестник. Така че знаят се горе-долу колко са. 100 семейства има в Русе, да кажем, 100 вестника идват за Русе. Отделно си имаме на местно ниво организация с технически сътрудници, които си работят там. Те също получават официално писма, обаждания, интернет и т.н. Отделно си имаме фейсбук групи, в които непрекъснато тече комуникация. Сега е много по-лесно, отколкото беше 80-те години.

- А Вие кога за първи път отидохте на лагер?

Аз отидох, когато бях студентка вече, на една доста по-зряла възраст. Тогава имаше лагери за по-големите. Ходихме на Ковачевци, там имаше база, която впоследствие събориха, за съжаление. Казаха, че май вече е ремонтирана. На Ковачевци – много е забавно, много е весело. Идват лектори от Израел, разказват ни еврейска история. Спорим по разни въпроси; обичаи, традиции се учат, както наистина е по Тората, по канона; заповедите - какво не трябва да се прави на Шабат; какво трябва да се яде, какво не трябва да се яде - законите на Кашрута. Тогава за пръв път разбрах какво е кашер, какво значи кашрут. Благодарение на тази общност и този живот, научих много повече за еврейството, отколкото на мен фамилията ми е дала. Защото моята баба и майка не са смятали за важно, като че ли. Годишите бяха други. Тогава се говореше за България общо. Наистина аз раснах във време, в което нямаше значение какъв си. Дейст-

вително раснах в това време. Наистина няма значение какъв си – ако можеш и учиш, можеш да постигнеш нещо. Впоследствие вече стана ясно, че все пак и гръб трябва да имаш, и връзки. Но аз не съм възпитавана така. Моят баща, въпреки че беше в партийния комитет, никога не сме го афиширали. В училище знаеха, че баща ми не е кой да е и аз усещах някакво по-специално отношение, но на мен ми беше неудобно от това. Аз не исках да е така, защото съучениците ми го виждаха и се дразнеха. И аз също не смятах, че е правилно. Т.е. мен никога не са ме възпитавали да смятам, че съм нещо повече. Баба ми единствено ми казваше, че еврейската кръв си е еврейска кръв, тя вода не става, това си е, ти си го имаш наследено. Това си е някаква - природна интелигентност го наричаше тя, някакво усещане към живота, което било по-различно при евреите, отколкото при останалите нации.

Разказвач: Стела Адрианова Дионисиева, р. 1976 г. в Русе, висше образование
Русе, Интервюирац: Искра Тодорова

6.11 Беше голяма радост, че бай Тошо си заминава

Къде ви завари десети ноември?

На работа, в град Смядово. Там работех в завод за взривни вещества. Шестнадесет години и половина и общо взето там ме завари поне мен 89-а година. Промяната беше голяма радост, че бай Тошо си заминава. И с него си отиват и много от неговите съратници, които общо взето бяха по-виновни от него за състоянието на България, което се оказа, че не е било толкова лошо. Но просто искахме да си понесе всеки отговорността за грешките, които е допуснал. Всяка партия, дори и тогава си имаше върхушка, която си беше богата. Това беше всъщност радостта, че тая върхушка трябва да си отиде или си е отишла, което всъщност се оказа, че не е вярно. Аз бях член на комунистическата партия десет години. И общо взето разбрах какво представлява партийната работа. Нямах голямо влечение към нея и просто след осемдесет и девета година прекратих членството си.

Баща ви е бил военен, той как прие промените?

Не, общо взето не сме имали. Баща ми също не е бил, виждаше нещата както трябва. Неговото поколение всъщност бяха повече сталинисти, но пък в годините след осемдесет и девета, а дори преди това, разбра какво е направил Сталин с руския народ, а пък и с другите около тях, и имаше така разочарованя у него. След като разбра истината, вика, аз толкова години съм поддържал Сталин и сталинистките методи, обаче...

А къде го заварва него Девети септември, ставало ли е дума?

Ами девети септември, в родния му град Берковица... За тогавашните години, студентските си години е разказвал понякога, малко по-подробно. За

беднотията. През зимата са се чудели там със съквартирanta му, къде да търсят дърва за огрев, там в София. Това, че веднъж седмично, майка му, му е изпращала храна от Берковица. По някои от влаковете, не зная как е било, може би с колет. Дори са казвали на тоя влак мазния влак, защото не само той е получавал колет, ами и други негови колеги. От същия район става въпрос, Берковския, Монтана.

Разказвач: Живко Соломонов Соломонов, р. 1953 г. в Шумен, висше образование

Шумен, Интервюиращ: Цвета Ненова

6.12 Най-хубавото ми ядене забраниха да го ям

Как се казват гевречетата?

Това се казва рускитас ди алхашу. „Рускита“ това е бисквита примерно, а „ди“ е „от“, а „алхашу“ е вътрешната смес, която се прави от орехи, мед, слагат някакъв алкохол малко и стават много приятни. И те се консумират като традиционно за празника Пурим, който празнувахме вчера.

Само че доста твърди във фирмата са ги направили, но за мене е вкусно и ми напомня. Сега да ви кажа някои ястия, които от майка си съм запомнила. Най-много обичах от сладките неща това е „масапан“, не знам дали сте чували, това всъщност са смлени бадеми и с един воден захарен сироп, ама там иска голямо умение и се слагат във формички и е много вкусно.

Като бяхте малки, помагахте ли на майка си да ги прави?

Аз не съм помагала, е че аз бях много малка, не съм помагала, а братята ми са мъже. Майка ми, тя носеше целия товар на семейството въкъщи, това беше нейната работа. А баща ми, той освен, че осигуряваше средствата, които са необходими, той купуваше когато трябваше да зареди къщата, купуваше по-големи количества, майка ми да не ходи да купува.

Сега друго да ви кажа, друго сладко нещо, понеже аз вече съм въглехидроман - много по сладките работи. Едно друго, което се нарича „тишпици“. То представлява едно тесто, което се разделя на две части. Слага се долната част в намаслена тавичка, след това се слагат орехи и отгоре се слага горната част. Това е нещо като баклава. Нарязва се на парчета и когато истинне се залива със сладък сироп. И това е много вкусно нещо, а слага се ванилия, канела, каквото искаш, каквито вкусове харесваш и става много вкусно.

Обаче един път... то беше доста по-късно, сладкарница „Будапеща“, до фестивалния комплекс. Минавам и на стената гледам ново нещо правят и това е „тишпици“, пише отдолу - арабски деликатес (сmee се).

От ястията, които правеше майка ми, едно нещо много харесвах, ще ви го кажа и вие някой път, ако имате време може да си го направите. То се нарича „миринджена папиада“, „миринджена“ това е патладжан, а „папиада“ е да се попие водата. Значи патладжанът се обелва, осолява се малко, след това като

му изтече горчивата вода се измива, оставя се да се отцеди и се опържва, като се топва в яйце и се панира без брашно. След това тези парчета се нареждат в една тавичка и се заливат с бульон от предварително сварено пилешко месо. Заливат се колкото е високо това нещо, да се залее до горе и отгоре се нареждат парчетата месо. Това се вкарва във фурната и когато се изпари този бульон, яденето е готово. И затова се казва „миринджена папиада“, попиада, тоест изпарена да бъде водата. Не можете да си представите колко е вкусно, изключително вкусно. Ако някой път имате време и се сетите за това, направете си го.

Вие готвите ли го?

Аз от много ранни години се разболях от стомаха си и категорично ми забраниха да ям патладжан. Най-хубавото ми ядене забраниха да го ям, и аз тука на дъщеря ми, на зетя правех, аз не мога да ям. Защото пък след това се получаха камъни в жлъчката и т.н. и не трябва...

И така след това дъщеря ми се научи да прави едни пак по еврейска рецепта, „бурекас“ се казва, това са едни такива соленки. Прави се едно такова кръгче от тесто, след това се слага сирене с яйце смесено и след това се затваря и се получава една половинка и така това се пече. Отгоре се намазва с жълтък и се поръсва със сусам и се нарича „бурека“ или „бурекас“, или „буриkitас“. „Буриkitас“ е умалено.

У дома на какъв език говореха, винаги на български ли?

Сега, майка ми и баща ми говореха на ладино и аз мога да превеждам изцяло на ладино, но не мога да говоря. По простата причина, че заради твърдия си инат отказвах да говоря на ладино. И дори си спомням един случай майка ми ми казва на ладино, тука много близко имаше един магазин, продаваше хляб, фурна. „Върви купи два хляба“, ама казва ми го на ладино, аз се правя, че не я чувам - върви купи два хляба, аз пак се правя, защо не ме ли чуваш? И тя казва накрая на български - Ти не ме ли чуваш? И аз казвам, ами кажи ми го на български и ще те чуя. Така проявявах инат - и защо, защото пак, като бях в тези отделения... а бе много дребни неща, но те се отразяват. Един ден изведнъж времето стана много студено и сутринта като отидохме на училище и всеки казва - О-о, снощи се завих с юрган, снощи се завих с две одеяла така, много студено, ти с какво се зави и аз казах с колча. А „колча“ е турска дума, която е влязла в ладиното и те понеже вкъщи говорят и аз казах с колча и те почнаха да ми се смеят и казват какво е това колча, и аз се сетих и казах юрган. И си казах значи те като ми говорят така аз вече бъркам българския език и няма да говоря така. И затова аз разбирам ладино, дори по-добре отколкото другите ми братя. Разбирам, мога да превода, но не мога да говоря. И затова внучката ми вика - е, защо не проговаряш на испански, викам той първо испанският малко се различава от ладиното, както бесарабският български от истинския български тук. Но не става, трябва да се упражнява езикът. И аз затова го наричам рубикон, когато тя вече завършваше гимназия и учеше английски език ѝ казвам - Ти трябва да преминеш рубикона, а той се преминава, когато почнеш да говориш на английски, а не само да четеш и да го разбираш. Трябва да говориш. Така е.

Интервюиран: Софка Овадя Фархи, р. 1935 г. във Варна

6.13 Животът им се отваря след Девети септември

Празниците ги помня от по-нови времена, когато от еврейската кон-систерия препоръчваха, от еврейската организация „Шалом“ в София, да ги поддържахме. Беше дошъл равин тука, да ни помага, да станем по-религиозни. Тогава четеше, целия ритуал се провеждаше – те се опитват няколко ястия и за всяко си има история. И той почва да чете, а хората викат – „Айде, по-кратко, че сме гладни“.

- Няма много религиозно съзнание хората тук?

Не, нямат.

- А другите религии?

Имат, по празници гледам, църквите са пълни. А евреите нямат такова съзнание. Евреите по принцип са две групи – тедески и шпаньол. Тедески е наименованието на Германия в Средните векове. Двете групи не са работили заедно, не са се понасяли. Имаше шпаньолска синагога на улица „Антим“, сега пак е църква, но друга. И друга синагога – Тудеско – на Американския пазар. Но сега не е синагога. Само сградата е синагога, отвътре е културно-просветен дом.

- Как се различавате.

Вече няма разлики. Не се пазят.

- А по имената можете ли да различите тедески и шпаньол.

Да, по имената. Айзнер, например, е от тедески, а Ешкенази е шпаньол.

- Вие това го знаете от родителите си? Как се предават тези неща?

В испанския език ярко е заложено, кое е испанско и кое не е испанско име. Затова веднага ги познаваме. Някакви специални разлики няма. Тедеско са живели в по-могъща държава, имали са професии, има ли са банкери и са придобили един манталитет, близък до съвременния. Идват тук и всеки се занимава с това, което е разбирал - правят банка „Гирдап“, фабрики.

- А Ешкенази са по-бедни...

Да. Те са изгонени от Испания навремето, през XVI век. Основната група е отишла в Турция. Сега вече не можеш да откриеш там евреи. Асимилирани са. Турците се оказват големи асимилатори. Имената са изчезнали, всичко е изчезнало.

- А знае ли се в кой регион са се преселили?

Истанбул. Те са били половин милион, изселени от Испания. В България

са дошли около двадесет хиляди. Останалите са отишли в Турция.

- Вие как научихте шпаньол?

От баба ми и дядо ми. Вкъщи се говореше само шпаньол. Баба ми не говореше български. Живели са по-затворен живот. Животът им се отваря след Девети септември, тогава се завързват по-други връзки.

- Спомняте ли си някакво особено облекло на баба ви. Като носия?

Не. Тя беше европейка. Баба Ешкенази. Баба Айзнер не я помня, те са починали преди да се родя.

- А от вашите родове кой беше по-заможен?

Ешкенази.

- Въпреки че са шпаньол?

Да, дядо ми имаше магазин. На главната улица. Сега там има банка. Имал съдружник и той един ден прибира парите и изчезва. И дядо ми се принуждава да стане търговски пътник. И отива някъде да предлага стока, и както пътува, бандити спират автобуса и ги ограбват всичките. Събуват му гащите. Остава по долно бельо. И как да се прибере така – само нощем пътува и за четири-пет дена се прибира в Русе. Като го виждат така – голяма паника.

- Как се казва този дядо?

Дядо Аврам Ешкенази.

- Нещо друго от бабите и дядовците Ешкенази?

Живееха с нас. Дядото почина 1951-ва година, бабата – 1956-та година. Бил съм на девет години – нормално време да запомниш един език. Баба ми се обръщаше към мен с турската дума „хайдутин“. Тя ни е отгледала с брат ми.

- Какво ви готвеше?

Баща ми купуваше една кокошка и тя ни готвеше така, че ядяхме седем дена. Сварява кокошката, от чорбата ядем супа, после се разпарчедисва и правеше „фурта де милинджена“ – кюфтета от патладжан и слагаше по няколко парченца само месо. И така до събота, когато се купуваше друга кокошка.

- Сладкиши правеше ли?

Малеби.

- Спомняте ли си други гостби, които повече не сте яли.

Например патладжан – тези кюфтета не съм ги ял отдавна.

- А имаше ли нещо, което не харесвахте, а ви караха?

Да. Патладжан. На кюфтета е вкусно. И кюфтета от праз са вкусни. Но правеше една зелена каша. Умирах. Никак не ядях.

- А това трябваше да го ядете защото зеленчуците са полезни или по друга причина?

Защото трябваше да се ядат зеленчуци. Баба ми имаше много интересна теория кое с кое не бива да се яде. Значи, като ядеш пържени яйца, в никакъв случай не бива да пиеш вода. Като ядеш риба, не трябва да ядеш кисело мляко. И ред такива неща, в които няма смисъл, но явно са останали от религията им и те ги спазваха. Таратор – и след това да ядеш риба – изключено. А и по-късно като идваха тука израелци на гости, ходихме на ресторант и носят месо, залято с бял сос – половин час бърсаха соса с парченца хляб и слагаха на края на чинията – да няма никак бяло.

- Значи и мляко с месо не може?

С месо не. Млякото е символ на детето, а месото е символ на майката. Значи, като събереш мляко с месо – не е възможно.

- Спомняте ли си религиозни церемонии в семейството?

Не. С баба си си спомням, че един път съм ходил на шпаньолската синагога – жените сядат отстрани, мъжете сядат в средата и слушат равина какво говори. Той говори на иврит. Иврит тогава не се изучаваше, нямаше афинитет към езика. Докато старите хора знаеха иврит – дядовците ми, бабите ми до един знаеха иврит. Те са учили в еврейско училище и са го изучавали задължително.

Вие на кого предадохте шпаньол?

На никого. Със нас ще си замине шпаньолския, защото той вече не е език. Не е употребяван. Той стана мъртъв език. Много близък е „ладино“ – от латински. Друго направление на испанския език. В ладино-то мисля, че се следи какво става. Особено в Испания. Докато шпаньолския е испански, но примесен с много турски и български думи. Даже има виц – един го викат в съда и съдията го пита:

Получи ли призовката? – той мълчи. Получи ли призовката? – той мълчи. И става един друг и казва: Нека го питам аз, господин съдия, той не разбира. И казва: Получатис ла призовка?

Си, си (Да, да)...

Разказвач: Изидор Елияс Айзнер, р. 1945 г., Русе, висше образование
Русе, Интервюиращ: Десислава Тихолова

6.14 Не съм си хвърлял партийната комунистическа книжка

- Какво стана на Девети септември и след това? Как си спомняте това време?

Времето беше много противоречиво от моя гледна точка сега.

- А тогава?

Всички бяхме вдъхновени от една идея, която се казваше комунизъм, баща ми също. Социализъм – думи, които ние превъплъщавахме с делата си както всички, по-голямата част от българското население. Сега аз бих искал да прескоча едно мое съждение, но понеже вие ме предизвиквате, да не кажа провокирате съзнателно, ще споделя и следното, аз бях прегърнал тази идея вътрешно в себе си. Средствата обаче тогава за осъществяването на тази идея бяха порочни. Но това го осъзнах вече когато бях зрял мъж. Това го осъзнах, когато съм бил непосредствен свидетел на събитията около мен, около мен - имам предвид в обществото, не съм се изолирал. И ще ви кажа нещо честно. Не съм си хвърлял партийната комунистическа книжка. Тя е тук. Аз я пазя като реликва, заради идеята, в която съм бил, с която съм бил вдъхновен. Но след идването на т. нар. сегашна демокрация не членувам в абсолютно никаква партия и това е. Има отделни личности, които са ми симпатични, примерно защото преценявам, че са умни, но не като дело, като деятели на партията, към която те принадлежат или не.

- Помните ли изселването? Времето на 1947-а, 1948-а?

Абсолютно. Във Варна според мен, по моите представи имаше около две хиляди и петстотин еврейски семейства. Сега няма нито едно чисто еврейско семейство. Всичко е смесени бракове, което е неминуем резултат от живота, в който се намираме. Асимилацията е неизбежна. Апропо, за да се казвам аз Елиас Перец, това е също било някаква асимилация през петнайсети век на моите пра- на ента степен родители. Разбирате ли какво искам да ви кажа с това? Жена ми беше еврейка, но аз не се ожених за нея, защото беше еврейка. Освен това искам да ви обърна внимание, че някога, аз съм бил вече голямо момче. Ашкеназките евреи и сефарадските, към които, повтарям, принадлежа, не са се обичали много. Сефарадските евреи са били предимно хора, занимаващи се със занаятчийство и други по-леки професии, докато ашкеназките - предимно с търговия. И сега, ако позволите ще отворя една скоба. Не случайно Хитлер, когато идва на власт през 1933-а година, започва борбата срещу евреите и тяхното унищожаване, защото всички, всички капитали в Европа са били в еврейски ръце. Там, в Германия е било център. Това е политическото ми обяснение сега, което си давам след като съм чел твърде много книги. Сега като се обличате, погледнете библиотеката, половината, още толкова е при моята внучка. Аз съм запазил само класиката. Любител съм на всичко класическо, в това число и на музиката, за която ви казах. Друго нямам какво да допълня за след Девети септември.

- През годините, особено в началото през първите години поддържахте ли контакти с роднините си? Получавахте ли вести от тях?

Да. Много трудно са преживели отиването в Израел. Първо - носталгията за България. Второ – задължително в Израел има система, която като отидат млади хора, 6 месеца – само език, за сметка на държавата. Само език. И оттам ги пускат след тези 6 месеца, всеки по своя път, всеки по своята алея, по своето призвание. Много хора от моите близки се наложи да си сменят професията. И това го казвам не за друго, а защото когато аз бях в Израел, един мой приятел

- съименник по галено име Зико, който: „Абе, Зико, защо все гледаш нагоре?“ А пък водиха ме с кола по различни места. Гледах електропроводите. Това е моята специалност.

- Коя година беше това?

1992-а, 1993-а него време. Ами аз му казах, че се занимавам с проектиране на тези... и просто ми правеше впечатление. Там има английска постановка за електропроводите. Не ми беше чуждо на професията, за да разбере, защо пък английска, а не пък съветска тогава, както тук? А и двете бях верни, и двете постановки. Тогава той се обърна и ми казва: „Ай, ай, ай, ай, ай!“ - „Кажете бе, Зико - го питам аз - защо айякаш?“ Ако беше тук, щеше да бъдеш милионер. Много пъти си спомням тези негови приказки, но после, когато правя анализ на тези му думи, анализ и на себе си. Нима милионите са критерий за спокойния живот, за който човек е създаден, да го преживее такъв, какъвто му поднася ежедневието? В никакъв случай не съм съгласен. Нима сегашните милионери са спокойни?

Разказвач: Елиас-Зико Перец, р. 1933 г. във Варна
Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

6.15 Имаха връзка с български момчета, и решиха да останат в България

- Кажете ми кои са най-ранните ти спомени, свързани с еврейската общност?

Ами най-ранните ми спомени - моята леля, сестрата на майка ми, имаше съученичка еврейка и често се говореше за тази нейна съученичка, с която те много дружаха. Тя беше, доколкото си спомням в това време, много фина и интелигентна жена. Но от доста - да не кажа бедно, но средно семейство. Това тяхно приятелство продължи до тогава, докато леля ми беше в България. Тя впоследствие се ожени за Атанас Буров, един от многобройните Буровски разклонения. Живееше в хубавата къща, която беше впоследствие Пионерски дом.

И когато се жени Белина - не й знам фамилното име по рождение, леля ми стана кума, и когато се родиха децата й, леля ми ги кръсти.

- И тя, Белина, е била от еврейската общност, а пък леля ти е била...?

Българка. Естествено, че Белина се покръсти, така да се каже, и се нарече Белла.

- Тя с какво беше забележителна, че така си я запомнила?

Защото правеше впечатление на една жена много знаеща и много приказваща, фина и много хубаво се обличаше. И това, разбира се, впечатлява едно дете, което е на четири-пет години. Правят впечатление хубавите неща.

- Ти си имала приятелки еврейки?

Ами да, в училище. След Девети септември отидох в Девическата гимназия. И по настояване на моята баба по майчина линия, която навремето е била във френския пансион "Нотр Дам" и е учила френски. И се записах във френска паралелка, тъй като в "Дойче Шуле", което завърших до трети прогимназиален клас, учехме четири часа френски и имах някаква основа. Тя много искаше да продължа с френския, защото казваше: "Ти каквото си научила по немски до сега, научила си, дай да затвърдим туй, което можеш допълнително да научиш по френски". И действително съм й благодарна. Тя ми подари два дикционера - единия българо-френски, другия френско-български, с надпис. Те ми са много скъпи, защото бяха дадени с много обич и с много надежда, че аз ще науча френски. И действително френският ми помага, макар да нямам особени познания, но все пак не е излишен един език. Колкото и малко да го знаеш, е някакво прозорче към света.

- Те бяха на баба ти, тези френски речници?

Не, тя ги купи нови, нови ги купи, с желание голямо. А в училище така се случува, че почти целият випуск учеше немски. Тогава немският език беше на мода и не можеше в 1944 година да се изисква, да се променят нещата. Аз се записах в класическа паралелка всъщност, в която се изучаваше латински отначало - първата година, втората година - гръцки. И половината клас учехме френски, половината клас - немски. В нашата френска група влизаха десетина еврейки, които разбира се, съвсем естествено учеха френски.

- Защо съвсем естествено?

Защото те бяха още нахъсани срещу германците. А не знам дали нямаше някакъв закон, който не позволяваше на евреите да учат повече от прогимназията. Може би съм с погрешно мнение, но нещо такова ми се мъти в главата. И те с голямо желание искаха да учат в гимназията, да получат средно образование. Но, тъй като тогава започваше да се създава еврейската държава и имаше много ентузиазъм в тях, част от тях заминаха, преди да завършим средното образование, на различни групи, с кораби и т.н. Останаха само две-три, които по някакви причини, може би сърдечни - имаха връзка с български момчета, и решиха да останат в България.

- Как се казваха приятелките ти?

Тази, с която най-много съм другарувала или съм имала връзка, е Паломба Ешкенази по баща, Милева по мъж, тя се ожени за българин. Имаше една Рейна, която остана в България. Една Софи, и другите вече не си ги спомням, защото те много рано заминаха. А, една Ерна имаше, на която майка й имаше магазинче тука в града, за фина бродерия. Тези бродерии служеха като аксесоари към дамските тоалети. Там човек, за да може да се вреди, нещо да му се направи, трябваше да се запише предварително.

- Къде беше това магазинче, спомняш ли си?

То беше, където се намираше хотел Сплендид.

- Ти ходила ли си там, в магазина?

В това магазинче – да, ходила съм, защото майка ми си е поръчвала нещо

и там съм виждала Ерна, която пък беше във френското училище - от първо отделение до прогимназията.

Френското училище остана да функционира и след Девети септември, но тя се прехвърли в гимназията, като се смяташе, че ще получи по-солидно образование в българското училище. И после се оказахме съученички с Ерна.

- На тази възраст как си ги възприемала тези си приятелки - различни, други, еднакви, близки?

Ами да си кажа право - малко с известна отчужденост, защото живяхме дълго време в едни такива времена, когато евреите бяха доста санкционирани. Смятаха се за хора, които се занимават с търговия, със занаяти, с неща, които не са присъщи на българите. Но постепенно нещата се промениха, заличиха се тези разлики и си останахме до край съученички.

Впоследствие Паломба преживя една голяма трагедия с мъжа си и реши да замине за Израел. Там живя, но така - като разузнавателна година. След това се върна в България и завърши право, стана адвокатка. Не след дълго се върна обратно в Израел, където живя около седемнадесет години. Сега отново се е върнала в България, тъй като семейството са си направили сметка, че с парите, пенсиите, които те получават там, живеят много добре, но биха искали да имат собствени жилища, но не е възможно да се купят там в Израел, тъй като са много скъпи жилищата. А тук фактически всичките нейни роднини имаха апартаменти, които стояха празни, и Паломба се върна. Не знам, май че само дъщеря ѝ остана в Израел, за да си довърши годините за пенсия, за да може да бъде облагодетелствана в това отношение.

- Каза ми, кораби че са заминавали. Ти помниш ли, когато заминаваха?

Помня, да. Това беше някъде към 1946 година, когато започна да се образува Израелската държава. Те бяха много ентузиазирани тези мои съученички и искаха да отидат там, за да работят за създаването на държавата. По-късно имах една колежка в банката, където работех - Народна банка, Мариета Калми се казваше, тя беше от богато семейство. Подготвяха се също да заминат за Израел, но заминаха чак към 1950 г. С нея имахме много хубави отношения няколко приятелки. Ние всъщност, като завършихме училище и нахлухме в банката, пет-шест млади момичета, които не можах да отидат да следват, и се завърза едно приятелство, с Мариета включително. Често ходехме заедно на кино, а пък Мариета беше от доста състоятелно семейство. Баща ѝ имаше магазин, малко магазинче за разни аксесоари, коланчета, такива неща. И аз съм ходила там преди още да познавам Мариета. Баща ѝ продаваше там в магазинчето и питаше: "Ама ти кое момиченце си, на кого си дъщеря?". И аз му казвах. "А-а - вика - да, да, знам го, знам го Митьо. И аз - вика - имам една такава дъщеря." Впоследствие вече се запознахме с Мариета и често, или поне един път в месеца, тя ни канеше тези четири-пет момичета, с които дружахме, у тях. И на масата се явяваше една голяма купа с руска салата, нещо, което беше деликатес в тези гладни времена. И ние бяхме много щастливи, че Мариета ни кани, за да си похапнем нещо вкусно и хубаво. После и те заминаха към 1950-а година. Продължихме кореспонденция с нея. Тя се ожени и след това постепенно престана да пише. Мъчехме се да я издирим, да разберем защо и как, но не

успяхме. Даже тук във френското училище, защото и тя е била във френското училище, празнуваха някакви годишнини и бяха дошли от Израел от различни места бивши ученици.

Питахме, казаха, че нищо не знаят за Мариета. Може би от Израел са отишли в някоя друга държава и следите ѝ се губят.

- Каза ми, че помниш, че са заминавали с кораби...

От Варна. Специални кораби, които не знам от къде идваха, и какви бяха, дали са били български. Предполагам, че български, защото Израел още не беше оформена като държава до такава степен, че да може да предостави кораби за свои хора, които да отидат там.

Но заминаваха масово, и то млади хора, за Израел с кораби. А по-късно, когато Мариета вече към 1950 година си тръгна, тогава разрешаваха да си вземеш и покъщнината, и много такива движими имуществва. Защото все пак, някои евреи бяха по-богати, с по-добре обзаведени къщи, и искаха на първо време да си имат своите мебели.

При товаренето на мебелите се оказа, че много от евреите са поскривали нещо някъде, за да могат да го ползват, като злато и такива работи, да ги ползват в Израел. И при товаренето на една маса се счупил кракът и отвътре излезли много златни монети.

- Това кой ти го разказа?

Това се носеше като слух, нямаше кой да потвърди тези неща. При проверките, когато заминаваха, се оказаха масово непозволени за износ неща, че се изнасят от България. Но това е нещо, което всеки би си помъчил да направи, за да си осигури по някакъв начин живота, отивайки в друга страна.

Разказвач: Павлина Димитрова Беджева-Липованска, р. 1930 г. в Русе, средно образование

Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

6.16 Дядо ми обичаше градския живот

Тъй като живеехме в един апартамент, тристаен, заедно с баба ми и дядо ми, които са родителите на моята майка, познавам повече живота, който ми се е случил покрай тях. Дядо ми се казваше Нисим Рахамим Перец, а баба ми Атанаска. Най-общо, аз ще го запомня като весел човек. Всички много ценяха компанията му. Обичаше много да се шегува, обичаше да се шегува и със самия себе си. Впоследствие вече, след време като прочетох някои книги, където се разказва за евреите и за техния живот, и техните особености, видях, че характерно за тях е това, че са самоиронични. Дядо ми беше такъв човек, първо го видях, после го прочетох след време.

Той кога е роден, русенец ли е?

Дядо ми е роден 1911-а година. Майка му и баща му са русенци. Баща му умира 1916-а година през Първата световна война и малко по-късно майка му се поболява и също умира. Дядо ми е отгледан от роднини на баща си. Не ми е разказвал много за детския си живот, но аз не съм го и разпитвал, все пак аз бях малко дете, а той голям, възрастен мъж. Това, което помня от съвместния ни живот е, че къщи беше постоянно пълно с гости, влизаха, излизаха, шумни компании, веселяха се, пееха, танцуваха, общо взето беше много весело. Дядо ми обичаше градския живот по-скоро. Той, ако имаше как, нямаше да излиза от кафенетата, от срещи с приятели. Много странно, че имаше много приятели арменци и турци също, може би от махалата, където са живеели. Защото знаем, че в Русе една до друга са били арменска, еврейска, турска махали.

Къде са живели?

На улица "Радечки". Това е от завод "Арда" надолу, по павираната улица.

Той с какво си изкарваше хляба?

Дядо ми е разказвал, че на петнайсетгодишна възраст, сега тук, една скоба... Чичо му или някакъв род, на неговия баща, роднина на неговия баща, който също се казва Нисим. В началото на трийсетте години, заедно с партньори Вентура, Гликман, Лазар, създават фабрика "Шапкарска индустрия". Дядо ми, на петнайсетгодишна възраст спира с ученето и започва да работи във фабриката при своя роднина, като започва от метач. Постепенно овладява професията шапкар. Спомням си като малък в стаята му безброй много калъпи, щанци и инструменти, с които явно е правил шапки на времето. Самият той много обичаше да носи шапки и го помня, все със странни шапки, всякакви шапки, всякакви каскети. За мен беше хем смешно, хем странно. Та започва там, в тази шапкарска индустрия, после се издига по-нагоре от метач. Явно започва да се занимава със самия занаят. И след войната вече, доколкото знам, е започнал в завод "Вела Пискова". Самото предприятие 1947-а година е национализирано.

Щом си спомняш шапките, моделите, инструментите, може би е работел къщи?

Аз не го помня да е работел къщи. Сигурно е работел къщи, но може би е било в старата къща, където са живели преди да се родя аз.

На тази улица "Радечки"?

Като се оженва дядо ми, се преместват в квартала, който е бил до старите гробища в Русе, зад църквата "Всях Светих". Дядо ми има още един брат и две сестри, които след Девети септември заминават. Брат му и едната му сестра заминават с кораб до Израел. Изселват се в Израел, тогава, когато са дали възможност на всички евреи от България, ако искат, да отидат в новосъздалата се държава Израел.

Дядо ми е останал, защото е заклет комунист. Той е комунист още от пре-

ди Девети септември и е вярвал в комунистическата идея, и когато всички останали - братя, сестри, род, тръгват, той все пак е останал тук. Защото казваше: "Някой все пак трябва да създаде тази държава". Вярвал е в комунистическото начало на България, каквото и да значи това.

Както той казваше, тогава не го разбирах много, но ако е нямало евреи, нямало е да има комунизъм. Впоследствие, след като литературата беше достъпна и историята, се оказа, че наистина е така. Много от първите комунисти са евреи. В тази връзка, тъй като във фабриката на неговия чичо... той е бил много близък с Ана Вентура. Той ми е казал, че в деня, в който Ана Вентура й правят засада, залавят я в бой с полицията, същия ден тя е била в тях по-рано.

Той искаше да каже, че е един от последните, който я е видял.

Това кога се е случило, ако си спомняш?

Нямам идея. Четиридесетте години, 1942-а, 1943-а година. В края на 1943-а година бива изпратен, заедно с всички други мъже, евреи от Русе, в трудов лагер, в село Веселиново, Шуменско. И естествено съпругата му, моята баба, и майка ми, преместват се да живеят в това село Веселиново, за да са близо до дядо ми. Интересното е, че са живели на квартира в къщата на бъдещия ни президент Жельо Желев. Това, което знам за тези лагери, че все пак, дори и да са били трудови лагери за евреи, не е било толкова непосилно и тежко. Разрешавали са им да излизат, да се виждат с роднини, възможност за храна. Било е доста по-леко от това, което е съществувало в Северна или Източна Европа по същото време.

Колко време преживяват там?

Някъде до Девети септември. Осем-девет месеца. След това се записва войник във втората част на войната, когато вече ние обявяваме война на Германия и българската армия навлиза в Сърбия. Разказвал ми е за битки около Крива паланка. Бил е командир на минохвъргачка.

У дома има ли някакви снимки на дядо ти?

Останали са много малко, много странно. Майка ми, при едно почистване, не знам какво я е подтикнало и е изхвърлила всичко, всякакви снимки. Аз бях едновременно покъртен, едновременно ядосан, едновременно неразбираещ защо. Сега трябва такива снимки, трябва такива артефакти.

Каза ми, че дядо ти и по-назад е помнел рода си като русенски род.

Помнел е, но не ми е разказвал много за това. Едно от любимите ми преживявания като малък е, когато в България идваха брат му, сестра му от Израел. Това беше 70-те години. Появяваха се с едни куфари, със съвсем други дрехи и носеха много подаръци, шоколади, дъвки, дънки, всякакви неща, които тук не се намираха.

Първите ти дънки, сигурно са от там?

Да, да, точно. Просто идваха като от друг свят. Бяха се разделили отдавна.

Всички, все едно до скоро са били заедно. Прегръщаха се, целуваха се, смееха се. Изобщо спомням си, всичко с много веселба. Един от любимите ми моменти беше, когато идваше бръснар къщи да бръсне дядо ми. Дядо ми не се бръснеше. Той казваше, че бръснар трябва да го бръсне. Бръснарят му беше много добър приятел арменец. И аз много обичах да стоя в стаята докато този дядо бръснеше моя дядо. Разговор между арменец и евреин, просто беше уникално. Смял съм се отстри с глас. И после съм питал дядо ми: "Добре де сега, ти не го ли излъга за тази случка", и той: "Ти мислиш ли, че той не ме излъга за неговата си история". И така, хем се надлъгваха, хем се шегуваха, беше много забавно.

Как се казваше чичото арменец?

Гаро, Гарабет.

Кое беше любимото кафене на дядо ти?

В бившия бар "Тракия" се събираха. Никога не съм влизал вътре, само съм си позволявал, като малък, да откряна вратата. Беше тъмно, мрачно и задимено. Бар "Тракия" беше един доста архаичен за мен.

Ама не те е водил със себе си?

Не ме е водил със себе си в бар "Тракия". Предполагам, че майка ми нямаше да разреши.

Играеше ли табла, шах, карти?

Да. Табла и карти играеше много. Баба ми беше приела много от тяхната култура, особено в готвенето. Готвеше невероятни неща, които никога няма да ям повече, сигурен съм. Винаги посрещаша, с това, което си спомням, в едни малки купички, сладко от череша, с една малка лъжичка и с една чаша вода. Винаги, просто ми беше много странно или кафета. Баба ми гледаше на кафе и постоянно идваша приятелки и водеха свои приятелки, баба ми да им гледа. Това сега се сещам, бях го забравил.

Откъде е знаела да гледа на кафе?

Нямам идея. Обаче хората ѝ вярваха и тя все ми викаше да ми покаже "Това сега виждаш ли го, виждаш ли го", и аз не го виждах. Привиждаха ми се някакви неща, но беше странно. Веднъж да го видиш и втори път да знаеш какво значи това.

Чувствал ли си дядо си като различен от другите? Усещал ли си, като малък, че принадлежат на друга общност, някаква различна?

Все пак аз съм бил седем, осем, девет, десетгодишен ученик. Докато, все пак, той е 1911-а година, а аз съм 1969-а година, а те за мен бяха доста възрастни. Не долавях разликата, но беше хитрец. Обаче не на дребно, ами със шегата хитрец. Без на някой да уврежда с хитростта си. Дори и с негова лична обмяна, защото нямаше как.

Разкажи ми случка, за да разбере.

Много ми е трудно. То може би впоследствие вече, след като почина, като си спомням живота ми с него, хитруваше. По-скоро пред баба ми хитруваше много, пред майка ми, за да може да си води неговия живот. За да си излезе, за да се срещне с хората, да излезе да пие кафе. Или пък да хване един автобус и от първата до последната спирка да се вози. Просто да попътува, явно му се е пътувало.

Водоха ли те на екскурзии баба и дядо, като беше малък?

Дядо ми, в семейството, в което е отгледан, считаше го за почти свой брат, един мой чичо. Така му виках, чичо - Нико Яхиел се казваше, който беше академик. Академик по социология. Беше от не знам точно какъв кръг от приближени на Тодор Живков, в кабинета му, като съветник. Впоследствие, когато станаха промените, осемдесетте години, той напусна или го накараха да напусне, дотолкова, че беше казал: "Ако чуете, че ме е блъснала кола, да знаете, че не е случайно". Това е някъде 1985-а, 1986-а година, след перестройката. Те имаха хубава къща в Банкя и ходехме често там, с баба ми и дядо ми. Първият ми полет със самолет, от Щръклево беше, с баба ми и дядо ми, за да отидем при чичо ми в къщата им в Банкя.

Кога е това?

Седемдесетте. Бил съм осем, девет или десетгодишен.

И какво помниш от първия си самолетен полет?

Колко повръщаше дядо ми в едни кесийки. Това, много беше странно. Че и са предвидили чак да има кесийки, защото ако на някой му стане лошо, да може да ги използва. А пък аз си пътувах и гледах...

Добър приятел, на този мой чичо Нико в София, беше мистър Сенко. При срещите си с него, ми е правил много фокуси. Изкарваше пачки с пари от джобовете ми. Аз бях с едно, като гащеризонче с къси гащи и тук, с едно джобче на гащеризончето, и той бърка вътре и вади пачка с пари. И аз направо бях покрътен.

Не бях се сещал за моя чичо Нико. Има книги въщи, негови трудове. Социологията по принцип е била наука, която сравнително късно започва да се изучава в България, чак шейсетте години я допускат. И той е ходил в чужбина, във Франция. Неговата дъщеря отиде да живее във Франция, на този мой чичо Нико. Той е ходил във Франция, за да изучава социологията. Явно група учени са ги пращали. На този мой чичо Нико, неговата дъщеря се ожени за французин, отиде да живее в Париж и работи в „Живанши“. Първите ми докосвания до кърпи, дезодоранти, сапуни „Живанши“, беше именно като ходих при тях. Роднина ни е и Драгомир Асенов. Той е писател, драматург. Това му е българското име, не се сещам за еврейското му име.

Те ходеха ли в Израел, дядо ти и баба ти, след 1948-а година?

Дядо ми и баба ми са ходили или два, или три пъти в Израел. Баба ми ми е разказвала повече. Те са ходили преди аз да се родя. Майка ми е ходила

последно като е била тъкмо завършила училище. Осемнадесетгодишна е била, след абитуриентския си бал. Също с кораб е отишла до Израел. Разказвала ми е, че много топло са я приели всички. Гостувала е навсякъде, всеки е искал да я покани в неговия си дом, къща. Разхождали са я много. С подаръци много се е върнала, много красив златен часовник Тисот, който до скоро работеше още. Просто нямаше кой да го оправи тук. С това се е върнала.

А ти, не си ходил при роднините?

Не съм. Много искам да отида в Израел. Не знам поради каква причина, но много ме тегли арабският свят. Тази част на арабския свят, Йордания, Израел, Сирия, Ливан. За жалост, една от големите ми мъки е, че никога няма да мога да отида в тази Сирия, в която исках да отида, след тази война. Израел много искам да посетя и смятам, че ще го направя.

Разказвач: Ясен Гатев, р. 1969 г. в Русе, висше образование
Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

Работа

7.1 Понеже нямах софийско жителство и никаква партийна принадлежност, трябваше да напусна София

Казвам се Симон Виктор Епщайн, роден съм в Русе на 2.III. 1934 г. Изра съм като дете извън Русе. По стечение на обстоятелствата моята майка и баща ми, още на две години като съм бил, отиват в село Пейчиново, Беленско, там баба ми е имала мелница. Баща ми е бил управител на мелницата и там до прогимназия съм живял. Не съм учил в еврейско училище основно образование, но съм учил в техническо училище в София, казваше се ОРТ - Организация за разпространение на техниката на труда, което се финансираше от международна еврейска организация - ОРТ, която още съществува, и там получих техническо образование. Работих във Физическия институт на БАН, в отдел, където се изготвяше научна апаратура. След това съм работил в завод „Климент Ворошилов“, но понеже нямах софийско жителство и никаква партийна принадлежност, трябваше да напусна София и се върнах в Русе. Баща ми, след национализацията, след като преживяхме много събития и се върнахме в Русе, той беше началник на инструментално стопанство в завод „ЖИТИ“ и там постъпих като конструктор. Работих като конструктор, като технолог и от този момент започнах да вървя по цялата стълбичка на служебната йерархия и да се квалифицирам като специалист. По начало съм завършил „Слаби токове“, но нямаше в Русе работа за мен и по тая причина започнах в машиностроенето. Така че целият ми трудов стаж до пенсионирането ми мина в машиностроенето. Нещо, което съм наследил от моя баща – той много държеше всичко, на което ме е научил и това, което е направил през живота си, да го съхраня.

Какво е интересното в моя живот и това, което съм научил - моят дядо, на когото нося трите имена – Симон Мойсевич Епщайн, идва от Украйна. Баща му е бил магистър-аптекарь и са били голяма семейство. Когато започва Руско-турската война, дядо ми е бил слаботелесен и не са искали да го вземат в редовната войска, и го вземат като доброволец, и идва в България до Освобождението. Бил е около 20-годишен. Неговият живот през много перипетии минава. Аз имам много интересни документи, на тая тема съм се подготвил. И даже нашата организация искаха да правят една изложба на това, което евреите са направили в града. Но да не се отклоняме по тоя път. Ще ви разкажа само това – моят дядо, като остава след войната в Русе, опитвал се е в цивилния живот най-различни дейности да развива, но в крайна сметка той успява да създаде един машинен склад за земеделски машини и инструменти за селското стопанство и промишлеността. Запазил съм негови каталози от 1905 г. Ще ги дадеш ли, Вили, искам да ги покажа...

- Ще сме Ви много благодарни, ако ни ги покажете.

Джоя: Много държа да разкажеш за случай с износа на мед.

Да. От многото дейности – опитал се е със скотовъдство да се занимава, опитал се е с търговия ...Когато се развива пчеларството в нашия регион, понеже произходът му е ешкеназийски евреин, които говорят „идиш“, той е немски диалект, и той говори перфектен немски – като роден език, и успява да се свърже в Германия да изнесат пчелен мед в тенекии - от тия металните тенекии, в които по-късно сирене се правеше. Тогава тия тенекии ги ползваха за газ, петрол да се продава в тях, понеже тогава нямало е електричество по улиците, имаше газени лампи в града. И отива той, изкупува меда, натоварват го на влак и отиват в Германия. Като отиват там, германците искат да пробват меда, да го видят какъв е. И какво установяват? - че медът има дъх на петрол. Явно, че нашите пчелари тогава не са измили добре тенекиите, и германците връщат цялата партида, и дядо ми капитулира.

И от тогава почва и създава тоя машинен склад - машинен склад „Вулкан“ се е казвал, където беше редакцията на „Дунавска правда“ – уличката, която отива към Девическата гимназия, тясната уличка, там е бил неговият машинен склад. Там на ул. „Славянска“, като се тръгне към центъра. И куриози има много интересни.

- Коя година се създава?

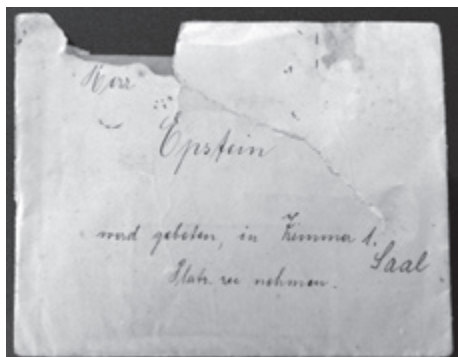
1904 година, 1904 година е излязъл този каталог, когато е започнал. Ето тука може да видите - започва да внася тия веялки, след туй почва първите помпи да внася, първите железни плугове с двете колела. И интересното е, че на тая улица е имало една греда от неговата кантора до отсрещната къща. И на тая греда дядо ми е слагал по един плуг за реклама. И като са идвали от селата (това е по спомени от баща ми, щото той е израсъл там в тоя квартал), като идват от село да видят плуга, и искат него, щото е най-хубав, щом го е сложил там. И общите работници го смъкват, той им го дава, след туй изваждат от склада и слагат друг. Когато започва да внася тия машини, особено плугове и по-модерни машини - тука даже и помпи е внасял, тогава, като внесе дадена машина, тогава се основава и чифлика, който е за селскостопанска дейност.

- Образцов чифлик?

Да. И те, преди да вкара машината, преди да направи голямата поръчка, дава оригинали да се изпробват за нашите теренни условия, дали отговаря тази машина, или не. След като от Чифлика, с който са имали много добри взаимоотношения, дадат положителен резултат – той доставя машините.

Следващият каталог е още по-интересен. Тоя каталог с това е интересен, че е по-пълен, той излиза през 1905-та година. Следващата година издава тоя каталог с лист, в който дава цените в златни лева за всяка машина, която той доставя. И тука пише: „За знание адрес на писма до до Машинен склад „Вулкан“ С. Епщайн – Русе. Адрес на пощенски или телеграфически запис: С. Ебщайн, Русе. Адрес за телеграми: „Вулкан“ Русе, телефон номер 54. Печатница: Ст. Ив. Роглев“ Тука ценова листа има и регистър в златни лева. За тая си дейност дядо ми е контактувал с една фирма в Германия, в Лайпциг, „Рудсак“ се е казвала. И когато са чествали 50-годишнината на тая фирма, която произвежда земеделски машини и инвентар, дядо ми го поканват, като фирмата му запла-

Плик с инструкция за настаняване в хотел

ща, ето тука му е пътният билет, билет за опера, пътните разноски, всичко. И това е фирмата „Рудсак“, създадена 1863 година, и той е ходил 1913 година на това тържество, което е било международно. На дядо ми му дават тоя плакет за спомен - Първият вносител в България на тия машини. Интересното е, че му пращат билета, изпращат му за хотела – където ще бъде настанен, билет за опера – да отиде на опера. И вече после да присъства на самото тържество. Ето тука баща ми е запазил билета за влака, всичко е запазено.

Билет за специален влак на фирмата „Руд. Сак“, Лайпциг, 06 май 1913 г.

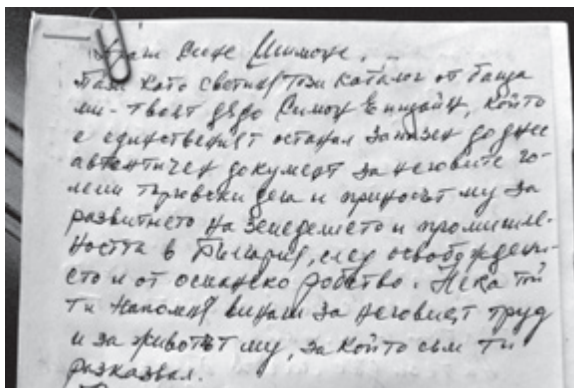
Билет за опера, валиден за 05 май 1913 г., с неизползван купон за гардероб

И тука много интересно, то няма как да го прочета подробно - само тука в началото: „Драги сине, Шимоне, пази тази Светиня, този каталог от баща ми, твоят дядо Симон Епщайн, който е единственият останал запазен до (наши) дни и автентичен документ за неговите големи търговски дела и приносят му за развитието на земеделието и промишлеността в България след Освобождението от османско робство. Нека той ти напомня винаги за неговия труд и за животът му, за който съм ти разказвал.“ И тъй нататък.

- До коя година дядо Ви се занимава с тези неща?

Дядо ми почива много млад. И след като умира той, баба ми – сама жена остава с, колко деца са те - двама братя и три сестри. И какво да Ви кажа? И баба ми тогава не знае какво да прави. Вуйчо ми – братът на майка ми, е бил съдружник на мелницата, и купува тая мелни-

ца, която до Девети септември първо германците я взеха, отчуждиха я. След войната я върнаха и после национализацията – държавата я взе, и сега няма нищо там, една развалина е останала и толкова.

- Дядо Ви коя година почива?

1917-та година, аз имам некролога му някъде. Та това е интересното в мойта биография. По-нататък, какво да ви кажа? Баба ми пък е от Одеса. Тя се казваше Йохана Испанович Санданс – по баща. Баща ѝ, доколкото така имам информация, така е писал баща ми, е от Унгария. Има унгарски произход.

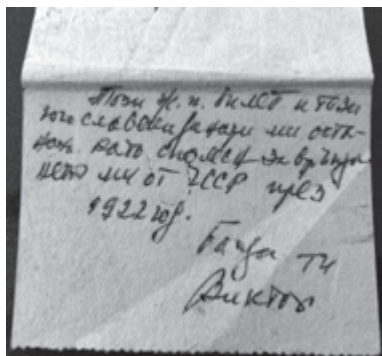
- Всъщност, Вие не помните дядо си? Вие сте роден след като той си е отишъл?

Не, не го помня, аз 1934 година съм роден. Той на колко, на 50-годишна възраст може би е, когато почива, и баба ми остава сама, и така. От мойта биография какво да ви кажа? Моят живот мина, както ви споменах, започнах като конструктор-технолог, станах технически ръководител. След това станах началник-производство, след туй станах заместник-директор, след туй се пенсионирах като директор. Два завода можах да създам, но за съжаление и двата вече не съществуват. Единият е Завод „Автоматика“ в Две могили. Бях началник-производство и началник цех тука в „Смола“, когато закриха предприятието, с 11 човека създадохме към АПК един цех и след една година цехът стана завод „Автоматика“ - бившето обединение на пълната автоматизация на производството в промишлените предприятия, и след мен го закриха. То стана цех на корабния завод и сега вече нищо не е. Другият завод, който беше създаден във Вятovo - „Маштех“ - това е последното му име, беше към Централния машиностроителен институт, София. Докато построихме целия завод с цехове и всичко, бях много уважаван, обаче съм безпартиен и се оказа, че вече не съм удобен на местните жители и ме преместиха в „Тежко машиностроене“. Там работих известно време и също създадох цех за стоки за широко потребление, но по мои мотиви не исках да се занимавам повече. Напуснах, поканиха ме да отида във Вятovo като заместник-директор към Централния машиностроителен институт, един завод строихме, после бях като заместник-директор по производството и техническите въпроси около две години. След това този, който беше директор, напусна, и мен ме направиха директор, и се пенсионирах в този завод.

- Не ми разкажете за баща си.

Той е учил тук в мъжката гимназия. По време на Балканската война неговата голяма сестра се запознава с един чех - Петър Кубенов се е казвал, и след свършване на войната тя се е омъжила за него и заминала за Чехия.

Баща ми отива в Чехия и работи там в машиностроенето и като се връща, започва при един от братята на майка ми, най-големия ѝ брат. Той пък е имал машинна работилница и двамата са работили при него.

Там се е запознал с майка ми. Вуйчо ми пък е бил съдружник с баба ми. След Девети септември след национализацията постъпи във фабрика „Изкуство“. Тогава беше шеф на инструменталния участък. След известно време беше главен инженер, въпреки че той не е инженер, беше на тази длъжност. След като се сляха завод „Изкуство“ със завод „ЖИТИ“ отиде началник-инструментално стопанство към „ЖИТИ“ и там се пенсионира.

- Можеше ли да заминат за Израел?

Можеше, но имаше едно препятствие, което беше много неприятно и така с болка мога само да кажа, месеци преди национализацията в мелницата инсценираха една кражба. Извикаха баща ми в Бяла да даде показания. Той даде показания за кражбата, хванаха тези, които са направили кражбата и баща ми го обвиняват като свидетел. Уж го викаха като свидетел, през това време национализацията стана, те го разкарваха напред-назад. А пък част от мотивите - на едната ми леля, когато беше фашисткия режим и бяха евакуирани от София в Русе и те бяха пък в Пейчиново. Леля ми беше омъжена за един нейн състудент в София, който беше анархокомунист и фашистите го бяха вкарали в затвора. След Девети септември, понеже е анархокомунист, пък другите го хванали. Баща ми, аз така както си спомням, беше казал на един от местните: „Ей вие за Христо Балвански, дето го вкарате тъй, ще си имаме разправи“. И тогава започват вече на баща ми да му търсят... и го изкарват, че е незаконно забогатял и че не е отчитал шиник с жито, което трябва да се дава на държавата, и го осъждат. Онези, крадлъвците, ги осъждат на по една година, а баща ми го осъждат на три година затвор и тука на стопанството, където е Тежко машиностроене, имаше градина голяма, и там го бяха сложили помпиер. Това е един много неприятен момент, но като дете и аз съм го преживял, защото като стана национализацията майка ми с две деца какво да прави? Дойдоха и ни извикаха от училище, бях на 12 години, бяха ми оставили ключовете за къщата, за всичко: „Симонка, Монка, ела дай ключовете“. Дойдоха у нас, дадох ключовете и вече почнаха неволите. Върнахме се в Русе, нямахме никаква квартира, нямаше нищо. Влязохме в една квартира, където живееше на Пламен Яков бабата, а с неговия баща сме първи братовчеди.

- Защо са отишли в Пейчиново?

Ами защото закриват машинния склад, той се разпада. Баба ми се чуди какво да прави. Голяма част от сумата с вуйчо ми я прехвърлят на някой си търговец, който изкупува склада, машините фактически. Обаче историята на тоя склад се губи, нищо не знам за него и тая дейност предполагам, че вече не е съществувала, защото дядо ми е контактувал с чужбина. Купуват една мелница и толкова. И след това почва войната. Те около 1922 година са взели мелницата. По времето на Втората световна война баща ми два пъти беше мобилизиран в еврейските трудови роти в Чепино, сегашния Велинград. Аз имах снимки, обаче къде ги сложих? Като минаваха германците, аз много добре помня всичко.

- Помните ли?

Да, помня. Минаваха по пътя от Търново за Русе, за Дунава. Баща ми гореше перфектно немски и вкъщи, когато преспиваха германци, бяха мобили-

зирали баща ми, но той нали говори немски и ги развеждаше. Вкъщи са спали.

- В Пейчиново?

Да, и имаше един много куриозен случай с майка ми. Тя е учила в девическата гимназия френски, после във френския колеж и говореше френски. И идва един висок капитан и му даваме едно пружинено легло да спи германец. Двата ординарци се бяха изправили на вратата и хвърляха ментови бонбонки в устите си. Ние със сестра ми ги гледахме. Майка ми говореше с единия от ординарците. На сутринта той ѝ благодари: „Благодаря, мадам, много сме доволни от посрещането“, че им дала чаршафи това-онова и тя му казва: „Вие сте много благодарен, ама знаете ли, че преспяхте в едно еврейско семейство?“ Баща ми като чу тая дума вика: „Ти имаш ли акъл?! Какво говориш ти?“ Добре, ама те са приказвали с ординареца и тя, майка ми, след туй казваше, че човекът показал снимки на децата си и плачел, и той е човек. И туй – какво да ви кажа? Интересни неща има в моя живот. Ще се върна пак в миналото време в Свищов, в с. Павел, Свищовско, едно село до Пейчиново, училището го бяха направили участък на жандармерията. И леля ми я арестуват в Павел, Свищовско. И един ден ние сме двамата сами със сестра ми. Баща ми и майка ми имахме разни документи - искаха декларации за произхода им и такива. И виждаме ние, че градският полицай и двама жандармеристи с автоматите и бомбите сложени тука, и леля ми върви напред, и идват към нас. Влизат вкъщи и правят обиск. И тя, къщата ни, беше една дълга такава и през стъклото гледаме там, ровят. Те търсиха, търсиха – нищо не можаха да открият. Това беше заради анархокомуниста, заради него.

Разказвач: Симон Виктор Епщайн, р. 1934 г. в Русе, средно образование
Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

7.2 Малко съм бил по корабите

Казвам се Елия Нисим Калдерон, роден съм на 5. януари 1931 г. Роден съм в Бургас, но съм израснал до осемнайстата си година в Ямбол. От 18-тата си година до сега живея във Варна. Дойдох да уча в Морското училище, завърших го и останах на работа и да живея тук.

Навихме се пет души съученици да дойдем да кандидатстваме под давлением на един от петимата. И от петимата само двама приеха – този, който ни кандадиса, и аз. Останахме, завършихме, изкарахме си службата до пенсия, семейства – всичко тук във Варна. Първо завърших като морски артилерист, след години отидох да уча във Военната академия – пет години, и се преквалифицирах в технически кадър по ремонта и поддържането на въоръжението.

Ние бяхме събрани тука момчета, тогава се учеше кадетски випуск две години, след това вече висшето училище. Фактически гимназия сме завършили тука като кадети. Бяхме все млади, 17-годишни момчета. Суров беше доста първоначално животът в Морското училище, с войнишки режим, с по три часа

отпуска на седмица. И полека-лека станахме мъже. Ние бяхме тогава само военен отдел, нямаше както сега граждански отдел. След това някои напуснаха и минаха към гражданския, но по-голямата част от нас завършихме и си изкарахме живота като офицери. Който успя да оживее, стана пенсионер като мене.

Живеехме в самото училище – като войници, курсанти. Първите години бяхме където е сега Музикалното училище, на улица „Караджа“, а след това три години в Осми морски полк, там имаше помещения на Морското училище, след това пак се върнахме на „Караджата“ и там завърших. Фактически на 1.1.1952 г. там завършихме. Произведоха ни и ни дадоха 20 дена отпуска, и като се върнахме – направо на служба.

Къде служихте?

Първо започнах като взводен командир в Морското училище, след това отидох на бреговата артилерия, след това бях по корабите малко и като завърших Военната академия, вече си останах на брега като техническо лице и отговарях за ремонта на въоръженията на Флота, фактически аз приемах ремонта като специалист – и така, докато реших да се пенсионирам. Изкарах 23 години офицерска служба – чиста, а след това вече работих в различни предприятия, защото от Академията имах гражданска специалност „Технология на машиностроенето“ и да намеря работа не беше трудно. Трудно беше да спазвам закона, защото имаше длъжности, ако отида, губя пенсия, а пък не можеш да вземеш голяма длъжност и да компенсираш и комбинирахме – работа и пенсия, пенсия и работа. Допълнително 17 години трудов стаж набрах след армията.

Казайте, че на кораби сте били?

Да, на корабите бях артилерист. Ами те едните бяха преследвачи на подводни лодки – „Б“ се казваха, голям преследвач, а другите бяха тралчици, дето чистят морето от мини. Малко съм бил по корабите.

Разказвач: Елия Нисим Калдерон, р. 1931 г. в Бургас, висше военно образование

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

7.3 Намерих средата, която най ми харесваше и аз бях най-доволна от себе си

След Девети септември ме хвана един бяс да се занимавам с обществена дейност. Като че ли нещо е било потиснато у мене, независимо че не съм била обиждана, освен понякога легионери и бранници по улицата да ми викат: „Чифутка, иди си в Палестина!“ Но такова беше времето. Сега това потиснатото чувство, след Девети септември имаше една ученическа организация тогава, казваше се „Емус“ - чували сте я предполагам? И аз в тоя „Емус“ се хванах да работя – беседи, срещи с видни хора. Въобще, някаква енергия и някакво желание да се занимавам с обществена дейност се откри някак си у мене и това

остана много дълго време, много дълго време. Освен гимназията завърших в Софийския университет Филологическият факултет – Български език и литература. И това беше и второто ми влечение. И най-ползотворният ми период от работния ми период, работното ми време беше, когато работех за варненското книгоиздателство. Там бях около пет години главен редактор на издателството и това най-много ми харесваше. Най-много творчески инициативи, идеи - така намерих средата, която най-ми харесваше и аз бях най-доволна от себе си. И с художници, с писатели, с научни работници, с които сме работели – винаги едни много коректни, много, как да го кажа – отношение извън политика, извън идеология, отношения в името на художествени достойнства, на научни достойнства на продукцията, която давахме.

Това са годините 1964-та – тогава се роди тоя ми син, и аз бях в издателството, периодът даже е 1962 - 1969-та година.

По-различна ли беше Варна тогава?

Да, според мене. Драмата, театърът имаше име в града. Първите артисти на театъра бяха и първи граждани на Варна, познати на Варна. Като излезеше, примерно, Ана Феликсова или някоя друга актриса на улицата, хората я познаваха и я поздравяваха. Идеал Петров беше стълб във Варненският театър. Венета Славчева - имаше такава актриса, тя самата беше много внушителна жена – едра, много властна, но като беше на сцената беше идеална. И режисьорите бяха много познати.

Осми март празнувахте ли?

Осми март се празнуваше по предприятия, по учреждения, повече като ден на колежката. Това е на майтап казано – „Ден на колежката“, ама то така си беше. Помня един Осми март тука, във Варна вече. Аз на 20 години дойдох тука, животът ми във Варна минава. И помня, че имаше тогава женско дружество и Осми март се случи много лош зимен ден – сняг, студено, вали и те организираха една колона жени, може би 200-300 жени или по-малко, на поклонение на Братската могила. И тръгнахме в киша, сняг, вали, студено, газим до колене в сняг да се качим на хълма, където е – не този, големият паметник, а имаше някакъв паметник малък, казваше се Братската могила, да положим цветя там. Това ми е първи Осми март, който помня. Между другото – не винаги бях съгласна с това, което официално се правеше. Може би затова имаше малко, да не кажа недоверие, но едно въздържане у тия, които бяха силните на деня, на властващите на деня към мене. Хем добро отношение, хем доверие, ама хем един вид, че „не е съвсем наша“. И жените газеха снега и никой нищо не казва. Аз аз си викам „Защо е тоз тормоз, да газим, когато тез, които са си отишли, няма да ни видят, няма да ни чуят? Защо ние се излагаме по тоя начин? Може и да паднем, да си счупим нещо – крайници, може да се разболеем...“ После вече Осми март с големите трапези, тостовете за хубавите и умните жени.

Кой плащаше тези трапези?

Плаща ги съответното предприятие, учреждение, където се правеха. Никой не плащаше, нито жените, нито мъжете.

Сещате ли се за други празници в предприятието?

Винаги имаше за Нова година – правеше се празник, за Първи май, някъде за 24-ти май и по училищата, за Девети септември. И за Откомврийската революция, но по-малко в сравнение с Девети септември. По-малки празници по Димитровден, по Никулден, за Коледа не се правеха официално.

Разказвач: Нели Марко Майер, р. 1927 г. в гр. Добрич, висше образование

Варна, Интервюиращ: Николай Ненов

7.4 Хора с еврейско потекло бяха много ограничени в Съветския съюз по професия

Как решихте да дойдете в България?

Аз даже не мислех да дойда в България, аз дойдох с мъжа си. Където той, там и аз. Ние се омъжихме още ... бяхме студенти в Ленинград. И затова, нито съм познавала България, нито съм излизала в чужбина. Там се оженихме 1965-а, а 1967-а година аз дойдох в България. Като завършихме, дойдохме в България. Защото тогава корабостроението беше в началото на своя подем и доста кадри учиха при нас в института и ние имахме тук доста работа.

Къде беше първият ви дом?

Във Варна - в Аспарухово, дадоха ни един малък апартамент. Ние двамата посъпихме в корабостроителен завод и там работехме и там ни дадоха първо жилище. Аз четири години изкарах в завода, в конструкторско бюро. И после по една щастлива случайност, запознах се с генералния директор на нашето корабостроене. Съвсем случайно. Дойде една делегация на СИВ, нямаше преводачка на място, която да знаеше руски и ме взе в „Международно сътрудничество“. И аз двамайсет години поработих там като секретар на СИВ корабостроене. Това ми беше един голям шанс. Защото да ви кажа, първо това не е тайна, че хора с еврейско потекло бяха много ограничени в Съветския съюз по професия. Аз никога не съм почувствала това нещо тук в България. Второ, че по щастлива случайност почнах да работя тази работа, която много ми харесваше, допаднаше ми, и двамайсет години съм работила.

Сигурно сте се срещали с много интересни хора?

Да, да, срещнах много интересни хора. Обиколих много пъти всички страни членки на СИВ и Югославия и тя тогава беше в СИВ. За мен е порадък на съдбата, че ми се предостави такава възможност.

Единствена ли бяхте на такава позиция, имахте ли колеги, отдел?

Ние имахме отдел, международен отдел за международно сътрудничество. Не много хора - трима човека само и директор. Но аз работех само по СИВ - отначало работех с Полша, после и със Съветския съюз и с Румъния. Не

работех с Германия, не работех с Унгария.

В какво се състоеше работата ви, срещите ви?

Ами вие знаете, че по-рано СИВ представляваше нещо подобно на организацията на Европейския съюз. Аз не съм работела в Европейския съюз, но предполагам, че по същия начин в областта на корабостроенето се разпределя специализацията - коя държава кои кораби ще строи, на кого продава кораби... Според СИВ се знаеше, че ние трябваше да строим ето такива кораби, а там да ги изнасяме. Второ направление - това са капиталистически страни, а първо направление - това са социалистически страни. Понеже в Съветския съюз тогава не беше много развито гражданското корабостроене, затова първата държава по корабостроене беше Полша, после Румъния, после ние - и така.

И вие превеждахте по време на преговори?

Не. Това е секретарят - той оформя документи и превежда по необходимост. Защото повечето от колегите не знаеха руски, а пък езика на СИВ беше руски. Пътувах много, със самолет. Само до Румъния ходихме с кола. Повече със самолет. Понякога от Варна, понякога от София. Зависи от периода на време, когато е съвещанието. Два пъти в годината правеха среща.

То беше първото предприятие във Варна! И в цялото корабостроене в България. Ние бяхме силни по валутен дял. Защото ние продавахме кораби по второ направление на запад, които струваха доста милиони долара. ДСО Корабостроене. Държавна стопанска организация.

Там плащаха ли ви във валута?

Не. Никога не ни плащаха във валута, но всички, които работеха в корабостроенето, независимо каква длъжност, получаваха 20 процента надбавка към заплатата си - корабостроителна надбавка се казваше.

Сигурно сте имали приятели моряци...

Не. С моряци по-малко. Само тези екипажи, които идваха да получават кораби - с тях имах контакти. И то аз имах контакти, когато работех в международното бюро, тогава имах контакти. Но след това - не.

Празнувахте ли заедно в предприятието различни празници?

Да. Имахме големи традиции. Тогава имаше НИПКИК - беше голям институт, хиляда души. И нашето Международно сътрудничество също се намиреше в тази сграда. Изчислителният център също. И винаги празнувахме преди Нова година... А някъде февруари или началото на март вече не помня, правехме карнавали, което в града беше нещо като традиция. Никъде нямаше такова мероприятие в града!

Кой ги правеше?

Комитет, които организираха това нещо.

Разкажете ми как беше.

(сmee се) Карнавал - това е, хора да идват с костюми, костюмирани. Викаха артисти, много известни артисти от София, шоумени, както сега се наричат. Правеха концерти и после раздаваха премии за най-добър костюм. Ние имахме голям стол, голяма столова, и вътре в тази столова правеха това мероприя-

ятие. Всички мероприятия правеха в стола.

И вие как се маскирахте?

(сmee ce) Различно. Една година бях като каубой, не знам защо - така ми харесваше. Циганка бях, естествено.

А помните ли да е имало във Варна карнавали със шествия?

Не, не, не помня. Честно да ви кажа, не помня такова. Може би ви казах вече, че в еврейските традиции има такъв празник - Пурим. Даже ние сега го празнувахме на осми март. Аз заведох моите внучки, аз имам две внучки близначки. Обличахме ги и децата много се радват на този празник. Той общ празник, но децата са най-много доволни, защото ги обличахме. Това е единственото място, където можем да заведем децата облечени и т.н...

Както ви казах, че това е най-хубавото - че имах възможност да общувам с много хора. Имаше много интересни хора.

Осми март празнувахте ли заедно?

Да, да. Това беше най-хубавия празник! Осми март винаги празнувахме, преди Нова година празнувахме... Даже и Бабинден празнувахме. Бабинден - жените се обличаха в български носии. Когато имаха пари, на някой български ресторант ни водеха с автобус. Така, че имахме социален живот. Не мога това да отрека.

А на осми март получавате ли подаръци?

Подаръци не, но цветя да. Даже още като влизам в канцеларията, ние бяхме две жени - и на всяка жена по един букет цветя на масата. Още сутринта ги раздаваха. За съжаление само карамфили, защото тогава имаше проблем с цветята. Карамфили, да. По три карамфила ни подаряваха.

Преди Нова година винаги правеха тържество. В нашата система имаше една Външно търговска организация - там бяха много активни, много активни младежи, които завършиха в чужбина, в Германия. Правеха шоуа сами. Преди Нова година винаги те организираха някакво шоу, като художествена самодейност.

Кога си купихте първата дънкова пола?

Дънкова пола? Аз не помня за дънкова пола, но помня къде намерих този плат. Първо уших такава рокля - от дънков плат. Копчета намерих, защото това също беше проблем да намериш - типични копчета. И моята шивачка уши една дънкова рокля, която всички ме питаха откъде си взела долари да купиш тази рокля...

Как беше с доларите? Кога за първи път имахте долари?

Е, долари само в Югославия като ходехме в командировка, там нали плащаха в долари.

И какво можеше да си купиш с тях?

Ами нищо, то беше всяка командировка - даваха валута еквивалент на тридесет лева. Така че - каквото успеем, това купуваме (сmee ce). Няма значение.

А корекомите?

Е, корекомите, ние не сме моряци, нямахме тогава такава възможност.

Имахте ли някакви проблеми от това, че сте от еврейски произход?

Сега, просто за себе си ще кажа по начало. Аз завърших гимназия с медал и влязох без проблеми в корабостроенето. Аз като четох във факултета какви специалности има, си казвам корабостроене с кораби - не, втората специалност беше корабни машини и механизми - също не, трета специалност приборостроене - казвам аз съм там, това е за жена! И после влязох. Още с първото събиране, събраха ни първокурсниците в една голяма зала. Аз добре помня декана, а той беше евреин и казва - Ние няма да строим кораби, ние ще ги разрушаваме! Това е бил факултет за морско оръжие, торпеда, мини и т.н. И аз така учих първи, втори и трети курс. Този човек ме извика към края на трети курс и ми каза, че - нали знаете, всичко се знаеше, че аз имам приятел българин. Ако, каза, имаш сериозни намерения с този българин, ти трябва да напуснеш, защото, ако не - ще ти дадат една степен на секретност, и после ти дълги години не можеш да излезеш от Съветския съюз. Просто постъпи като баща, по бащински постъпи, защото на него му е все тая - това си е твоя лична работа, нали, а той така постъпи! Не знам - защото аз съм била еврейка и той евреин, или просто така, но...

Друг един път, много отдавна, съм чувала пак от него той да казва: „При нас антисемитизъм няма!“ Това също бяха негови думи. Наистина в университета, в института ние имахме доста преподаватели евреи, които бяха лауреати на Нобелова премия, умни хора, които държаха ги за: „Слава Богу, че има такива!“

След като се прехвърлих в тия корабни машини и механизми, аз завърших. Но преди да завърша, имахме пет или шест месеца специализация. За специализация ме пратиха само в едно конструкторско бюро, което проектираше кораби за риболов. Защото - първо, че съм била еврейка, и, второ, че съм била женена за българин. Такава дискриминация малко, но няма значение, аз изкарах там много хубаво. И като дойдох в България, четиридесет и седем години аз не почувствах към мен никакво отношение, че имах еврейски произход.

Това ми беше щастие, защото много от моите колеги, които останаха в Съветския съюз, през тези години - 60-те години, като Хрущов беше на власт, дадоха малко свобода на хората. Тогава например, стана известен поет Евтушенко, или Възнесенски... Като цяло хората проявиха гражданска позиция и затова това време се казва „оттепель“ - размразяване... Ние нямахме такава репресия в института. Имаше свобода сравнително, не мога да кажа, че беше пълна свобода, но - сравнително... Свобода на словото, комсомолски събрания, всички се изказваха, критикуваха, и никой не пострада от това нещо. А след това вече към края на 60-те години и през 70-те и докъм 1982-а - ерата на Брежнев, станаха големи репресии в Съветския съюз. Много евреи пострадаха, за това 1989-а година с Хелзинкското споразумение много евреи напуснаха Съветския съюз. Отидоха в Израел, Германия, Америка и т.н.

За съжаление баща ми тези години не доживя, той 1977-а година почина, а това стана 1989-а година, но доста хора от моите близки напуснаха Съветския съюз. Най-добрият ми приятел, за който ви казах, че също е от Уралск, майка му правеше маца за Песах, той е много умно момче, което завърши тогава компютри. Той е по-голям от мене, 1966-а година завърши компютри, но като евреин

не го взеха в никакво предприятие. Дадоха му свободно разпределение - при нас беше много строго за разпределение. Ти от Ленинград можеш да отидеш на Камчатка. А на него му дадоха свободно разпределение, а после 1979-а година го взеха в една от главните компютърни фирми в Америка, и той, естествено, там се устрои много добре. Просто това е – не знам как на български да кажа – изтичане на мозъци, разбирате ли какво искам да кажа? Хората, които бяха умни и талантливи, бяха принудени да избягат. И това е много заради еврейския произход, за съжаление. Аз това не почувствах, аз бях много далеч от това нещо. И, може би затова баща ми, като му казах, че искам да се ожена за българин, той не беше против. Той не очакваше, че аз можеше да имам такъв късмет, но по принцип вярваше, че тук се чувствам по-добре. Още повече, че мъжът ми уважаваше баща ми, уважаваше леля ми в Чехия, и изобщо даже се гордееше повече от моя еврейски произход, отколкото аз сама. Беше доста интелигентен човек... аз имам две дъщери, едната дъщеря преди 24 години замина в Южна Африка, там живее, другата дъщеря е тук. И тази, която живее при мен, тя е също член на нашето дружество - еврейското, децата водим. Реших поне в памет на баща ми да поддържат еврейското.

Разказвач: Маргарита Ароновна Манева, р. 1944 г. в гр. Уралск, Казахстан, висше образование

Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

7.5 Целият ми живот мина в енергетиката

С идването на Десети ноември, структурата на предприятието, където работех, това е Електроснабдяване, се срина. Бях началник на проектантски отдел, състоящ се от седемнайсет души инженери, техници и т.н. И изведнъж казаха, това няма да го бъде, и аз увисвам. Даже се пенсионирах няколко месеца, принудиха ме, защото нямаше как. После разбрах, че е имало как, но както и да е. И фактически изживях тежко този период. Ако сутринта отивах за прясно мляко, следобед отивах за кисело, за да се раздвижвам. В къщата, където живеехме имаше дворче. Садях домати и краставици, изобщо такова разнообразие, да ми отбие времето. Признавам си, тежко изживях този рязък контраст на активен, работещ човек. Вие не гледайте, че сега съм така облечен! Там на работа – костюмът, вратовръзката, бялата престилка. Това ми беше униформата. И тази униформа аз я внуших и наредих да се носи от всички, които са приели да работят в този отдел, защото той имаше преди всичко задачата, не само да проектира, но и да знае как се проектира. Избирах си хората по количеството сиво вещество, което има във всяка глава. Бях педантичен, но и същевременно мога спокойно да кажа, че съм бил и демократичен. Аз получавах заданията за проектиране - аха, това е за Иван, това е за Драган, това е за Ирина – разпределям ги. Аз преценявам в какъв срок всеки според неговите способности можеше да реши задачата и примерно казвам, в петък в два часа проектът – на моето

бюро за подпис, което значи, че всичко трябва да е било изпитано, което не е, обратно, връща се. Тогава имаше както и сега стриктно спазване на работното време, но всеки е намирал причина да ме излъже за нещо, но аз го приемах философски. Един път им казах: „Не ме интересува къде ще отидете. Не ми казвайте, че отивате на лекар, а ви няма нищо, но трябва да зная, че примерно Вие искате да излезете, не питам за какво ... излезе с мое разрешение“. Ако над мен има и генерален директор, как ще го види, че се разхожда, така, но в петък два часа – безкомпромисно. Целият ми живот мина в енергетиката. На този пост бях от 1980-а до 1992-а година.

- С белите престилки и костюмите?

Абсолютно. До скоро висеше бялата ми престилка тук. Ама имахме по два комплекта, те се перат. Защо бяла? Защото тогава се чертаеше е молив и когато човек си опре ръцете на чертожната маса, графитът цапа дрехите, а на бялата престилка всичко личи. И оттам си вадех заключение за чистотата на притежателя на престилката, както външната, така и за вътрешната му чистота, имам предвид душата. Не са ме предали, в никакъв случай, но и аз не съм предал никого, и нямам нито един наказан по мой рапорт, нито един. Разплаквал съм ги в моя кабинет като деца с държанието си, ама до вратата. Другите колеги не трябваше да знаят това и те спазвах стриктно. Да преценя, грешил съм, правил съм и грешки, но съм го казвал, че съжалявам за това без много изявление, без много приказки и всъщност това ми задържа поведението им. Много от тях си отидоха от този свят и сега дори няма кой да звънне по телефона. С тази мъка трудно ще се преборя. Това е едно откровение, което правя пред вас, което някак си ми се струва, че не бих направил със всеки, но понеже вие държите да свържете, искам да видите и другото чувство. Аз съм човек отговорен. Моят девиз е цитат от Антоан дьо Сент-Екзюпери. Да си човек за мене, моята концепция, е преди всичко да си отговорен за всичко. Такъв е моят живот. Така ме прие и моята съпруга. Така ме приеха и приятелите ми, които са в Израел, които все пак намират време. Сега, публична тайна е, че на мен ми е финансово невъзможно винаги да звъня в Азия, в Израел, но те го правят, защото имат тази възможност.

Разказвач: Елиас-Зико Перец, р. 1933 година във Варна
Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

Обетованата земя

8.1 Аз знаех, че кока-колата е много вредно питие, но въпреки това пих, признавам си

- Къде бяхте в казармата?
В Любимец. На границата.

- Имаше ли някакво по-различно отношение към хората с по-различни от българските имена?

Честно да Ви кажа, най-вероятно е имало. Обаче в моите спомени са останали само хубавите неща, които съм изпитвал и в казармата. Аз не съм усещал някакво по-специално отношение към мен за това, че съм еврейин. Уважаван съм бил, както и аз съм уважавал всички, даже и около мен не съм виждал да има някаква реакция спрямо циганин, турчин или арменец, или пък от тяхна страна към българин. Може би аз съм попадал в такава среда, за щастие.

- Усещате ли някаква промяна и в това отношение след 1989 г.?

Да, има малко промяна. Тя по-скоро ми се струва, че не е толкова изявена с действия, колкото... Аз даже спрях да чета в интернет, защото там има доста ксенофобски настроения. За мене донякъде е нормално, при положение, че има някакви социални напрежения, икономически напрежения. Хората винаги са склонни да търсят някаква вина, някой друг да е виновен, за да си оправдаят собственото положение. И действително, напоследък има доста такива писания. Това съм го чел, но не съм го усетил на собствения си гръб.

- На внуците си разказвате ли за потеклото им?

Да, разбира се. Те даже участват активно в живота на еврейската организация, защото всяка година се правят детски лагери в София и моите внуци също ходят. Там се опитват, нормално е, да ги възпитат в малко по-религиозен дух, но не им се отдава. Но на тях им е много весело. Аз съм казвал – ние живеем тука в България - аз от 65 години. Българинът не е толкова вярващ, че да бъда и аз толкова вярващ.

- А Вие самият посещавате ли организираниите за вашата възрастова група инициативи?

Всяка година. За средното поколение един празник – празник пред празниците. Това обикновено става между първи и шести септември и е много весело, защото от цялата страна се събираме, някъде около 600-700 души се събират на тези сбирки. Правят се обикновено в сравнително луксозни хотели по морето или на Балкана. За съжаление миналата година не можах да отида, защото работата не ми позволи. Но, надявам се, тази година ще отида, ще бъде на Боровец. Много е хубаво, има мероприятия, непрекъснато идват лектори, изнасят лекции, посланикът на Израел изнася лекция за положението в Израел, за отношенията с арабските страни, и за мене е много интересно.

- Кризата в дипломатическите отношения между България и Израел усети ли се при обикновените хора в България?

Не мисля, че се е усетило, аз поне не съм усетил.

- В този период поддържаха ли се връзки с роднините, които бяха в Израел?

Да, поддържаха се с писма, то тогава нямаше друг начин. Да, вярно, писмата винаги бяха отворени, колетите винаги бяха отворени, защото те ни пращаха колети.

- Какво Ви изпращаха от Израел?

Какво ли – общо взето: портокали, банани, това което смятаха, че ние просто не можем да живеем без него, а пък няма откъде да си купим; някоя дрешка за нас и много рядко някоя играчка.

- А в оня период можеше ли да се ходи на екскурзия до Израел?

Не съм сигурен, но мисля, че все пак можеше, през Румъния. Имаше полети, Румъния никога не е скъсвала дипломатически отношения с Израел.

- А кога за първи път Ви посетихте Израел?

1964 г., тогава съм бил на 14 години. Бях много впечатлен.

- Какво най-силно Ви впечатли?

Ами това, че вуйчо ми каза: „Ела да те почерпя една кока-кола“. Аз знаех, че кока-колата е много вредно питие, но въпреки това пих, признавам си.

- Колко пъти ходихте до Израел?

Два пъти съм ходил.

- Вторият път беше ли по-различно?

За мене да, защото вече го гледах от друга гледна точка. Наистина там хората са направили нещо прекрасно – от пустинята са отвоювали земя, всичко е подредено, както трябва, но имаше нещо, което мене ме смути много силно. Това, че във всеки по-голям магазин, в който влезеш, те проверяват за оръжие с устройства, влизаш в супермаркет и гледаш зад щанда до вратата, която е към склада, двама войници с автомати. Даже имам такъв случай тогава, това беше 1998 г., на дъщеря ми предстоеше да правим сватба. Аз реших, че ще използвам случая - бях за пет дена в Израел и ще й купя подарък от там. И споделям с моите братовчеди. И по еврейски обичай те казват: „Има един магазин в края на Тел Авив, там винаги ни правят отстъпка“ и аз се съгласявам, хващам автобуса, жената на братовчед ми ме чака там, отиваме, купуваме един миксер. Питаха ме дали искам луксозна опаковка, казах, че искам – нали е за сватба. Увиха ми го и пакетът стана голям, правоъгълен. И разделям се с Вики, качвам се в автобуса – там се качват от предната врата - качвам се, купувам си билетче и сядам. Автобусът беше полупразен. Естествено, щом е от края на Тел Авив, пътуването ще е 30-40 минути, и усещам, че някакъв поглед непрекъснато е съсредоточен върху мене. Оглеждам се – не виждам никой да ме гледа, надигам главата – шофьорът има едно голямо огледало, за да може да вижда какво става в купето. И гледам, че той кара, обаче гледа непрекъснато в мене. И тогава се усетих, че нося пакет. Значи човекът се е притеснявал да не би това нещо да е бомба, защото тогава имаше взривени автобуси по тоя начин. После се оказа, че миксерът струва с две шекели по-евтино, а аз съм дал 4 шекели за транспорт.

8.2 Видях един друг свят

- Сещате ли се за изселването в Палестина, в Израел?

То беше едно изпразване, масово изпразване. От Добрич заминаха в 1948-49-та година всички. Останахме пет-шест души. А сега няма нито един евреин в Добрич. Единственият, който беше последният и той почина, други няма. Тука във Варна, вие ще се запознаете тия дни – всички сме пришълци. Аз съм половин варненка – майка ми е от Варна, баща ми беше от Добрич, и съм тука от 1950-та година. Това са колко?

- 65 години.

Да. Математиката не ми е вървяла. Имахме един учител по математика – руснак, и все му се подигравахме. Ние му викахме „Сорока“, защото той като ни обясняваше нещо не казваше четиридесет, а „сорок пят“ и ний му викахме „Сорока“. Ученическа фантазия.

- Всеки ли можеше да се изсели в Израел?

Да. Държавата получаваше пари за всеки изселен. Не знам това дали знаете. Мисля, че хиляда долара по оня курс, тогава 1948-50 г. За всеки изселен евреин трябваше да се получи разрешение от държавата, че може да напусне България. И срещу това разрешение се даваше откуп.

- Как се искаше разрешението? Пише заявление семейството, или?

Аз не съм правила постъпки, сигурно по списък се правеше. Моите роднини по майчина линия не искаха да се изселим. Тя имаше брат в България – двама братя. И двамата не искаха да се изселят и останаха. По-малкият от тия двама братя, неговата дъщеря се омъжи и се изсели. Те тръгнаха с дъщерята от немай-къде, едно дете и не искаха да се разделят. Но иначе не искаха. И така останахме много малко тука във Варна. Тука сме придошли, с родени, природени и тъй нататък, около стотина души.

- Поддържате ли връзки с хората в Израел?

Почти не. По-рано майка ми, докато беше жива, си пишеха с близки. Сега по телефона – кой пише писма? По телефона, по празници се обаждат. Остана ми там един братовчед и това е.

- Преди промените изпращали ли са ви някакви подаръци от Израел?

Те идваха преди промените. Но от наша страна в Израел не се отиваше. Не са били възможни такива пътувания, но те идваха. И когато идваха, носеха дребни неща. Тогава имах живи една братовчедка, не бяха сполучили кой знае какво. Единият братовчед беше електротехник. Преживяваха едно средно положение, но не много богати хора. Другият братовчед – зъболекар. Той замина

от тука, той беше добре, но той беше много стиснат човек, от него полза нямаше. Не сме почувствали някаква подкрепа и никакви подаръци. Аз имах добрия шанс да пътувам, след промените, с първия самолет София – Тел Авив. Това беше 1989-та година, декември месец. Беше първият самолет – голямо посрещане на летището в Тел Авив.

- Какво видяхте там?

Видях един друг свят. Видях много добричлии, които ме посрещнаха с обич и дадоха ми доста пари, така според моите представи тогава, да си купя каквото искам. Мислеха, че идвам от някаква бедстваща страна и ме съжаливаха. И даваха ми доста пари, щото казваха: „Не знам какво искаш, какво харесваш“. И със съпругата на моя братовчед купихме на децата, на внука, тука имам внук, който вече е тръгнал по света и той - с невероятната мечта да живее, да работи в Япония. В Лондон завърши докторат и сега работи там, ама очите му са в Япония. Даже в момента е в Япония.

Разказвач: Нели Марко Майер, р. 1927 г. в гр. Добрич, висше образование

Варна, Интервюиращ: Николай Ненов

8.3 Всички ги хвана морска болест, без мен

Имахте ли роднини, които заминаха за Израел?

Имаме.

Кога са заминали?

Аз не съм била и родена. Баща ми са четири деца, трима братя и една сестра. Тримата братя остават в България, а сестрата заминава - Танте Вики, с мъжа си и две деца. Едната ѝ дъщеричка Зива е била на пет години, а другата братовчедка Хедва е била на пет месеца. 1940-а година заминават, а братята остават в България.

Поддържахте ли връзки през годините?

Да. Даже аз съм ходила за първи път ходих 1963-а година, на осем годинки. Ходих с баща ми да ги видим, но тогава не ни пуснаха цялото семейство. Пуснаха мен и баща ми, майка ми и сестра ми останаха в България. С кораба "Георги Димитров", то също е едно много голямо приключение, защото корабът "Георги Димитров" е точно като една черупка, мъничък. От Варна се тръгваше, четири дена се пътуваше до Израел. Три месеца седяхме с баща ми и се върнахме. Все пак половината ми семейство е в България. Не може да останем в Израел. Ние не сме имали, по-точно аз какво да имам, той ме води, аз съм дете. Въпреки че аз имам спомени, роднините много му викаха, Нисо, той се казва

Нисим, баща ми. “Нисо, остани, остани”, той: “Какво да правя с това дете”, все пак аз бях осемгодишна. Вика: “Другото ми дете е в България, жена ми е в България”.

Как се казва сестрата?
Лили. Майка ми е Величка.

И се върнахте?
Върнахме се, разбира се.

Пишихте ли си, през годините?
Да. Сега, когато 1967-а година, когато всичко беше забранено, тогава малко имаше застои, но по принцип сме поддържали връзка, да.

Изпращаха ли ви подаръци, колети, за празници?
Да. Ние имаме роднини също от еврейски произход във Франция. И те идваха хората, и те са пращали. Поддържахме си връзка, ние и сега продължаваме да си поддържаме връзка.

И корабът “Георги Димитров”, голям като черупка, и как се пътува?
Няма да забравя на отиване, всички ги хвана морска болест, без мен. Беше много интересно. Баща ми се събужда и мен ме няма и човека изпада в ужас, и почват да ме търсят. Тук ме търсят, там ме търсят и целият кораб, почват да ме търсят. Аз съм седнала в трапезарията, като единствена пътничка и целият екипаж ми сервира закуска, защото нали другите са с морска болест.

То тогава беше голямо приключение. Всеки тръгваше за Израел, с едни големи сандъци, подаръци да им носим. Тогава се носеше, тези тенджери от Йена се носеха. Луканки, сирена, кашкавали, не знам си какво... И за тези четири дена, беше много интересно да откраднеш на някой луканката. Баща ми, между другото беше касапин, и не толкова, че ми се яде луканка, защото луканка въщи винаги е имало. Колкото беше за идеята нали. Едно дете, и още може би, имаше още едно-две деца, какво да правим толкова дни на кораба, трябва нещо да се разнообразяваме. И след това едни страхотни митнически проверки. Отваряха, чупиха, както и да е.

Разказвач: Дора Нисим Цокова, р. 1940 г. в гр. Пловдив, средно образование

Русе, Интервюиращ: Цвета Ненова

8.4 Във всяко едно от писмата дядо ми казва „Ние те очакваме“

Имало е, има запазена заповед на военното комендантство със забрана за евреите да се движат по определени улици в Шумен. Забрана да посещават определени сладкарници, затваряли са им магазините, така наречените еврей-

ски магазини. Ние имаме в централната част и до ден днешен са запазени - 1943 г. ги затварят. Носели са жълти значки и майка много ми е говорила. Тежко им е било. Имали са вечерен час. Не са им позволявали след осем часа да излизат по улиците, а това са все пак младежки години. В училище повечето са им помагали - примерно, Петър Слабаков, артистът, той е бил по това време ученик в Шумен, той е помагал, защитавал е евреите. Имало е случаи бранници да се сбиват, да им дърпат значките, да ги водят в комендантството. Но моите родители никога не са били от хората, които са се оплаквали. Те даже по една или друга причина не са ни разказвали за тези години толкова много. Избягвах и въпроса за това, как са заминали техните родители, защо те не са заминали. Явно това им е тежало, но не са сметнали за необходимо на нас да ни го предадат. Когато започнах да се интересувам от изселването на шуменските евреи във връзка с една конференция, това беше преди две години, баща ми извади писма от дядо ми, които му е пускал, слизайки от кораба от Израел от 1948-ма година. Той толкова години ги е пазил и не ми ги е показвал. И сега ми е мъчно и ми се плаче. Във всяко едно от писмата дядо ми казва „Ние те очакваме“. Значи, той се е надявал баща ми да замине за Израел и все му пише как са ги посрещнали от кораба с чай и с портокали. И все го кани да отиде, как ще види колко много портокали има, как са им дали пари, за да си построят къща, а след това да я разширят. Майкини остават съвсем сами тука, млади, съвсем сами и трябва с тези четири ръце, без допълнителен доход, трябвало да изградят семейство и са успели, въпреки тези мъки.

Всъщност те са имали едно голямо изкушение....

Да, имали са го, но не са се възползвали от него. Останали са, макар че е имало някаква политика - един вид да се претопят, след като нямаш еврейско училище, след като закриват еврейските читалища, а по едно време е нямало и вестници – как можеш да кажеш, че си евреин?! Просто по името ти, това е единственото, което те отличава.

Разказвач: Бета Нисим Хараланова, р. 1953 г. в Шумен, висше образование

Шумен, Интервюиращ: Цвета Ненова

8.5 Догодина в Йерусалим

Нико Майеров съм, от Шумен, роден съм на 4 ноември 1929 година, т.е. съм прескочил вече осемдесет и пет годишната бариера. Моите родители са също кореняци шуменци. Баща ми беше медицински фелдшер. Доколкото знам, целият му стаж като фелдшер премина по селата и ние вървахме заедно с него. Имам спомени, но съвсем детски, в началото за село Кочово, след това за село Осмар, където съм учил до четвърто отделение.

И сега имам връзки с Осмар, и сега моите връстници, пък и няколко по-възрастни хора, помнят баща ми там. Майка ми, като всяка една жена в еврейско семейство, се занимаваше с нас - с децата, с грижа за домакинството, за къщата. През 1949 година, в началото на годината, те заминаха за Израел. Аз имах две сестри. Казвам „имах“, защото те починаха вече, за съжаление. Едната, голямата, беше заминала за Палестина през 1941 година, с едно придружено с прекеждия пътуване, по-късно там влезе в кибуц. На два пъти успях да ѝ гостувам, тя идва ... веднъж ми гостува тука. Втората ми сестра замина с родителите ми заедно, беше се омъжила тука. Тя също няколко пъти идва и аз ходих при тях, но за съжаление вече ги няма. Малко ми е криво, че с

След лагеруване
- с мама в Осмар

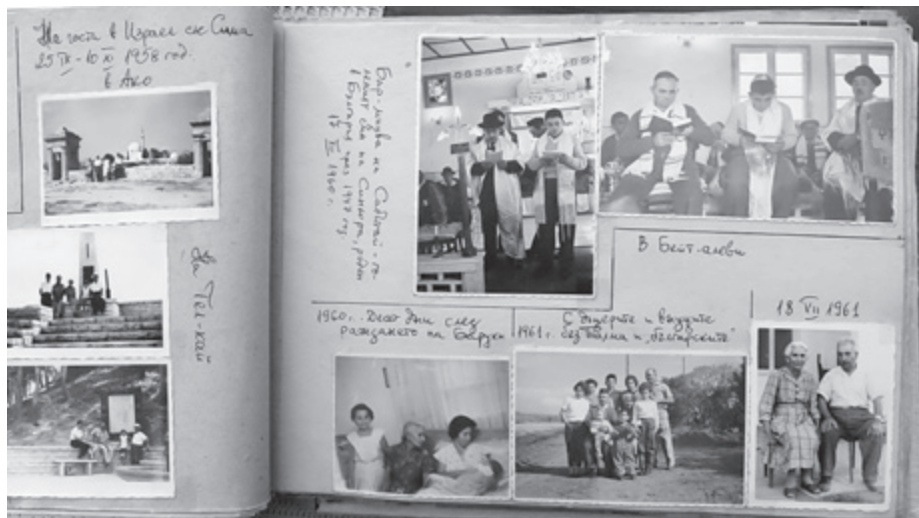
племенниците - техните синове и дъщери, трудно поддържам връзка, защото има езикова бариера. Само една племенница – дъщеря на втората ми сестра, е понаучила български, с нея контактувам. Аз не знам английски, те не знаят български, аз не знам иврит, те на друг език не могат да приказват и заради туй фактически контактите ни са мимолетни, по-скоро само с честитки, примерно с мартеници. Миналия ден изпратих и на едните, и на другите племенници по един пакет мартеници, това е просто като традиция. Те ми пращат календар всяка година, септември месец идва от Израел, настолен.

- Като ходихте първия път в Израел, какво видяхте?

Аз първия път бях през 1958 година. Бях там в продължение на четиридесет дни заедно с баща ми, със сестра ми, с други роднини - обиколехме може би половината Израел. Държавата фактически беше на десет години тогава и поне по информацията, която и аз имах (тя не се криеше), десет-дванайсет процента от националния доход на Израел тогава идваше от американски помощи. Бяхме в Тел Авив в една зала „Ихал атарбут“ с 3500 места и допълнителни помещения към нея, построена от един американски богаташ, трудно ми е да си спомня името му – строителство доста значимо. Пътувахме към Мъртво море. Към Мъртво море пътят мина през един град в средата на пустинята – Беер Шева. Ние пътуваме към него на юг, но около 40-50 км преди да стигнем Беер Шева започваше пустинята.

През 1994 година бяхме втори път с моята съпруга – вечна й памет, ходихме пак в пустинята, ходихме чак до Еилат, тогава, минахме през Беер Шева. От 1958 до 1994 година са някъде около 30 години, даже няма и толкова. Тези петдестина километра до Беер Шева и още не по-малко от 60-70 км на юг, всичко това беше превърнато в градини - лозя, овошки, всичко се напояваше.

Много е развито капковото поливане, което се управлява с компютри. Синът на едната от моите сестри се занимава именно с монтаж, ремонт, поставяне на компютри и бизнесът му върви много, защото това е едно от условията за успеха на страната. Не искам да правя реклама на Израел, но всеки промеждутък, когато има мирно развитие, спокойствие, когато няма напрежение между Израел и арабските страни, капиталните вложения се влагат в подобрене на инфраструктурата, на жизнената среда, на създаването на паркове, на градини. Бях учуден от паркове, които са на страни от Тел Авив, от Йерусалим, паркове, в които има места, където всяко семейство може да отиде и да къмпингува. Може да се накладе огън, има огнище, има пейки, т.е. създадени са условия за разтоварване, за облекчаване на живота, който иначе им е доста напрегнат. Разговаряме с мои братовчеди, които знаят български, все още живи, с моята племенница – какво е положението сега. Едната ми внучка е в Израел вече три години. Те са свикнали вече с това напрежение и когато обстановката е по-лека, по-мирна, се чувстват много щастливи.

- През годините получавали ли сте подаръци от тях, освен календар?

Да, много често. Моят шурей, на съпругата ми брат й, е идвал няколко пъти и е носил немалко неща. Ако щете – тези, горните чаши, са от него. Една година се беше натоварил - не знам колко килограма - с комплекти чинии, чаши от огнеупорно стъкло, испанско производство, от там вероятно е доставено.

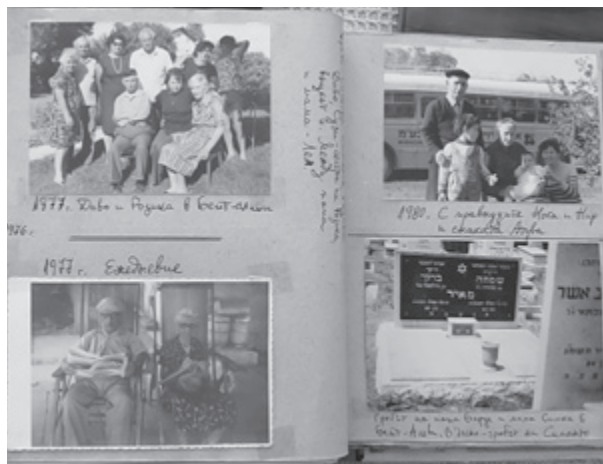
Били са модерни?

Тези години при нас ги нямаше, за нас представляваха интерес. Не знам как да кажа – полезни са. Сега вече много неща се доставят, ама няма стотинки, за да се купят – там е работата.

Да се върнем назад – казахте, че сестра ви е отишла още 1941 г. в Израел. Как се случи? Как хората тръгнаха нататък?

Съдбата на моите родители аз понякога я оценявам като много трагична. Защото голямата ми сестра беше членка на еврейската организация „Ашумер ацаир“ – тя е със социалдемократическа насоченост. Тя е една от радетелките на масовото заминаване за Израел, за създаването на кибуци - това още преди създаването на държавата, на основата на теорията на Теодор Херцел за създаване на еврейска държава чрез закупуването на земя и чрез изселване и заселване в тези места, чрез създаването на кибуци, създаването на поминък, на обстановка като на държава. 1940 г. тя беше готова да замине. Аз бях 12-13-годишен, може би не съм усещал нещата толкова остро, но моите родители й дадоха съгласие. Трябва да отбележа, че и баща ми, и майка ми, макар че ни държаха строго по отношение на поведението, общо взето ни разбираха и се вслушваха в това, което ние, като по-млади, сме искали. Голямата ми сестра се канеше да замине 1940-та година. Беше се записала за пътуване с гемията „Салвадор“. Баща ми имаше сестра във Варна и вероятно от нея, а и самият той отиде и видя невзрачния вид на гемията, и не разреши сестра ми да пътува с нея. Може би знаете злощастната съдба на гемията, потънала край Силиврия. В гемията пътуваше една моя братовчедка – тя се удави, макар че знаеше да плува. Пътуваха един младеж с майка си, тя се удави, а той по-късно се ожени за втората ми сестра. Може би към 200 души загинаха тогава. Сестра ми пътува със след-

ващия кораб. Близо до брега на Израел английски кораби пленява кораба, с който пътуват – корабът доколкото си спомням се казваше „България“. Затварят ги в пленнически лагер в Кипър – може би една-две години са ги държали там и след намесата на ООН и на влиятелни еврейски фамилии и имена от Америка и Англия – не знам точно, са ги освободили и са ги допуснали до Палестина. Вече след 1947 г., когато се създаде с решение на ООН държавата Израел, започна едно масово изселване на евреите по света. В еврейските традиции има една мечта, тъй като 2500-3000 години евреите са нямали собствена държава, и всяка молитва е завършвала така преведено на български – „Догодина в държавата Израел, догодина в Йерусалим!“ Това просто се насажда като традиция, като мечта, като непрекъснато искане от страна на всички евреи, които са извън тези свещени земи. Плюс туй, като се прибавят Холокоста, мъченията, лошите дни, които еврейството е прекарало в Европа в годините на Втората световна война, плюс това не може да се отрече за не малка част от евреите страхът от социализма в България и в някои други – Полша, Румъния и т.н. – всичко това създаде настроения за масово изселване. В края на 1947 г. вече беше обявено съществуването на държавата.

Аз не мога да си спомня точно дали 1947 е било, или 1948 г., тук в България идва Бен Гурион и се среща с Георги Димитров, и се водят разговори – ще бъде ли разрешено на евреите от България да заминат. Димитров защитава тезата, че социалистическа революция с износ на революционери не може да се направи – „Ние ще пуснем всички, които искат да заминат, но не за да правят социалистическа революция“. Макар че имаше запалени хора, бивши участници в съпротивителното движение, които идваха и ни организираха, и аз бях по едно време записан в това – да отидем в Израел с цел пропаганда и организация на комунистическа партия, създаване на условия за социалистическа революция. Но след идването на Бен Гурион отпадна тази идея и аз отпаднах от тези списъци. Трудно е от сегашни позиции, пък и след 1949 г. да се оценява правилно или неправилно съм вземал това решение да се отдели от моите ро-

дители. Знам, че не им е било леко. И на мен в началото може би младежният ентузиазъм, животът, който създадохме... Скоро, след като те си заминаха, ние създадохме семейството. Моята съпруга реши да остане с мене, тя също се отдели от родителите си. Постепенното изграждане на семейството – раждането на първата, на втората, на третата дъщеря, удовлетворяването на ежедневните нужди, целите, мечтите и тяхното осъществяване - всичко това, може би си заслужаваше времето.

Разказвач: Нико Майеров, р. 1929 г. в Шумен, средно образование
Шумен, Интервюиращ: Николай Ненов

8.6 Аз съм се клел и на Царство България, и на Република България

За Вас стоял ли е въпросът да заминете за Израел?

Не, специално за мене и за брат ми не е, защото така ни бяха възпитали майка ми и баща ми – и те нямаха въобще намерение. Даже когато бях курсант, ме извика ротният командир и ме пита дали ще заминавам, защото имало заповед от София, който евреин пожелае, да бъде освободен веднага, да не му се правят спънки. Но аз му казах, че няма да заминавам и си останах да си завърша. Никой нито ме е гонил, нито ме е спирал. Но ако баща ми искаше да замине, вероятно и аз щях да замина, но той не искаше.

Кой ли решаваше тези въпроси?

Баща ми и майка ми – това е 1945 г., майка ми беше жива още. И двамата. Те бяха малко по-надъхани. Двамата бяха от т. нар. тесни социалисти. За него Димитър Благоев беше бог, не признаваше другите. За баща ми образецът на ръководител беше Благоев.

Какво беше Израел за вас след Девети септември? Ако изобщо го е имало.

В самото нначало за мене, понеже аз бях във военна среда и имаше само българи, почти нищо. След това вече, когато почнаха някои работи, и сега и сега - за мен Израел е просто прародина. Но да говорим честно - за мен родината ми е България. Тук съм се родил, тук съм израстнал, две клетви съм дал тука. Аз съм се клел и на Царство България, и на Република България, защото преди 1947 г. уставът беше старият устав.

Разкажете ми за тези две клетви...

Ами клетва, войнишка клетва с всичките „Заклех се“ пред знамето. Но след като се обявява Народна република България, вече Царство България няма. В България имаше регенти, ако знаете.

Помните ли референдума?

Вижте, за разлика от някои други, аз в референдума участвах като вое-

нен, но аз бях убеден – републикант. Казват, че някъде е имало насилие. Аз не съм виждал да има насилие. Сега може действително на някои места да е имало, но аз не съм убеден, че 90 % от българския народ да е бил насилва пратен да участва в референдума и да гласува за република. Но аз лично отидох съзнателно, а пък и второ, не знам защо сега някои се опитват да изопачат нещата – българският народ по начало е живял винаги с мисълта за република, независимо, че е било царство. Не за друго, защото в последните години, Вие не сте били родени тогава, българинът живя тежко, гладно. Аз нали живях с момчета от село, в гимназията. Знаете ли, че те всеки ден си отиваха и се връщаха с два самуна хляб и много малко за ядене. И основното им ядене през седмицата беше препечен хляб с мас, сланина, със свинско, или със сол само. Които бяха по-заможни, имаха и продукти. Въпреки че това го видях след Девети септември, но те идват от селата още от преди.

Разказвач: Елия Нисим Калдерон, р. 1931 г. в Бургас, висше образование
Варна, Интервюиращ: Цвета Ненова

8.7 Има такова движение, да помогнем на израелската армия

След 1989 г., когато се подновиха еврейските организации, еврейският начин на живот, когато се разбра, че ние нямаме представа, нашето поколение, какво е Израел, какви са евреите, започнаха да организират посещения в държавата Израел, но не само екскурзия, ами да показват самата страна от различни позиции. Една от тези позиции беше ние да бъдем като доброволци в армията – има такова движение, да помогнем на израелската армия, а там ходят и жените войници, а като доброволци ние видяхме и американци, и то възрастни хора, от Австралия имаше, от Франция, от целия свят. Ние отидохме там, настаняха ни в едно общежитие в Яфа, близо до Тел Авив, близо до морето. Извозваха ни, работехме и работата не беше особено лека, защото бяхме там август месец, а там температурите са около 38, даже над 40 градуса, независимо, че имаше климатици, беше много тежък, влажен въздухът. Пакетирахме военни дрехи, работихме, а след това ни организираха и екскурзия, за да се запознаем с живота в Израел, за да видим красотите, за да се запознаем с историята на тази държава, и който иска съответно да остане, а също и да се видим с роднините и близките, които болшинството от нас имаха и продължават да имат там. Доволна съм, че видях, много съм доволна, но при мен никога не се е проявявало чувство, че можем да отидем там да се заселим, независимо, че сме имали много трудни години тук, в България.

Разказвач: Бета Нисим Хараланова, р. 1953 г. в Шумен, висше образование

Шумен, Интервюиращ: Цвета Ненова

8.8 И наистина си измислих три желания, които са реалистични и те се изпълниха

- Помните ли времето след Девети септември? Когато започват да си отиват от тука...

Да, разбира се. На едната сестра на баща ми, синът ѝ беше в първата група, Барух се казваше той. Беше в първата група с жена си, която дойде тука, стоя доста време, докато корабът от Варна тръгне за Израел.

- Кога е това?

1948-а, 49-а година, но имаше няколко такива превози. И аз си спомням, когато отидохме да го изпращаме на гарата.

- Какво си спомняте?

Ами нищо, просто аз му виках чичо Барух, макар, че той ми е братовчед. Чичо Барух се качи, махнахме му така, какво разбирам аз... Но баща ми каза категорично, че той ще си остане в България. Защото обича България, защото иска да живее тука, тук се е родил, тук иска да умре и така остана. Между впрочем една пък негова сестра Ребека Фархи някога е заминала не знам по какви причини във Франция и е живяла в Париж. По време обаче на Втората световна война, Париж е в частта, която е завоювана от немците и там са били също закарани на клада много евреи и т.н. Тя за да спаси себе си и дъщеря си Жаклин избягва от Париж, отива в Испания в Мадрид и там отива в някаква служба, която се занимава с пътувания до Северна Америка и моли да ѝ разрешат, ако трябва, да я уредят да се качи на един военен кораб, но да отиде в Канада. Те най-напред ѝ отказват, тя отива до прозорците и казва хвърлям се през прозореца, те ѝ викали ами детето, детето... аз се хвърлям през прозореца. И те казват хайде върни се, хващат я там, дават ѝ разрешение, тя беше много артистична натура.

- Много от вашите роднини ли заминаха с кораби?

Ще ви кажа. И отива в Канада, тя живее там и след Девети септември, тя не знае дали сме живи или не и чрез Международния червен кръст ни открива, открива баща ми и започва една кореспонденция между тях и тя кани баща ми с цялото си семейство да отиде в Канада. Сега племенникът ми каза - е що не отидохте тогава в Канада... И му казвам, ами айде върви сега де, що не отидеш (сmee се), искаш някой друг да направи това. Баща ми държеше на България и това е и така останахме тука.

Сега от нашите роднини всички заминаха с изключение на тази голяма сестра на майка ми, която живееше във Варна, и нейното семейство, всички останали заминаха. И всъщност когато 76-а година заминахме с брат ми в Израел, тогава се запознахме с много от роднините, а пък по майчина линия роднините, ама не знам аз така много да не става дълго... По майчина линия роднините

са живели в Дупница. Дядо ми е бил някакъв търговец на всичко като асортименти, как се казваше, забравих вече и думи, защото остарях... И добре, но му правят един погром и му счупват магазина и той понеже е бил голям ционист, не значи капитализъм, както ни вкарвах в главите по времето на социализма, а е движение за създаване на еврейска държава. Това е инициентирано от световноизвестния журналист Теодор Херцел през 1870 - и не знам коя година.

Той е бил голям ционист дядо ми, радетел да има еврейска държава и той след този погром 1921 година, преди още да се роди големият ми брат, с останалите деца, братя и сестри на майка ми и с жена си, отиват в Израел и се установяват в град Хайфа. Но когато не познаваш от малък роднините си, сега запознавам се и да ми кажат вие сте ми роднина, ама тези роднински чувства трудно се създават като не са започнали навреме.

- 76-а година сте ходили в Израел?

76-а, дори тогава бяхме, когато се празнува април месец, там април - май, по еврейския календар се празнува годишнина от създаването на еврейската държава. И бяхме там. То цял Израел празнува и абсолютно този ми дядо Насим от Дупница е бил абсолютно прав като е бил радетел за еврейска държава, защото нямаше да се запази етносът, ако нямаше държава нищо, че живеем извън Израел. Но ако нямаше държава, щеше да се загуби при тази голяма асимилация и че ние се поддаваме при асимилация.

- Какво видяхте там?

Знаете ли, ще ви кажа само какво написах на моите колеги. Аз работех в предприятие „Хранителни стоки“, накрая завърших като директор на предприятието. Писах им една картичка и писах, че тук слънцето залязва на изток, а изгрява от запад. Обратно, защото ако си представите как е Израел... и на нито едно място, където съм отишла не съм си казала, а бе защо това е така. Както тука отиваш в общината и отиваш на друго място, почват да те мотаят и ти викаш - а бе защо е така бе, има толкова начини да бъде организирано. Абсолютна организация, а дъщеря ми и внучката ми, които ходиха много по-късно сега няколко пъти в Израел, тя е станала много модерна държава и то се виждат снимки, ако сте гледали по телевизията.

В Йерусалим съм ходила също на Стената на плача, сложих си една книжка с желанията, които искам да ми бъдат изпълнени, обаче видяхме и нещо друго, че вечерта късно пак минахме от него място, има хора където минават, те са служители там и събират всички книжки (смее се), остава ти да вярваш, че ще стане.

И аз си казвам - сега за да се изпълнят желанията ми, те трябва да бъдат реалистични, иначе ако почна да си фантазирам, то нищо няма да стане. И наистина си измислих три желания, които са реалистични и те се изпълниха (смее се).

- Предлагаша ли ви да останете?

Влязохме в катедралата, където е гробът на Исус Христос и трябва да ви кажа, че никак не ме впечатли, защото както е катедралата, тя е хубава вътре, но в една нишичка така камъни и един каменен блок, там бил гробът на Христос, ама него го няма, нали щото той отиде нагоре. И не ми направи особено впечатление. Те първо знаеха, че ние не искаме да отидем да живеем там категорично. След като баща ми отказа и на сестра си в Канада да отидем преди това. Значи никъде нямаше да отидем, но може би на него му е повлияло и това, че той вече е започнал белодробното си раково заболяване и не е чувствал сили в себе си, но така или иначе и четирите деца имахме реализация тука, в България.

Брат ми, големият, беше един от основателите на содовия завод в Девня, главен инженер, той е машинен инженер. Другият ми брат, един от основоположниците на "Полимери", той пък беше там главният електроинженер и понеже баща ми почина и нямаше кой да ни издържа, ние двамата всъщност с малкия ми брат не можахме да отидем да учим, защото те учеха в София, той ги издържаше в София, тука семейството. Не е много лесна тази работа и ние останахме без висше образование. Добре, ама в един момент, както аз така и брат ми осъзнахме, че средното образование дава една обща култура, но това не е достатъчно. Трябва да имаш и една специална подготовка. Да речем искам да отида някъде на работа, за какво ще претендирам, завършила съм гимназия, е хубаво като си завършил гимназия, това още нищо не значи. И така решихме и двамата заедно записахме Варненския икономически университет. Той записа специалността счетоводство, а аз икономика на промишлеността. И завършихме ВИНС, който се тълкуваше така - Влизаш, излизаш, нищо не ставаш (сmee се), но това не е вярно.

Той беше зам.директор на Изчислителния център, там за първи път се вкараха компютри и нови технологии. Аз пък тръгнах по пътя на обществените дейности и бях в комсомола, в профсъюзите, в общината в отдел "Култура" във Варна. Въобще много работи съм сменила, но накрая, казах, стига толкова съм вършила разни други работи и айде да си почна по специалността. Отидох в „Хранителни стоки“ и там всъщност ми е най-дългосрочният стаж, осемнайсет години и точно когато предстоеше след няколко месеца да се пенсионирам, аз взех, че катастрофирах.

Един живот, пълен с доста предизвикателства, но изводът, който мисля, че е верен... колкото повече предизвикателства, толкова ставаш по-силен. Права ли съм или не? Кажете си вашето мнение.

- Да, права сте, разбира се.

Права съм, така е. Свикваш да се справяш с всичко. Това е положението, но винаги семейството на моите братя така е стояло зад мене.

Разказвач: Софка Овадя Фархи, р. 1935 г. във Варна
Варна, Интервюирац: Цвета Ненова

